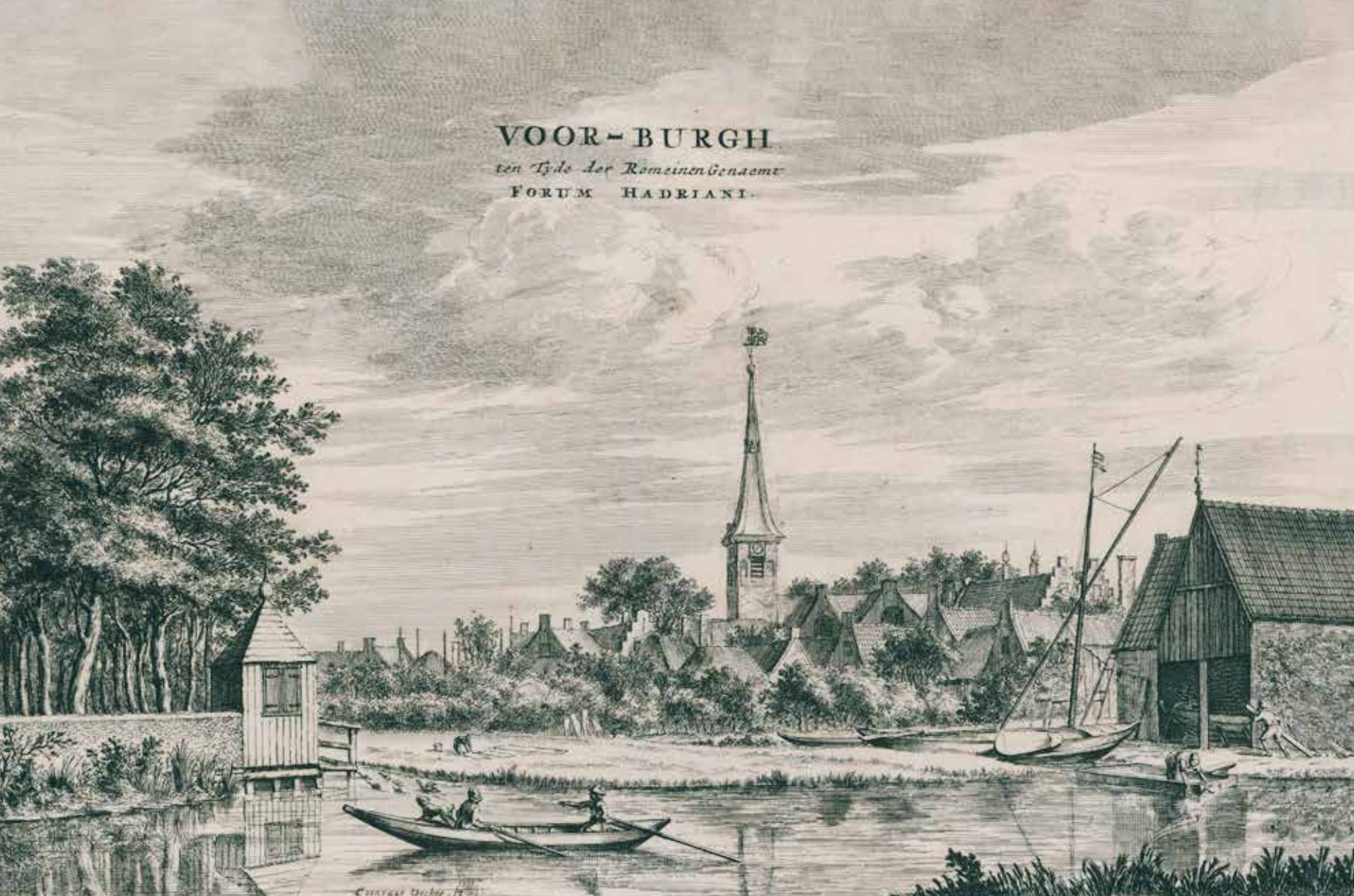

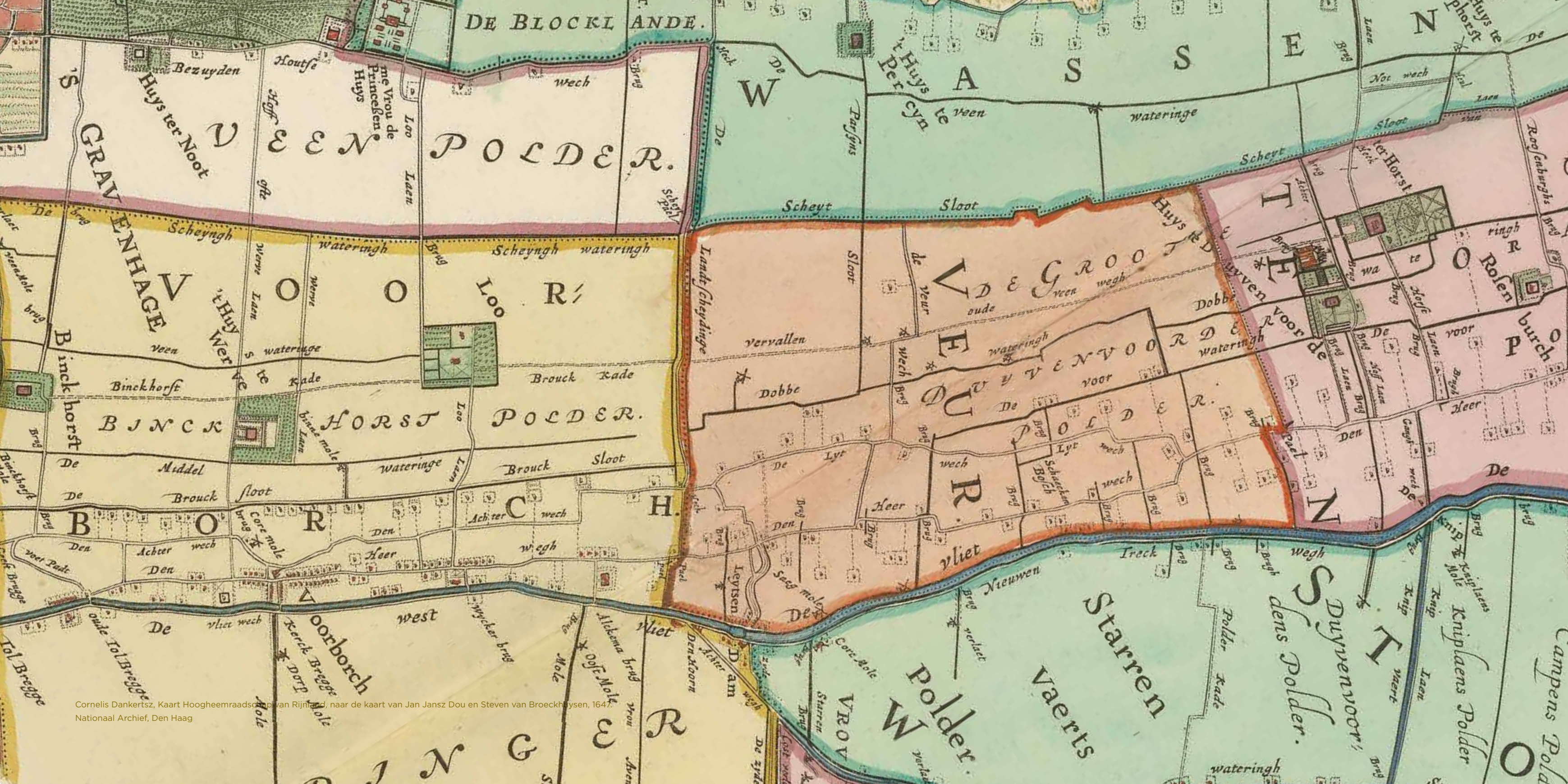

Een dorp dat geen gelijk en kent

Voorburg in De Gouden Eeuw

Historisch Voorburg Jaargang 25 2019 nummer 1

Cornelis Dankertsz, Kaart Hoogheemraadschap van Rijnland, naar de kaart van Jan Jansz Dou en Steven van Broeckhuysen, 1647.
Nationaal Archief, Den Haag

Een dorp dat geen gelijk en kent

*Fabian van Boheemen
Ruud Bosscher*

Historisch Voorburg Jaargang 25 2019 nummer 1

	Woord vooraf	3
1	Een dorp dat geen gelijk en kent	6
2	Voorburgers	12
3	Welvaart	34
4	Geloven in Voorburg	58
5	De gang van het bestaan	96
6	Gezondheid en zorg	142
7	Kleine en grote criminaliteit	172
8	Dorpsvermaak	190
	Tot slot	212
	Bibliografie	214
	Noten	217
	Colofon	224

Woord vooraf

Een historicus heeft eens gezegd, dat iedere generatie zijn eigen handboek over de geschiedenis zou moeten schrijven. En dat is niet, omdat de feiten, de onderliggende bronnen, zich wijzigen. Wat zich wel wijzigt, is de wijze waarop we naar die bronnen kijken. En als die focus verandert, wordt er ook gekeken naar bronnen die tot dan toe nog niet of weinig aan bod gekomen zijn. De geschiedschrijving is tot de jaren tachtig van de vorige eeuw voornamelijk gericht geweest op het reilen en zeilen van de elite. De verklaring daarvoor is dat de elite nu eenmaal richtingbepalend is voor de koers van het schip van staat en internationaal een belangrijke rol heeft vervuld in de ontwikkeling van Nederland in Europa en daarbuiten. Ook zal hebben meegespeeld, dat het bronnenmateriaal in hoge mate gaat over de Hoge Heren in Den Haag, Amsterdam en andere grote steden. Het is ook te zien aan de aandacht die tot nog toe is besteed aan de geschiedenis van Voorburg. Het zijn de toppers die voornamelijk aan bod zijn gekomen: de familie Huygens, prinses Marianne, Spinoza. Ook de buitenplaatsen en hofsteden die (part-time) bewoond werden door rijke, invloedrijke personen hebben de nodige aandacht gekregen van historici. In hun tijd beroemde wetenschappers als de medicus Hendrick van Deventer zijn al wat stiefmoederlijker bedeed. Over de gewone Voorburger is nauwelijks iets bekend, terwijl hij het gezicht van dit ambacht in zeer belangrijke mate heeft bepaald. Het eigen karakter van dorpen en stadjes met veel buitenplaatsen werd niet bepaald door de stadsmensen die daar enkele weken per jaar doorbrachten, maar door de dorpeling die er het gehele jaar en vaak zijn gehele leven heeft gewoond. De familie Huygens heeft veel meer tijd in Den Haag of in het buitenland gebivakkeerd dan in Voorburg en geen lid van de familie zal erg actief aan het dorpsleven hebben deelgenomen en dus weinig hebben bijgedragen aan de Voorburgse ‘nestgeur’.

Een prachtig voorbeeld van de belangstelling voor ‘de kleine man in historisch perspectief’ is het werk van de historicus Van Deursen, die zich met name in zijn boek *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* volledig richt op gewone mensen: ‘Vertellen over gewone mensen wil zeggen dat het boek niet over de elite gaat, maar wel over alle anderen: kleine zelfstandigen en loontrekkenden, boeren en ambachtslieden, soldaten en matrozen, bedelaars en landlopers. Vanzelfsprekend ook mannen en vrouwen, doch ook dan niet op het niveau van de elite.’¹ Daardoor geïnspireerd, is die zinsnede ook ons uitgangspunt geweest.

Een probleem dat zich al bij aanvang van ieder historisch onderzoek aandient, is: hoe kom ik aan de feiten? Over Constantijn Huygens kan men vrij probleemloos bronnen aantreffen voor studies op literair, politiek, pedagogisch en muzikaal gebied. Zijn zonen dekken met hun dagboeken en publicaties weer een ander scala van wetenschappen. Over Spinoza, die een bescheiden aantal jaren in Voorburg heeft doorgebracht, is eveneens een overvloed aan primaire en secundaire publicaties en bronnen beschikbaar. Maar hoe komt men aan gegevens over Maertge Maertens, het arme Voorburgse meisje, dat een bastaardkindje verwacht, waar niemand wat van weten mag of wat Jacob van Leeuwen, de gemeentesecretaris heeft moeten doen om zijn financiën en die van het dorp na de oorlogsjaren 1672-1674 weer op orde te krijgen? Waar bestond het vermaak uit, hoe was de scholing en gezondheidszorg geregeld, hoe beleden Voorburgers hun geloof, wat gebeurde wanneer inwoners over de schreef gingen? Schrijven over gewone mensen betekent informatie schrappen uit talloze bronnen, blijven zoeken tot er een min of meer herkenbaar beeld ontstaat. Het oud-archief van de gemeente Voorburg is bepaald niet volledig bewaard gebleven, maar bevat materiaal, dat aangevuld met gegevens uit kerkelijke, notariële en rechterlijke archieven, archieven van ambachtsbewaarders en ambachtsheren een beeld geeft, dat wij de moeite waard vinden. Een waarschuwing is hierbij wel op zijn plaats. Een brave, simpele dorpeling, die zich keurig aan alle wetten en regels hield, komt zelden voor in de archieven. Het zijn vaak de boeven en boefjes, de lui die achterstallig zijn bij hun betalingen, lieden, die zich overgeven aan drank en vrouwen van lichte zeden, die in de archieven wel een plekje krijgen. Het verhaal dat wij vertellen is dus losbandiger, criminelier dan de werkelijkheid zal zijn geweest. Geschiedschrijving blijft hoe dan ook een benadering.

Vanwege het gekozen perspectief zal men vergeefs zoeken naar materiaal over buitenhuizen en hofsteden. De eigenaren daarvan kan men moeilijk scharen onder ‘de gewone man of vrouw’, waarbij nog komt dat vrijwel alle eigenaren van buiten Voorburg kwamen. Daarnaast is er ook voor gekozen het bestuur rond de waterwegen, vooral de Vliet, buiten beschouwing te laten aangezien een recente HVV-uitgave

daar geheel aan is gewijd. Om de uitgave van dit boek binnen de financiële mogelijkheden van de HVV te houden is het hoofdstuk over het oorlogsgewoel, de schilderkunst en de paragrafen over de rederijkers en het toneel plus een register komen te vervallen. Het register zal, met korte biografieën van de chirurgijnen en de schoolmeesters, op de website van de HVV gepubliceerd worden.

Bij het samenstellen van dit boek hebben we van veel kanten hulp gekregen. Naast de ambtenaren van het Haags Gemeentearchief zijn dat met name de genealoog Leon van der Hoeven, de neerlandici dr. Theo van der Heijden en dr. Anne Jacobs, de gallicisten drs. Roel Kluiver en Jacques Thelosen en de classici drs. Hans Verheij en drs. Michiel Simons. Wij danken hen voor hun vertalingen, op- en aanmerkingen en suggesties. Ook zijn we dank verschuldigd aan diverse musea en instellingen die ons illustraties ter beschikking stelden, evenals prof. Carolyn Chappell Lougee (Stanford University), die ons de correspondentie tussen de Franse gezant d’Avaux en het Franse hof aangaande de vlucht van hugenoten naar de Nederlanden digitaal ter beschikking stelde.

Ten slotte zijn wij dank verschuldigd aan het bestuur en de redactie van de Historische Vereniging Voorburg en de sponsors. Zonder hun hulp en financiële steun was deze uitgave niet mogelijk geweest.

*Fabian van Boheemen en Ruud Bosscher,
Voorburg, september 2019*

1. Een dorp dat geen gelijk en kent

1.01 Andries Schoemaker, Gezicht op Voorburg, circa 1730. Rechts de scheepswerf. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

*Als 't maal te maagwaard is en 't laken vanden dis,
dan sal ick u in 't kort doen sien wat Hofwyck is,
en voeden noch uw oog met liefelijcker dingen
dan die ick my vermeet te seggen oft te singen.
Ten Oosten met een Dorp dat geen gelijk en kent,
ten Zuyden met een wei die tegen 't veen belendt,
en duysend wandelaars met vier gekloofde voeten (= koeien)
die Hofwyck met den dag beleefdelick begroeten*

Constantijn Huygens roemt Voorburg in zijn gedicht ‘Hofwyck’ uit 1653 als een uniek dorp²; hij kiest het niet voor niets uit om daar zijn zomerhuis te bouwen. Nu kan de zinsnede ‘een Dorp dat geen gelijk en kent’ uit het gedicht een literaire overdrijving zijn, maar die opmerking staat niet op zichzelf. De Engelse reiziger William Aglionby somt in zijn beschrijving van de Republiek de grote en middelgrote steden van Holland op, naast de vele kleine plaatsen en dorpen. Als lieflijkste onder die laatste groep noemt hij onder andere Worbury (Voorburg).³

Ook in liedboekjes wordt Voorburg genoemd als een plekje waar het goed toeven is en de liefde kan bloeien, als wij de schrijver met de schuilnaam ‘Amanter’⁴ mogen geloven. De vierde strofe van zijn liedje luidt:

*Ach als ik denk aan Voorburgs groene weyen
daar wij van 't paart gestegen, met ons beyen
neerdooken dicht bij d'edle waterkant
in schaduw en 't gelommerte van d'elzen
hoe zoetjes bluschte ik toen met u t'omhelzen
mijn minnebrant*

Ook achttiende-eeuwse dorpsbeschrijvers typeerden Voorburg als een liefelijk dorp. De bekendste en vaak geciteerde dorpsbeschrijving van Van Ollefen stamt weliswaar uit 1793⁵, maar laten we er voorzichtig vanuit gaan dat er in circa tweehonderd jaar niet al te veel veranderd zal zijn: ‘Het ambacht Voorburg ligt [...] in zulk een aangenaam, zulk een bekorelijk oord, dat het oog zig in deszelfs schoonheid niet kan verzadigen’. Die lieflijkheid zal ook een belangrijke reden zijn geweest voor veel gefortuneerde lieden om in Voorburg een hofstede of buitenplaats te laten bouwen of te kopen; hetzij als belegging of als verblijf in de zomer, wanneer de stank in de steden niet te harden was. De ligging van Voorburg speelde uiteraard ook een rol bij de aantrekkingskracht op dagjesmensen. Het dorp had immers een uitstekende verbinding met steden als Delft, Den Haag en Leiden. In Voorburg was het prettiger dan in de steden, maar we moeten het nu ook weer niet idealiseren. Het was weliswaar verboden om afval op straat te gooien, maar daar hield men zich niet al te nauw aan, en het deponeren van uitwerpselen in het water zorgde ook niet direct voor een frisse lucht. Het zal niet voor niets zijn dat we in Voorburg een Stinksloot aantreffen, waar nu de Sionsstraat ligt met aftakking achter de huizen van de Herenstraat langs, zodat we niet moeten denken dat het in Voorburg continu naar viooltjes rook. Voorburg was vooral aangewezen op veeteelt, akkerbouw, lakenindustrie en scheepvaart, maar we zien in deze eeuw door de sterke economische groei een toenemend aantal timmerlieden, metselaars, glasmakers, schilders, bakkers,

1.02 Floris Balthasars en zijn zoon Frans Florisz van Berckenrode, Ambacht van Voorburch. In rood bovenin de grens tussen Delfland en Rijnland. Detail uit de kaart van het Hoogheemraadschap Delfland, 1611. Nationaal Archief, Den Haag

schoenmakers en herbergiers. Het aantal inwoners groeide als gevolg daarvan van circa duizend in 1600 tot rond achttienhonderd in 1700. Toch is enige voorzichtigheid op zijn plaats. De hofsteden aan de noordzijde en de buitenplaatsen aan de Vliet waren ongetwijfeld imposant, maar schijn kan bedriegen. In een register uit 1600 komen nogal wat arme mensen voor in ‘quaede’, ‘cleijne’, ‘oude’ huisjes en zelfs in schuurtjes. Die zullen rond 1600 toch niet bijgedragen hebben aan een welvarende indruk, maar dat kan in de loop van de zeventiende eeuw een gunstige wending genomen hebben.

In de polders boven de Broeksloot lag vooral weiland en teelland voor tuin- en akkerbouw. De in de polders gelegen percelen waren zowel in bezit van inwoners van Voorburg die daar hun beroep als boer (bouwman) uitoefenden, als van notabelen uit Den Haag, Delft en

Leiden die het als investering in bezit hadden en verpachtten. Al in het begin van de zeventiende eeuw treffen we daar opmerkelijk vaak (oud)burgemeesters aan, zoals Jan Ysnoutsz van Nes (Leiden), Jacob Arentsz vander Graeff (Delft) en Jacob Adriaensz vander Burch (Den Haag).

Het centrum

De Herenstraat is ‘het centrum’. De straat is oud, zeer oud, maar de gevels aan weerszijde zijn nu nauwelijks ouder dan een kleine tweehonderd jaar, een enkele uitgezonderd, zoals *Vossenburch* of *Swaensteyn*. Toch straalt de Herenstraat, vooral boven ooghoogte, oudheid uit en dat geldt in nog wel sterkere mate voor de kleine straten, zoals de Kleine Laan, de Schoolstraat en het Wielemakersslop, alles samenkomend in wat kort geleden het *Huygenskwartier* is gaan heten. Hoe het centrum er in de zeventiende eeuw uitzag, moeten we afleiden uit de schaarse prenten en kaarten uit die tijd. Daarnaast is enige informatie te halen uit transportregisters, waarin de koop en verkoop van onroerend goed is genoteerd met vermelding van erven, schuren, hooibergen en boomgaarden.

De weinige prenten van het dorpsgezicht stammen uit het begin van de achttiende eeuw en naar het realiteitsgehalte kunnen we slechts gissen. Tot de oudste afbeeldingen die medio achttiende eeuw het

licht zagen, behoren die welke toegeschreven worden aan Iven Besoet en Karl Frederik Bendorp. Besoet laat de westzijde van de Kerkstraat zien met aan het begin *Swaensteyn*, waarnaast we de Herenstraat en geheel rechts een stukje van de Oude Kerk ontwaren. De prent toont een tamelijk aaneengesloten huizenrij, soms onderbroken door een poort waardoor de bewoner zijn erf achter het huis kon bereiken of waarlangs bewoners van andere huizen naar de hoofdweg konden komen. Het maakt een aangeharkte indruk, die nog versterkt wordt door mensen in hun zondagse goed. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk, want ook Besoet moest voor brood op de plank zorgen en dat zal eerder gelukt zijn met een fraaie voorstelling dan met de afbeelding van een slop.

De oude kaarten van Voorburg laten zien dat de grenzen van het zeventiende-eeuwse ambacht een vrijwel volmaakt vierkant vormen. Dat de Voorburgse grenzen zo recht lopen, is het gevolg van de vorm van het landschap. Ten zuiden de Vliet als belangrijke waterweg tussen Delft en Leiden met aan beide zijden een jaagpad. Bij *Drievliet* treffen we de aftakking naar Den Haag aan, de westgrens, te weten de Haagse Vliet of Haagse Vaart, nu beter bekend als Trekvliet, waarlangs de trekschuit de reizigers van en naar het Spui bracht. Ook de weg ten westen van de Trekvliet, de Haagse Schuitkade, nu Rijswijk, hoorde er nog bij. Aan de noordkant was de belangrijkste waterweg de Broeksloot, waar een zandpad langs liep met bruggetjes naar boerderijen, maar richting Den Haag liepen parallel aan de Broeksloot

nog de Binnenwatering, de Veenwatering en uiteindelijk de echte noordgrens, de Scheijwatering of de Scheiding, waardoor het polderland ingedeeld kon worden in de Binnen- of Veenpolder en de Boven- of Binckhorstpolder. Her en der woonden daar mensen en er bevonden zich drie prominente hofsteden, die ook nu nog bekend zijn: *De Binckhorst*, *De Werve* (*Klein Mathenes*) en *De Loo*, waar wegen naartoe voerden, die als antennes noordwaarts uit de Broeksloot staken. Aan de oostzijde werd Voorburg begrensd door de Landscheiding(sweg), tevens de grens tussen Delfland en Rijnland.

Wanneer we de registers van transporten van huizen raadplegen die bewaard zijn vanaf 1602, dan treffen we al in de allereerste akte van 4 mei 1602 aan dat Katharina Jacobs een huis aan de noordzijde van de Herenstraat voor 420 gulden verkoopt aan Pieter Jansz Vreem. Het huis heeft aan de westzijde een gang met een poort, die grenst aan het huis van timmerman Wolfert Thonisz. Die twee stonden dus dicht op elkaar. Ook treffen we met regelmaat akten aan waarin iets geregeld wordt over de afvoer van regenwater dat op de daken van dicht aan elkaar grenzende panden neerkomt. Meestal lezen we slechts dat het ene huis met het erf grenst aan een ander huis met een erf. Dan kon er dus meer ruimte tussen zitten. Vooral zo worden de huizen in de Herenstraat afgebeeld op de kaart die Pieter Florisz van der Sallem in 1643 vervaardigde, terwijl ze juist weer aan elkaar getekend zijn door Cornelis Elandts in 1666. Beiden

waren gezworen landmeters. De kaart van de gebroeders Kruikius uit 1712 zou zeer waarheidsgetrouw zijn en daarop is vooral te zien dat de meeste huizen in het centrum dicht op elkaar staan.

Voorburg is echter meer dan het oude centrum. Wanneer tussen 1665 en 1667 belasting opgehaald moet worden, wordt Voorburg ingedeeld in ‘de Heerweg in het Oosteynde van het ambacht’ (het Oosteinde), het ‘Oosteynde van het ambacht’ (oostkant van de Herenstraat inclusief de Kerkstraat), ‘de Cleijne Laen’ (nu de Schoolstraat), ‘buiten de Cleijne Laen’ (westkant van de Herenstraat met een deel van het Westeinde), ‘Westeijnde van het ambacht’ (overig deel van het Westeinde), en de ‘Noortsijde’ (langs de Broeksloot). Voor enige verwarring zorgt ‘het Slop’. De eerste associatie is het Wielemakersslop, maar de belastinginners moeten voor het Slop naar de omgeving van de Geestbrug. Overigens wordt de aanduiding ‘slop’ ook gebruikt voor de straat die later tot Franse Kerkstraat gedoopt zou worden. Een (vaak gepubliceerde) voorstelling van het begin van de Herenstraat vanaf het Oosteinde door Pieter Cornelis la Fargue komt misschien nog het meest in de buurt van het dorpsgezicht in de zeventiende eeuw, ook al is de prent in 1757 gemaakt. De straat, geflankeerd door bomen, lijkt hier nog een zanderige ondergrond te hebben, waardoor het geluid van paarden en wagens gedempt werd.

1.03 Iven Besoet, Westzijde van de Kercklaen, 1760. Links de Kerkbrug en de Kerkhavensloot met bruggetje. Rechts Swaensteyn, de Herenstraat en de Oude Kerk. Collectie Gerard Duijvestein

1.04 Paulus Constantijn la Fargue, Herenstraat richting Oosteinde. Links het uithangbord van herberg *De Bonte Os* en de pilaren van de weg naar het buiten *Eynddorp*. Rechts ligt achter de hoge bomen *Huis Den Dom*. Haags Gemeentearchief

1.05 Paulus Constantijn la Fargue, *Geestbrug* met op de achtergrond *Drievliet*, 1750. Haags Gemeentearchief

Bruggen en molens

Bruggen en molens zijn kenmerkende objecten in een landschap. De zeventiende-eeuwse prent van Balthasars van 1611 laat zien wat Voorburg aan bruggen te bieden had. De *Alckemabrug*, de *Wijckerbrug*, de *Kerckbrug* en de *Oude* en *Nieuwe Tolbrug* over de Vliet en de *Geestbrug*, die de passage vormt over de Haagse Trekvliet. Net zoals voor het straatbeeld geldt ook hiervoor dat de oudst bewaarde prenten ervan voornamelijk uit de achttiende eeuw stammen. Aanvankelijk van hout, later van steen, hadden de bruggen steile opgangen om voldoende hoogte te krijgen teneinde de schepen er onderdoor te kunnen laten varen. Dit leverde in de winter nogal eens problemen op, omdat de gladheid ervoor zorgde dat de bruggen voor voertuigen en dieren schier onneembare hindernissen werden.

1.06 Nicolaas de Clerck, Johannes Londerseel, Molens langs de Haagse Vaart of Trekvliet, 1614. Linksonder kasteel *De Binckhorst* met links de *Oude Binckhorstmolen*. Detail uit de Vogelvluchtk kaart van Den Haag. Collectie Gerard Duijvestein

De locaties van de molens komen ook fraai in beeld op de kaart van Jan Jansz Dou en Steven van Broeckhuysen: de *Oude Veenmolen* en *Oude Binckhorstmolen* aan de Haagse Trekvliet, de *Nieuwe Binckhorstmolen* (*Vliegermolen*) in het midden van de Binckhorstpolder en de korenmolen of *molen van Baas* aan de Achterweg (Parkweg). De eerste drie bemaalden het hoogveengebied dat ingeklemd lag tussen het Haagse Bos en de Broeksloot, dat na ontginning drassig was geworden. Aanvankelijk was er slechts één molen, de *Oude Veenmolen* of *Boontjesmolen* ten noorden van kasteel De Binckhorst. Het gehele gebied werd in tweeën gedeeld door de Broek- of Bovenkade, die kasteel *De Binckhorst* en de huizen *De Werve* en *De Loo* met elkaar verbond. Het noordelijk deel werd de *Veenpolder* en het zuidelijk deel de *Binckhorstpolder*.

1.07 Cornelis Dankertsz, Kaart Hoogheemraadschap van Rijnland, naar de kaart van Jan Jansz Dou en Steven van Broeckhuysen, 1647. Nationaal Archief, Den Haag

Na de splitsing van de polder in twee deelpolders werd ten zuiden van kasteel *De Binckhorst* een tweede molen gebouwd, de *Binckhorstmolen*. De ligging aan de rand van de polder zorgde ervoor dat de ontwatering moeizaam verliep, wat nog versterkt werd door voortgaande inklinking van de bodem. De oplossing was de plaatsing in 1621 van de, meer centraal gelegen, *Nieuwe Binckhorstmolen*, waarna de oude werd afgebroken. Op de kaart van Johannes Dou en Steven van Broeckhuysen staat deze ingetekend als de *Binnenmolen*. Deze waterde via de Molensloot af op de Broeksloot en staat nu bekend als de *Vliegermolen*. De laatste molen, die bekend werd als de *molen van Baas*, kleurde het dorpsbeeld het meest, omdat die het dichtst bij het centrum stond. Het initiatief tot de bouw kwam van bakkers die ontevreden waren, omdat de bomen rond de daar al aanwezige lagere korenmolen op het terrein van de Heer van Werve zo hoog waren dat de wind onvoldoende vat kreeg op de wieken, waardoor bakkers soms geen meel geleverd konden krijgen. In 1679 dienden ze een verzoekschrift in bij het dorpsbestuur, waarna in 1683 de nieuwe molen gebouwd werd aan wat nu het begin van de Parkweg is (op de kaart van Johannes Dou aangegeven als 'core molen'). De bakkers beloofden er hun graan te laten malen en nergens anders.⁶ Maar dat gold alleen voor het

brood dat ze in Voorburg zouden verkopen. Grietje Ariens, weduwe van Henrik Simonsz van Heijningen, liet namelijk aantekenen 'dat ick mijn kooren op de Rijswijckse molen sal mogen laten malen voor soo veel ick broot levere aen [...] persoonen onder Rijswijck woonachtich'. Het ziet ernaar uit dat de molen gefinancierd werd door de molenaar Alewijn Cornelisz Cleijwech die in 1677, samen met zijn zwager Jan Gerritsz Schout, als gevolg van een erfenis eigenaar was geworden van de bestaande molen. Adriaen Kerckhoven, houtkoper en meestermolenmaker uit Leiden, maakte de nieuwe, stenen windkorenmolen.⁷ Deze molen hield het uit tot 1912. Een gevelsteen en een molensteen, gemetseld in het huis op Parkweg⁷ zijn alles wat er over bleef.

In honderd jaar veranderde het beeld van Voorburg, vooral langs de Vliet. Daar werden buitenhuizen gebouwd die het dorp een voornaam en aantrekkelijk aanzicht gaven. Gefortuneerde lieden van buiten Voorburg zochten er vooral hun zomers vertier. Was er in het begin van de zeventiende eeuw nog sprake van een aanzienlijk aantal oude en slechte onderkomens, aan het einde van de eeuw lijkt dat veel minder het geval, ook blijkend uit de lovende woorden van bezoekers. Lieflijk is de kwalificatie. Voorburg was erop vooruit gegaan.

2. Voorburgers

2.01 Anoniem, Prins Lamoral de Ligne, ambachtsheer van Voorburg, 1601. Collectie Princes de Ligne, Chateau Belœil

We weten heel wat over de notabelen van Voorburg, maar wat weten we naast hen van de ‘gewone’ inwoners, de schoenmaker, de boer, de bakker of de rietdekker, hun echtgenoten en kinderen? Kunnen we meer greep krijgen op

de Voorburgers in de zeventiende eeuw? Onvolledig zal het zeker zijn, maar in plaats van teleurstelling over wat ontbreekt, is het beter ons te verheugen in wat we wel ter beschikking hebben.

Zo zijn daar de belastingkohieren, zoals die van het haardstedengeld waarin, naast huiseigenaren, ook huurders werden opgenomen. Daaruit kan bij benadering afgeleid worden hoe de welstand was. Omdat de belastinginners een vaste route liepen, krijgen we bovendien kijk op wie waar woonde. Voor dat laatste kunnen we ook de transportregisters bestuderen, waarin aangetekend werd wie welk huis of welke grond (ver)kocht, tegen welke prijs en wie de burens waren. Voor de geloofsovertuiging raadplegen we de lijsten van lidmaten van de kerk, kerkenraadsnotulen, classicale acta en bewaard gebleven correspondentie, terwijl voor overtredingen of misdrijven registers van de rechtbanken beschikbaar zijn. Een rijke bron zijn de notariële archieven, omdat zeventiende-eeuwers daarin allerlei zaken, van belang of in onze ogen volstrekt onbetekenend, lieten vastleggen. Spijtig genoeg is er geen notarieel archief van Voorburg bewaard gebleven, maar we komen Voorburgers tegen in het Delfts en Leids, maar nog veel meer in het Haags notarieel archief. Ook beschikken we over boelhuisboeken, waarin niet alleen koop en verkoop van vee werden genoteerd, maar ook transacties van voorwerpen uit de boedels van overleden dorpelingen. Alles overziend, is dat toch een hoopvolle collectie. Tot slot moeten we ons uiteraard realiseren dat het beeld dat we uit de beschikbare gegevens opbouwen berust op incidenten, gebeurtenissen en (trans)acties die vanuit bestuurlijke overwegingen vastgelegd werden. Het dagelijkse Voorburgse leven is daaruit niet rechtstreeks af te leiden, maar tegen de achtergrond van de ruime literatuur over het alledaagse leven in de zeventiende eeuw en met enig voorstellingsvermogen blijken we een heel eind te kunnen komen.

2.1. Van oude Claes en anderen

Op 27 oktober 1600 stellen twee schepenen van Voorburg, Jan Jansz en Thonis IJsbrantsz, het haardstedenkohier samen, waarin

2.02 Esaias van der Velde, Zes boeren rond een ton bij een herberg, 1613-1617. Ze zitten aan een karige maaltijd met een brood en een vis op een halve ton. Dit is bedrieglijk want een van de boeren heeft een grote kruik met drank op zijn schoot en een andere heeft al zoveel gedronken dat hij ondersteund wordt door een vrouw. Op de achtergrond is een boerenkermis gaande. Rijksmuseum, Amsterdam

huiseigenaren en hun huurders voorkomen.⁸ Per huishouden noteren ze hoeveel haarden (‘haertsteden’) in een huis aanwezig zijn. Wie meer haarden heeft, woont groter en is hoogstwaarschijnlijk meer draagkrachtig. Aan de hand hiervan wordt vastgesteld hoeveel belasting betaald moet worden. Ze registreren 213 huizen, maar of dat dan ook 213 huisgezinnen zijn, is niet waarschijnlijk, omdat vaak ingewoond of een deel van het huis verhuurd wordt. Hoe groot die huishoudens zijn, wordt niet aangegeven. Wel wordt 23 keer vermeld dat er een weduwe woont, maar niet of ze alleenstaand is of dat ze er met kinderen en eventueel personeel woont. Zodoende is het niet eenvoudig vast te stellen om hoeveel inwoners het gaat.

Thonis IJsbrantsz en Jan Jansz Vrancken, die burens van elkaar zijn, beginnen hun ronde in het Westeinde, waar ze zelf wonen. In het eerste huis, gerekend vanaf de Herenstraat, woont ‘oude’ Claes Schrevelsz en in het tweede Cornelis Lourisz. Daarna volgen de woningen van beide belastingophalers. Waar deze vier wonen, dus waar het Westeinde precies begint, is door Kees van der Leer uitgezocht voor de geschiedschrijving van de Hofwijckstraat.⁹ Claes woont op het terrein van het latere *Voorhof*, Cornelis op het perceel waarop *Hofwijck* gebouwd zal worden, Thonis op het latere *Welgelegen* en aan de oostzijde van wat nu de Hofwijckstraat is en Jan Jansz ten slotte op het perceel waar nu de westzijde van de

Hofwijckstraat is gelegen en waar in de achttiende eeuw *Wintervliet* (later *Soomerlust*) zal verrijzen. Tot hoever de percelen in noordelijke richting lopen, dus vanaf de Vliet richting Broeksloot en verder, weten we niet, maar Claes pacht zes morgen land van de Heer van Werve, wat neerkomt op ongeveer acht voetbalvelden. We mogen er dus van uitgaan dat het land dicht in de buurt van *De Werve* uitkomt.

Oude Claes Schrevelsz

Zoals gezegd, is ‘oude’ Claes Schrevelsz de eerste inwoner aan het Westeinde. Hij heeft vier stookplaatsen. Van alle 213 geregistreerden

heeft 25% drie en 13% vier van zulke schouwen met een maximum van zes voor jonkheer Joeriaen van Lennip op huis *De Werve*. Claes behoort dus tot de beter gesitueerden. Op zijn erf staan een schuur en twee hooibergen. Ook wordt vermeld dat hij zich bezig houdt met ‘bouwerij’, dus dat hij boer en/of akkerbouwer is. Deze Claes Schrevelsz wordt ‘de oude’ genoemd, want er is ook nog een ‘jonge’ Claes Schrevelsz, zijn broer. Blijkbaar was de fantasie op om een andere naam te bedenken. In ieder geval blijkt uit een archiefstuk uit 1609 dat ‘jonge Claes’ dan al 78 jaar is.¹⁰ De belastingophalers komen niet binnen om na te gaan hoeveel haarden er staan, want ‘oude’ Claes beschikt over vier haarden ‘soo seijn dochter seijt’. Het

is niet zo dat speciaal die dochter vertrouwd wordt, omdat zij hun buurmeisje is, want dit type aanduiding (‘soo . . . seijt’), uitgesproken door de eigenaar, diens vrouw, dochter of zoon, treffen we vrijwel overal aan. Daarnaast zijn beiden niet blind en ze kunnen dus ter controle de schoorstenen, of wat daarvoor doorging, tellen. Ze hebben blijkens het kohier ook maar twee dagen de tijd voor heel Voorburg. Wat weten we nog meer van Claes, behalve dan dat hij een zoon is van Schrevel IJsbrantsz Tedingebroek (in diverse spellingen) en Neeltge Jacobsdr? Daarmee kennen we ook zijn achternaam, hoewel die zelden gebruikt wordt. Naar verluidt voert zijn stamboom terug naar het geslacht Tedingebroek dat in de vijftiende eeuw het buiten *De Overoude Tol* in het Westeinde bewoonde, en later diverse naamsveranderingen zou ondergaan (*Oranjeburch*, *Doeslust* en *Heeswijk*). De vroegste informatie over Claes komt uit 1574. Zowel ‘oude’ als ‘jonge’ Claes zijn in Voorburg geen onaanzienlijke inwoners. Na het ontzet van Leiden in 1574 stuurt Voorburg wagens met proviand naar Leiden, waarna de ambachtsbewaarders daarvoor verantwoording afleggen aan de schout van Voorburg en twaalf ‘buren’ (inwoners), onder wie ‘oude’ Claes.¹¹ Behalve het huis op het Westeinde, heeft Claes ook nog een huis in de Kleine Laan (Schoolstraat), evenals grond waarop huizen staan waarvoor de bewoners erfpacht aan hem verschuldigd zijn. Uit transportaktes blijkt dat hij tussen 25 mei 1602 en 19 februari 1603 is overleden.¹² De weduwe is Maritge of Maertge Arentsd(ochte)r. Zij was zijn tweede vrouw, nadat hij eerder getrouwd was met Geertruijt Philipsdr, die al voor 1580 was overleden en met wie hij minstens twee kinderen had. Ook in het haardstedenkohier van 1604 vinden we Maritge als weduwe, waarbij aangetekend staat dat ze nog steeds op het Westeinde woont. Hadden ze naast de eerder genoemde dochter nog meer kinderen? In 1626 komen we een dan al overleden Leijntge Jansdr tegen, die wordt aangeduid als dochter van Maertge Arentsdr. Of Claes haar vader of stiefvader was, weten we niet. Zij kan de anonieme dochter uit 1600 zijn, die aan de belastinginners vertelde

hoeveel haarden er waren. Andere kinderen worden niet vermeld. De weduwe Maertge blijkt vóór 23 mei 1615 overleden te zijn, want op die datum komen haar erfgenamen ter sprake.¹³ Hoeveel dat er zijn geweest, is niet te achterhalen.

Uit deze korte verhandeling over de eerstgenoemde persoon in het haardstedenkohier mag blijken dat er een biografisch schetsje is samen te stellen, waardoor Claes iets meer tot leven komt. Aangetekend moet worden dat het hier om een welgestelde man gaat die ook nog publieke functies vervulde, en dat helpt natuurlijk. Zo zal het niet bij ieder gaan.

Hoeveel inwoners had Voorburg?

Betrouwbare, exacte cijfers over het aantal inwoners van Voorburg, op welk moment in de zeventiende eeuw dan ook, zijn moeilijk te geven. Er was geen waterdichte burgerlijke stand. Het is ook niet van doorslaggevend belang om het precies te weten, maar in het kader van een geschiedenis van Voorburg kunnen we het niet ongemoeid laten. In de publicaties ‘Dorp aan de Vliet’ (Dorp) en de ‘Kroniek van Voorburg’ (in het vervolg: *Kroniek*)¹⁴ is aandacht besteed aan het aantal inwoners in 1477, 1494 en 1514. In de ‘Enquête’ van 1494 is de relatieve draagkracht van dorpen en gewesten onderzocht.¹⁵ Hiervoor deden commissarissen van de overheid navraag bij een drietal mannen, die voor Voorburg het woord deden. Zij gaven aan dat Voorburg over 108 haardsteden beschikte en dat het aantal niet afweek van dat uit 1477. Hier wordt een haardstede opgevat als een huis, waarin dus meer huishoudens aanwezig konden zijn. In 1514 volgt een volkstelling, de zogenaamde ‘Informacie’.¹⁶ Daarin wordt hetzelfde aantal van 108 haardsteden genoemd: 50 op het land en 58 in het dorp. Op basis van verschillende schattingen komt Dorp uit op 648 inwoners en *Kroniek* op 790.¹⁷ Beide publicaties vervolgen met een kohier over alle families in verband met een nieuw soort belasting uit 1674. Daaruit komt naar voren dat Voorburg toen rond

2.03 Gebroeders Kruikius, Kaart van het Hoogheemraadschap Delfland, 1712 (detail), waarin vijf percelen genummerd zijn. Perceel 1: Oude Claesz Schrevelsz 2: Cornelis Lourisz 3: Thonis Ijsbrantsz 4: Engelke Jansdr 5: Neeltge Arentsdr 6: Jacob Willems Gordijn. Uit: Kees van der Leer (2004)

1.400 inwoners had, verdeeld over ongeveer 385 huishoudens. Voor de zeventiende eeuw bieden Dorp en Kroniek geen andere informatie. Nader archiefonderzoek leert dat nog wel enkele andere bronnen beschikbaar zijn. De eerste komt uit 1680. In het kohier op de bijdrage die de inwoners moeten betalen voor het gemaal wordt niet alleen het niveau van het inkomen aangegeven, variërend van kapitalist tot armoedzaaier, maar ook het aantal personen per huishouden. De klerk schrijft onderaan het kohier dat er 1.295 personen geteld zijn, waarvan 56 van de bedeling leven. In zes jaar tijd zou dat een daling van honderd inwoners betekenen, wat wel veel is. Maar zoals bij vrijwel alle kohieren is het de vraag hoe betrouwbaar de aantallen zijn vastgesteld.¹⁸ Er is echter nog een bron, die het gat tussen 1514 en 1680 opvult. In 1622 vond een volkstelling plaats waarin Voorburg met 1.558 inwoners voorkomt.¹⁹ Volgens gerenommeerde historici, zoals Van Deursen, is deze volkstelling betrouwbaar te noemen. Dan moeten we constateren dat het aantal inwoners in 1674 (1.400) sinds 1622 (1.558) behoorlijk gedaald is en dan nog eens met 100 tot 1680 (1.295). Mogelijk heeft de inpoldering van een aantal gebieden tussen Voorburg en Zoetermeer een rol gespeeld. Rond 1600 was turf een belangrijke brandstof. Aan veengrond was in Zuid-Holland geen gebrek en er was volop vraag naar uit de grote steden, zoals Den Haag, Leiden en Delft. Aanvankelijk kwam die uit plaatsen als Zoetermeer, Waddinxveen en Moordrecht, maar toen de prijzen stegen, besloten ook boeren elders hun land te ‘vervenen’ (af te steken). Vooral de natte vervening verschaftte veel handen werk. Het veen werd uit het water getrokken, op een akker uitgespreid en aangestampt. Na droging kon het worden gestoken. Toen echter een begin werd gemaakt met de drooglegging van de Zoetermeerse Meerpolder in 1614 en de Groote Polder in 1638, kon het verlies van veel arbeidsplaatsen niet gecompenseerd worden met landbouw.²⁰ Verder was de trend in de steden zoals Leiden en Delft, vooral in het laatste deel van de zeventiende eeuw, dat de bevolkingsgroei

stagneerde of daalde door het inzakken van belangrijke industrieën, zoals de bierindustrie in Delft en de lakenhandel in Leiden. Het kan zijn dat ook dat invloed gehad heeft op de werkgelegenheid in Voorburg. Voorts is Voorburg tussen 1622 en 1674 door drie pestepidemieën getroffen die de nodige inwoners het leven kostten. Ten slotte was er ook sprake van een dalend geboortecijfer, onder andere door de verhoging van de leeftijd waarop getrouwd werd. Daar staat tegenover dat het inwonertal voor het platteland ten zuiden van de lijn Haarlem - Amsterdam tussen 1622 en ± 1680 opliep van 183.000 tot ±250.000.²¹ Hoe dit allemaal met elkaar samenhangt, moet nader onderzoek leren.

Nering

Wat waren de middelen van bestaan van de Voorburger? Uiteraard was er de rietdekker, metselaar, molenaar, pottenbakker, stoeldraaier, brandewijnman, trommelslager en scheepmaker. Maar van hen waren er maar een paar. Uit een belastingkohier uit 1597 blijkt dat er op ongeveer 800 inwoners enkele beroepen waren die wat vaker voorkwamen. Voorburg telde toen drie herbergiers, drie smeden, drie wielmakers, zes bakkers en zes schoenmakers. Een aparte groep wordt gevormd door negen mannen die zich met een trekpaard verhuurden. Nuttig, want in het waterrijke gebied moesten de nodige schuiten getrokken worden. Welke beroepen waren kenmerkend voor Voorburg? De vroegste mededelingen over de bevolking van Voorburg stammen uit de ‘Enquete’ van 1494 en de ‘Informacie’ van 1515.²² Daarin wordt niet alleen iets gezegd over het aantal inwoners, maar komen we ook meer te weten over hun activiteiten. In 1515 schrijven de commissarissen dat de Voorburgers zich voornamelijk bezighouden met ‘zant in heure schuyten te voeren tot Delft en anderssins, mit lantelinghe (landbouw), mit koeyen ende mit turff te delven’, en tot slot met wat ‘drapereye, mit wat groff laeckens te maecken’. Kortom: Voorburgers waren aan het begin van de zestiende eeuw schippers, boeren, turfstekers en werkers in de lakenindustrie.

Rond de eeuwwisseling

Verschoof de aandacht van de ene inkomstenbron naar de andere? Kwam er meer variatie of bleef alles bij het oude? Uit het eerder genoemde belastingkohier uit 1597 blijkt dat aan het eind van de zestiende eeuw alles min of meer bij het oude was gebleven. Niet bij alle huishoudens wordt een beroep vermeld, waardoor het beeld wat vertekend kan zijn, maar van 222 personen van wie we het beroep wel kennen, leefden 53 mannen (23,3%) van landbouw en/of veeteelt. Het valt aan te nemen dat boeren zich ook met het delven van turf bezig hielden, in aanmerking nemend dat slechts drie mannen als turfsteker te boek staan. Daarnaast tellen we 36 inwoners (16.4%), doorgaans weduwen, die de kost verdienden met spinnen en weven, een teken van een actieve lakenindustrie. Maar het meest in het oog springend is, wat er in 1515 ook al geschreven werd: er waren in 1597 liefst 54 (24.7%) inwoners voor wie de voornaamste bezigheid het vervoeren van zand betrof, naast nog eens drie voor wie ‘schipper’ werd genoteerd zonder nadere toevoeging. Er was blijkbaar veel werk in deze sector, wat te maken had met het feit dat Voorburg op een oude strandwal is gebouwd en de omgeving, waaronder Delft, veel zand kon gebruiken voor onder andere de aanleg van wegen. Daarmee is het aantal schippers nog niet uitgeput, want er waren nog veertien schippers die het vervoeren van zand combineerden met enige landbouw, drie schippers zonder nadere toelichting en nog twee schippers die bier vervoerden. Daarmee vormden schippers het verbluffende derde deel van alle kostwinners.

Bijzonder aan dit overzicht is dat van slechts tien inwoners geen beroep wordt opgegeven. Daaronder vallen ook eigenaren van de grote hofsteden zoals De Binckhorst en De Werve. Voor de betrouwbaarheid van dit overzicht moeten we afgaan op wat in de inleiding van het kohier staat, namelijk dat een overzicht wordt gegeven van ‘alle huizen, bargaen [hooibergen] en ander getimmerde, gelegen in den ambacht van Voorburch’. Toch is enige

Beroep	Aantal per beroep	% per beroep
schipper	75	32,4
zand	54	
zand en landbouw	14	
bier en landbouw	2	
bier	2	
ongespecificeerd	3	
boer (landbouw en veeteelt)	53	23,9
spinnen en weven	34	15,3
trek- en schuitpaarden	9	4,1
schoenmaker, bakker	6	2,7
herbergier, pottenbakker, schoolmeester, smid, timmerman, turfsteker, wielmaker	3	1,4
dakdekker, metselaar, molenaar	2	0,9
bode, brandewijnverkoper, kleermaker, leerlooier, linnennaaiester, nettenbreister, secretaris, scheepmaker, schout, stoel-draaier, trommelslager, winkelierster	1	0,5

Aantallen en percentages beroepsbeoefenaren in 1597 (totaal: 222 inwoners)

voorzichtigheid op zijn plaats. Zo treffen we geen predikant aan en het is tamelijk onwaarschijnlijk dat het hele dorp over slechts één kleermaker en één winkelierster beschikte. We vermoeden dat er wel wat inwoners zijn geweest die hun voornaamste activiteit koppelden aan andere bronnen van inkomsten. Ook komen we geen enkele ‘arbeider’ tegen, in tegenstelling tot een overzicht uit 1680 dat we hierna behandelen. Het betekent waarschijnlijk, dat bij de

Beroep	Aantal per beroep	% per beroep
arbeider	46	16,4
boer	37	13,2
schipper	26	9,3
militair, waaronder ‘ruiter’	19	6,8
schoenmaker*	16	5,7
tuinman	13	4,6
kleermaker*	12	4,3
linnenwever	10	3,6
bakker*, herbergier, timmerman, winkelierster	7	2,5
metselaar, linnennaaiester, scheepmaker, schoolmeester, warmoesier	4	1,4
barbier/chirurgijn, brandewijnverkoper, glasmaker, molenaar, smid, stoeldraaier	3	1,1
advocaat, kuiper, overlijner, rietdekker, schuittrekker, tollenaar, wielmaker	2	0,7
bode, drapenier, fruitverkoopster, huisbewaarster, hoedenmaker, inktleverancier, klapwaker, knoopmaker, lijndraaier, predikant, pompmaker, schout, schrijnwerker, secretaris, steenkoper, stoelmatter, tabakverkoopster, turftonder, vergulder, vlaskoper, wolspinner, zerkmaker	1	0,4

Aantallen en percentages beroepsbeoefenaren in 1680. Hun absoluut aantal is 281 en er worden ook 42 weduwen en 4 weduwnaars zonder beroep genoemd.²⁴

* bij deze beroepen zijn de knechten of gezellen meegerekend

landarbeiders en zandvervoerders ook inwoners begrepen zijn die in andere overzichten als arbeider worden opgevoerd. Dat doet niets af aan het feit dat het boerenbedrijf, vermoedelijk inclusief turfsteken, en het vervoeren van zand zich in de grootste belangstelling mochten verheugen, gevolgd door spinnen en weven. In de Canon van Leidschendam-Voorburg wordt vermeld dat na 1550 rond Kerklaan en Kleine Laan (respectievelijk Kerkstraat en Schoolstraat) sprake was van een speciale schipperswijk.²³ Dat duurde zeker tot 1621. In dat jaar werden de Voorburgse huizen getaxeerd en werden tevens de beroepen, ditmaal van 238 inwoners, genoteerd. Op tien van de zeventien ‘adressen’ in de Kleine Laan woonden (zand)schippers.

Ruim zestig jaar later, in 1680, wordt opnieuw een kohier opgemaakt, waarin van veel inwoners beroepen zijn opgenomen. Ook nu zien we nog een aantal schippers, maar het percentage is gezakt tot onder 10%. Niet alleen zand, maar ook landbouwproducten voor de markt en bier werden vervoerd. De lakenindustrie lijkt ingezakt te zijn, wat overeenkomt met het verval van deze tak van economische activiteit in Leiden na 1675. Hoe de grote groep arbeiders uit het kohier ingezet is, valt niet met zekerheid te zeggen, maar het is aannemelijk dat een behoorlijk deel daarvan in de sectoren landbouw, veeteelt en scheepvaart werkte. Opmerkelijk zijn ook de relatief grote groepen militairen en tuinlieden. Een zelfstandig emplooi als tuinman zal ongetwijfeld het gevolg zijn geweest van de na ±1650 sterk toegenomen bouw van de buitenhuizen aan de Vliet.

2.2. Op het pluche

Voorburg was een ambacht of ambachtsheerlijkheid. Een heerlijkheid was een bezitting waaraan heerlijke rechten verbonden waren, waarvan het recht om de justitie in een bepaald gebied uit te oefenen het belangrijkste was.²⁵ Heerlijkheden waren lenen van de

grafelijkheid, die verstrekt werden aan edelen, leenmannen genaamd, die doorgaans politieke of militaire steun hadden geboden aan de graaf van Holland. De laatste graaf van Holland, Filips II, werd echter in 1581 uit al zijn rechten gezet, waarna de heerlijkheden in handen kwamen van de Staten van Holland. Een leengoed verschilde maar nauwelijks van een vol eigendom,²⁶ omdat het leenmannen vrij stond om zelf stukken land in leen uit te geven of om hun leen te verkopen, waarna de leenheer verplicht was de nieuwe bezitter met het goed te belenen. Deze doorgaande uitsplitsing leidde er toe dat de leengoederen in bezit konden komen van families waarvan de band met de oorspronkelijk adellijke leenman niet meer te herkennen was. Veelal waren het burgemeesters, kooplieden, dominees en regentenfamilies in de grote steden.

De leenman werd ambachtsheer genoemd, de persoon aan wie het recht in leen was gegeven om het ambt van schout uit te oefenen. Hij verpachtte dat ambt doorgaans met de bepaling dat hij een derde deel

2.04 Michiel van Mierevelt, Ewout van der Dussen, ambachtsheer van Voorburg, 1626. Kasteel Sypdesteyn, Loosdrecht

kreeg van de boeten die de schout inde. Wanneer de ambachtsheer zelf weer stukken grond ging verpachten, ontstonden er weer nieuwe leenheer-leenmanrelaties. Van de leenman werd verwacht dat hij een eed van trouw aflegde en een geschenk aanbood. Maar wanneer de leenheer werd vervangen door een ander, was het gebruikelijk dat de leenmannen opnieuw hun eed van trouw aflegden, maar dan kon het overhandigen van een geschenk achterwege blijven. Op die laatste gewoonte werd in zekere zin inbreuk gemaakt toen prins de Ligne in november 1610 aankondigde in Wassenaar zijn onderzaten, waaronder die van Voorburg, te willen ontvangen. In 1609 was bij het Twaalfjarig Bestand het beslag op zijn bezittingen, wegens zijn overgang van het katholieke naar het gereformeerde geloof, opgeheven en we vermoeden dat hij als ambachtsheer een hernieuwde kennismaking op stapel had gezet. Het huis van Wassenaar informeerde onverbloemd naar het Voorburgse cadeau ter ‘congratulatie ende wellecominge van zijnen persoon’. Na een brede vergadering zonden Voorburg en Tedingerbroek een delegatie²⁷ naar Den Haag, waar zij hoorden dat het huis van Wassenaar de verering niet zag ‘uijt bedwanck maer zulcx als men selfs vrijwillichlijk souden gelieven ter eere te doen’. Voorburg en Tedingerbroek besloten samen met andere dorpen een maaltijd te organiseren waarbij ieder dorp een paar inwoners zou afvaardigen. Daarnaast zou het aan ieder dorp vrij staan om nog wat extra’s te doen, waarbij de achterliggende gedachte kan zijn geweest dat een maaltijd misschien een wat karig blijk van blijdschap was. Het verslag breekt hier af, juist op het moment dat opgeschreven zal worden waaruit het cadeau van Voorburg en Tedingerbroek zal bestaan. Maar een rekening uit 1611 noemt een vergulde kop gevuld met daalders. Aangezien Voorburg in die periode ook vrijgesteld werd tol te betalen in Wassenaar²⁸, kan het cadeau daar ook betrekking op hebben gehad.

Heerlijke rechten

Voorburg was een lage heerlijkheid, wat inhield dat de ambachtsheer

alleen recht mocht spreken bij minder ernstige delicten. Wanneer het om ernstiger zaken ging, waarbij de overheid gebruik mocht maken van de pijnbank om bekentenissen af te dwingen en de doodstraf opgelegd kon worden, moest de heer terecht bij de baljuw van het district waarin de ambachtsheerlijkheid was gelegen. Voor Voorburg was dat de baljuw van Rijnland in Leiden. Er waren ook tal van andere rechten die bij een heerlijkheid konden horen, gezamenlijk aangeduid als het ‘ambachtsgevolg’. Die hadden onder andere betrekking op de visvangst, tol, markten, de wind (die de molens aandreef waarmee het meel gemalen moest worden) en het opmerkelijk recht op erfenissen van bastaarden. Boeren mochten ook niet op vogels jagen die op hun land zaad pikten of op konijnen die de oogst opvraten, tenzij de boeren een vergoeding betaalden aan de heer. Een ander recht was het patronaatsrecht, het recht om een pastoor, of na de reformatie een predikant, voor te dragen voor benoeming of een voordracht goed te keuren. Al met al was de ambachtsheer een belangrijk en invloedrijk persoon, evenals diens pachter, de schout.

Voorburgers hadden rekening te houden met verschillende machtscentra. Voor alles wat met water te maken had (en dat was nogal wat) viel Voorburg onder het gezag van het Hoogheemraadschap van Delfland, terwijl men in juridische zin onder het baljuwschap van Rijnland viel. De ambachtsheer had op veel terreinen het nodige in de melk te brokken en dat was voor het grootste deel van de eeuw de stad Delft.

Ambachtsheren: van de Heren van Wassenaer tot Delft

Aan het begin van de zeventiende eeuw was prins Lamoral de Ligne (1563-1624) ambachtsheer van Voorburg. Hoe was dat tot stand gekomen? De Heren van Wassenaer, een van de weinige geslachten van hoge adel²⁹, bezaten Voorburg lange tijd in leen, evenals het hele kustgebied tussen Den Haag en Leiden. Maar toen Jan II van Wassenaer, de laatste mannelijke telg in het geslacht, in 1523 bij Sloten

door een kogel het leven liet, ging het bezit over op zijn dochter Maria. Zij trouwde in 1525 al op dertienjarige leeftijd met Jacques de Ligne en zo ging Voorburg in hun handen over. De katholieke De Lignes behoorden tot een oud geslacht dat al in het begin van de twaalfde eeuw in de archieven aangetroffen wordt. Nadat zij in dienst waren getreden van de Bourgondische hertogen, verhieft keizer Karel V de toenmalige De Ligne tot graaf. In 1602 werd het graafschap tot prinsdom verheven, maar alleen het familiehoofd mocht de titel prins de Ligne dragen. Door vererving werd hun kleinzoon Lamoral de laatste De Ligne die ambachtsheer van Voorburg was. Toen Lamorals vader Philips tijdens de Nederlandse Opstand de Spaanse zijde koos, omdat hij meer land in het zuiden had dan in het noorden, legden de Staten van Holland beslag op de bezittingen. Dat werd pas in 1609 opgeheven bij de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand. Lamoral, die aan het hof van de familie Wassenaer aan de Haagse Kneuterdijk woonde, wilde daarna niet het risico lopen dat zijn bezittingen na beëindiging van het Bestand opnieuw geconfisqueerd zouden worden en hij besloot Voorburg op 26 september 1615 aan Delft te verkopen voor 19.400 gulden.³⁰ Daarmee bofte hij nog, want voor een ander deel van zijn bezittingen werd pas na de vrede van Munster in 1648 een koper gevonden.³¹

Welk motief kan Delft hebben gehad Voorburg te willen aankopen? Daar kunnen bestuurlijk-politieke en economische redenen voor zijn.³² Als ambachtsheer kon Delft in Voorburg lokale bestuurders benoemen, keuren en ordonnanties uitvaardigen, rechten verpachten, justitie uitoefenen en belasting heffen. Mogelijk speelde ook een rol dat Delft nu meer controle kon uitoefenen op de verbindingsweg over water tussen Delft en Leiden, namelijk via de Vliet. Op die manier werd ook de verbinding gelegd met een ander bezit van Delft, namelijk de overtoom in Leidschendam, op de grens van de hoogheemraadschappen Delfland en Rijnland, waar schepen, bij afwezigheid van een schutsluis, over een sleephelling getrokken

werden. Dat genereerde ook weer inkomsten.³³ Misschien speelde ook een rol dat Delft door de aankoop kon voorkomen dat anderen, Den Haag of Leiden, ermee vandoor zouden gaan. Tot slot kon Delft voorkomen dat Voorburg zich met economische activiteiten ging bezig houden die de Delftse economie zouden schaden. Brood bakken en kleren maken vormden geen probleem, maar Voorburg hoefde er niet aan te denken om bier te gaan brouwen, een kernactiviteit van de Delftse economie.

Delft stelde dat de koop alleen door zou gaan, wanneer de Staten van Holland ermee instemden de lage heerlijkheid om te zetten in een onversterfelijk leen. Om het idee van een leenheer en een leenman in stand te houden, werd het leen namelijk op naam gezet van een zogenaamde sterfheer, doorgaans een van de burgemeesters van Delft. Door het onversterfelijk leen zou Voorburg blijvend overgeërfd worden, ook al zou de sterfheer overlijden. Voorburg bleef zo als het ware in de ‘familie’ Delft. Uiteindelijk werd dat op 17 december 1615 bekrachtigd bij octrooi van de Staten van Holland met de handtekening van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Eerste sterfheer werd oud-burgemeester Johan van Lodensteyn. Na diens overlijden zou de veertigraad, de vroedschap, van Delft bepalen wie de nieuwe sterfheer zou worden. Dat werd ridder Ewout vander Dussen (1626-1654). Daarop volgden in de zeventiende eeuw Joost Cornelisz van Lodensteyn (1654-1661), Dirk Gerritz Meerman (1661-1673), dr. Theodorus Vallensis (1673), Hendrik Jansz Duyst van Voorhout (1673-1675), mr. Harpert Maartensz Tromp (1675-1691, de zoon van admiraal Maarten Harpertsz Tromp), en mr. Pieter Paulusz Teding van Berkhout (1691-1713).³⁴

Schout

Delft benoemde na 1615 de Voorburgse schout, die daarvoor een pachtsom van dertig gulden betaalde. Daar stond tegenover dat hij werd vrijgehouden van de verponding, de belasting die geheven

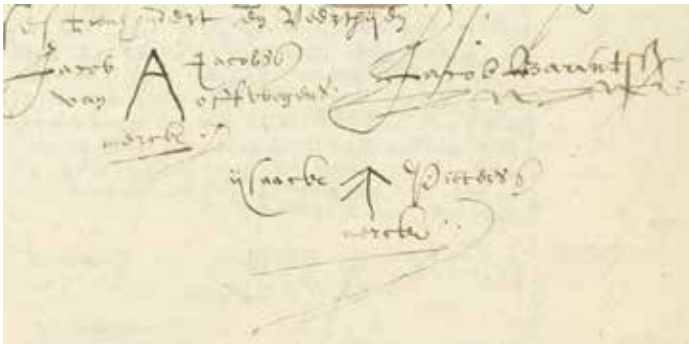
werd op zijn onroerend goed, en van een aantal andere lasten. De schout inde boetes en compositiegelden, een legale vorm van afkoop, die eruit bestond dat hij afzag van vervolging in ruil voor betaling. De ambachtsheer kreeg daar een derde deel van en de rest was voor de schout. In de zeventiende eeuw bleef een schout vaak lang, zelfs decennialang, in functie en in Voorburg was dat niet anders. Joachum Corsz van Vliet (1601-1632), diens zoon Cornelis Jochumsz van Vliet (1633-1650), Joan van Ophoven (1650-1682), diens zoon mr. George van Ophoven (1682-1693) en mr. Maarten van ’s Gravesande (1693-1716). Joachum, die in 1601 werd benoemd, was opvolger van Dirck Jansz van Montfoort, die zijn ambt niet langer kon uitvoeren vanwege ‘seekere beletselen en empechementen [belemmeringen] hem onlangs overgekoomen’. Waar die uit bestonden, is niet duidelijk, maar in het register van de Staten van Holland wordt naar een (te houden) proces verwezen waaruit zou moeten blijken dat boeren in Voorburg gefraudeerd hadden om de verschuldigde tienden zo laag mogelijk te houden. Maar helemaal helder is het niet en we hebben het verslag van het proces niet kunnen vinden. Hoe Joachum Corsz van Vliet in beeld is gekomen voor het schoutambt, weten we evenmin. Wel komt in het haardstedenregister van 1597 een Joachim Corsz voor, die zich bezig houdt met weven, en die over drie stookplaatsen beschikt, wat duidt op een behoorlijke welstand. Daarnaast beschikte hij nog over een kwart schuurtje ‘dat met arm volck bewoont wort’. In de loop van zijn leven woont hij aanvankelijk aan de zuidzijde van de Herenstraat, op de hoek van de Achtvoet, nu de Sionsstraat, en vanaf 1614 dichtbij herberg de Swaen. Na zijn overlijden neemt zijn zoon Cornelis de taken over. Deze Cornelis treffen wij als inwoner van Voorburg nergens meer aan, wat doet vermoeden dat hij verhuisd is. Dat maakt een wat merkwaardige indruk, nadat zijn vader meer dan dertig jaar inwoner van Voorburg was geweest.³⁵ Van beide schouten Van Ophoven, zowel vader Joan (1607-1683) als zoon George (1655-1693), weten we dat zij in Delft woonden. Beiden waren tevens notaris.

2.05 Wapen van schout George van Ophoven. Bewerking H.K. Nagtegaal. Gemeentearchief Delft

Schepenen

Een schepen, te vergelijken met een huidige wethouder, werd in principe voor slechts één jaar benoemd uit de kring van mannen van aanzien, maar na een jaar kon hij weer opnieuw gekozen worden. Dat zien we ook in Voorburg. In de registers van transporten op onroerende goederen en hypotheken, bij erfenissen, in de scabinale akten³⁶ en op de boelhuisdagen, waar huisraad, al dan niet na overlijden of faillissement, werd verkocht of vee verhandeld, worden de aktes getekend door de schepenen, waardoor we kunnen volgen wie er in functie waren. In de eerste helft van de zeventiende eeuw zien we bijvoorbeeld dat lakenkoper Jacob Barentsz onafgebroken zitting had tussen 1602 en 1621, Isaack Pietersz tussen 1610 en 1626 en Andries Mathijsz Poijer tussen 1611 en 1623. In de tweede helft weten metselaar Cornelis Verboon en Joachim Fibeeck het klaar te spelen steeds weer benoemd te worden tussen 1684 tot 1696. We zien onder veel akten als bewijs van de aanwezigheid van de schepenen een merkteken als handtekening, soms zelfs van beide schepenen.

2.06 Handmerk. Ondertekening van een akte uit 1614 met het handmerk van schepenen Isaack Pietersz en Jan Philipsz en de handtekening van schepen Jacob Barentsz van Oosterwijck. Haags Gemeentearchief, Oud rechterlijk archief Voorburg

Tellingen laten zien dat in ieder jaar meestal zeven schepenen benoemd waren. Daarvan treffen we er steeds minimaal één, maar vaker twee, aan in de transportregisters van onroerend goed en op de boelhuisdagen. Wanneer grote boedels werden geveild, wat in een enkel geval wel vier dagen kon duren, konden ook de ambachtssecretaris en de gerechtsbode aanwezig zijn. Veilingen van huisraad vonden vaak plaats bij de verkoper thuis, terwijl de verkoop van vee meestal in een herberg was georganiseerd, doorgaans *De Buys*³⁷, wat voor gerechtsbode Jan vander Wilde wel zo handig was, omdat hij daar ook als herbergier optrad. Grappig is dat de naam van de herberg twee keer op het affiche (zie afbeelding 2.07) staat. Een keer als *De Buys* en een keer als *De Vergulde Buys*. Blijkbaar vond de opsteller *De Buys* in de aankondiging wat kernachtiger en maakte dat later wat onopvallender goed. Ook bij rechtszaken was een herberg het gerechtsgebouw.

Het gezag in de fout

Naar het zich laat aanzien, handhaafden schout en schepenen rust en regelmaat, maar waren ze zelf niet altijd van onbesproken gedrag. In 1607 staan de schout, secretaris en bode terecht voor de baljuw van Rijnland. Ze hebben Phillips Claesz Buijрман in het huis van de schout opgesloten op verzoek van de weesmeesters. Van Buijрман worden bepaalde brieven en andere geschriften geëist, die betrekking hebben op het weeskind van zijn zuster, maar hij kwam er blijkbaar niet mee tevoorschijn. Hij is niet alleen de hele nacht opgesloten met een hellebaardier voor de deur zonder dat hij zijn behoefte mocht doen, maar secretaris Jan Dircxz van Leeuwen en bode Cornelis Adriaensz Bloteling hebben hem ook mishandeld, wat kwetsuren op zijn hoofd en een blauw oog tot resultaat had. De baljuw eist forse straffen: ontzetting uit hun ambt, veertien dagen gevangenschap op water en brood en een boete van 25 realen. Er volgt nog wat juridische scherpslijperij, maar een veroordeling is niet bekend.³⁸

2.07 Veiling van koeien. Biljet, waarin koopman Cornelis Roscam uit Rotterdam de veiling van koeien op 24 mei 1683 aankondigt in herberg *De Vergulde Buys* van herbergier en gerechtsbode Jan vander Wilde. Haags Gemeentearchief, Oud rechterlijk archief Voorburg

In 1610 treedt de baljuw van Rijnland, Arent van Duvenvoorde, opnieuw op tegen schout Joachum Corsz van Vliet. Hij herinnert eraan dat alle overtredingen die met meer dan tien stuivers beboet worden aan hem gemeld moeten worden. Wat is er gebeurd? Enige ingezetenen van Voorburg zijn naar Den Haag gegaan om een lezing bij te wonen die door de Staten van Holland is verboden. Het kan hierbij gaan om Voorburgers die in Den Haag een katholieke eredienst hebben bijgewoond. De schout heeft de zaak aangekaart bij de baljuw en het gerecht van Den Haag en niet in Leiden. Dat kan Van Duvenvoorde niet over zijn kant laten gaan. Gevraagd naar de reden antwoordt Van Vliet brutaal dat hij daagt waar het hem

uitkomt. Daarmee schendt Van Vliet de eed die hij heeft afgelegd over zijn taken. De baljuw eist dat Van Vliet uit zijn ambt wordt gezet, verbod op het vervullen van een officieel ambt in de toekomst, een gevangenisstraf van veertien dagen op water en brood en een boete van vijftig gouden realen.³⁹

Wat hiervan terecht gekomen is, wordt niet duidelijk, maar Van Vliet is in ieder geval niet, of niet lang, uit zijn ambt gezet. Dat blijkt twee jaar later uit een nieuw akkefietje. De nieuwe baljuw van Rijnland, Adriaen van Swieten, daagt nu op 11 augustus 1612 de hele top van het ambachtsbestuur. De schout, twee schepenen en de ambachtssecretaris zijn ondertekenaar geweest van een obligatie op naam van Willem van Heemskerck en zijn borg Maerten Willemsz van Wijck ten behoeve van mr. Dirck Schouten, die op een veiling een erf heeft verkocht. Een dergelijke obligatie heeft als aanhef altijd: ‘Heden [in dit geval 6 april 1611] verscheen voor ons...’, waarna de naam van schout en schepenen worden genoemd, gevolgd door wie er dan verschenen is of zijn. Maar wat wil het geval? Van Heemskerck is nog tot vier maanden na de koop op 6 april niet opgeroepen. Er is hier valsheid in geschrifte gepleegd. Het schijnt op de veilingdag heel druk te zijn geweest. Er waren wel 32 transacties, wat zoveel rompslomp met zich mee had gebracht, dat de gedaagden geen zin hadden die dag de nodige brieven op te stellen. Dat de obligatie vervolgens op 6 april geantedateerd werd, was ook dom, want het was helemaal niet gebruikelijk de schuldbrieven al op dezelfde dag als de verkoping op te stellen. De eis van de baljuw is pittig: uit het ambt zetten en nooit meer een openbare functie bekleden. Daarnaast eist hij het afhakken van de vingers van de rechterhand en levenslange verbanning, plus verbeurdverklaring van alle bezittingen. De gedaagden verdedigen zich hartstochtelijk en halen er allerlei getuigen bij, die beweren dat hun manier van doen gebruikelijk is in veel meer steden en dat zij een en ander te goeder trouw hebben gedaan. De rechtbank heeft het er maar moeilijk mee en besluit

rechtsgeleerden te raadplegen. Dat leidt uiteindelijk tot vrijspraak. De hele affaire blijkt achteraf een storm in een glas water.

De familie Van Leeuwen en het ambachtssecretariaat

Terloops is eerder de functie van ambachtssecretaris genoemd.

De secretaris was een aan het overleg tussen schout en schepenen verbonden functionaris, die alles noteerde wat van belang was.

Hij moest bij alle transacties van onroerend goed aanwezig zijn en kon tegen betaling afschriften van akten afgeven. Hij was ook beheerder van de archieven. Bij de wisselende samenstelling van de schepenenbank was hij door zijn levenslange aanstelling een constante factor in het bestuur van het ambacht.

Als er in Voorburg één familie is geweest die zich op het pluche heeft gehesen en dat 116 jaar lang heeft volgehouden, dan is dat de familie Van Leeuwen. Aan het begin van de eeuw was Adam Gerbrandsz [Garrebrantsz] vander Gaech nog secretaris, maar hij overleed in 1602. Dat was hét moment waarop predikant Dirk Pietersz, nog zonder achternaam, de kans schoon zag om zijn zoon naar voren te schuiven. Zodoende werd Jan Dirksz, nu getooid met de achternaam Van Leeuwen, op 6 april 1602 door de Staten van Holland benoemd als secretaris van Voorburg ‘met volkomen macht, autoriteit en bevel om het secretarisschap te aanvaarden, houden en bedienen.’ Daarvoor kreeg hij de schamele gage van dertig stuivers per jaar, maar daar was het ook niet om te doen. Het jaarinkomen werd namelijk bepaald door emolumenten, dat wil zeggen de vergoedingen en voordelen die met het ambt samenhangen. In de praktijk was de secretaris immers een manusje van alles. Als er iets genotuleerd moest worden bij het schepenenoverleg, bij de weeskamermeesters of bij de heiligegeestmeesters, dan was de secretaris er bij. Ook trad hij op als curator van failliete boedels of administrateur van openbare verkopeningen. Vooral Jacob senior heeft overal een vinger in de gemeentelijke pap gehad.

De ‘dynastie’ startte dus met Jan, Johan of Joan Dircx die maar

liefst vijftig jaar in functie bleef, tot 1653, waarna hij het ambt doorschoof naar zijn zoon Jacob. Er was wel sprake van een open sollicitatieprocedure, want we weten van in ieder geval één buitenstaander dat hij toen geprobeerd heeft te ‘solliciteren’, te weten Aldert Jacobsz Hodenpijl uit Maassluis, die daar als klerk op de secretarie werkte.⁴⁰ Maar Aldert maakte wegens de machinaties van Van Leeuwen geen schijn van kans tegen Jacob, die er op zijn beurt wel de hand in gehad zal hebben het ambt in 1676 door te spelen naar zijn zoon Thomas. Dat lukte, maar aangezien er nogal wat geld omging in het ambacht via belastingen en de rekening van de weeskamer, wilde Delft wel dat er twee borgen gesteld zouden worden. Niet verwonderlijk waren dat zijn vader Jacob senior en broer Jan. Thomas bleef ‘slechts’ elf jaar secretaris, tot zijn overlijden in 1688. De burgemeesters van Delft keurden vervolgens de benoeming van zijn broer Jacob junior goed. Jacob junior wist het dertig jaar vol te houden, tot 1718. Ook daarna was het blijkbaar geen ongezond beroep, want tot 1795 waren er maar twee personen voor nodig: Cornelis van Lis (1718-1760) en Melchior Bos (1760-1795).

Ook notaris

Vanaf Jacob, de ‘oude’, waren de Van Leeuwens ook notaris, een beroep dat aanvankelijk niet erg hoog aangeschreven stond. De notaris had een bevoegdheid gekregen van de overheid om die functie uit te oefenen. Na toelating was hij vaak wel genoodzaakt om met andere werkzaamheden zijn inkomen aan te vullen, omdat de inkomsten van de notariële taken vaak niet voldoende opbrachten. Hij moest net als de gemeentesecretaris met klussen links en rechts zijn inkomen bij elkaar harken. Dat ging de familie Van Leeuwen kennelijk goed af, want er kwam voldoende geld in het laatje om in een ruim huis te wonen, dat nu nog als het *Van Leeuwenhuis* bekend staat, staande aan de noordzijde van de Herenstraat op het huidige nummer 55. Het oorspronkelijke pand, dat in een akte uit 1606 aangeduid staat als *Het Wapen van Haarlem*, heeft plaats moeten maken voor het huidige dat van circa

2.08 Jan Woutersz Stap, *Het kantoor van de notaris*, circa 1629. Een klerk of boekhouder in onderhandeling met links een man met een geldzakje en rechts een vrouw met een jongetje met een fluit op schoot. In het midden staat een tafel waarop een kasboek en enkele munten liggen. Rijksmuseum, Amsterdam

1800 dateert. Links en rechts van de secretaris woonden timmerman Wolphert Thonisz en kleermaker Jan Evertsz, terwijl achter hun huizen de oude school stond. Het moet een levendig stukje Voorburg zijn geweest.

Als een functionaris overal een vinger in de pap heeft in een dorp, dan is het kennelijk onvermijdelijk, dat hij kwetsbaar wordt voor na-ijver en kritiek van de inwoners en ook liggen hebzucht en machtsmisbruik op de loer. De Van Leeuwens zijn gedurende hun 116-jarige heerschappij niet aan die kritiek en verleidingen tot machtsmisbruik ontkomen. Hierboven berichtten we al over een misstap samen met leden van de vroedschap in 1611. Ook in 1618 wordt Jan Dircxsz van Leeuwen ervan beschuldigd een dief en een schelm te zijn. Jan ontkent elke aantijging en zegt dat hij ‘puyer, zuver ende innocent’ is. Het gaat om de beschuldiging dat hij een extra sleutel van de Weeskamerkist heeft laten maken zonder medeweten van de weesmeesters en dat is een kwalijke zaak, want in die kist worden waardepapieren bewaard, die eigendom zijn van weeskinderen. Alleen de weesmeesters mogen toegang tot die papieren hebben.⁴¹ Zoals bij zoveel van dit soort zaken kennen we de afloop niet, omdat er heel vaak een schikking tussen de partijen wordt getroffen.

Zijn zoon Jacob loopt zich in de jaren veertig al warm voor de functie. Hij is dan notaris en doet er klusjes bij, zoals collecteur van diverse belastingen. Intussen is hij getrouwd met Anna Franckeling en worden zij verblijd met een negental kinderen in een tijdsbestek van

twaalf jaar (1646-1662).⁴² In 1652 blijkt uit zijn aanstelling tot vaandrig van de weerbare mannen uit Voorburg al dat zijn ster in het ambacht rijzende is. In 1653 is Jacob gemeentesecretaris geworden en ook hij zal niet aan oneffenheden in zijn carrière ontkomen.

Jacob van Leeuwen leest wat er niet staat

Een duidelijke geur van machtsmisbruik hangt rond een affaire met herbergier Pieter Arentsz van Duijvesteyn. Van Leeuwen heeft een testament van Ariaentge Dircxs voorgelezen aan de familie Duijvesteyn en daarbij gezegd dat in een latere toevoeging het vruchtgebruik van al haar bezittingen naar ene Huybert Willemsz Gerdijn gaat en dat de erfenis pas verdeeld zal worden na overlijden van deze Huybert. De familie Duijvesteyn berust in deze bepaling, totdat een paar dagen later twijfel de kop opsteekt. Een van de familieleden die het lezen machtig is, wordt naar het notariskantoor van Van Leeuwen gestuurd om de zaak te controleren. Van Leeuwen is afwezig, maar zijn klerk haalt het testament tevoorschijn en dan blijkt, ‘dat t selve testament gantsch gaef en ongeclat was sonder eenige doorhalinge van woorden of regels’. Van Leeuwen heeft oneerlijk gehandeld door iets voor te lezen wat er helemaal niet staat.⁴³ We veronderstellen dat Pieter Arentsz van Duijvesteyn hierover zo kwaad geworden is dat hij Van Leeuwen de huid vol gescholden heeft, wat deze als belediging opvat. Die veronderstelling wordt aannemelijk, als Pieter kort daarop gearresteerd wordt door de substituut-baljuw van Rijnland en in Leiden gevangen wordt gezet. Wanneer de baljuw zich later afvraagt op wiens gezag Pieter Arentsz nu eigenlijk is gearresteerd, blijkt dat Van Leeuwen die order heeft gegeven. De substituut zegt erbij, dat hij ook niet heeft begrepen waarom hij met zijn wagen uit Leiden moest komen om iemand te arresteren voor zo’n relatief onbetekenend voorval.

Anna Franckeling pookt een vuurtje op

Het gedrag van de vrouw van Jacob van Leeuwen, Anna Franckeling, zal zeker niet hebben bijgedragen aan de populariteit van het gezin

Van Leeuwen. Zo is er een ooggetuigenverslag van een ruzie tussen Lijsbeth Pieters, de vrouw van Cornelis Verboon, en Anthonette de Nes, weduwe van herbergier Cornelis vander Burch. Anna Franckeling, die tussen beide vrouwen in woont, pookt het vuurtje krachtig op door Lijsbeth Pieters woorden in de mond te leggen, als ‘Ja t’sijn hoere, want de pollen [hoerenlopers] comen achter de poort.’⁴⁴ Blijkbaar draait het erom dat Anthonette ervan verdacht wordt dat zij in haar herberg *De Vergulde Hoorn* gelegenheid tot prostitutie biedt. Anna jut ook haar dochter op om deel te nemen aan de scheldpartij. Zij wordt daarover terecht gewezen door een andere vrouw, die Anthonette de Nes verdedigt: ‘Sij zijn soo eerlijck als gij. Gij hebt lang genoech geschandaliseert.’⁴⁵ Dat Anna op haar gedrag aangesproken wordt, hoeft niet te verbazen, want er bevinden zich in het notarieel archief van Den Haag ook verklaringen dat Anna Franckeling zelf buitenechtelijke relaties had.⁴⁶ Het gezin ligt met enige regelmaat in de clinch met de omgeving, maar geen van de rechtszaken leidt tot een veroordeling.

Dat Jacob van Leeuwen op elk gebied van het reilen en zeilen van Voorburg een belangrijke stem in het kapittel heeft, blijkt ook uit de benoemingsprocedure voor een opvolger van de inmiddels bejaard geworden dominee Jacobus ab Oosterwijck in 1663. Oosterwijck probeert zijn zoon in het ambt te parachuterén. Jacob van Leeuwen en Johan ten Ham, een welgestelde lakenhandelaar en al jaren een Voorburgse notabele, steunen hem daarbij en willen die benoeming er door drukken. Enkele andere leden van de gereformeerde gemeente houden kennelijk niet van die onderonsjes en proberen een spaak in het wiel te steken. Dat leidt tot zeer onverkwikkelijke situaties, waar Van Leeuwen een niet al te fijne rol in speelt (zie hoofdstuk 4 hierachter).⁴⁷

Kapitein Jacob van Leeuwen in het Rampjaar

In de Hollandse oorlog beleeft Jacob van Leeuwen zijn mooiste momenten, alhoewel het twijfelachtig is of hij dat zelf zo zal hebben

ervaren. In 1672 vallen Frankrijk, Engeland, Keulen en Munster de Republiek aan. De landsverdediging is haastig in elkaar gezet en ook huislieden (plattelanders) worden ingeschakeld. Er worden regimenten gevormd van ongeveer 200 mannen, waaronder het regiment Scheveningen onder leiding van de koopman Michiel du Mortier, eigenaar van het Voorburgse buiten *Zijdevliet*. Er worden twee vendels Voorburgers geformeerd, waarvan er één aangevoerd wordt door Jacob van Leeuwen. Eind mei 1672 worden ze, naast andere regimenten, ingezet ter verdediging van de stad Deventer. Die hele onderneming wordt een fiasco, doordat de stad zonder slag of stoot door de vijandelijke troepen wordt ingenomen en de 1.500 gevangenen plattelanders met losgeld moeten worden vrijgekocht. Van Leeuwen had een belangrijke taak bij het verwerven van losgeld bij de Staten van Holland, onderhandelde met de vijand en zorgde mede voor de uiteindelijke terugkeer van de regimenten. Deze affaire zal hem slapeloze nachten hebben bezorgd. Tot ver in de jaren tachtig is hij onvermoeibaar bezig geweest om geld, dat hij uit eigen zak had voorgeschoten of dat hij van derden had geleend, terug te krijgen. Deze affaire is uitgebreid onderwerp geweest van een vorige uitgave van de Historische Vereniging Voorburg.⁴⁸

Thomas volgt Jacob op: schilder Tijdeman op de korrel

In 1676 geeft Jacob het secretarisstokje door aan zijn zoon Thomas, die dan 28 jaar is. De appel valt kennelijk niet ver van de boom, want ook Thomas houdt er af en toe dubieuze praktijken op na. Al in 1672, als Thomas, evenals zijn vader notariswerkzaamheden verricht, probeert hij op suggestieve wijze getuigenverklaringen te verkrijgen om schilder Daniel Tijdeman in een kwaad daglicht stellen. Elisabeth Cornelis Sassers, weduwe van Cornelis Ariensz Couwenhoven, legt op verzoek van de schilder een getuigenis af.⁴⁹ Zij vertelt dat zij tot twee keer toe is aangesproken door Burchie Matheus Hofflant, echtgenote van Huych Pietersz Verboon, die herbergier is in *De Swaen*. Het blijkt dat Burchie dat doet op verzoek van Thomas van Leeuwen. Of Elisabeth maar een

negatieve verklaring wil afgeven over Tijdeman. Elisabeth slaat het verzoek af, omdat zij van Tijdeman niets kwaads weet. Daarmee is de kous nog niet af, want even later ontmoeten beide vrouwen elkaar weer op straat. Burchie zegt: ‘Wel bent ghy daer. Waer gaet ghij daerop [waar gaat u naar toe]? Sij deposante [Elisabeth] seijde: Ick ga naer huijs.’ Plots duikt ook Thomas van Leeuwen op en zegt quasi-verrast: ‘Wel Burchie, heb ick u daer en u oock buijrvrou.’ Klaarblijkelijk wordt het voorstel gedaan bij Van Leeuwen thuis te praten, maar dat zint hem niet, want hij zegt: ‘Nee, ick heb liever in een herberch te gaen. Com laet ons in Den Hoorn gaan’.⁵⁰ Denkt hij dat hij een aangeschoten Elisabeth beter kan overhalen? In de herberg voegt zich ene Lysbeth le Grande bij het gezelschap. Nadat een glas wijn is gedronken, wordt Elisabeth opnieuw voorgesteld Tijdeman in een kwaad daglicht te stellen. Van Leeuwen heeft de verklaring al bij zich en Elisabeth hoeft alleen maar te tekenen. Hij belooft haar vriendschap en een forse beloning van vijftig gulden. Maar Elisabeth houdt voet bij stuk en weigert. Op diezelfde avond wordt ook Cornelis Gerritsz, ‘omtrent drie en dertich jaeren’, opgeroepen. Op verzoek van Tijdeman verklaart hij, dat er ’s avonds rond 10 uur op zijn deur is geklopt en dat hij dan al naar bed is. Cornelis wordt verzocht om naar ‘den herberge van den Hoorn te coomen’. Hij treft daar het illustere drietal Thomas van Leeuwen, Lysbeth le Grande en Burchie Hofflant aan. Van Leeuwen leest daar, ‘int aenhooren van alle die daer present waeren’ waarschijnlijk dezelfde verklaring voor die aan Elisabeth is voorgelegd. Cornelis zegt, misschien nog niet helemaal wakker of om tijd te rekken: ‘Ick verstae het niet. Ghij moet mij dat noch eens te vooren leesen.’ Van Leeuwen en Burchie manen hem ‘seer brutelick’ de verklaring te tekenen, wat hij weigert. Waarop Van Leeuwen antwoordt: ‘Wel wilt ghij het niet doen, ick salt u wel laten doen door de bailliu van Rijnlant.’ Daarop komt Cornelis’ echtgenote binnen die blijkbaar ongerust is en wel eens wil weten wat er allemaal aan de hand is. Getweeën keren zij huiswaarts. Kortom: het plan heeft nog niet gewerkt.

Dan wordt gezocht naar een nieuw doelwit. Dat wordt gevonden in de persoon van Maria Heermans. Ook zij getuigt op verzoek van Tijdeman wat haar is overkomen.⁵¹ Roeland Meyer, waard in herberg *De Vergulde Hoorn*, heeft haar uitgenodigd om bij hem en zijn vrouw Agnitta Cornelis wat te komen eten. Maria getuigt dat ze proberen haar ‘met wijn op te vullen’ en na een stuk of drie à vier glazen vraagt Meyers vrouw aan Maria om even met haar mee de gang op te gaan: ‘alwaer den voornoemde Meyers huysvrouwe haer deposante [Maria] met alle beweechelijcke middelen aensocht een verclaringe van haer te hebben tot hindere ende achterdeel van des requiranten [Tijdeman] goede naem ende faem, t’welck sy deposante weygerende seyde: Sou ick dat doen? (. . .) Ick en kenne hem niet anders als in eer en deucht.’ Maria verklaart verder, dat zij een paar dagen later in haar huis bezocht is door het duo Thomas van Leeuwen en Lysbeth le Grande. Na wat inleidende koetjes en kalfjes, komt hij ter zake: ‘Ick hebbe hier een verclaringe ingestelt tot laste van Daniel Tideman. Teyckent die. Ick salt met u goet maecken, ghy sult het niet voor niet doen.’ Maria houdt voet bij stuk: ‘Wel dat en doe ick niet, want ick en weet niet tot oneer vanden man. Ick sal geen verclaeringe tegen de waerheyt geven.’ Na enige tijd komt Van Leeuwen terug en beproeft zijn geluk opnieuw, maar Maria zegt: ‘Ick hebbe geen tijt.’ Daarna druipt Van Leeuwen af.

De hamvraag is uiteraard, waarom zoveel moeite gedaan wordt om Tijdeman in een kwaad daglicht te stellen. Wat is het belang? Het is op zijn minst opmerkelijk dat Van Leeuwen steeds vergezeld wordt door Lysbeth le Grande, die in de inwonerslijst van Voorburg genoteerd staat als ongehuwde dochter ‘wonende aan de zuidzijde in het dorp.’ Maar ook de inzet van Burchie (officieel: Syburgh of Sijburch) Hofflant is voorlopig een raadsel. Toch moet het geen kleinigheid zijn geweest als we de hoogte van de beloning die in het vooruitzicht wordt gesteld (vijftig gulden) in aanmerking nemen. De zaak zelf blijft jammer genoeg duister.

2.09 Onbekend, Gerechtsbode met de roede. Uit: J.R. Schiltmeijer (z.j.)

Zoals gezegd, Thomas overlijdt in 1688. Hij is dan veertig jaar oud en zijn vierendertigjarige broer Jacob junior zal zijn functie overnemen. Maar de ambachtsheren in Delft hebben kennelijk nog niet al te veel vertrouwen in zijn kennis van de materie, want aan zijn benoeming verbinden ze de voorwaarde dat de oude Jacob, die dan al vrij bejaard moet zijn, hem bij zijn werkzaamheden zal bijstaan. Uiteindelijk zal Jacob junior het secretarisambt tot zijn dood in 1718 bekleden; zijn vader is hem zeventien jaar eerder voorgedaan (overleden in 1701). En zo komt er een eind aan het bewind van de familie Van Leeuwen, dat meer dan honderd jaar heeft geduurd.

Bode

Een laatste ambtenaar waaraan we hier enige aandacht besteden is de bode. Je zou kunnen zeggen dat hij zeer breed inzetbaar is in het ambachtsbestuur. Als zinnebeeld van zijn rechtsmacht droeg de bode een staf of roede, vandaar dat we hem in akten ook tegenkomen als ‘bode met den roede’.

Als bode van het gerecht klaagde hij overtreders van de wet aan, nam verdachten in hechtenis, overhandigde dagvaardingen en bracht gedaagden voor het gerecht. Als dorpsbode deed hij ook de aankondigingen en maakte de ordonnanties van het ambachtsbestuur bekend, soms na de trompet te hebben geblazen op de hoeken van de straten. Of dat laatste ook in Voorburg gebeurde, is niet bekend. Misschien volstond het in Voorburg wel dat ordonnanties en plakaten van de overheid opgehangen werden in kasten bij de kerk. De gerechtsbode was, samen met de secretaris, de belangrijkste ondersteuner van de schout. Bekende boden in Voorburg waren Cornelis Adriaensz Bloteling, Aelbrecht Aelbrechtsz Verschou en vader en zoon Jan vander Wilde(n).

Bloteling wilde hogerop en dat lukte hem. In 1600 was hij al bode en huurde toen nog een huis van de toenmalige dorpssecretaris

mr. Pouwels van Wilsheuvel, een drietal huizen westelijk van herberg *De Swaen* (*Swaensteyn*). Maar in 1603 koopt hij al voor een aanzienlijk bedrag een huis schuin tegenover het *Van Leeuwenhuis*. In 1610 wordt hij benoemd tot schoolmeester, in 1614 tot kerkmeester en in 1619 tot baljuw van Rijswijk, maar blijft in Voorburg wonen op *Blijenburch* aan het Westeinde. Als procureur zien we hem regelmatig terug in de archieven van Stompwijk. In 1641 komen we voor het eerst zijn vrouw als weduwe tegen in de registers, zodat we aannemen dat hij kort daarvoor is overleden. Bloteling wordt op 29 juni 1617 als bode opgevolgd door kleermaker Aelbrecht Aelbrechtsz Verschou, die daarnaast benoemd wordt tot kamerbewaarder van de weeskamer.⁵² Ze kennen elkaar, want in 1614 verkoopt Bloteling in zijn hoedanigheid van kerkmeester een stuk grond van het kerkhof aan Verschou. Later, in 1624, koopt hij een huis tussen het *Van Leeuwenhuis* en *Vossenburch*, terwijl hij het laatste in 1635 verwerft, maar hij woont daar slechts een jaar en verkoopt het daarna met honderd gulden winst aan Dirck Claesz van Rhijn. Ook hij gaat in 1637 op stand wonen in huis *Zijdervliet*, waarvoor hij het formidabele bedrag van 3.200 gulden neertelt, om dat in 1643 met 350 gulden winst te verkopen aan jonkheer Maurits van Sijdenberch, edelman uit het gevolg van de prins van Oranje. In 1646 komen we zijn vrouw als weduwe tegen. Hij wordt als bode opgevolgd door Laurens de Cleijne. Korte tijd later wordt hij vervangen door Jan vander Wilde, die op 5 november 1650 in functie is.

Vader Jan vander Wilde (of Wilden) is aanvankelijk chirurgijn. Ook zijn vrouw, Tanneke Dircx zit in de gezondheidszorg. Zij is namelijk vroedvrouw. We weten niet hoe oud hij is geworden. In 1643, wanneer zij een verklaring aflegt over een geboorte die zij heeft begeleid, is zij 27 jaar. Hoe oud hij dan is, weten we niet, maar wel weten we uit het verpondingskohier van 1669 dat hij dan al is overleden. Een van de eerste door ons gevonden akten waarin hij als

2.10 Grafsteen van Jan vander Wilden junior, gerechtsbode en herbergier in *De Vergulde Buys*, in de *Oude Kerk* te Voorburg. Foto Idsard Bosman

bode wordt opgevoerd, stamt uit 1654. Rond 1665 moet hij goed in de slappe was hebben gezeten, want in het haardstedenregister worden bij hem en zijn huurders zeven haarden en een oven genoteerd, waarvoor hij zestien gulden belasting moet betalen. Slechts zeven inwoners moeten meer betalen. Het is blijkbaar een groot huis. Zijn zoon Jan treedt in de voetsporen van zijn vader als chirurgijn en neemt diens chirurgijnswinkel over, die hij in 1675 weer verkoopt. Hij woont dan in het huis dat met de naam *De Steur* is getooid, dat naast herberg *De Swaen* (*Swaensteyn*) staat. In 1680 maakt hij de overstap, letterlijk en figuurlijk, naar *De Vergulde Buys* (nu museum *Swaensteyn*), die vanaf 1651 ook nog een kaatsbaan zou hebben.⁵³ Hij overleed in 1697 en werd in de Oude Kerk begraven.

Veiligheid

Voor de veiligheid overdag leek de schout de aangewezen persoon, maar in de praktijk had dat weinig om het lijf. Hij hield zich vooral bezig met het innen van boetes en samen met de schepenen was hij druk met rechtszaken. Een geregelde politiemacht was er niet. Mochten zich toch onverkwikkelijke taferelen afspelen waarvoor dienders ingezet moesten worden, dan verscheen de baljuw met enige hellebaardiers ten tonele, maar doorgaans kwamen die vooral wanneer er iets te halen viel.⁵⁴ Uiteraard moest Voorburg meebetalen aan de kosten die de aanstelling van hellebaardiers nou eenmaal met zich meebracht.

Voor de veiligheid die samenhang met waterwegen, dijken en bruggen was het hoogheemraadschap Delfland verantwoordelijk. Delfland was georganiseerd in acht west-ambachten en vijf oost-ambachten. Voorburg was een van de west-ambachten, waartoe ook Tedingerbroek en ’s-Gravezande behoorden. Gezamenlijk ging het om een gebied van ongeveer 2.600 morgen (1 morgen = 0,85 ha.). De hoogheemraden zagen erop toe dat de waterwegen onderhouden werden. Als gevolg van hun inspecties (schouwen) konden boeten opgelegd worden aan wie zich niet aan de voorschriften (keuren) hielden, zoals aan de ingelanden (eigenaren van grond) die verantwoordelijk waren voor het onderhoud, aan boeren die vee lieten grazen in verboden gebied of aan molenaars die zich niet hield aan het maalpeil. Wanneer ingelanden het niet eens waren met de hoogheemraden, werden ze vertegenwoordigd door de ambachtsbewaarder, die er namens de ingelanden op toe zag dat aan de onderhoudsverplichting werd voldaan. Alle ingelanden betaalden hem per morgen een bepaald bedrag en hij betaalde daar weer werklieden van die reparaties of andere werkzaamheden aan de waterwerken uitvoerden. Het ligt voor de hand dat de relatie tussen ambachtsbewaarders en hoogheemraden dikwijls gespannen was.

2.11 Adam Colonia, Inwoners halen een huis leeg bij een brand, circa 1650-1685. Rijksmuseum, Amsterdam

Brand!

Een gevaar dat altijd op de loer lag, was brand. In de huizen was veel brandbaar materiaal verwerkt, hoewel compleet houten huizen steeds minder voorkwamen, en in en om de huizen werd veel met open vuur gewerkt. Het gebruik van de open haard, ovens en kaarsen, en de handwerkslieden die voor hun bedrijf met vuur werkten, zoals de smid of de bakker. Voorburg moest er dus zorg voor dragen dat dit alles niet tot calamiteiten zou leiden. Toch was er in 1624 sprake van een catastrofe. Op 16 september brak een grote brand uit. In het dagboek van David Beck, een Haagse schoolmeester, lezen we: ‘Aen ende op den middag brande te Voorburg bij 10 ofte 12 huijsen af.’⁵⁵ Er moet een enorme paniek zijn geweest, toen de brand van het ene huis oversloeg op het andere. De rieten daken zullen mede debet zijn geweest aan de snelle verspreiding van het vuur. Redden wat er te redden viel, maar uit het verpondingskohier van 1624 weten we dat inderdaad elf opeenvolgende huizen aan de vlammen ten prooi vielen.

Het drama speelde zich af aan de noordkant van de Herenstraat, ongeveer vanaf de hoek van de Zwartelaan, toen aangeduid als de uitweg van de landen van *De Werve*, tot in de buurt van de Franse Kerkstraat. Op de westhoek woonde Cornelis Jansz vander Beeck en diens huis vatte het eerst vlam. We vermoeden dat er een strakke westenwind stond waardoor het vuur de Herenstraat in geblazen werd. Na Vander Beeck volgden Ghijsbrecht Lenaertsz en zijn negen burenen. De burgemeesters van Delft schoten in november te hulp. Ze schonken een onbekend bedrag en daarnaast driehonderd gulden als renteloze lening:

*‘te verstrecken aan den armen ingesetenenen vanden dorpe van Voorburg wiens huijsen in de maant van september laastleden afgebrant sijn onder bedegelt te passeren bij dengeenen die vande voorseide driehondert gulden sullen genieten dat sij haar genote penningen sonder interesse sullen restitueeren soo wanneer sij tot beter fortune sullen wesen gecomen’*⁵⁶

2.12 Brand in de Herenstraat. Met geel gemarkeerd het huizenblok dat grotendeels in vlammen opging. Kaart van het Hoogheemraadschap Delfland door de gebroeders Kruijck, 1732 (detail). Collectie Gerard Duijvestein

Schout en schepenen verdeelden dit bedrag door vijftig gulden per persoon te verstrekken aan Jan Smits, Jacob Ottensz vander Mij, Dirck Dircksz Nootdorp, Jan Arentsz Colijn, Louris Cornelisz en Cornelis vander Beeck.⁵⁷ Cornelis Gerritsz kreeg dit bedrag ook, maar dat werd door de heiligegeestmeesters en de diaconie verstrekt. Waarom dat zo geregeld was, weten we niet. Onbekend is ook waarom de andere getroffenenen geen lening kregen. Misschien wilden ze die niet, konden ze zichzelf redden of schoot familie te hulp.

De brand van 1624 moest nog bestreden worden door het met emmers aandragen van water, waar in dit geval dus geen beginnen aan was. Hoe de brandbeveiliging in Voorburg geregeld was, is te lezen in de Kroniek van Voorburg.⁵⁸ In het kort was het zo, dat het ambacht erop toezag dat bij vrij veel inwoners brandbeveiligingsmateriaal opgeslagen was in de vorm van emmers,

ladders en brandhaken. Met de haken werden brandende delen omver getrokken en eventueel ook belendende panden om te voorkomen dat het vuur zou overslaan. De burgers bij wie het materiaal opgeslagen was, moesten ervoor zorgen, maar daarmee werd nogal eens de hand gelicht. Op gezette tijden werd een brandschouw uitgevoerd, een controle of alles in orde was. Maar dat bleek zelden het geval te zijn. Nu eens waren er emmers weg, dan weer waren ladders kapot. Ter bestrijding van branden kwam op zeker moment de brandspuit in bedrijf. Aanvankelijk was er sprake van een holle cilinder met een zuiger erin die met een handpomp bediend werd. Nadeel was dat die cilinders steeds met water gevuld en dichtbij de brand gebracht moesten worden. De gebroeders Vander Heyden wisten het systeem in 1672 sterk te verbeteren, onder andere door er leren brandslangen aan toe te voegen. Nu kon water vanaf een afstand uit een sloot of gracht opgepompt worden. Zij demonstreerden het systeem in hun woonplaats, Amsterdam, vanaf het dak van het stadhuis op de Dam en vanaf de Westertoren, wat een spectaculair schouwspel geweest moet zijn. Delft schaft in 1688 voor Voorburg bij Vander Heyden een brandspuit aan voor 224 gulden, terwijl in 1691 nog een rekening ingediend wordt voor een tweede spuit. Delft lijkt er stevig over onderhandeld te hebben, want tot twee keer toe verblijven de kopers zes dagen in Amsterdam.⁵⁹ Er zijn ongetwijfeld meer branden geweest in honderd jaar tijd, maar die haalden niet allemaal de archieven. We zijn er nog enkele tegengekomen. De Kroniek noteert bijvoorbeeld een brand bij raadsheer Ketting. Die komt in de archieven aan het licht, omdat bij een schouw in 1679 genoteerd wordt dat Jan van Son bij die brand een emmer is kwijtgeraakt.

Een andere vorm van beveiliging vormde de aanschaf van achttien lantaarns in 1687, waardoor de inwoners zich bij afwezigheid van een heldere sterrenhemel konden oriënteren en zo het water vermijden. Het was geen simpele maatregel. De lantaarns moesten

niet alleen aangeschaft en geplaatst worden, maar om ze te laten branden moest er olie in een bakje gegoten worden. Verder dienden de lantaarns bij het invallen van de duisternis te worden aangestoken en ’s morgens weer gedoofd te worden. Bij breuk moest het glaswerk gerepareerd worden. Het bracht de nodige kosten met zich mee, die via een belastingmaatregel, het lantaarngeld, weer omgeslagen werden over de inwoners.⁶⁰

De klepperman

In de nacht werd de veiligheid gediend door de klapwaker of klepperman. Hij liep in de winter van 11 tot 4 uur en in de andere maanden van 11 tot 3 uur in het dorp rond met een klep en een stok om zich teweer te kunnen stellen, wanneer hij onguire elementen tegen het lijf zou lopen. De klep bestond uit een hamervormig houten blok dat heen en weer geslagen kon worden op een houten plank, wat veel lawaai gaf. Bij het begin en aan het einde van zijn wacht luidde hij de kerkklok en op het volle uur riep hij de tijd om. Ook kon hij op verzoek en waarschijnlijk tegen betaling de klep slaan en de tijd omroepen bij personen die op bepaalde tijdstippen gewekt wilden worden. Verder werd bij het ontdekken van brand de klep onophoudelijk geslagen, riep hij ‘brand’ terwijl ook de alarmklok geluid moest worden, waarschijnlijk de kerkklok, en de brandmeesters gewekt moesten worden. Speciale aandacht verdienden de lantaarns en de kuilen en gaten in de straten die door inwoners met as gevuld werden. Tussen hun ronden door hadden klapwakers gewoonlijk een klein huisje ter beschikking waar ze konden uitrusten of schuilen bij slecht weer. Of Voorburg in de zeventiende eeuw ook over zo’n huisje beschikte, weten we niet, maar wel dat er klapwakers waren aangesteld. Wij zijn in de archieven de klapwakers Floris Huijgensz (in ieder geval van 1612-1618) en Erasmus Maju (1673-1683) tegengekomen. Floris Huijgensz woonde aan het einde van de Kleine Laan (Schoolstraat) op het perceel waar later *In de Wereldt is veel Gevaer* zou verrijzen. Erasmus

Maju en zijn vrouw Maritge Cornelisdr, die als vroedvrouw optreedt, zijn bekend als verkopers van hun huis in de Herenstraat aan schilder Daniel Tijdeman, de huisbaas van Spinoza, nu apotheker Huygens. Maju verhuisde zelf naar een huis naast *Swaensteyn* in de Kerkstraat. In 1688, bij de omslag voor het lantaarngeld, werd achter zijn huis genoteerd ‘ledich’.

3. Welvaart

In de Gouden Eeuw groeide de Republiek uit tot het centrum van de wereldhandel met zeer winstgevende koloniën in Azië, Afrika en Amerika. Maar het fundament van de rijkdom werd gelegd met de handel in Europa: de graanhandel op het Oostzeegebied. Hoewel de welvaart steeg, gold dat niet voor iedereen. Tegenover het razendsnel groeiend aantal rijken stonden velen met een inkomen onder het bestaansminimum en een slechte huisvesting, zowel in de steden als op het platteland. Bovendien werden armen door hun leefpatroon in sterkere mate geconfronteerd met besmettelijke ziektes en hard geraakt door misoogsten. Daar kwam nog bij dat de belastingdruk hoog was, zeker in tijden van oorlog, zowel voor rijk als arm.

3.1. De belastingontvanger komt langs

Geen dorp, stad of land kan zonder inkomsten voor de instandhouding van voorzieningen waar individuele burgers niet voor kunnen zorgen. Of het nu gaat om het onderhoud aan straten en waterwegen, rechtspraak, veiligheid, de betaling van overheidsdienaren, voor alles is geld nodig, ook in de zeventiende eeuw. Belastingen vormen de voornaamste bron van inkomsten. Door de eeuwen heen zijn er in Nederland diverse soorten belastingen geheven, die per streek en gemeente en qua aard en looptijd erg konden verschillen. Niet alleen de Staten van Holland (het ‘gemene land’) heffen belastingen, maar ook de steden, dorpen en waterschappen.⁶¹ Evenals nu, kunnen in de zeventiende eeuw belastingen ingedeeld worden in directe en indirecte belastingen, maar een handiger indeling is die naar ordinaris en extraordinaris; naar gewoon en buitengewoon.⁶² De ordinaris belastingen worden vooral gevormd door accijnzen en de belasting op onroerend goed, de zogenaamde verponding. Extraordinaris belastingen worden incidenteel geheven en bestaan uit gedwongen leningen, bijzondere omslagen en heffingen op vermogen, maar daar is wel een specifieke bestemming voor nodig.

Ordinaris belasting: verponding en accijns

Een belangrijke ordinaris belasting was de verponding, een belasting die vernoemd was naar de muntsoort ‘pond’⁶³, die geheven werd over onroerend goed. Voor 1584 werd de aanslag in de steden berekend door

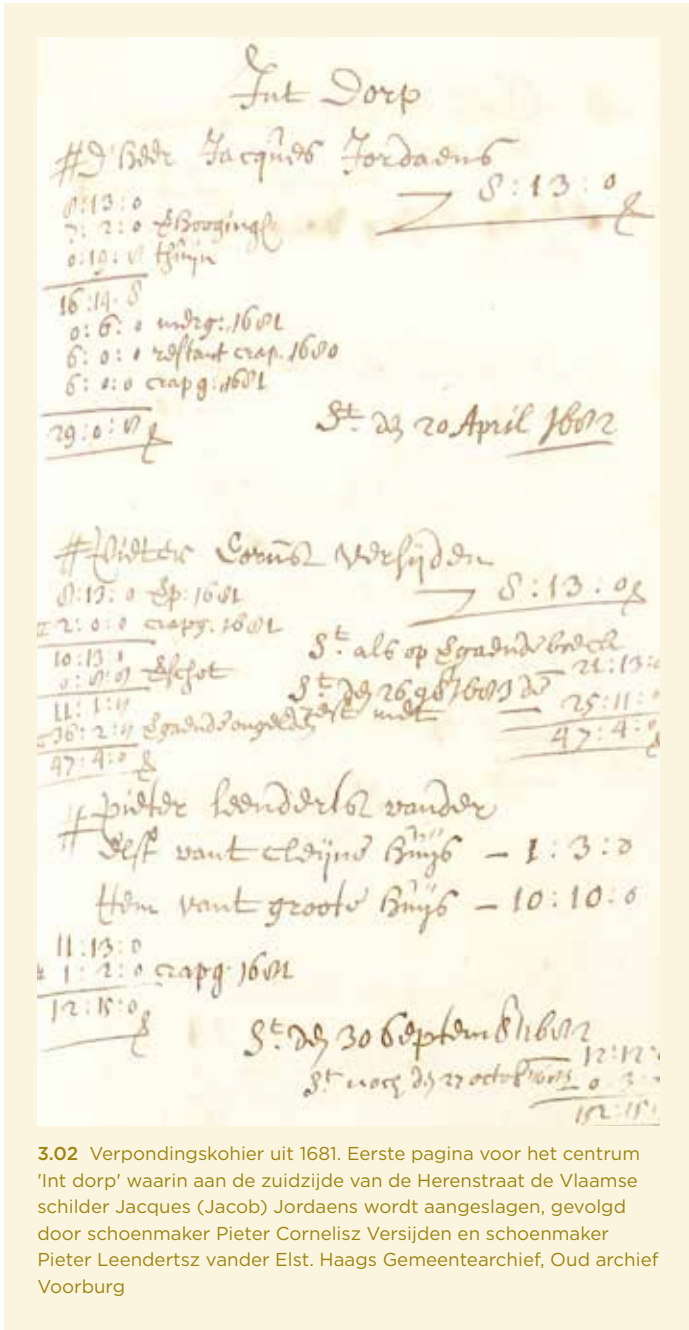

3.01 Johannes Mytens, Laurens Ravens met zijn tweede echtgenote Maria van Groenesteijn en zijn kinderen, 1651. Ravens was goudsmid en eigenaar van *Zijdervliet*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

de 100ste penning (1%) te nemen van de waarde van het onroerend goed, terwijl op het platteland gerekend werd met de 10de penning (10%) van de opbrengst, de huurwaarde. Na 1584 veranderde dat in de 12de penning over de huurwaarde en in 1632 werd alles aan een nieuwe nauwkeurige taxatie onderworpen, het zogenaamde Redres Generael dat al in 1627 werd voorbereid. Met ‘alles’ bedoelden de Staten huizen, schuren, graanzolders, kelders, pakhuizen, zoutketen, kalkovens, steenovens en andere gebouwen waarvan profijt getrokken kon worden. Verder alle erven en landen en passagegelden voor bruggen en sluizen.

Ook Voorburg ontsnapte niet aan de nieuwe waardebepaling. In het ambacht deden taxateurs de ronde om zich van hun taak te kwijten nadat zij de eed hadden afgelegd dat zij naar eer en geweten zouden handelen, niets zouden overslaan en niemand zouden verschonen. Deze ongetwijfeld impopulaire taak was weggelegd voor Leendert Gerritsz van Meurs, Job Jacobsz Gerdiijn, Leendert Claesz Boutesteijn en gemeentesecretaris Jan van Leeuwen. De gevolgen waren niet mals. In 1631 was de opbrengst nog 174 pond, in 1632 was dat gestegen naar 792 pond! Een kleine tien jaar later bleken toch niet alle belastingplichtigen te zijn meegenomen want er werd in 1641 een aparte lijst samengesteld van ‘de ridderhoffsteden, speelhuijsen ende andere huijsen in Voorburch diewelcken die voor desen in de verpondingen niet bij hebben gestaen noch betaelt’.⁶⁴ Het waren niet de minsten die de dans tot dan toe blijkbaar waren ontsprongen:

- jonkheer Jacob Snouckaert van de hofstede *De Binckhorst*, met uitzondering van de boerderij, 22 pond
- de weduwe van de procureur Boot met een boomgaard, 6 pond het huis van hofmeester Mortaigne (*Vlienburg*), 12 pond
- de weduwe van de heer Adriaen vander Mijlle (*Den Dom*), 14 pond, 10 stuivers
- Nicolaes Verlooo van de hofstede van *De Werve*, genaamd Mathenes, 22 pond
- Johan vander Nes van de hofstede van *De Loo*, 11 pond
- jonkheer Dirck van Alckemade van zijn huis *Leeuwesteijn*, 22 pond

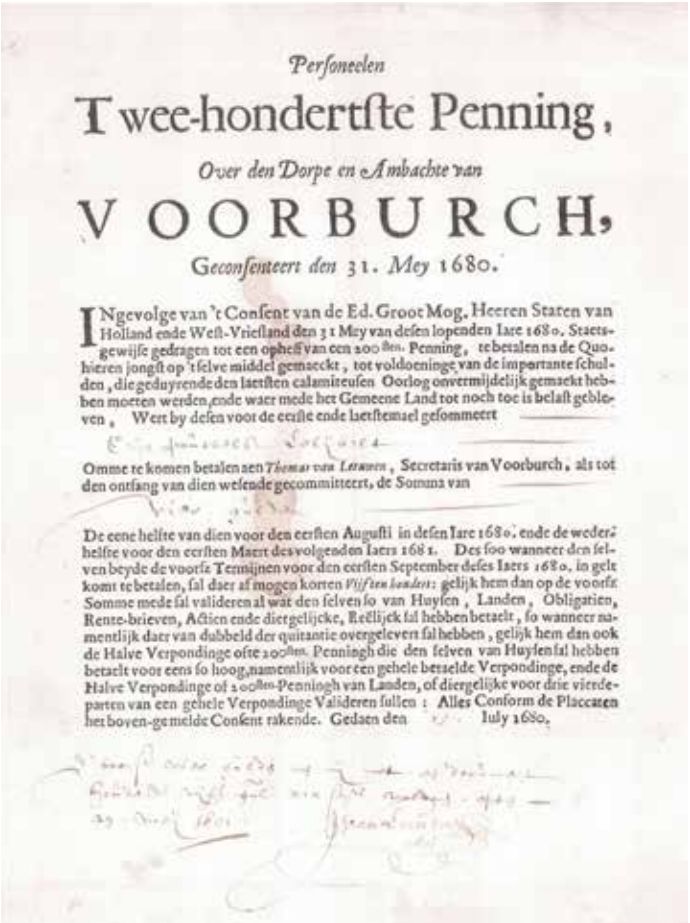
3.02 Verpondingskohier uit 1681. Eerste pagina voor het centrum 'Int dorp' waarin aan de zuidzijde van de Herenstraat de Vlaamse schilder Jacques (Jacob) Jordaens wordt aangeslagen, gevolgd door schoenmaker Pieter Cornelisz Versijden en schoenmaker Pieter Leendertsz vander Elst. Haags Gemeentearchief, Oud archief Voorburg

- de commies Willem Kettinghs huis, 18 pond
- het huis van de erfgenamen van jonkvrouwe de Mijst, 15 pond, 10 stuivers
- de heer van Raephorst, huis, met uitzondering van de boerderij, 15 pond, 10 stuivers

Dit tiental diende dus samen 148 pond en 10 stuivers te betalen, wat ruim 15 procent van de totale belastingopbrengst was!

De belangrijkste bron van inkomsten waren de imposten of accijnzen. Dat waren verbruiksbelastingen op consumptiegoederen, zoals wijn, bier, koffie en thee, en op waren die per zogenaamde ‘ronde maat’ (weegbaar en meetbaar) werden verkocht, zoals tarwe, gerst, haver, erwten, bonen en zaden. Ook over kostbare stoffen zoals goud- en zilverlaken, damast en zijde moest accijns worden betaald. Steur en zalm moest in het openbaar worden afgeslagen. Als de verkoper de accijns niet inde, kreeg hij een aanzienlijke boete en werd de vis verbeurd verklaard. Halverwege de zeventiende eeuw werd de boete opgehoogd en werden schip, wagen of kar waarmee de vis was aangevoerd verbeurd verklaard. Kaarsenmakers moesten betalen voor het gebruik van kalk en roet voor het maken van waskaarsen, toortsen en flambouwen. Wie het thuis warm wilde hebben, moest impost betalen op de aankoop van kolen, brandhout en turf en wie dan een pijpje wilde stoppen, moest belasting betalen over de gekochte tabak. Ook bouwmaterialen als stenen en kalk, getypeerd als ‘grove waar’, werden belast, evenals het gebruik van teer en pek.

Een aparte impost werd vanaf eind zeventiende eeuw geheven op gerechtelijke processen, om te voorkomen dat men door de roerige tijden al te gemakkelijk processen zou aanspannen. Met de nodige vindingrijkheid werden steeds nieuwe vormen van impost bedacht. In 1624 dreigden Spaanse troepen binnen te vallen waardoor de Staten van Holland soldaten moesten gaan werven. Om die te betalen bedacht men dat alle juridische akten voorzien moesten worden van een ‘klein zegel’, een impost dus over de impost die al voor het opstellen van akten betaald moest worden. Herengeld moest betaald worden wanneer men een dienstmaagd of knecht in dienst had. En vergelijkbaar met onze wegenbelasting werd belasting geheven over karren, wagens en karossen.

3.03 Heffing van de tweehonderdste penning, 1680. Haags Gemeentearchief, Oud archief Voorburg

Een andere manier van belastinginning verliep via de zogenaamde ‘quotisatie’, een inning die gebaseerd was op draagkracht. Zo werd vanaf 1671 een inschatting gemaakt van het verbruik van wijn, zout en

zeep en de aanslag daarop werd gebaseerd op het geschatte vermogen aan de hand van de kohieren van de 20oste penning. Ook in Voorburg werd hiervoor een lijst samengesteld. Op deze lijst kwamen personen voor die op vijfduizend pond of meer aan vermogen werden getaxeerd.

Extraordinaris belasting

Vermogensheffingen werden vanaf 1621 ingevoerd. Aanvankelijk was de ondergrens tweeduizend gulden, maar dat werd al snel verlaagd naar duizend gulden. In de loop van de jaren zijn verschillende percentages geheven en soms werden ze in een jaar meer dan een keer opgelegd. Het bijzondere van deze belasting was dat voor iedere heffing een bestemming moest zijn bepaald. Aan de gewone belastingen had de overheid vaak niet genoeg, zeker niet in perioden van oorlog. Naar aanleiding van de oorlog met Frankrijk en Groot-Brittannië vaardigden de Staten in 1673 een plakkaat uit, dat de eenmalige heffing van een 20oste penning (0,5%) op de waarde en opbrengsten van alle onroerende en andere goederen regelde. Onder de losse goederen werden obligaties, wisselbrieven, koopwaren, juwelen, goud, zilver, contant geld etc. verstaan. Alleen huisraad werd uitgezonderd. Hoewel deze belasting alleen in 1673 geheven zou worden, werd deze ieder jaar opgelegd. Zeker in de periode 1672 en daarna waren de ordinaris belastingen al zover opgedreven, dat de bevolking ze niet meer kon opbrengen. Nu waren dus de meer welvarenden aan de beurt. Voorburg werd niet overgeslagen. Op 23 december 1673 was het raak. Jacob van Leeuwen, secretaris van het ambacht, maakt het volgende bekend: ‘Schoudt, Ambachtsbewaerders ende Gerechte van den dorpe ende ambachte van Voorburch hebben met advijs ende approbatie van de Achtbare heeren burgemeesteren ende regierders der stad Delft, als ambachtsheeren van Voorburch, tot betalinge vande extraordinaris lasten ende oncosten die mits dese swaere troublente tijden van oirloge soo in de jaeren 1672 als 1673 door expresse last ende ordre soo van zijne hoocheyt de heere Prince van Orangie, de Ed. Groot Mo: heeren Staten van Hollant ende Westvrieslant als andersints zijn gevallen ende te

3.04 Onbekend, voorheen toegeschreven aan David Ryckaert, Het kantoor van een belastingontvanger, 1698. Douane en Belasting Museum, Rotterdam

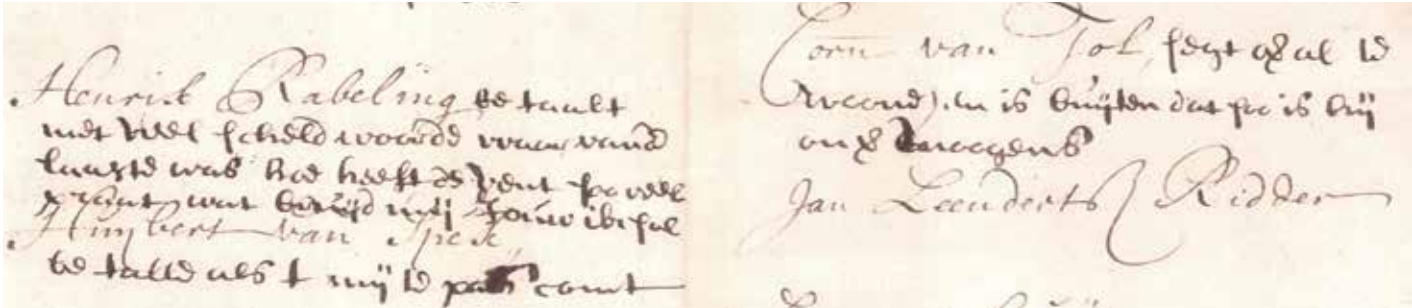
*betaelen staen, haer genootsaeckt gevonden, tot betalinge van d’selve lasten ende schulden, een extraordinaris ommeslach te doen over alle de ingesetenen vanden voorszeyde dorpe ende ambachte, ende diegene die aldaer notable huijsen ende hoffsteden possideren.*⁶⁵

Naar aanleiding van de financiële rampspoed die het Rampjaar 1672 met zich meebracht, werd in 1674 ook nog een heffing georganiseerd die bekend staat als het (klein) familiegeld. Daarvoor werden kohieren opgesteld, gebaseerd op inkomen en vermogen, maar het is er nooit van gekomen deze heffing te innen. Ook in Voorburg is een dergelijk kohier opgesteld. Een belangwekkend belastingkohier is die van het haardstedengeld of schoorsteengeld, dat al een paar keer aan de orde is geweest omdat daarin niet alleen de namen van eigenaars worden genoemd, maar ook de ‘bruijckers’, de gebruikers of huurders, die eveneens aangeslagen werden. Dat maakt deze kohieren een nuttige bron om voor een bepaalde periode na te gaan wie er in Voorburg woonden en

ook waar, aangezien in de kohieren de looproute van de belastinginners werd gevolgd.⁶⁶ In de zeventiende en achttiende eeuw werd deze belasting geheven over de waarde van een huis, waarbij het aantal schoorstenen als heffingsgrondslag gold. Dat aantal was makkelijk vast te stellen omdat het lastig was om schoorstenen uit het zicht te houden. De redenering was simpel: hoe meer schoorstenen, hoe meer stookplaatsen, des te hoger de waarde van het pand en dus ook de rijkdom van zowel de bewoner als de eigenaar, waardoor dit een soort onroerend-zaakbelasting was. Bij leegstand kon een schoorsteen dichtgemetseld worden: die viel dan buiten de heffing.

Belastingophalers

De inning van de belastingen was een zaak van het plaatselijk bestuur, dat daarvoor pachters aanstelde. Op vastgestelde dagen vond de inning of garing plaats en na afloop werd verantwoording afgelegd aan schout en schepenen. De inning verliep niet altijd naar wens en het kon soms geruime tijd duren voordat de eindafrekening opgemaakt kon worden. Onwilligen konden dienders van de baljuw van Rijnland, de schout of de deurwaarder van de ‘gemenelandsmiddelen’ verwachten. Vanwege het impopulaire karakter van de belastinginning kwamen pachters doorgaans niet voort uit de sfeer van de regenten en notabelen. Bij protesten tegen de inning zou de volkswoede zich namelijk maar al te makkelijk kunnen richten op de bestuurders. In Holland was de belastingpacht volgens Van Deursen dan ook het jachtterrein van kleine scharrelaars en speculanten zonder vermogen.⁶⁷ Naadloos merkt hij op dat het dikwijls gaat om lagere ambtenaren zoals dorpssecretarissen die onvoldoende inkomen hebben uit de pen- en papierfuncties binnen de dorpsgemeenschap. In Voorburg zien we dan ook dat de belastingen vooral geïnd worden door de secretarissen, dus door de familie Van Leeuwen (Jan, Jacob en Thomas), en door de boden (Bloteling, Vander Wilde), van wie tal van rekeningen voor hun werk zijn overgeleverd. Maar hier lijkt ons Van Deursens opmerking over scharrelaars en speculanten niet op te gaan. De familie Van Leeuwen

3.05 De belastingophaler noteert commentaar van inwoners Henrik Rabeling en Cornelis van Tol. Haags Gemeentearchief, Oud archief Voorburg

behoort toch tot de notabelen en ook de boden lijken in het Voorburgse leven niet te hebben gefunctioneerd als gemarginaliseerde personen.

Bezwaren tegen belastingaanslagen

Van collectieve opstand bij de bevolking over de inning wordt in de archieven niet gerept. Daaruit kan niet afgeleid worden dat de inwoners van Voorburg hun belastingen fluitend hebben afgedragen. Zo verzucht Christiaan Huygens in een brief van 30 december 1688 aan zijn broer Constantijn: *‘Ik ben tot nu toe in Hofwijck gebleven en wil er de hele winter blijven. Er zijn enkele minder aangename avonden, wanneer het slecht weer is, maar ik zie dat men aan alles went. Ik zou alleen willen dat ik er rustig kan blijven, zonder dat ik er uitgejaagd wordt door de heren Fransen, met iets als een verwoesting, of de heren Staten, met hun frequente tweehonderdste penning’*.⁶⁸

Het ambacht Voorburg zelf kwam soms in het geweer. Zo protesteerde Voorburg in 1609 tegen de opgelegde belasting op hennep (de zogenaamde kenniptienden). Via een tiental Voorburgse inwoners die de leeftijd van 70 jaar al waren gepasseerd, werd aangevoerd dat Voorburg, zo lang zij zich konden herinneren, vrijgesteld was en dat die vrijdom bij de ambachtsheren van Wassenaar was afgekocht. Dat de akte die daarop betrekking had, niet meer getoond kon worden, had waarschijnlijk te maken met de Tachtigjarige Oorlog. Jan Jansz Voorburch (69 jaar) en Cornelis Pietersz (circa 81 jaar) herinnerden zich in ieder geval dat hun ouders al vertelden dat bij de afkoop ook twee zwarte hengsten waren geschonken.⁶⁹ Individueel protest betreft vaak de inner. Wanneer die bij Henrik Rabeling langskomt om het geld op te halen, noteert hij dat deze hem de huid vol scheldt en Henrik besluit met ‘ick sal betalen als ’t mij te pas comt’. De inning wordt ook heel persoonlijk beleefd. Wanneer Jan vander Wilde de belasting komt ophalen, zegt Schortie Claesdr dat ze ook nog geld van Jan krijgt. Er wordt dus kortom voorgesteld het een met het ander te verrekenen. En wanneer Jan voor een tweede keer bij Jan Gerritsz vander Hooff langsgaat, zegt de laatste dat hij de

zoon van de (ambachts)secretaris heeft gesproken, ‘die seijt dat hij mij geen schade doen sal.’ Of dat betekent dat hij geen belasting hoeft te betalen? In ieder geval is er iets geregeld. Jan Burry komt met een slap excuus: ‘ick heb geen briefje gehad’. Opmerkelijk vaak wordt aan de deur gezegd: ‘ick salt mijn wijff seggen’. Het lijkt er in dat geval op dat het beheer van de financiën bij de echtgenote ligt. Zo opmerkelijk is dat niet. Schama merkt op dat Nederlandse mannen en vrouwen in de zeventiende eeuw complementaire rollen vervulden.⁷⁰ Zo citeert hij uit een handleiding voor het huishouden: ‘De man moet het winnen en maaken dat niemand gebrek heeft; en de vrouw moet het uitgeeven nae haer goedvinden’.⁷¹

3.2. Schotsche Lysbeth en Lamme Baeff: arm in Voorburg

Schotsche Lysbeth, Lamme Baeff, Schamele Lijntge, Cornelis mette voeten, Vlaemsche Marie, ze hadden allemaal twee dingen gemeen: ze leefden in Voorburg en waren arm, straatarm. De kijk op armoede is in het verleden al meer dan eens veranderd. Niet alleen de definities van armoede en rijkdom veranderen met de tijd, ook de manier van denken over arme mensen wisselt. Dit heeft zowel te maken met religieuze veranderingen als met schaalvergroting. In de middeleeuwen waren de steden klein en van de inwoners was dan ook precies bekend, wie het af en toe of permanent moeilijk had. Deze armen kregen hulp van familie en buren, geld en brood van de kerk en aalmoezen van voorbijgangers. In deze periode was armoede absoluut geen schande. Een arme was het evenbeeld van Jezus en door hem of haar te helpen, kwam dat je eigen zielenheil ten goede. Bij wijze van tegenprestatie bad de ontvanger voor de gever. Hoe heiliger (denk aan nonnen en priesters) of hoe armer degene was die voor je bad, hoe meer effect het gebed had. Een van de redenen dat de protestanten zich in de zestiende eeuw afwendden van het katholieke geloof was deze ‘sjacherrelatie’ tot God. In protestantse

ogen was het ieders christenplicht om voor de armen te zorgen. Met goede daden of erger nog, met aflaten, je zonden afkopen was volgens hen niet mogelijk. De calvinistische predestinatieleer gaat er namelijk vanuit dat God voor de geboorte al bepaald heeft of iemand een ware christen, een uitverkorene, is. Het doen van goede werken heeft geen invloed op je zielenheil, maar is eerder een resultaat van deze uitverkoren positie.

Wie was arm?

Om greep te krijgen op de groep die het grootste risico liep tot armoede te vervallen kan men de Nederlandse bevolking in vijf categorieën verdelen.⁷² Bovenaan de lijst staan het regentenpatriciaat, de zeer rijke, internationaal georiënteerde kooplieden, en een deel van de adel. Lager op de lijst komen we dan de knechts, de detailhandelaren en de keuterboertjes tegen om te eindigen met de ongeschoolde werklieden, landarbeiders, marktvrouwen, weduwen, wezen en gehandicapten. Het is duidelijk dat de potentiële armen vooral onderaan gezocht moeten worden. Ten slotte was er een grote, altijd en overal aanwezige groep die eigenlijk per definitie arm genoemd mag worden. Onder hen vallen de onbemiddelde weduwe met kinderen, de ongehuwde of verlaten moeder zonder voldoende eigen inkomen en de invalide, de zieke, de bejaarde en het behoeftige weeskind.

Geschatte waarde	1000-1500	500-1000	400-500	300-400	200-300	100-200	50-100	0 - 50
Aantal huizen	5	1	21	30	22	32	69	46
%	2,3	0,4	9,3	13,3	9,7	13,6	30,5	20,4

Taxatiewaarde 1597

3.06 Johannes Arnoldus Boland naar Rembrandt, *Bedelaars*, 1874. Rijksmuseum, Amsterdam

In de zeventiende eeuw werd de bevolking met een nare regelmaat geplaagd door voedselschaarste, besmettelijke ziektes en oorlog en de daaruit vaak voortvloeiende armoede. Wie hadden daar nu het meest onder te lijden? Het ligt voor de hand dat de armsten het zwaarst de ellende van ziekten en oorlog voelden. Hun kleine, vaak bedompte en vochtige behuizing was een ideale voedingsbodem voor de pest of cholera. In 1597 waren er in Voorburg 226 huizen, die als volgt gekwalificeerd werden (taxatiewaarden in guldens weergegeven):

De huizen die getaxeerd werden op 50-100 pond krijgen vrijwel allemaal de kwalificatie ‘cleyn’ of ‘out’. Woningen met een geschatte waarde van 0 tot 50 pond zijn zonder uitzondering ‘cleyn, out, quaet of vervallen’. Van dertien woninkjes wordt vermeld dat ze van hout zijn (allemaal in de een na laagste of laagste klasse). Twee huisjes zijn van klei (in de laagste klasse). Twintig procent bewoont in 1597 dus een armzalig huisje, terwijl de woonsituatie van 31% als ‘niet florissant’ gekenmerkt kan worden.⁷³

Veel zeventiende-eeuwers waren zo matig gesitueerd, dat ze geen reserves bezaten om tegenslag op te vangen. Ook zonder hoge voedselprijzen, pest of oorlog was het al lastig het hoofd boven water te houden. Daar konden dan ook nog persoonlijke rampen bijkomen als faillissement door misoogsten, werkloosheid, overlijden van de kostwinner, ziekte, invaliditeit en ouderdom. Noordegraaf⁷⁴ onderscheidt twee categorieën: de mensen die in normale tijden zonder al te veel tegenslag zonder hulp in hun levensonderhoud konden voorzien en slechts in uitzonderlijke situaties het niet meer konden redden en de groepen die als gevolg van meer individueel bepaalde factoren, zoals invaliditeit, ouderdom en het wegvallen van de kostwinner of ouders permanent niet op eigen benen konden staan. Van beide categorieën bezat Voorburg vele voorbeelden. Uit het staatje van de waarde van de huizen uit 1597 valt al op te maken, dat er flink wat minvermogenden in Voorburg leefden. Nu moet hierbij wel worden aangetekend dat eind zestiende eeuw een hele dure periode was met grote voedselschaarste.

In het haardstedenregister van 1600 zijn 256 huishoudens genoteerd, waarvan van 59 huishoudens wordt aangegeven, dat ze te arm zijn om het haardstedengeld te betalen. Het register sluit af met de mededeling dat schout en schepenen nog eens kritisch hebben gekeken naar de schamele mensen die van betaling waren vrijgesteld en de pro-memorietoekenning in orde hebben bevonden. Dat houdt

in dat in 1600 23% van de huishoudens armlastig was. Die controle deed men niet voor niets, want het totaal af te dragen bedrag werd vooraf vastgesteld. Na vaststelling van het aantal schoorstenen werd de omslag bepaald. Bij de eindafrekening bleek altijd dat men tekortkwam, omdat een aantal schoorstenen door armlastigheid niets opleverden en er ook nog kosten waren gemaakt bij de inning en de administratie. Dus moest er een tweede ronde komen, waarbij het draagkrachtige deel van de Voorburgers het tekort moest dekken. Uit de ronde van 1604 komen soortgelijke cijfers. In inwonerslijsten uit 1673 worden 938 volwassenen vermeld van wie 139 als arm of van sobere conditie genoemd worden, wat neerkomt op 14,8% van de volwassen bevolking. In 1680 leven in Voorburg volgens opgave 385 volwassenen, ‘daeronder begrepen 56 personen die volgens opgeven van die vanden gerechte effective vande armen zijn levende’, wat neerkomt op 14,5%. Uit deze cijfers kan voorzichtig de conclusie worden getrokken, dat de armoede in Voorburg in de zeventiende eeuw geleidelijk afnam van circa 20% naar circa 15%, nog altijd een respectabel percentage. Uiteraard fluctueerde dat percentage sterk in tijden van ziekten en duurte.

Pestepidemieën hadden grote economische gevolgen: veel doden, veel erfenissen en bezit wordt verdeeld onder minder mensen. Door het grote aantal doden waren er ook veel oninbare schulden en langdurig ziek zijn betekende geen inkomsten. Gemiddeld viel de schade wellicht mee, maar individueel konden er harde klappen vallen. Heel duidelijk worden de gevolgen als we kijken naar de effecten die de pestepidemie op de Voorburgse bevolking heeft gehad. In de volgende tabel zijn de aantallen overledenen van de eerste veertig jaar van de zeventiende eeuw in kaart gebracht.⁷⁵

Bij de pestepidemie in 1623/1624 zien we het aantal overledenen dat de begrafenis niet kon betalen duidelijk toenemen en bij de epidemie in 1635/1636 spreken de cijfers van het aantal overledenen

Jaar	Man	Vrouw	Jong kind	Waarvan pro deo	Totaal (pro deo niet mee-geteld)
1606	10	8	36	1	54
1618	11	11	15	0	37
1619	14	11	19	0	44
1620	13	12	30	2	55
1621	20	17	32	0	69
1622/1623	14	16	18	12	48
1623/1624	13	18	40	12	71
1627	10	10	24	3	44
1628	14	11	33	5	58
1630	18	17	22	6	57
1631	10	15	21	3	46
1632	9	10	16	0	35
1635	45	48	102	55	195
1636	43	30	45	18	118
1637	24	23	28	0	75

Aantal overledenen 1606-1637

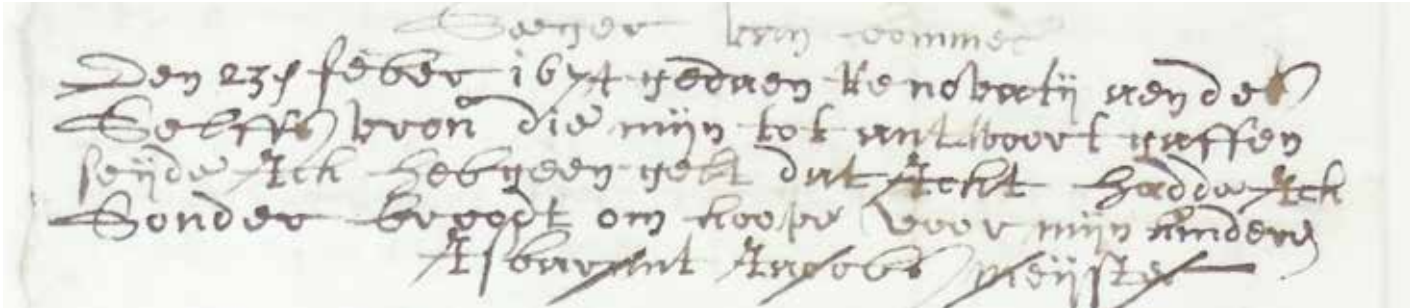
die pro deo begraven moesten worden helemaal duidelijke taal. In 1623/24 kwam bij die pestepidemie nog eens een voedselschaarste. De prijs van roggebrood, het volksvoedsel bij uitstek, steeg met circa 140%. Ook aan het einde van de zeventiende eeuw braken zeer dure tijden aan.⁷⁶ De rechterlijke archieven van het dorp vermelden veel faillissementen. Zo geeft Pieter de Haes, linnenwever, te kennen dat

hij door ziekte, alsook door de ‘opgevolghde beswaerde tijden ende quade fortuijne’ zijn schulden niet meer kan betalen en hij verlaat zijn boedel, die vervolgens verkocht mag worden om de schulden (deels) te betalen. Hetzelfde overkomt Maerten Jacobsz ’s Gravenmade in 1697, Jan Arensz vander Horst en Johan Teijler in 1698 en op 3 januari 1699 leggen Huijbert Pietersz Meershoek en Lijsbet Willemsz (echtelieden) het bijltje er eveneens bij neer. Zij kunnen door ‘dese swaere tijden’ hun schulden niet meer betalen.⁷⁷

Dat schulden ook in de zeventiende eeuw soms gepaard gingen met persoonlijke drama’s zien we bij Arij Pietersz Witteman, bakker. Arij is al enige dagen onvindbaar en zijn vrouw moet naar de gemeentesecretaris om te bekennen dat zij haar schulden niet meer kan betalen ‘gelijck dan deselve huijsvrouwe heden na de middagh stilswijgende uijt haer huijs is gegaen, de sleutel in de voordeur laten steken’ om bedroefd aan te geven, dat het einde verhaal is.⁷⁸ Een ander schrijnend geval treffen we aan in een verslag van de Voorburgse belastinginners in 1674. Zij vermelden dat zij al een paar maal bij een niet bij name genoemde vrouw zijn geweest, maar telkens als antwoord hebben gekregen: ‘Ick weeter geen raet om; ick kan’t niet geve.’ De laatste keer geeft ze een nog hartverscheurender antwoord (zie afbeelding 3.07): ‘Ick hebbe geen gelt. Dat ick’t hadde ick souder broodt om koope voor mijn kinderen.’⁷⁹

Eerlijke huysarmen of ledichgangers?

In de zeventiende eeuw groeide het besef dat bij de ondersteuning onderscheid gemaakt moest worden tussen valide en niet-valide armen. De valide medemens moest werken en bedelen kwam voor deze groep in een kwade reuk te staan. Bedelaars, zeker als ze niet uit de eigen gemeenschap kwamen, moesten buiten de poort gehouden worden. Van de bedelaars binnen de gemeenschap wist men veelal wel of ze ‘eerlijke of oneerlijke’ armen waren. Het bedelen werd aan banden gelegd door de ‘eerlijke’ armen te certificeren. Zij

3.07 Verslag van de belastingophalers van Voorburg (detail). Een vrouw verklaart zelfs geen geld te hebben om brood te kunnen kopen voor haar kinderen. Haags Gemeentearchief, Oud archief Voorburg

kregen letterlijk een briefje dat ze toestemming hadden tot bedelen. Het strafbaar stellen van bedelen voor valide mensen bood weinig soelaas. Er waren genoeg mensen die aan een onfatsoenlijk bestaan de voorkeur gaven boven fatsoenlijke armoede. Vaak beschikte deze laatste groep over trucs om mededogen op te wekken. Deze bedelaars waren kennelijk niet onder de indruk van de strenge straffen, die hun boven het hoofd hingen. Naast bedelaars en andere armlastigen waren er ook nog vagebonden, lieden zonder vaste woon- of verblijfplaats, die op allerlei manieren, meestal aan de criminele kant, zich staande trachtten te houden. Ze werden door hun tijdgenoten gezien als oneerlijke armen, want hun werd luiheid of een criminele inslag verweten. Onder hen zijn afgedankte of gedeserteerde soldaten, werkloze arbeiders, oorlogsslachtoffers, die soms echt buiten hun schuld niet op normale wijze in hun onderhoud konden voorzien. Zij stonden aan de randen van de samenleving en waren door hun brute optreden een grote last voor de bevolking. Voorburgers hebben nogal eens last gehad van die agressieve zwervers. Pieter Lambrechtsz, schepen van het dorp, getuigt dat drie onbekende mannen, vergezeld van Dirck Gerrit Barbeijer, wonend ‘in de Pau’ aan de *Geestbrug*, bij hem in de schuur aan het rondschooieren waren. Hij vlucht naar boven, opent het venster en roept: ‘Wat wilt gij daer maecken? Wilt gij mijn hoenderen stelen?’ Als hij later zijn schuur controleert, ziet hij dat de deur is opengebroken. De heren zijn die nacht ook op bezoek geweest bij Heijndrickge Jans, bij wie ze met ‘steen en zeer hevich op de selve klopte roepende met luijder kelen: gij ouwe schelm, kapstock ende andere injurieuse woorden, komter uijt wij sullen u aen riemen snijden gelijck sij mede tegens mij seijden: Gij hoer, gij varcken, doet op en geef ons bier, waerop ick haer antwoorde tselve niet te hebben.’⁸⁰ Zo krijgt Commer Pieters een verbanning van zes jaren aan haar rok, omdat zij haar betrekking aan de Geestbrug heeft verlaten en hoewel gezond van lijf en leden nu al drie maanden op het platteland is gaan bedelen. Voordat haar verbanning ingaat, wordt ze met twee

roeden in haar hand ‘tot een spectacel gestelt’.⁸¹ De ergste vagebond in deze contreien is zonder twijfel Jan Janssoon, bijgenaamd Jan de Parijs, geweest. Deze geboren Leidenaar heeft met een kompaan en twee vrouwen ‘als vagebonden ten platten lande eenige tijt geloopt, ende gebedelt, maer oock de huijsluijden soodanige spijsje als sij begeerden met dreigementen ende andere quade manieren vandoen affgevordert’. Samen met ene ‘Jan mette lange haer’ is hij in Voorburg geweest op een boerderij en heeft daar boterhammen met boter en kaas geëist en gekregen.⁸² De lijst met diefstallen en intimidaties is lang en Jan de Parijs wacht dan ook een strenge straf in het tuchthuis.

Diaconie en heiligegeestmeesters, organisatie van de armenzorg

Toen door de overheid de gereformeerde kerk tot de enige ware kerk werd verklaard, werd het tot dan toe bestaande kerkelijk recht afgeschaft. Dat hield niet in dat alle kerkelijke bezittingen automatisch overgingen in gereformeerde handen. De bezittingen van de heiligegeestmeesters bleven bezit van die instelling en zij ging door met de verzorging van de behoeftige parochianen, onafhankelijk van de kerk.⁸³ De gereformeerden voelden een eigen verantwoordelijkheid op dit terrein en pakten de zorg professioneel aan: elke arme moest zich bij de diakenen, speciaal voor de armenzorg aangestelde bestuursleden, laten inschrijven. Daar kreeg hij of zij een bijdrage. De diakenen letten op de levenswandel: oneerlijke armen kwamen er niet in en als de bedeelde vaak in de kroeg te vinden was, werd hij gekort op zijn toelage. Hoewel de rondtrekkende armen buiten de boot vielen bij de instanties, werden ze niet geheel aan hun lot overgelaten. In zowel de rekeningen van de diaconie als van de heiligegeestmeesters zit in de maandelijkse overzichten van de uitgaven de post ‘aan passanten’. De diaconie beperkte zich niet tot de behoeftigen van de gereformeerde kerk, maar deed ook de armenzorg voor de andere gezindten en wel volgens het uitgangspunt: ‘Bewijst weldadigheid aan alle mensen, maar inzonderheid aan de huisgenoten

3.08 Gabriël Metsu, *De aalmoes*, 1657-1659. Museum Landschaft Hessen Kassel

des geloofs.’ Het gevolg was een dubbele voorziening; in stad of dorp bewerkten diakenen en heiligegeestmeesters hetzelfde veld, zodat in meer dan één opzicht een verwarrende toestand ontstond.

Een enkele keer komen we een opmerking in de archieven tegen die inderdaad wijst op een armenzorg die de eigen gezindte verzorgde. In de diaconierekeningen van 1684 lezen we: ‘Voor Ary Coy van Mr. Loos, ’t affleggen, bier, voor de kist, begraven etc. sijnde de helft door den paapse armen betaelt.’⁸⁴ Met andere woorden: de diaconie betaalt de helft van de kosten en de andere helft wordt door ‘de paapse armen’ betaald, wat suggereert dat de katholieken hun eigen organisatie hadden. Als hugenoten in groten getale uit Frankrijk vluchten om aan de godsdienstvervolging te ontkomen en deels in de republiek terechtkomen, lezen we in de periode 1685-1691 veelvuldig in de diaconierekeningen dat er geld is uitgekeerd aan Franse vluchtelingen. In de rekeningen van de heiligegeestmeesters komen

we die posten nergens tegen. Zou er rond die tijd of wellicht zelfs al eerder een afspraak gemaakt zijn om te komen tot een verdeling, waarbij de diaconie zich bij voorkeur bezighield met de ‘eigen’ armen? Ook de opmerking aan het eind van onze periode in een kohier van de verpondingen: ‘halve huijsjens van de gereformeerde armen’, lijkt erop te wijzen dat ook in 1703 sprake is van een scheiding in de armenzorg naar gezindten.⁸⁵ Maar nergens vinden we een op schrift gestelde overeenkomst. Hoe een en ander exact geregeld was tussen de diaconie en de heiligegeestmeesters in Voorburg blijft duister. Wel was er duidelijk samenwerking. Talloze aantekeningen in de boekhouding van beide instellingen vermelden dat de kosten bij meer structurele zorg over beide instellingen verdeeld werden. Men handelde vrijwel identiek, waarbij hooguit kan worden opgemerkt, dat de heiligegeestmeesters zich meer bezighielden met de ondersteuning van wezen en krankzinnigen die of in een weesgezin geplaatst werden of in een dolhuis of ander zorginstituut. Maar die bewering dient niet al te absoluut genomen worden; ook de diaconie deed dat wel in incidentele gevallen. Uit een post in de heiligegeestboekhouding blijkt zelfs hoe complementair de beide instellingen konden zijn; de heiligegeestmeesters gaven geld voor het maken van een rok voor een arme vrouw ‘waervan byde diaconie het jaecken geleverd worde.’⁸⁶ Min of meer gedwongen door de aard van de giften werkten de beide instellingen wel samen. Zo verkoopt Machtelt Willemsdr haar huis voor de helft aan de diaconie en voor de andere helft aan de heiligegeestmeesters.⁸⁷

Hoe kwamen de diaconie en de heiligegeestmeesters aan hun geld?

Beide instellingen hadden zowel apart als gezamenlijk bronnen van inkomsten. Zo bezaten de heiligegeestmeesters grond en ander onroerend goed, dat in de jaren, ja zelfs decennia en in sommige gevallen zelfs in eeuwen, was opgebouwd. Zo laat Maritgen Gerritsdr twee huizen na om verhuurd te worden aan de armen.⁸⁸ Een overzicht

van het bezit aan onroerend goed en obligaties gaat terug tot de vijftiende eeuw. Iedereen wist bij overlevering, dat dit tot de heiligegeestmeesters behoorde, maar van dat eigendom waren al decennialang geen papieren bewijzen meer aanwezig.⁸⁹ Dit bezit, dat door legaten in eigendom was gekomen, was verpacht of op rente uitgezet en leverde jaarlijkse inkomsten op.

De diaconie bouwde in de loop der jaren een aanzienlijk kapitaal op, dat jaarlijks bijdroeg aan het fonds waaruit de ondersteuning werd uitgekeerd. Daar waar de heiligegeestmeesters ruwweg gesproken uitkeerden wat er in kwam, kan bij de diaconie geconstateerd worden, dat er flink gepot werd. Aan het begin van de eeuw beschikte men over een kleine *f* 2.000 in de beurs; aan het eind van de eeuw bezat de diaconie voor *f* 12.230 alleen al aan obligaties. Bijna elk jaar werd meer ontvangen dan uitgekeerd. Slechts in de duurtjaren 1694-1697 ontstond er een negatief saldo. Andere bronnen van inkomsten waren schenkingen, de door beide instellingen gedeelde oortjes (muntjes ter waarde van 1¼ cent) van het bieraccijns en de opbrengsten uit de collectebussen, die je overal in het dorp kon tegenkomen, zoals in de Franse school, de herbergen (met name in *De Buys* en *De Swaen*) en die door de smid zelfs aan bruggen vastgemaakt waren. Die bussen bevatten jaarlijks zo’n 40-60 gulden. De diaconie kon verder nog putten uit de opbrengsten van de collectes en dat leverde elk jaar een behoorlijk bedrag op; een bedrag, waaruit verschillende conclusies getrokken kunnen worden. Laten we de opbrengst van één jaar eens vergelijken met de opbrengst uit een ander dorp. Van Deursen geeft de cijfers van Hazerswoude van een drietal jaren; cijfers die onderling nauwelijks van elkaar afwijken.⁹⁰ In 1625 leverde de opbrengst van de collectes in Hazerswoude ruim 38 gulden op; in Voorburg in het jaar 1630 242 gulden. Dat is een gigantische verschil. Het is echter bijna appels met peren vergelijken. We kennen het aantal inwoners van Hazerswoude uit die tijd: in

Jaar	Opbrengst	Jaar	Opbrengst	Jaar	opbrengst
1583	74	1630	242	1670	1270
1585	132	1640	231	1680	1196
1590	147	1650	731	1690	1164
1600	260	1660	664	1700	1085

Ontwikkeling van de inkomsten van Voorburgse collectes van 1583 t/m 1700 (afgerond in guldens)

1622 waren dat er 2988 tegen Voorburg 1558, althans volgens de volkstelling uit dat jaar. De verschillen in opbrengst worden daarmee nog opvallender, maar we weten ook, dat het aantal kerkgangers in Hazerswoude relatief klein was. Gaat de vergelijking dus nogal mank, toch lijkt de conclusie op zijn plaats dat Voorburg de armen in de collecte royaal bedeelde.

Bij de beoordeling van bovenstaande cijfers dient men er rekening mee te houden dat Voorburg geen spectaculaire groei in het aantal bewoners heeft gekend en de belastingkohieren geven geen aanleiding te veronderstellen dat de rijkdom van de inwoners aanzienlijk is toegenomen. Ook als men rekening houdt met de forse opbrengsten in de zomermaanden, die zonder twijfel zijn terug te voeren op de tijdelijke bewoning van de buitenplaatsen, dan nog is de toename in collecteopbrengst significant te noemen. De enige denkbare verklaring zal gelegen zijn in de toename van het aantal kerkgangers in het tweede deel van de zeventiende eeuw.

3.09 Armenbus. Museum Catharijneconvent, Utrecht

Bedeling via de diaconie of heiligegeestmeesters

De helft van de hulp aan Voorburgers betreft permanente ondersteuning om diverse redenen, zoals structureel lichamelijk ongemak, ouderdom of verweesdheid. In de loop van de zeventiende eeuw werden zo’n vijf tot zes dorpelingen gedurende een lange periode ondersteund. Deze armen werden ook wel ‘binnen- of weekarmen’ genoemd. In andere gevallen gaat het om meer incidentele of tijdelijke ondersteuning bij ziekte of zwangerschap. Soms was het steun voor het gehele levensonderhoud, soms ook voor alleen voeding, kleding, medische verzorging, het terugkopen van spullen uit de lommerd of onderwijs. Die incidentele steun kon overigens soms langdurig zijn. De wolspinner Jan Henricxsz kneusde in 1624 zijn hand ernstig bij zijn werk in een volmolen. Hij krijgt tot ver in 1627 nog anderhalve gulden per week. Ook de rekening van zijn chirurgijn wordt door de heiligegeestmeesters betaald.⁹¹ Een van die week- of binnenarmen was de weduwe ‘Baeff met de lamme hand’. Zij was kennelijk door haar handicap niet in staat volledig in haar onderhoud te voorzien. Baeff krijgt al vanaf 1623 structureel ondersteuning met maandbedragen die fluctueren van twee tot drie gulden. Als je als volwassene minimaal tachtig gulden per jaar nodig had om je hoofd enigszins boven water te houden, dan is dat uiteraard met die circa zesendertig gulden van de armenzorg niet voldoende. Baeff moest dus op een andere wijze aan geld komen. In 1623 verzorgt ze een arme ‘lichthoofdige’ vrouw die ze gedurende drieëndertig dagen bij haar heeft laten inwonen. De heiligegeestmeesters geven haar daarvoor twaalf gulden en vijf stuivers. En zoiets zal wel vaker voorgekomen zijn. Met regelmaat zien we dat weeskinderen bij (arme) weduwen tegen een vergoeding worden ondergebracht. Het mes snijdt dan aan twee kanten: het kind heeft een dak boven het hoofd en de weduwe heeft wat extra inkomen. Een van de nog in leven zijnde kinderen van Reijnier de Wever wordt in huis genomen door de weduwe van Charles de Barbanson. Zij verzorgt daarbij ook nog een kind van Jan Gillisz de Wallon. Beide kinderen verloren hun

3.10 Peter Paul Rubens, Oude vrouw en jongen met kaarsen, circa 1616-1617. Mauritshuis, Den Haag

ouders door de pest. Opvallend is wel, dat heel kleine kinderen, zoals vondelingen, ondergebracht worden bij een gezin en niet bij een alleenstaande vrouw.

De zorg door Baeff voor een ‘lichthoofdige’ vrouw lijkt geen sinecure, maar als arm mens kon je nu eenmaal niet kieskeurig zijn. Het kon altijd nog erger. Zo moest Cornelis Lenaertsz, alias ‘Cornelis mette voeten’ in 1634 aan de bak voor een gevaarlijke klus. Hij krijgt zestien gulden en 10 stuivers ‘ter saecke dat hij met zijn huysvrouw verscheyden arme luijden inde heete, contagieuse zijjeckte (lees: de pest) gedient ende totten uysterste toe hantreijckinge gedaen heeft.’⁹² Nu had Cornelis wel enige ervaring; hij verzorgde vaker zieken. Cornelis zal, gezien zijn bijnaam, wel zoiets als klompvoeten gehad hebben, waardoor hij niet in staat was om zwaar werk te verrichten. Met hand- en spandiensten voor zieke mensen vulde hij zijn uitkering aan, totdat hij te kampen kreeg met een ‘quaet’ been en die bijverdienste wegviel.

Waren Baeff en Cornelis nog in staat met enige werkzaamheden hun niet al te ruime ondersteuning aan te vullen, Schamele Lijntge, een arme oude blinde vrouw, kon dat niet. Zij was volledig afhankelijk van de armenzorg en wordt opgevangen door Symon Joosten die hiervoor tweeëntachtig gulden voor huur, voeding en kleding krijgt. Dat bedrag komt vrijwel overeen met het door Van

Deursen genoemde bestaansminimum van tachtig gulden.⁹³ Het lijkt erop, dat zij enige tijd buiten Voorburg verbleef, want in de heiligegeestrekeningen komen we een post tegen, waaruit blijkt, dat aan ‘Pieter Crijnsz ter saecke vande vracht dat hij de voorseide schamele Lijntge met haer goet mette schuyt gevoert heeft ende aen Cornelis Jacobs die haer mette waghen gevoert heeft tot Symon Joosten.’ Zij komt in 1631 dus weer terug bij Symon en krijgt van de armenzorg nog een deken mee. De vergoeding van 82 gulden keert jaarlijks terug tot haar dood in 1634.

Wanneer inwoners tot armoede vervielen vanwege tegenvallende inkomsten of ziekte, was dat meestal tijdelijk. Men leefde vaak op de rand van het bestaansminimum en elke tegenslag duwde hen verder in het moeras van de armoede. Men stelde vaak zo lang mogelijk de gang naar de armenzorg uit. Om hen tegemoet te komen, kregen deze ‘schaamtearmen’ ook wel in het geheim hulp. Regelmatig komen we in de rekeningen van de diaconie of de heiligegeestmeesters formuleringen tegen als ‘een oudt inwoonder die welcke tot grooten ouderdom ende eerbaere armoede gecomen is ende daerom de naem alhier niet uijtgedruckt’⁹⁴ of ‘Aen een eerbaer lidtmaet wiens naem met advijs des kerckenraets verswegen wert om haren gebrecklicken ouderdom, ter weeck 15 st.’ Er is weinig systeem te ontdekken in de al of niet gehanteerde anonimiteit.

De zogenaamde binnen- of weekarmen, degenen die over een lange periode steun nodig hadden, werden vrijwel altijd met naam en toenaam genoemd. Dat zal geen opzienbarend nieuws geweest zijn; in een dorp als Voorburg wist natuurlijk iedereen wie in de hoek zat waar de klappen vielen. De mensen die incidentele steun nodig hadden, worden soms niet, maar soms ook wel bij naam genoemd. Zoals gezegd: daar zit geen systeem in. Het vermoeden ligt op de loer dat standsverschil hier wel eens een rol gespeeld zou kunnen hebben (‘seecker arm edelman’). Het bekend maken van de namen

3.11 Onbekend, voorheen toegeschreven aan Werner Jacobsz van den Valckert. Uitdeling van brood in het *Aalmoezeniershuis* te Amsterdam, 1627. In een groot vertrek met balken zoldering, waarin stellingen met turf en levensmiddelen, bevinden zich rechts een groot aantal schamele figuren voor een balie. Achter deze balie een in het zwart geklede man met een breedgerande hoed die een brood aan een vrouw overhandigt. Museum Hermitage, Amsterdam

van degenen die ondersteuning kregen, fungeerde ook als een drempel en die diende hoog te zijn. Het schaamtegevoel werd door de dominerende protestantse kerk juist gebruikt om ervoor te zorgen dat armen alleen hulp vroegen, als het echt noodzakelijk was. Een in moderne ogen stuitend voorbeeld daarvan is de wijze waarop de steun letterlijk en figuurlijk werd ingekleed: *‘De kerckeraet beogende de minste kosten in het kleden van de armen, heeft met gemeene stemmen besloten [...] dat aen deselve eenderlij soort van stoffe sal gegeven worden, naementlicken aen de manspersonen karsaje (groflaken) rock en broek en voor de vrouspersonen eene sarsje (katoenen stof) mantel en karsaje rock, alles van donkerbruijn coleur [...] en de armen met haer klederen maer alleen gedeckt en geensints opgepronkt werden.’*⁹⁵

Het moest allemaal zo sober mogelijk gaan; de kleding diende goedkoop en eenvoudig te zijn. Dat daarmee de arme dorpelingen gestigmatiseerd werden, was kennelijk van geen belang. Er was eigenlijk maar één maand waarin de armenzorg zich te buiten ging aan een zekere luxe en dat was in december. Dan werd er breed uitgepakt en kregen de armen naast het wekelijkse rantsoen brood ook boter, zoetemelkse kaas en rundvlees met vet. Naast het uitdelen van brood, dat een algemeen zorgkarakter droeg, werd door de diaconie en de heiligegeestmeester ‘zorg op maat’ geleverd. Kleding werd naar persoonlijke behoefte verstrekt. Hetzelfde gold voor medische verzorging of schoolgeld. De vroedvrouw kreeg een jaarlijks bedrag om armlastige, zwangere vrouwen bij te staan en ook de schoolmeester kreeg een jaarlijkse toelage voor arme leerlingen en in uitzonderlijke gevallen konden dorpelingen een incidentele vergoeding krijgen met name voor medische hulp van de plaatselijke chirurgijnen of van artsen uit Den Haag.

Dorpssolidariteit

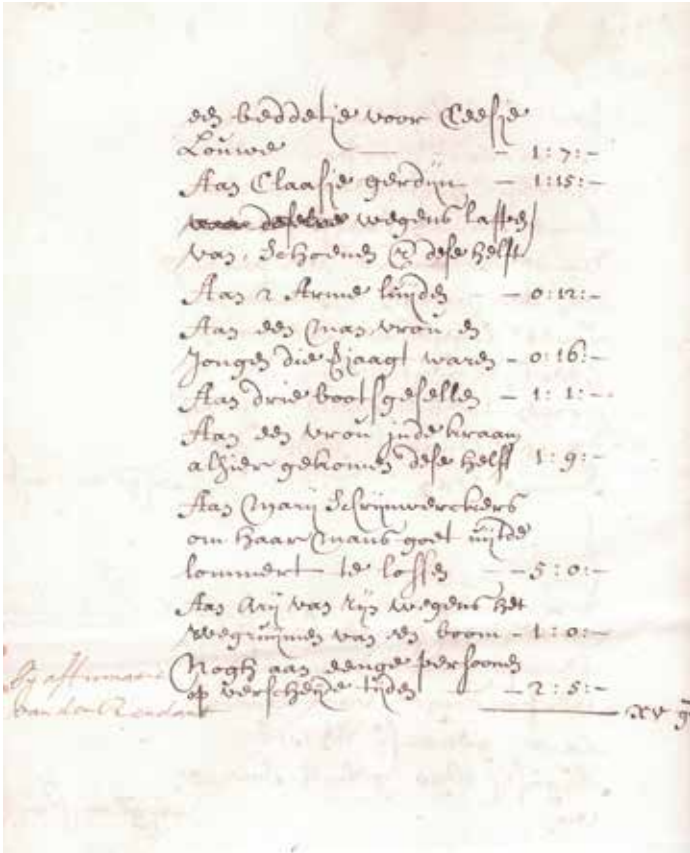
Voorburg bezat geen gasthuis, geen weeshuis, geen oudemannen- en

vrouwenhuis, geen dolhuis, geen pesthuis of welke andere centrale voorziening er dan ook mogelijk was. Het dorp diende in eerste instantie de ellende zelf op te vangen en pas als dat onmogelijk was te zoeken naar oplossingen buiten de deur. Dat laatste gebeurde verrassend weinig. Sommige arme, zieke lieden worden verwezen naar het gasthuis in Den Haag of Delft en ook krankzinnigen worden van tijd tot tijd in andere steden ondergebracht, waarbij de Voorburgse armenzorg blijft opdraaien voor de kosten. Veel zieken worden in het dorp opgevangen, vaak door dorpelingen die zelf van de armenzorg gebruik moeten maken. Zelfs bij een pestepidemie zoekt men in eerste instantie naar een oplossing in het eigen dorp. Als de pest weer eens krachtig had toegeslagen, zat men met de nodige weesjes opgescheept. Men krijgt de indruk dat dat redelijk soepel intern werd opgelost. Zo sluiten de diaconie en de heiligegeestmeesters een akkoord met Jan Willemsz Meneur om voor een bedrag van 55 gulden per jaar de zorg op zich te nemen voor een kind van de door de pest omgekomen Jan de Wael.⁹⁶ Maar het had uiteraard de voorkeur dat de weesjes binnen de familie- of vriendenkring geplaatst konden worden, zoals gebeurde met de twee weeskinderen van David Meesz Molenaer. De ‘vrunden’ nemen de verzorging voor hun rekening en krijgen daarvoor zeventig gulden per jaar. Ook volwassen kinderen die een verarmde vader of moeder in huis nemen, kunnen op ondersteuning rekenen.⁹⁷ Wanneer de wezen niet bij familie of dorpsgenoten ondergebracht konden worden, gingen ze naar het Delftse weeshuis om opgevoed en onderhouden te worden.⁹⁸ Soms worden wezen zelfs zonder vergoeding in een gezin opgenomen, zoals bij schipper Jan Cornelisz Noortveen, die voor het molengeld genoteerd staat als een gezin van vijf personen, ‘waer onder een kint om niet gehouden werdend.’⁹⁹ De ene dienst blijkt de andere waard te zijn: in 1613 ondersteunt Maertge Goossens haar dorpsgenote Maertge Thonisdr en kind ‘in haeren noot ende miserije’. Een jaar later krijgt Maertge Thonisdr geld, omdat ze Jacob Phillipsz tijdens zijn ziekte dag en nacht heeft

verzorgd.¹⁰⁰ Lang zal dat niet geduurd hebben, want Maertge sterft vóór september 1615. Het mooiste voorbeeld hoe Voorburg omgaat met de zwakkeren is het verhaal van Annitge. Annitge wordt in 1615 te vondeling gelegd in het dorp. De weesmeesters zoeken een plekje voor tijdelijke opvang van het kindje en die vinden ze bij schipper Pieter Jansz Vrancken en zijn vrouw, die het niet bij tijdelijke verzorging laten. Twaalf jaar lang zullen ze voor Annitge blijven zorgen. Als het meisje dertien wordt, verhuist ze, na door de heiligegeestmeesters in het nieuw te zijn gestoken, naar de dorpschirurgijn meester Jan Pompeus. Daar blijft ze twee jaar en krijgt vervolgens wederom nieuwe kleren, waarna ze uit de archieven verdwijnt en waarschijnlijk, zoals zoveel meisje van die leeftijd, in een ‘dienstje’ geplaatst wordt.¹⁰¹

Mijn ‘arme’ of de jouwe?

De angst voor vreemdelingen die misbruik maken van de sociale voorzieningen is groot. Een plakkaat uit 1531 schreef reeds voor, dat armen in hun eigen woonplaats dienden te worden onderhouden. Naarmate de financiële armslag van de armenzorg geringer werd, werden de voorwaarden om voor zorg in aanmerking te komen strenger. Zo mocht niet iedereen zomaar Delft binnenkomen om zich daar te vestigen. Men moest ‘suffisante blijck van de middelen tot haer onderhout’ kunnen overleggen om de kans dat nieuwe inwoners ten laste zouden komen van de Kamer van Charitaten zo klein mogelijk te maken.¹⁰² Ook in Voorburg lag de prioriteit bij de ondersteuning van de eigen bevolking, ook al werden die buiten het dorp onderhouden. In en na 1634 werden weeskinderen van wie de ouders slachtoffer waren geworden van de pest voornamelijk door Voorburgers zelf opgevangen, maar de weesmeesters vonden soms ook gezinnen in andere plaatsen, die bereid waren om een Voorburgs weeskind op te nemen. Zo zijn er kinderen geplaatst in Katwijk en Delft, voor wie de heiligegeestmeesters jaarlijks blijven betalen.

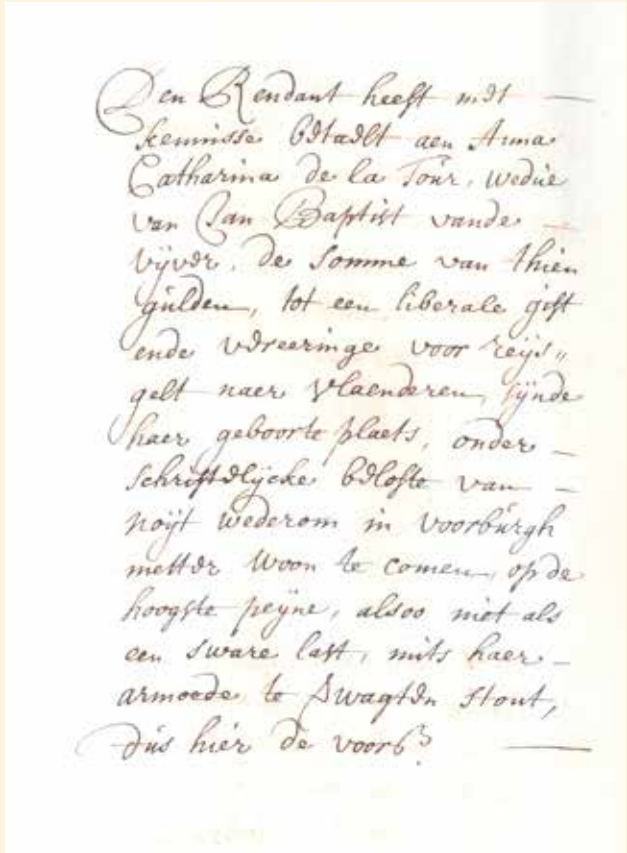

The image shows a handwritten manuscript page, likely a ledger or account book, written in Dutch. The text is written in a cursive script and is organized into columns. The entries appear to be names and amounts, possibly related to the heiligegeestmeesters (holy spirit masters) in 1692. The page is numbered 3.12 in the top left corner. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. The handwriting is somewhat slanted and varies in size, typical of 17th-century Dutch cursive. The entries are separated by horizontal lines, and some are grouped together. The overall appearance is that of a historical document, possibly a church or community record.

de beddijer voor Caspe	
Louise	1: 7: -
As Claafje goudin	1: 15: -
van deselve wegend lufft	
was, Schone (de) self	
As 2. Arme kind	0: 12: -
As 2. Arme kind	
Jonges die jaagt was	0: 16: -
As drie boefjes self	1: 1: -
As 2. Arme kind	
alhier gehoudt de self	1: 9: -
As (van) Schone (de) self	
om haer (van) goud	
lounant 1. self	5: 0: -
As (van) was (de) kind	
weegende was 2. Arme	1: 0: -
Moet (van) was (de) kind	
op (van) was (de) kind	2: 5: -

3.12 Rekeningoverzicht van de heiligegeestmeesters, 1692. Haags Gemeentearchief, Archief Hervormde Gemeente Voorburg

Nu was het niet altijd duidelijk welke stad of welk dorp verantwoordelijk was voor een arme. Hoe lang moesten mensen in een bepaalde plaats wonen om als ‘autochtoon’ te worden beschouwd? Huybert Meershoek, warmoesier, is met zijn gezin naar Loosduinen getrokken en vraagt aan de Voorburgse kerkenraad of zij borg willen staan voor het geval hij in armoe zou geraten. De kerkenraad weigert, maar zijn Loosduinse tegenhanger wenst niet het risico te lopen, dat hij voor een eventuele arme Huybert moet opdraaien en richt zich tot de Haagse magistraat en zelfs tot het Hof van Holland. Dat zet de Voorburgse raad wel aan het denken en men haalt bakzeil. Men wil voorkomen dat Huybert opnieuw moet verhuizen en besluit ‘uyt haer vrije willen’ dat Voorburg voor de eerstkomende twaalf jaar wel als borg wil optreden. Daarna moeten hij en zijn gezin beschouwd worden als ingezetenen van Loosduinen. De kerkenraad benadrukt voor de zekerheid, dat ‘sulks int toekomstende’ niet als precedent kan worden beschouwd.¹⁰³ Die

3.13 Anna Catharina de la Tour krijgt reisgeld. Verklaring van de rendant rekeninghouder van de heiligegeestmeesters in Voorburg. De weduwe krijgt vanwege armoede 10 gulden om naar Vlaanderen terug te keren onder de voorwaarde nooit terug te komen. Haags Gemeentearchief, Archief Hervormde Gemeente Voorburg

onduidelijkheid over de plek waar iemand toe behoorde, leverde soms vervelende taferelen op. In 1612 sterft een moeder in Zoetermeer, maar deze vrouw had daarvoor enige tijd in Voorburg gewoond en haar twee schamele kinderen, die zich om wat voor reden dan ook in Voorburg bevinden, worden door Voorburg naar Zoetermeer gebracht om aldaar onderhouden te worden. Zoetermeer stuurt ze terug, waarna de kindertjes voor de tweede maal naar Zoetermeer worden gebracht. Er volgt een juridisch gevecht, compleet met advocaten, maar uiteindelijk raken beide dorpen ervan doordrongen dat er een oplossing moet komen. Men komt uiteindelijk tot een Salomonsoordeel: Zoetermeer neemt de zorg voor één kind op zich en Voorburg voor het andere. Lijsbetge Sanders, een van de weeskindjes, wordt ondergebracht bij schout Joachim van Vliet, die

jaarlijks van de heiligegeestmeesters een tegemoetkoming krijgt voor haar levensonderhoud.¹⁰⁴

Naarmate het einde van de eeuw nadert, zien we een verharding ten opzichte van ‘buitenarmen’ optreden. Met de gevoeligheid van een os noteert in 1697 een diaken in de boekhouding: ‘aen een swangere vrou gegeven en met de schuyt weggesonden, 9 stuivers.’ In 1636 noemde men die premie nog wat wellevender een ‘adieupenning’. Maar eind zeventiende eeuw is men kennelijk niet zo fijngevoelig meer. Zo krijgt Gabriel vander Schlaussen twintig gulden aan reisgeld om met zijn vrouw en kinderen naar Duitsland, het land van herkomst, te reizen onder de belofte ‘noijt wederom in Voorburgh metter woon te comen, op de hoogste peyne, alsoo niet als een sware last, mits haer, armoede, te swaght In stont, dus hier de voorb.’¹⁰⁵ Ook Anna Catharina de la Tour krijgt op deze wijze haar marsorders: tien gulden reisgeld richting Vlaanderen, als zij schriftelijk vastlegt nooit meer in Voorburg te verschijnen.¹⁰⁶

Ondanks de toenemende welvaart voor de Republiek als geheel is de materiële situatie voor menig individu in de zeventiende eeuw niet altijd even rooskleurig. Voedselschaarste, oorlogvoering en ziekten zorgen ervoor dat velen het hoofd niet of nauwelijks boven water kunnen houden. Toch lijkt Voorburg in dit opzicht geen al te slecht figuur te slaan. Het percentage armen, zoals dat blijkt uit belastingkohieren en dergelijke, wijkt niet spectaculair af van landelijke gemiddeldes, maar de armen die daadwerkelijk en structureel aankloppen bij de armenzorg vormen in het dorp een kleine minderheid. Ondanks een aantal dorpelingen dat incidentele of structurele steun nodig had om te kunnen overleven en het ontbreken van geïnstitutionaliseerde armenopvang of weeshuizen, slaagde Voorburg er door vrijgevigheid en praktische solidariteit in om de meest kwetsbare leden van de gemeenschap op te vangen. Indien men in Voorburg geen oplossing kon vinden voor de opvang van arme weesjes dan werd niet alleen in Delft naar een oplossing gezocht,

3.14 Jacob Gerritsz Cuyp, De drie kinderen van Sebastiaan Francken, 1635. De familietrots, Jacob, Elisabet en Cornelia, geportretteerd in een landschap bij Den Haag. Het meisje links, Cornelia, draagt een ring met een doodskopje ten teken dat zij is overleden. Vader mr. Sebastiaan Francken bekleedde een hoge positie als raad ordinaris in het Hof van Holland. Het gezin bewoonde in Voorburg een hofstede, het latere Hoekenburg. De rijke uitdossing vertelt dat het de familie goed gaat. Dordrechts Museum

maar ook in andere plaatsen in de omgeving. De rol van de diaconie en de heiligegeestmeesters was daarbij onontbeerlijk. Voorzagen beide instellingen aanvankelijk nog iedere behoeftige van welke gezindte dan ook van steun, in de loop van de eeuw lijkt zich een verdeling te ontwikkelen, waarbij de diaconie zich met name zal bekommeren om eigen lidmaten. Naarmate de eeuw op zijn eind loopt, zien we een verharding bij het verlenen van steun aan niet-Voorburgers.

3.3. Van kwart tot hele kapitalist

Wanneer Voorburg gekenschetst wordt als lieflijk en aangenaam, wordt min of meer ook gesuggereerd dat het de meeste inwoners voor de wind ging. We hebben hiervoor gezien dat die suggestie niet juist is. We weten nu dat 15 tot 20% van de bevolking behoeftig was, zeker aan het begin van de eeuw. Hoe zit het met de andere kant van het spectrum? Treffen we rijke inwoners aan? Hoe bemiddeld was de gemiddelde Voorburger? In een overzicht van de 250 rijkste mensen uit de Gouden Eeuw worden de ‘meest armlastige’ plaatsen ingenomen door personen met een geschat vermogen van f 200.000.¹⁰⁷ Komt in Voorburg iemand in de buurt van de top? Vormden de welgestelden ook de elite en geldt ook het omgekeerde: was de elite rijk? Antwoord op de laatste vraag kan gegeven worden door de belastingen op roerende en onroerende bezittingen respectievelijk het vermogen, hoewel van veel jaren die gegevens niet meer beschikbaar zijn.

Geschatte vermogens van meer dan duizend gulden

‘Rijkdom is altijd voor weinig mensen, of de eeuw nu van goud of van aardewerk is.’ Het is de eerste zin, waarmee de historicus Van Deursen een paragraaf over welvaart in de zeventiende eeuw begint.¹⁰⁸ In Voorburg was het niet anders. Laten we als voorbeeld het kohier van de tweehonderdste penning voor 1672 nemen, waarin de namen van inwoners voorkomen met een geschat vermogen vanaf duizend gulden. Zij worden in drie klassen ingedeeld. In de eerste categorie met een geschat vermogen tussen duizend en zesduizend gulden komen zeventenzestig namen voor. De categorie van zesduizend tot twaalfduizend gulden betreft twaalf inwoners en elf inwoners worden boven twaalfduizend gulden getaxeerd. De vraag is dan natuurlijk: hoeveel meer dan twaalfduizend gulden? Dat vertelt het kohier ons niet. Daarvoor roepen we de hulp in van een lijst uit een jaar eerder om te bepalen hoeveel accijns op wijn betaald moest worden. In de kantlijn wordt steeds het vermogen genoteerd van wie in het kohier van de tweehonderdste penning boven de vijfduizend gulden was getaxeerd. In de volgende tabel is de informatie uit beide kohieren naast elkaar gezet. Dit overzicht is niet probleemloos. Jonkheer Christiaan van Alckemade op hofstede Leeuwesteijn wordt getaxeerd op 70.000 gulden. Dat hij en zijn moeder beweren dat ze zich vooral in de provincie Utrecht ophouden, zal vooral bedoeld zijn om de aanslag te beïnvloeden. Ook de kinderen van wijlen generaal Casper Cornelis de Mortaigne (f 24.000) beweren buiten de provincie te wonen, terwijl Agatha del Moll (f 9.000) in Delft zegt

200ste penning (1672) (> 6.000 gulden)	Wijnaccijns (1671) geschat vermogen > 5.000 gulden
Francois van Halewijn, heere van Werve etc.	91.000
Hartman de Heijde	76.000
Christiaen van Alckemade	70.000
Justus van Egmont vander Nieuburch	60.000
Diderick Wttenhage de Mijst	40.000
Laurens Ravens	36.000
Kinderen van Casper Cornelis de Mortaigne	24.000
Adriaen Cornelisz van Leeuwen	17.000
Johan ten Ham	14.000
Maertge Cornelis Coster	12.000
Johannes Rampius van Swieten	12.000
Cornelis Dirxsz Veen	10.000
Weduwe van Pieter Corsz vander Leeuw	10.000
Lenaert Cornelisz van Swieten	9.000
Agatha del Moll	9.000
Lenaert Jansz Router	8.000
Weduwe van Huijbrecht Davitsz Lelievelt	8.000
Cornelis Pouwelsz Tetroe	7.000
Dirck Jansz Cluijt van Paridon	6.000
Dirck Claesz van Rhijn	6.000
Jacob Cornelisz Palesteyn	5.000
Cornelis Sijmonsz	5.000
Michiel du Mortier	
Abraham Leonarts	
Frederick Raphoen	
Weduwe van Jan Oloffsz van Leeuwen	
Weduwe van Arendt Vlaerdenburch	

Inwoners aangeslagen voor de tweehonderdste penning in 1672 en voor de wijnaccijns in 1671

te verblijven. Voor de laatste vijf namen is in 1672 wel aangetekend dat zij goed zijn voor meer dan zesduizend gulden, maar in de lijst van 1671 komen ze niet voor. Van Michiel du Mortier is wel bekend dat hij zeer vermogend was, maar hij laat aantekenen in Den Haag de tweehonderdste penning te betalen en dat hij nu dus geen wijnaccijns verschuldigd is, waardoor zijn vermogen niet getaxeerd is.

In ieder geval blijft de rijkste man in dit overzicht, Francois van

3.15 Onbekend, Michiel du Mortier. Particuliere collectie. Foto Idsard Bosman

Halewijn, heer van Werve, met een bedrag van 91.000 gulden ver verwijderd van het vermogen van wie in de lijst van 250 rijksten uit de Gouden Eeuw op de laatste plaats kwam met 200.000 gulden. Het overzicht uit 1672 laat zien dat 88 inwoners een getaxeerd vermogen hebben van meer dan duizend gulden. Dat is ongeveer 23 procent van alle inwoners. Maar inkomen en vermogen laten zich niet één op één met elkaar vergelijken. In het algemeen zal het wel zo zijn dat wie veel vermogen bezit, ook een bovenmodaal inkomen heeft, maar dat hoeft niet. Ouderen zullen doorgaans geen hoog inkomen hebben, maar wel kunnen zij vermogen hebben in huizen of grond. Zonder meer de rijkste man die Voorburg in de zeventiende eeuw heeft gekend, is de bankier Francisco Lopes de Suasso (1657-1710) die in 1688 eigenaar werd van *Zijdervliet*. Zijn vermogen werd op één miljoen gulden geschat. Daarmee komt hij op de vijftiende plaats in het overzicht van de 250 rijksten uit de Gouden Eeuw. Maar het voert te ver om hem een Voorburger te noemen. Hij woonde aan het Korte Voorhout in het voormalige huis van Maarten Harpersz Tromp en zal *Zijdervliet* wel voornamelijk in de zomer bezocht hebben.

Samuel Timmerman (1642-1712) met een geschat vermogen van 467.000 gulden kunnen we wel een Voorburger noemen. Hij bewoonde met zijn vrouw Eliana Coymans het buiten *Zuyderburg*. Ook na zijn dood bleef de weduwe er wonen, tot aan haar overlijden in 1716. Het echtpaar bleef kinderloos. Zij gingen in de Oude Kerk ter kerke, waar zij een eigen familiebank bezaten. Ook zijn beiden daar begraven in een grafkelder die gesierd werd met een familiewapen.

3.4. De elite van Voorburg

Wie behoorde tot de elite van Voorburg? Het is onjuist om personen uitsluitend op basis van hun vermogen en bezit tot de

3.16 Onbekend, Francisco Lopes Suasso, circa 1688. Joods Historisch Museum, Amsterdam

	eerste en laatste jaar als schepen	bestuurlijke loopbaan in jaren	S	K	A	M
Huijbrecht Davitsz	1635-1637	1635-1643	2	-	1	-
Cornelis Jaspersz [Rottenveel]	1635-1646	1635-1646	5	-	-	-
Maerten Cornelisz vander Speck	1635-1657	1628-1657	14		2	6
Jan Claesz van Bodegraven	1635-1663	1635-1663	8	10	-	-
Lenaert Cornelisz Hos	1636-1651	1636-1651	5	-	1	-
Willem Isaacksz van Wormer	1636-1662	1636-1662	11	12	-	-
Jan Adriaensz van Santen	1636-1680	1636-1680	23	23	5	-
Adriaen Jan Boonsz	1637-1638	1637-1645	1	-	1	2
Louris Corsz	1638-1639	1638-1639	1	-	-	-
Cornelis Claesz van Bodegraven	1638-1657	1631-1661	4	13	-	-

Schepenen en hun bestuurlijke loopbaan vanaf 1635. S: Schepenen, K: kerkmeester, A: Armenmeester, M: Molenmeester/Ambachtsbewaarder (in al dan niet aaneensluitende jaren)

elite te rekenen. In Van Deursens studie over het dorp Graft in de zeventiende eeuw, wordt de elite omschreven als de groep die deel had aan de vervulling van de belangrijkste dorpsambten.¹⁰⁹ Daar hadden de rijke grond- en huizenbezitters in Voorburg part noch deel aan. Van Deursen noemt als de belangrijkste functionarissen de schout en secretaris, die in hoofdstuk 2 al ten tonele zijn gevoerd.

Daarop volgen de schepenen, weesmeesters en kerkmeesters. Ons uitgangspunt zijn de schepenen. Uit diverse kohieren kan een lijst samengesteld worden van inwoners die dit ambt hebben uitgeoefend. De voornaamste bron wordt gevormd door de transportregisters, waarin de transacties van huizen en grond werden aangetekend. Koper en verkoper verschijnen voor een tweetal schepenen, die bij

naam worden genoemd. Hun loopbaan als schepen hield in dat zij ook vaak andere functies hebben uitgeoefend. Dat stapeffect typeert hen als lid van de elite.

Stapelen van functies

Voor zover de archieven het toelaten, gaan we hiervoor na of zij ook lid van de kerkenraad (hetzij als ouderling of als diaken), armenmeester, of ambachtsbewaarder zijn geweest. In de tabel staan de eerste tien namen van hen die vanaf 1635¹¹⁰ schepen zijn geweest, met achtereenvolgens het eerste en laatste jaar van hun loopbaan als schepen, de totale duur van hun bestuurlijke loopbaan, en het totaal aantal jaren dat zij als schepen (S), kerkmeester (K) en armenmeester (A) en als molenmeester annex ambachtsbewaarder (M) hebben gediend. Tussen 1635 en 1700 zijn volgens de door ons gehanteerde telling 69 schepenen in functie geweest. Wanneer we ons realiseren dat er ieder jaar vijf tot zeven aantraden, dan zijn in 65 jaar tijd minimaal 325 schepenjaren vervuld door deze 69 personen. Dat betekent dat er veel herverkiezingen plaatsvonden. Achttien waren slechts één jaar in functie, waarbij we een termijn die twee opeenvolgende jaren omvat, voorzichtigheidshalve ook als één rekenen, aangezien een benoeming kon lopen van mei tot mei. Voor een aantal personen met een eindtijd van 1699 kan de loopbaan uiteraard nog voortduren in de achttiende eeuw. Van de achttien schepenen met een ambtstermijn van slechts één jaar zijn er maar zes die ook nog kerk- of armenmeester zijn geweest, wat indicatief zou kunnen zijn voor de beperkte statuur van deze groep schepenen binnen de Voorburgse gemeenschap. Overigens is de groep schepenen die langer in functie is geweest, maar geen andere in aanzien staande openbare functie heeft uitgeoefend, tamelijk groot, namelijk vijfentwintig. Dit gebrek aan nevenfuncties, voorafgaand aan of volgend op een ambtsperiode, was blijkbaar toch geen reden hen niet opnieuw te benoemen of hun ambtstermijn te laten doorlopen.

Langdurig aan de macht

Twee derde van de schepenen was één tot zes jaar, al dan niet aaneengesloten, in functie, maar een derde dus langer, met als kampioenen Lenaert Cornelisz van Swieten (16 jaren), Gerrebrant van Dop (16), Joachim Fibeeck (17) en Jan van Santen (23). Van Santen en Van Dop waren zelfs onafgebroken schepen gedurende 15 respectievelijk 16 jaar! Opmerkelijker nog is dat Van Dop dat klaar speelde in een ambtsperiode van 20 jaar, waarin hij meer functies had, terwijl Van Santen daar meer dan het dubbele, 45 jaar, voor nodig had. Niettemin mag Van Santen, lakenkoper van beroep, als de éminence grise beschouwd worden. Gedurende die lange carrière was hij eveneens betrokken bij de kerk, voor het eerst als diaken in 1635, voor het laatst als financieel verantwoordelijke voor de inkomsten en uitgaven van de kerk in 1678, maar als schepen ging hij nog door tot zijn sterfjaar 1680. Van Dop begon zijn lange loopbaan in 1679, vlak voordat Van Santen ermee ophield. Van Dop was meestersmid en kocht in 1675 de smidswinkel met alle gereedschap van Cornelis Pouwelsz (van) Tetroe aan de noordzijde van de Herenstraat, een bedrijf dat al in 1607 voorkomt als de smidse van Thonis Willemsz van Donisvelt, ter hoogte van het huidige nummer 61. Mocht Van Dop in het begin nog wat onwennig zijn geweest in zijn werk als schepen, dan kon hij makkelijk even terecht bij zijn naaste buurman, Cornelis Jacobsz van Offwegen, die zeven jaar lang ervaring had gehad als schepen.

Was de elite rijk?

Het is op voorhand aannemelijk dat de elite van Voorburg welgesteld was. Zich inzetten voor het welzijn van de dorpsbewoners lijkt zich in ieder geval slecht te verdragen met de aanstelling van inwoners wie het zelf niet voor de wind gaat. Rijkdom zou in principe afgelezen kunnen worden uit de waarde van het huis dat men bewoonde, maar het kan goed zijn dat men daarmee voorzichtig wilde zijn. Het was voor je status misschien niet zo gunstig met je rijkdom te koop

Jaar	vermogen kleiner dan f 10.000					vermogen f 10.000 tot 30.000					vermogen f 30.000 en hoger				
	aantal	%	vermogen x f1.000	%	gem.	aantal	%	vermogen x f1.000	%	gem.	aantal	%	vermogen x f1.000	%	gem.
1657	68	77	221	28	3.250	12	14	173	22	14.417	8	9	395	50	49.375
1665	74	84	215	36	2.905	8	9	118	20	14.750	6	7	270	45	45.000
1669	86	78	225	24	2.620	14	13	192	21	13.714	9	8	512	56	56.889
1674	86	83	223	30	2.591	11	11	159	22	14.455	7	7	351	47	50.143
1676	68	82	205	27	3.018	7	8	108	14	15.486	8	10	455	59	56.875
1677	70	80	183	22	2.634	8	9	115	14	14.425	9	10	536	64	59.556
1678	59	80	168	21	2.847	6	8	89	11	14.833	9	12	536	68	59.556
1679	69	80	180	21	2.609	8	9	115	14	14.500	9	11	542	65	60.222
Gouda 1675	469	72	1.443	22	3.100	129	20	2.227	35	17.300	33	8	2.812	43	53.100

Vermogensverdeling tussen 1657 en 1679 naar omvang en aantal inwoners op basis van de aanslagen voor de tweehonderdste penning in vergelijking met Gouda in 1675

te lopen. Zeker als men lid was van de Nederduits Gereformeerde gemeente, ging soberheid vóór uiterlijk vertoon. Hier zit ongetwijfeld veel variatie in. Zo woonde vlaskoper Lenaert Thonisz Outbeijerlant aan de oostzijde van de Kerkstraat in een huis dat hij in 1664 voor f 1.600 kocht. Dat was zeker een aanzienlijk bedrag, maar zijn buurman Joachim Fibeeck betaalde in 1679 f 2.250 en nog enkele deuren verder op de hoek bij de Kerkbrug had Johan ten Ham voor de hofstede Hoekvliet f 2.800 nodig. Wanneer de inventaris na Lenaerts dood wordt opgemaakt, blijkt na aftrek van alle schulden nog f 6.374 over te zijn. Qua koopkracht zou dat nu een waarde vertegenwoordigen van ongeveer €500.000. Aangezien dit soort gegevens slechts voor enkele inwoners beschikbaar zijn, kunnen we rijkdom van de schepenen zo niet in kaart brengen.

Een andere invalshoek vormt de belasting naar het verbruik van zout en zeep en het in dienst hebben van knechten of dienstboden. De betrokkenen werden in vier klassen ingedeeld. De eerste klasse werd gevormd door de ‘hele kapitalisten’, die f 10.000 of meer bezaten. De tweede omvatte ‘driekwart kapitalisten’. Hun bezit of gekapitaliseerd inkomen bedroeg f 7.500 - f 10.000. De aangeslagenen in de derde klasse heetten ‘halve kapitalisten’. Hun bezit of gekapitaliseerd inkomen bedroeg f 5.000-f 7.500. De vierde klasse bestond uit de kleine getaxeerden of ‘kwartkapitalisten’ met een getaxeerd vermogen van f 800 tot f 5.000 of wanneer het inkomen boven de f 250 en beneden de f 500 lag. Ter illustratie nemen we de periode 1680 tot 1685. Daarin hebben slechts acht schepenen dienst gedaan. Slechts één schepen, rentenier Joachim Fibeeck, was een hele kapitalist en slechts één schepen, smid

1657	1665	1669	1674	1676	1677	1678	1679
34,26	34,25	42,90	33,18	45,98	44,35	53,51	47,78

Gemiddelde opbrengst in guldens van de tweehonderdste penning per betaler

De tabel hieronder geeft de opbrengst van de 200ste penning per betaler in Gouda in de jaren 1657 tot 1679. Het aantal inwoners van Gouda in die jaren is ook vermeld. Het aantal inwoners is afgerond op de dichtstbijzijnde honderd inwoners.

Gerrebrand van Dop, was halve kapitalist. Vijf waren kwartkapitalist en één, stoeldraaier Leendert Foreest, komt niet voor. Ook uit het verpondingskohier van 1682 blijkt dat Leendert de laagste belasting van deze bestuurders betaalt, waaruit wel afgeleid mag worden dat hij het niet breed had. Deze exercitie, hoewel uiteraard niet representatief voor de gehele eeuw, laat zien dat de elite van Voorburg, voor zover het ambt van schepen uitgeoefend werd, in deze periode niet direct als zeer welgesteld te boek staat. Het verhinderde een aanstelling blijktbaar niet.

Aangeslagen voor de tweehonderdste penning

Resteert ons nog terug te keren naar de algehele welgesteldheid van de Voorburgse bevolking, zoals die af te leiden is uit de tweehonderdste penning, een belasting op geschat vermogen. De ondergrens was duizend gulden, zodat de laagste aanslag vijf gulden bedroeg. In de tabel op pagina 57 is voor gegevens uit een aantal beschikbare jaren een overzicht gemaakt in drie klassen, overeenkomstig en ter vergelijking met een identieke indeling die ons bekend is voor de inwoners van Gouda in 1675.¹¹¹

De drie klassen betreffen vermogens tot tienduizend gulden, van tienduizend tot dertigduizend gulden en dertigduizend gulden en hoger. De hoogste belastingaanslag bedroeg 545 gulden, wat overeenkomt met een geschat vermogen van f 109.000 (jonkheer Diderik Breman, heer van St.-Elisabethspolder, die een groot huis naast huis *Eynddorp* aan de noordzijde van de Herenstraat bezat, bij benadering ter hoogte van de Roosenboomlaan). Het zal niet verbazen dat de laagste categorie de meeste inwoners telt. In 1657 zien we dat 77 procent van alle inwoners voor 28 procent van de belastingopbrengst zorgt en de hoogste categorie met slechts acht inwoners voor 50 procent. In de jaren 1677-1679 zorgt de hoogste categorie zelfs voor 64 tot 68 procent. De invloed van enkele rijken op de opbrengst is dus heel sterk. Opmerkelijk is ook de relatief kleine

groep inwoners in de middencategorie, waarbij hun jaargemiddelden ook nog ruim onder het midden van deze categorie (f 20.000) vallen. Slechts in één jaar komt het gemiddelde boven 15.000 gulden uit.

Om over de jaren heen een meer vergelijkbare indruk te krijgen van de belastingaanslag, rekenen we het gemiddelde per betaler uit (zie de tabel bovenaan deze pagina). Dat de gemiddelde opbrengst tussen 1669 en 1674 behoorlijk daalt, kan een gevolg zijn van de schade die het Rampjaar 1672 teweeg bracht. Na 1674 zien we weer een stijging.

Voor Gouda bedroeg de gemiddelde opbrengst in 1675 f 49,80. Vooral het percentage inwoners en het gemiddelde vermogen in de middenklasse lag in Gouda hoger, wat misschien samenhangt met het meer industriële karakter van Gouda met beter gesitueerde middenstanders. Ook zijn de gegevens bekend van enkele andere plaatsen in de omgeving van Voorburg. Leiden bracht in 1674 per inwoner f 42,90 op, wat in dat jaar ruim meer is dan in Voorburg, maar vergelijkbaar met wat in de omliggende jaren in Voorburg werd opgebracht. Anderzijds was het gemiddelde van de Voorburger slechts de helft van wat toen in Den Haag werd genoteerd, namelijk f 107,07.¹¹² Dat Den Haag over veel kapitaalkrachtige burgers beschikte, mag hieruit wel blijken. De volgende tabel laat zien welke inwoners van Voorburg tussen 1657 en 1679 een geschat vermogen hadden van f 30.000 of meer.

De verhouding tussen belastingopbrengst, het aantal belastingbetalers en vermogensklassen is in 1674 ook onderwerp van studie geweest in Leiden,¹¹³ waardoor vooral meer inzicht verkregen wordt in de opbouw van de laagste categorie (onder 10.000 gulden). De laagste vermogensklasse, die tussen duizend en drieduizend gulden, bevat zowel in Leiden als in Voorburg verreweg de meeste belastingbetalers, in Voorburg zelfs meer (54%) dan in Leiden (44%), maar levert niet meer dan 10 procent van de totale belastingopbrengst

	1657	1665	1669	1674	1676	1677	1678	1679
Casembroot, Samuel, jhr, lt-kolonel	x							
Trystram, Abraham	x	x						
Mortaigne, kinderen van generaal Casper de	x	x						
Vrouwe van Leeuwensteijn	x	x	x					
Uijttenhage de Mijst, jhr. Johan	x	x	x	x	x	x	x	x
Halewijn, jhr. Francois van, heer van Werve	x	x	x	x	x	x	x	x
Overschie, Nicolaes van, solliciteur-militair	x	x						
Heijde, Hartman de, lt-kolonel	x		x	x	x	x	x	x
Lieffelt, jhr. Floris Theodorus			x					
Alckemade, Christiaen van			x	x	x	x	x	x
Egmont vanden Nieuburch, jhr. Justus			x		x	x	x	x
Ravens, Laurens, goudsmid			x	x	x	x	x	x
Mortier, Michiel du, koopman			x	x	x	x	x	x
Breman, jhr. Diderik					x	x	x	x

Belastingplichtigen bij een geschat vermogen van dertigduizend gulden en hoger

De tabel hieronder geeft de opbrengst van de 200ste penning per betaler in Gouda in de jaren 1657 tot 1679. Het aantal inwoners van Gouda in die jaren is ook vermeld. Het aantal inwoners is afgerond op de dichtstbijzijnde honderd inwoners.

op. De klassen van twintigduizend tot honderdduizend gulden vermogen leveren in Voorburg 53,4 procent van de opbrengst op, in Leiden rond 45 procent. Daar staat tegenover dat in Leiden nog een hoogste vermogensklasse voorkomt van honderdduizend gulden en meer, die nog rond 14 procent opbrengt. In Voorburg is alleen jonkheer Diderik Breman, heer van St. Elisabethspolder, Vijffgorsen en Melissant zo rijk.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de rijkdom van Voorburg niet erg verschilde van andere plaatsen als Gouda en Leiden. De

suggestie dat Voorburg ‘rijk’ was, wordt eerder gevoed door de bewoners van luxe buitenverblijven, maar zij droegen niet bij aan de belastingopbrengst. De elite van de Voorburgse bevolking, die het ambt van schepen uitoefende, bekleedde regelmatig eveneens andere openbare functies, vaak jaren achtereen. Toch blijkt dat zij qua rijkdom niet ver boven de overige Voorburgers uitstaken, wat hun herverkiezing blijktbaar niet in de weg stond.

4. Geloven in Voorburg

4.01 Jan Havicksz Steen, Gebed voor de maaltijd, 1660. Walter Morrison, Sudeley Castle Gloucestershire

4.1. Papen in het nauw

Na de omwenteling rond 1568 werd het gereformeerde geloof in de Republiek de dominante religie. Hoewel het officieel geen staatskerk was, beschouwden overheden het als hun plicht de gereformeerde kerk te beschermen waardoor het een bijzondere, leidende plaats kreeg. Katholieke kerken werden staatseigendom. De katholieken moesten ‘ondergronds’.

Vanaf 1568 stonden de katholieken er niet al te best voor. De kerk had binnen een tijdsbestek van enkele maanden zijn al eeuwenlang bestaande rechten verloren en men moest zorgen niet volledig ten onder te gaan. Allereerst was daar de agressieve vervolging die ettelijke priesters het leven kostte. Met name de geuzen, die in het katholicisme een Spaans geloof zagen, waren zeer op priesters, monniken en nonnen gebeten. Wat stond de kerkdienaren te doen? Het merendeel week uit, slechts een minderheid bleef achter. De grote massa had moeite zijn positie te bepalen. Een bekende kreet luidde: ‘Liever Turks dan paaps, liever geus dan Spaans.’ Wie katholiek wilde blijven, moest zich in de openbaarheid onthouden van de traditionele geloofsriten en in het vertrouwde kerkgebouw trof men een prekende dominee met zijn gemeente aan.

In 1575 is het Voorburgse katholieke kerkgebouw overgegaan in handen van de gereformeerden. Die overgang naar de nieuwe religie lijkt hier niet al te gewelddadig te zijn verlopen. Er is hooguit sprake geweest van een kleine beeldenstorm, toen Jonkheer Ghilein van Wassenhoven en zijn broer Johan, beiden te Voorburg woonachtig, bij de Voorburgse pastoor Jan Vreem aan tafel zaten en zich ‘schandelijke en lasterlijke reedenen tegen het oude Roomsche Catholycke geloof ende godsdienst’ permitteerden, na de maaltijd zelfs de sleutels van de kerk eisten en een beeld van St.-Joris braken. De broers moesten hun overtuiging duur betalen: in 1568 werden zij door de Bloedraad

verbannen en hun bezittingen geconfisqueerd. Een ander Voorburgs slachtoffer van de alteratie, maar nu van katholieke kant, was pastoor Jan Jobsz. Hij werd ervan beschuldigd gemeen spel te hebben gemaakt met de Spanjaarden en werd in december 1674 op last van de Staten gevangengenomen en in het voorjaar van 1675 te Delft terechtgesteld.¹¹⁴ Tot het begin van de zeventiende eeuw ging de katholieke kerk vrijwel volledig ondergronds. Bij plakkaat werd het verboden openbare godsdienstoefeningen te houden en de calvinisten kwamen steeds steviger in het zadel te zitten. Op 14 juni 1587 werd de boete voor bezoek aan de verboden godsdienstoefening vastgesteld op honderd gulden. Wie beboet werd, moest betalen nog voordat hij verhoord werd. De resolutie van 9 maart 1589 voerde de straf op tot tweehonderd gulden voor degenen in wier huizen, velden, schepen of schuiten de verboden godsdienstoefening gehouden was, en voegde er op 1 juli 1594 aan toe dat ieder die zich verstoutte om zich door een katholieke priester te laten hertrouwen of een kind te laten herdopen, honderd gulden zou verbeuren en degenen die erbij tegenwoordig geweest waren vijftig. De personen die de oproep tot de verboden samenkomst gedaan hadden, moesten viermaal zwaarder worden beboet. De stroom van plakكات bleef ook in de zeventiende eeuw aanhouden, soms in een nieuwe redactie, maar vanuit dezelfde geest, om iedereen er nog eens goed aan te herinneren.¹¹⁵ Alhoewel deze plakكات bedoeld waren voor alle Staten van Holland, werd de soep niet overal zo heet gegeten als ze werd opgediend. Bovendien had de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten de aandacht van de Staten te zeer in beslag genomen om naleving van de plakكات strikt te handhaven. Maar in 1618 werd de jacht op veel plaatsen weer voortgezet. Erger dan de dreiging die van de plakكات uitging, was de houding van de verschillende stadsbesturen en baljuwschappen. Er waren magistraten die de klachten van de predikanten voor kennisgeving aannamen, zoals in Rotterdam en Amsterdam het geval was, maar in andere plaatsen werd de vervolging met groot fanatisme voortgezet en niet alleen uit geloofsijver, maar ook uit het oogpunt van ordinair winstbejag.

4.02 Plakkaat. Hoe Jezuïeten zich hebben te gedragen, 1618.

Priesters in Voorburg

Door alle gebeurtenissen was het katholieke bolwerk zo ernstig geslecht, dat het als het ware van de grond af opgebouwd moest worden en dat moet met al die tegenwerking een herculische taak geweest zijn. Het was met name de Delftse priester Sasbout Vosmeer (1548-1614) die vanaf 1583 de verantwoordelijkheid kreeg over het bisdom Haarlem en zwerfend in allerlei vermommingen op veel plaatsen probeerde de katholieke kerk weer enige structuur te geven. Veel medewerkers had hij niet: in 1602 beschikte hij nog slechts over circa vijfendertig priesters in het hele bisdom. Langzaam groeide dat aantal, maar het bleven er toch veel te weinig voor de vele taken die priesters bij de zielzorg hadden. Na de Vrede van Munster in 1648 kon weer een pastoor benoemd worden die zich speciaal op de Voorburgse katholieken kon richten en niet als een duizendpoot

overal en nergens in de regio aanwezig moest zijn. De eerste herder die Voorburg in 1647 officieel als parochie kreeg toegewezen was Everardus de Graeff, afkomstig uit Gouda. In de bronnen wordt hij geprezen om zijn wijsheid en voorzichtigheid. Hij wist via een stroman, de heer Van der Dussen uit Delft, de buitenplaats *Byvliet* te kopen, op de plek waar nu de begraafplaats van de St.-Martinuskerk ligt, die min of meer verhuld geschikt gemaakt werd voor kerkdiensten. In 1663 werd De Graeff overgeplaatst naar Gouda, waar hij in 1672 slachtoffer werd van een pestepidemie.¹¹⁶

De Graeff werd opgevolgd door Johannes Verhorst, die een geheel ander type mens was. Verhorst bond de strijd aan met de jezuïeten, die ook als zielzorgers in deze regio actief waren, waarbij hij geen middel schuwde om hen in een kwaad daglicht te plaatsen. Dat hij geen gemakkelijk karakter had, mag blijken uit opmerkingen van bisschop Neercassel over zijn drankzucht en ongezeglijkheid. Neercassel heeft hem zelfs gedreigd met schorsing uit het ambt. Maar Verhorst heeft ook verdiensten gehad. Zo wist hij het fonds voor de bouw van een nieuwe katholieke kerk, dat door De Graeff was opgezet, flink te spekken, zodat *Byvliet* in 1675 zodanig kon worden verbouwd dat het als kerk dienst kon doen, zolang het gebouw er maar niet als een kerk uit zou zien.¹¹⁷ Deze Verhorst is een kunstzinnig mens geweest: een uitstekend redenaar en een componist. In zijn nalatenschap bevonden zich verschillende composities van zijn hand, gemaakt ter ere van zijn maecenas, de heer Adriaan Walenburg. In de Voorburgse archieven komen we Verhorst tegen in de kohieren van de 200ste penning, ‘Johannes van der Horst, paeps priester met sijn suster en een dienstmaecht.’ In 1678 overlijdt hij plotseling.¹¹⁸ Het gaat hard met Voorburgse pastoors. De opvolger van Verhorst, de Utrechtenaar Isidorus van Veen overlijdt elf maanden na Verhorst en Theodorus Stalpaert van der Wiele, de volgende pastoor, wordt al in 1680 na een hevige koortsaanval ten grave gedragen.

4.03 Originele gevelsteen van *Byvliet*. De steen is bij de laatste restauratie ingemetseld in de muur van de toreningang van de *Martinuskerk*. Foto Ronald Meekel 2018.

Johannes van Neercassel en Petrus van Beest

De nieuwe pastoor wordt Johannes van Neercassel, oomzegger en naamgenoot van de bisschop. Hij merkt direct na zijn aanstelling op dat de nog niet zo lang geleden gebouwde kerk door zijn lichte timmering wel circa negen centimeter gezakt is. De palen waar de oude en de nieuwe kerk gezamenlijk op rusten, zijn door het water vergaan en de vloer van de oude kerk is wel vier of vijf voet lager van gewelf dan de nieuwe kerk. Van Neercassel heeft de oude kerk tot de grond toe afgebroken en een nieuwe onder het gewelf opgebouwd.¹¹⁹ Ook de tuin wordt grondig aangepakt. De hele tuin wordt omheind door struiken, zodat daarbinnen de privacy is gewaarborgd en een deel van de kerk aan het oog wordt onttrokken. Achter in de tuin treft Neercassel een oud speelhuisje (koepeltje) aan, dat hij vervangt door een nieuw. Hij stamde uit een goeude familie en dat kwam goed uit, want de verbouwing van de kerk en de tuin kon hij grotendeels uit eigen portemonnee bekostigen. Ook het interieur pakt hij aan. Zo wordt het oude tabernakel vervangen door een ‘schoon schilpadde tabernacel’ voor negentig gulden, betaald van de opbrengst van collectes, en het resterende bedrag komt uit zijn eigen zak: ‘soodat sonder belastingh van de gemeente het tabernacel ook met al het voorgenoemde is betaelt.’ De resterende kosten van de verbouwing financiert hij uit een lening bij Cornelia Louwe, een parochiaan, die naast wat rente vooral veel missen voor haar en haar families zielenheil vraagt. Die jaarlijkse rente van vijftig gulden wordt nog tot 1720 betaald. De inboedel die Neercassel aantreft, is schamel: een zilveren schenkbordje, twee oude zilveren ampullen, een half zilver/half vergulde ciborie en twee kelken. Neercassel verkoopt alles en schaft van de opbrengst een middelmatig zware kelk aan. Hij moet daarvoor nog wel 103 gulden uit eigen zak bijpassen.¹²⁰ Neef Johannes wordt door zijn oom goed in de gaten gehouden en hij vraagt zijn oom regelmatig om raad. Een voorbeeld van die supervisie over zijn neef is zijn omgang met zijn dienstmaagd. Nu was de relatie met dienstmeiden vaak niet zonder problemen. Indien het

ging om moeders of zusters van de priester, zoals het geval was bij de Voorburgse pastoors Verhorst en Van Beest, wakte dat geen argwaan, maar samenwerken en bovendien samenwonen van priesters met ‘vreemde’ vrouwen werd door de kerkelijke overheid met argusogen gevolgd. Dat gebeurde niet alleen met het oog op de protestanten, die het celibaat altijd al als een kwetsbare plek in het papenleven hadden beschouwd en de relatie priester-dienstmeid graag in een verdacht daglicht stelden. In 1683 bereikten de bisschop zorgwekkende berichten over zijn neef te Voorburg. Tijdens een bijeenkomst van zielzorgers uit de buurt waren verschillende priesters tezamen met hun dienstmaagden komen opdagen. Het bericht dat neef Johannes de ‘tabbaerd’ van een der aanwezige dames met wijn bedorven had, moet bij de vicaris het schrikbeeld hebben opgeroepen dat zich in Voorburg een orgie had voltrokken. Hij had het bericht naar eigen zeggen niet durven geloven, maar nu een andere huishoudster over haar pastoor had geklaagd, voelde hij zich toch genooddaakt aan te dringen op openheid van zaken. Bovendien adviseert oom Van Neercassel dat neef niet met zijn dienstbode alleen moet zijn en dat het raadzaam is eindelijk het konijnenhok naast het altaar op te doeken, aangezien de ‘geile konijnen occasie tot gedachten geven, dewelke wij moeten vluchten als een aldervreeselijkste peste’. Johannes haast zich om alle geruchten te ontzenuwen. Het konijnenhok heeft hij verwijderd en hij heeft wel met de dienstmeid gegeten, maar altijd in aanwezigheid van de knecht. Verder neemt hij zich voor zich zo min mogelijk in gezelschap van anderen te begeven. Dat laatste gaat de vicaris wel wat erg ver. Omgang met mannen van ‘merites en bekende deughd’ is alleen maar aanbevelenswaardig. Dus regelmatig contact met andere, uiteraard oppassende priesters zorgt niet alleen voor gepaste ontspanning, maar kan ook een instrument zijn van sociale controle. Aan zijn bediening van de Voorburgse parochie komt in 1692 een einde als hij tijdens een bezoek aan een collega in Zoeterwoude plotseling sterft.

10 februari 1669 pater Nicolaus Crabbe en op 12 april 1677 pater Balthasar van der Beke. In het begraafboek van de Nieuwe Kerk te Delft lezen we onder 15 april: ‘Balthasar van der Beke aan de Oude Langendijk in de Papehoek, vervoert naar Voorburg’. In 1640 was Pater Maillart vanuit Rotterdam ook al te Voorburg begraven. En zelfs nog in 1684 wordt ‘d’heer Jacobus van Someren, rooms pastoor den Xen dito (oktober 1684) van Delft gebracht ende inde kerck alhier (Voorburg) begraven’. Dat katholieken in de kerk in Voorburg werden begraven, behoeft op zich niet te betekenen dat het er in Voorburg wel zeer tolerant aan toeging tussen de diverse geloofsrichtingen. Kerkgebouwen in de zeventiende eeuw waren publiek bezit en alleen voor vroom gebruik beschikbaar gesteld aan de gereformeerden. Het is dus niet zo opzienbarend dat doopsgezinde en rooms-katholieke overledenen ook een rustplaats in de kerk konden vinden.

Aanvankelijk moesten priesters en kloppen bij het herstel van de kerkorganisatie en de pastorale werkzaamheden in volstrekte anonimiteit en onzichtbaar voor de buitenwereld opereren. Toch is men erin geslaagd een vrij krachtig en blijvend herstel tot stand te brengen. Bij de pacificatie van Gent in 1576 was korte tijd de schijn gewekt dat er sprake kon zijn van wederzijdse tolerantie, maar dat duurde niet lang. In plakATEN werden de katholieke godsdienstoefening en het katholieke onderwijs, ook in besloten kring, op straffe van geldelijke boete verboden. Er mocht dan wel gewetensvrijheid bestaan in de Nederlanden, maar er kon niet meer gesproken worden van godsdienstvrijheid. De herderlijke zorg van priesters diende dus in het geniep te geschieden. In de loop van de zeventiende eeuw ging de overheid echter een steeds pragmatischer houding aannemen; inmiddels was duidelijk geworden dat een groot deel van de bevolking nooit tot de gereformeerde kerk zou toetreden en veel overheidsdienaars waren slechts naar de officiële kerk overgegaan om hun baan en maatschappelijke positie te

kunnen behouden. De regering kon ook eigenlijk niet anders dan zich in deze kwestie pragmatisch opstellen. Immers, keiharde bestrijding zou een grote en over het algemeen redelijk volgzame groep vaderlanders tot opstand dwingen; men had geen zin in een burgeroorlog. Daarom werd gekozen voor een goed-Nederlandse oplossing: net zoveel vrijheid geven dat er geen rellen uitbraken. Om ook de andere kant tevreden te stellen werden door politie en justitie incidenteel maatregelen genomen, zodat ogenschijnlijk alles volgens de officiële regels ging. Het politieke doel was immers niet de katholieken uit te roeien, maar ze rustig te houden.

Ook daadwerkelijk ingrijpen kwam ondanks allerlei officieuze overeenkomsten regelmatig voor. Zo getuigt Boudewijn van Leeuwen dat hij rond 1645 in Voorburg actief is geweest met het verstoren van paapse bijeenkomsten. Boudewijn, verkleed in schipperskleren, werd naar Voorburg gestuurd om deze vergaderingen op te sporen. Vervolgens bracht hij de baljuw op de hoogte van eredienst-activiteiten, waarop de baljuw zich met zes knechten naar Voorburg spoedde, waar de bijeenkomst inmiddels was afgelopen en de priester ‘verduystert’ was. In dit geval kon hij weggkomen, maar dat lukte niet altijd. Dezelfde Boudewijn vertelt, dat de substituut-baljuw Berckeloo eens, vergezeld van enige dienders, een grote bijeenkomst had verstoord en de priester kon arresteren, die zolang werd opgesloten in herberg *De Buys* in Voorburg om op een later tijdstip naar Leiden overgebracht te worden. Door tussenkomst van diverse personen werd afgesproken dat de priester zijn arrestatie kon afkopen. Dit riekt natuurlijk naar omkoping. De geestelijke gaat naar huis om geld te halen en de boete te voldoen, maar keert uiteraard niet meer terug. Daar had Berckeloo op kunnen wachten. Wel haalde hij zich door zijn naïviteit de woede van de baljuw op de hals, die hem met direct ontslag dreigde.¹³² De baljuw van Rijnland heeft schoon genoeg van die halfslachtige afhandeling van de arrestaties en neemt het heft

zelf in handen. Boudewijn doet weer verslag en meldt dat de baljuw hoogstpersoonlijk een bijeenkomst in Voorburg in het huis van de heer Van Aecken heeft verstoord en ‘den paep gevanckelijck heeft genomen.’ In een getuigenverhoor voor de Hoge Vierschaer van Rijnland lezen we dat die illegale bijeenkomsten door veel gelovigen werden bezocht:

*‘Op huyden, date alsboven, hebbe ick ondergeschreven uyt crachte vanden bovengestelden last met assistentie van twee dienaers ofte hellebarders vande justitie my gevonden ende getransporteert inde jurisdictie van Voorburch ten huysen van Dirck Jansz Cocq, vindende aldaer een grote menichte van mans ende vrouwen die aldaer waeren aenhorende een afgoden dienst die een paep aldaer was doende. Hebben ten eynde voorseide ende gemelde vergaderinge gestoort ende den paep die hem met ijl op de vlucht hadde begeven niet connen becomen.’*¹³³

Het was vaak een kat-en-muisspel tussen gelovigen en justitie. Dirck van Pollenberch, plaatsvervangend baljuw van Den Haag gaat op verzoek van de baljuw van Rijnland op pad om een papenbijeenkomst te verstoren. Hij vermomt zich en bindt een lange plank onder zijn koets. Waarom dat is, zullen we zo dadelijk merken. Aangekomen in Voorburg blijkt hij te laat en wordt hij doorgestuurd naar Stompwijk, omdat de bijeenkomst zich daarheen verplaatst heeft. In Stompwijk blijkt de brug gedraaid en verankerd, zodat de boerderij waar de vergadering wordt gehouden niet meer bereikbaar is. Maar nu komt de lange plank, die Dirck van Pollenberch onder zijn koets had gebonden, van pas. Hij legt de plank over de sloot en kan aan de andere kant de verankering alsnog losmaken, maar inmiddels is iedereen al gewaarschuwd en de paar katholieken die er nog zijn, worden bekeurd.¹³⁴

In justitiële bronnen zien we één kant van de jacht op het illegaal werk van de priesters en hun gelovigen. Maar ook van de andere

zijde beschikken we over informatie hoe het herderlijk werk onder moeilijke omstandigheden verliep. Zo bewaart het Antwerps rijksarchief een verslag van de werkzaamheden van de jezuïet Roeland de Pottere in Delft en directe omgeving, gemaakt door een niet bij name bekende, getrouwde man, die recht van spreken had: ‘Ick heb met de pater 30 iaeren buijten gegaen’ en ‘ick heb over de 40 iaeren met hem omgegaen’.¹³⁵ Het verslag heeft duidelijke hagiografische trekjes; dus we zullen niet alles letterlijk moeten nemen, maar de feiten in het verhaal spreken voor zich. De verslaggever beschrijft De Pottere als iemand die te allen tijde voor de gelovigen klaarstond en onvermoeibaar op pad ging: ‘Hij ginck te sGravesande gaen bedienen en oock Wateringe, Rijswijck en bijsonder Voorburg, Vuer ende den Leijtsendam, Soetermeer, Ackersdijck, Papsou [Abtswoude], de Hooren.’ Het waren benauwde tijden; zeker als er weer eens een plakkaat was uitgevaardigd met hoge boetes voor priesters en mensen die hun behulpzaam waren. Het werd soms zo gevaarlijk, dat hij drie weken lang niet op pad kon gaan: ‘Hij en dorst bij daech niet uuttaen. Als hij bij siecken ghinck om te helpen dan trock hij een schippersschapsgrauwe pij an – en soe ghijnck hij het volck helpen die sieck waren – om niet bekant te worden.’ Het verslag geeft vele staaltjes van de onbaatzuchtigheid van De Pottere. Zo is hij in Voorburg om steun te verlenen aan een huisgezin waar uiteindelijk zeven mensen ‘vanden sieckte storven’ en ook in Voorburg heeft hij een oude vrouw die ‘de sieckte’ had met gevaar van besmetting toch geholpen. Op Sint-Agnietennacht (21 januari) ging onze verslaggever met pater De Pottere naar Voorburg: *‘Ende was dapper cout ende was lastich. Ende pater hielt daer kerck bij nacht tot een blinde vrou, de weduwe van Jasper Jacobsz. En het was doen heel benaut. Hij hadde 80 communicanten op die nacht. Soe heeft pater geaerebeijt. Tot de selfde vrou de kerck gehouden, noch eens bij nacht en hadde wel drie hondert menschen, over de hondert communicanten, ende al bij nacht.’*

4.07 Adriaen Hanneman, Pater Roeland de Pottere, 1662. Vervaardigd in opdracht van zijn familie bij gelegenheid van zijn afscheid van Delft. Twents Museum, Enschede

Seculieren en regulieren: een katholiek slagveld¹³⁶

Al snel kwam het tot een competentiestrijd tussen de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer en de jezuïeten. Het was een strijd tussen de seculieren, de geestelijken die onder het gezag van het bisdom en uiteindelijk de paus vielen, en de regulieren, paters die volgens de regels van een orde leefden, zoals de jezuïeten, die hun eigen hiërarchie hadden. Toen rond 1575 de kerkelijke instellingen in het opstandige deel van de Nederlanden waren opgeheven en het gebied tot missiegebied was verklaard, had de vicaris de plaats ingenomen van de aartsbisschop van Utrecht. Vosmeer stond erop dat alle pastorale activiteiten onder zijn gezag plaatsvonden, terwijl de jezuïeten, die direct onder hun generaal in Rome stonden, zijn autoriteit niet aanvaardden. Daarnaast speelden cultuurverschillen een rol. Jesuïeten waren voor een belangrijk deel afkomstig uit de hogere standen en genoten meer en meer bescherming van de gezanten van katholieke mogendheden, zoals Frankrijk en na 1648 van Spanje. Voorts zouden jezuïeten, om meer gelovigen te lokken, minder strenge eisen stellen, op geld belust zijn, op nalatenschappen jagen en zich daarom bij voorkeur met vermogende lieden inlaten. De jarenlange spanning tussen beide kampen leidde er in 1666 onder andere toe dat de paters enkele parochies opgaven, waaronder die van Voorburg.¹³⁷

Maar rond 1670 was er weer sprake van een controverse tussen de bisschop en de jezuïeten over de bediening van Voorburg. De aanleiding voor de uiteindelijke escalatie van het conflict ligt in de uiterst gespannen relatie tussen de jezuïet Van Nierop en de Voorburgse pastoor Verhorst. Verhorst ergert zich ontzettend aan jezuïeten die in zijn wijk aan het ‘pastoren’ zijn. Op een dag gaat hij naar een dame, die ernstig ziek is en vrij snel zal sterven. Zij weigert bij hem de biecht te doen en wil de haar zo vertrouwde Van Nierop aan haar bed hebben. Het is te begrijpen dat de oude dame een voorkeur heeft voor een zielzorger in wie ze in de loop van de

4.08 Sasbout Vosmeer. Gravure in Pieter Vosmeer, *Batavia Sacra*, Brussel, 1714.

tijd kennelijk vertrouwen heeft gekregen, maar de weigering om zich door Verhorst van de laatste sacramenten te laten voorzien, laat zich begrijpen, omdat hij geen aardig mens was. Zelfs zijn bisschop Van Neercassel vond hem maar een hork van een kerel. Daar komt bij dat de seculieren veel strenger in de leer waren dan de jezuïeten. Als een katholiek in de woelige jaren was overgegaan naar de gereformeerde religie en rond zijn stervensuur weer naar de oude moederkerk wenste terug te keren, dan deden de jezuïeten daar niet moeilijk over. De seculieren stelden echter vaak hoge eisen aan de renegaten en soms was de tijd van leven voor een zieke te kort om aan die eisen te voldoen, waardoor hij of zij stierf zonder het heilig oliesel.

Verhorst is ziedend, maar geeft uiteindelijk toe. Edoch, op het moment dat pater Van Nierop bij de stervende arriveert, staat de substituut-baljuw van Rijnland hem op te wachten en wordt hij gearresteerd. Wie heeft de in Leiden gestationeerde substituut-baljuw getipt? Dit kan toch geen toeval zijn? Er doen inmiddels de wildste geruchten de ronde: Van Nierop zou bij zijn arrestatie ernstig gekwetst zijn en de verdenking valt zwaar op Verhorst, maar de substituut-baljuw verklaart dat hij een en ander geheel op eigen initiatief heeft gedaan en dat Verhorst bij de arrestatie van Van Nierop geen enkele rol heeft gespeeld.¹³⁸ De actie van de substituut-baljuw kan verklaard worden uit eigenbelang. Verhorst heeft zich in 1663 officieel gemeld bij de baljuw en toestemming gevraagd zich te Voorburg te vestigen en betaalt daar ‘recognitiegelden’ voor, een afkoopsom om verder met rust te worden gelaten. Hij belooft daarbij zich stipt aan de plakaten te houden.¹³⁹ Die regeling wil de substituut-baljuw graag intact laten. Verhorst roept getuigen op, die verklaren dat jezuïeten nooit pastoor zijn geweest in Voorburg, maar dat die post altijd door een seculier is vervuld, over wie de gelovigen zeer tevreden zijn geweest. Verder gaat hij uitgebreid in op de beschuldiging dat hij een stervende vrouw het recht ontzegd zou hebben te biechten bij de jezuïet Van Nierop.¹⁴⁰ Hoe zou hij of wie

dan ook een vrouw, die ‘in extremis constitutae’ (op sterven) ligt, de troost van een andere biechtvader hebben kunnen ontzeggen? Die hele beschuldiging is op leugens gebaseerd. Verhorst heeft zelfs een verklaring van de vrouw in kwestie, die zijn versie bevestigt.¹⁴¹ De jezuïeten op hun beurt hebben getuigenissen dat Verhorst wel degelijk een vuil spelletje heeft gespeeld.

In de Acta lezen we, dat de jezuïeten Voorburg in 1666 moesten verlaten omdat zij door de baljuw van Rijnland voortdurend vervolgd werden en pastoor Verhorst zou hier de hand in hebben. Cornelia van Crooneveen getuigt op 1 februari 1667 (in hertaling): ‘Ik, Cornelia van Crooneveen, verklaar dat het waar is [...] dat ik van mijn vader Herman Cornelius heb gehoord dat de heer Vander Horst te Voorburg zich erop beroemde in het dorp Stompwijk ten huize van de heer Wijckerslooth de oorzaak geweest te zijn dat de paters Voorburg moesten verlaten. Ditzelfde beweert mijn vader gehoord te hebben van Theodorus, pastoor te Pijnacker, die ook zelf in Stompwijk aanwezig was geweest met anderen toen de heer Vander Horst over die heroïsche misdaad opschepte.’ Verhorst zou zijn collega’s uit omliggende dorpen ook uitgenodigd hebben om in Voorburg samen te drinken op de gelukkige afloop van de verbanning van de jezuïeten.¹⁴²

Tot nu toe komen we in de archieven slechts argumenten tegen van strikt territoriale aard. De een mag niet actief zijn op de plek van de ander. De jezuïeten beweren dat zij in Voorburg de min of meer structurele zielzorg als eersten op zich hebben genomen in de periode dat er nog geen pastoor was aangesteld. Dat argument wordt weerlegd door erop te wijzen dat Everardus de Graef als pastoor reeds in de jaren veertig op prijzenswaardige wijze de Voorburgers onderricht heeft. Sterker nog: vier getuigen verklaren dat Johannes Stalpart, pastoor te Delft, al in 1612 de omliggende dorpen had bezocht en bediend ‘door zelfs in de nacht te preken, door kinderen

te dopen, door aan zieken de Allerheiligste Sacramenten te bedienen in de dorpen Voorburg, Rijswijk, Wassenaar, Veur, Wateringen, etc.”¹⁴³ Daarop schermen de jezuïeten met een concessie van de bisschop van Efese, dat zij onder andere Voorburg mochten bedienen, maar van een dergelijke concessie hebben de seculieren nog nooit gehoord. Als dat wel het geval was geweest, dan hadden ze alle verzet tegen de activiteiten van de jezuïeten natuurlijk onmiddellijk gestaakt.

Het tweede argument is van praktische aard: de zielzorg wordt door de jezuïeten vanuit Den Haag geregeld en heeft een incidenteel karakter en dat is niet in het belang van de missie, omdat de paters vanuit Den Haag ‘uitstapjes’ maken naar de dorpen Voorburg, Voorschoten en Wassenaar. Deze ‘uitstapjes’ nu zijn hevig in strijd

4.09 Willem Jacobsz Delff naar een schilderij van Johan Dircksz van Nes, Johannes Stalpaert vander Wiele, 1630. Rijksmuseum, Amsterdam

met het belang van de missie, omdat op zon- en feestdagen, wanneer deze paters in Den Haag bezig zijn en geen tijd hebben voor een bezoek, de gelovigen zich aan de kerkdiensten onttrekken om wel aanwezig te zijn op de dag dat de pater van de Sociëteit (jesuïeten) naar hen kan komen. Bovendien sterven velen zonder sacramenten, omdat de pater die zij geroepen hebben niet snel bereikbaar is en menig zieke sterft voordat de geestelijke bij hen kan komen.

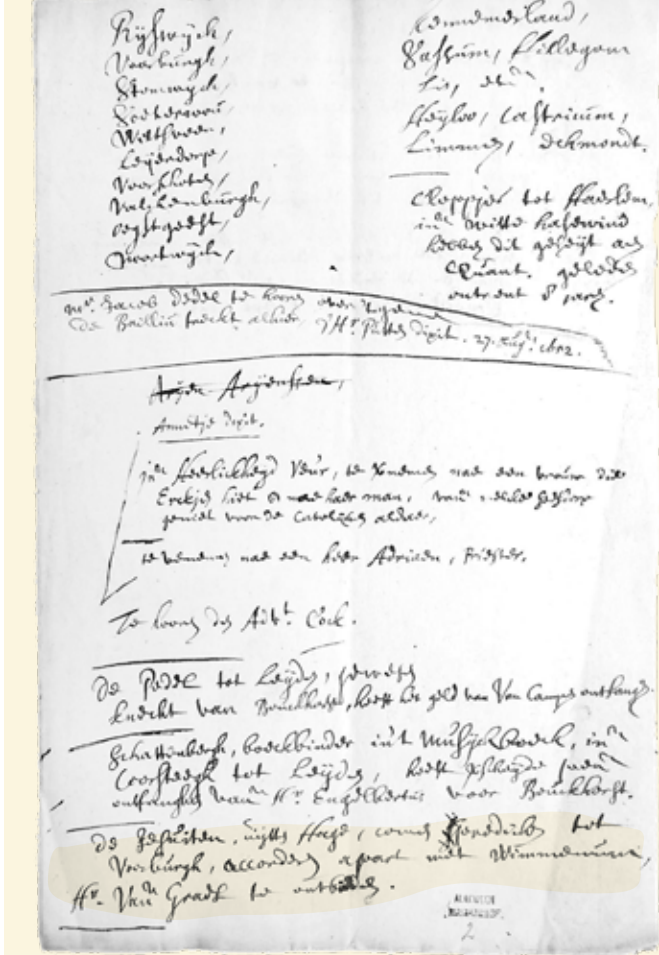
Het derde argument is financieel van aard. Die ‘uitstapjes’ van de jezuïeten zorgen ervoor, dat de financiële ondersteuning door de parochianen verdeeld wordt over de seculieren en de regulieren. Hierdoor wordt het de seculieren onmogelijk de noodzakelijke middelen van bestaan te verwerven, terwijl zij wel opdraaien voor de betaling van de hoge recognitiegelden.

Het laatste argument is van politieke aard. De seculieren melden zich officieel aan bij de baljuw, vragen om toestemming om de eredienst te verzorgen en betalen structureel recognitiegelden. Daardoor blijven zij gespaard van vervolging. De jezuïeten opereren nu dwars door die regeling heen, waardoor het wankel evenwicht tussen kerk en overheid ernstig verstoord dreigt te worden.¹⁴⁴ Uiteindelijk valt pas in 1682 de definitieve beslissing. De jezuïeten vertrekken uit Voorburg en de rust bij de katholieken lijkt in dit mooie dorp terug te keren.¹⁴⁵ Maar lang heeft men daar niet van kunnen genieten, want aan het eind van de zeventiende eeuw en vooral het begin van de achttiende eeuw breekt binnen de kerk onenigheid uit over de ideeën van Jansenius, die de gemoederen in Voorburg sterk zullen bezighouden.

Boter bij de vis, geld voor een mis

Prins Maurits, en in nog belangrijker mate prins Frederik Hendrik, had goede contacten met katholieken en met jezuïeten in het bijzonder. Daarnaast waren veel prominenten in het landsbestuur en de plaatselijke regentenwereld nog katholiek of op z’n minst zeer

verdraagzaam van aard (het verhaal ging dat de gehele rechterlijke macht in Den Haag katholiek zou zijn). Dat geeft steun aan de veronderstelling dat de overheid toch wel een beetje in zijn maag zat met het strenge beleid tegen paapse activiteiten. Bovendien waren er burgers die in hun opvatting van godsdienstvrijheid veel verder gingen dan de plakkat en die ze van hun overheid te lezen kregen. Er is dan ook volgens goed vaderlands gebruik gezocht naar een hanteerbaar compromis. Die middenweg werd gevonden in de recognitiegelden. Deze modus vivendi werd gedragen door een zekere verstandhouding tussen de lokale overheden en de plaatselijke katholieke voormannen. De baljuws en schouten waren bereid schuilkerken te gedogen en slechts na voorafgaande waarschuwing te overvallen tegen jaarlijkse betaling van aanzienlijke sommen geld, het recognitiegeld. Het was in feite een belasting op het katholiek zijn. Die incidentele acties kunnen ook wel eens de functie gehad hebben om de hoogte van de recognitiegelden op te drijven. Het was dan ook niet makkelijk om te voldoen aan de officieuze voorwaarden voor het gedoogbeleid. Een schuilkerk mocht van buiten op geen enkele manier als kerk herkenbaar zijn en het gebruik ervan mocht niet als storend worden ervaren door de calvinisten. Kerkgangers moesten het gebouw binnengaan door een deur die niet aan de openbare weg mocht liggen en dan nog slechts met hoogstens twee personen tegelijk. Klokgelui was verboden en gezang mocht buiten niet hoorbaar zijn. Op het platteland werden bovendien vaak als extra voorwaarden gesteld dat de kerk zich buiten het dorp moest bevinden en alleen een rieten dak mocht hebben als teken van ondergeschiktheid aan de gereformeerde kerk. Dat het gebruik van recognitiegelden de deur wagenwijd openzette voor misbruik en regelrechte chantage bleef ook de Staten van Holland niet onbekend. In 1652 werd door de Staten onderzoek gedaan naar de praktijken van baljuws en dijkgraven op dit terrein. Evert de Graeff, pastoor te Voorburg, getuigt alleen voor Voorburg al zeshonderd gulden te hebben moeten neertellen. Toen hij zich nog niet vast in Voorburg

4.10 Kladderbladje waarop de ontvangen recognitiegelden staan weergegeven. De onderste drie regels luiden: 'De Jesuïeten, uijten Hage comen prediken tot Voorburg, accorderen apart met Wimmenum. Heer vanden Graef te ontbieden.' Met Vanden Graef wordt Eduardus vander Graef, de eerste Voorburgse pastoor na de alteratie bedoeld. Wimmenum was de baljuw van Rijnland. Collectie Hof van Holland. Nationaal Archief, Den Haag

had gevestigd moest hij jaarlijks honderd gulden betalen om niet in zijn werk gestoord te worden. Er zat in de hoogte van de bedragen geen systeem. Er moest eens tweeduizend gulden betaald worden voor Stompwijk, Rijswijk en Voorburg, maar ook werden andere bedragen betaald. Bovendien garandeerde dat lang niet altijd een ongestoorde geloofsbeoefening. De substituut van Rijnland, Bastingius genaamd, zette eens twee dienders in een huis waar een mis werd opgedragen en die bleven daar twee volle dagen en nachten zitten, totdat het vereiste bedrag bij elkaar was gesprokkeld.¹⁴⁶

Schricklijcke laster en vilanie; Voorburgse katholieken versus gereformeerden

In de synodale en classicale acta waren de ‘paepsche stouticheden’ een vast punt op de agenda. Ook vanaf de preekstoel zal flink geageerd zijn tegen de oude religie. In de kerkenraadnotulen van Voorburg vinden we in ieder geval één verwijzing naar de controverse met de katholieken. Een niet bij name genoemde vrouw wordt gekapitteld, omdat zij haar moeder op haar sterfbed volgens de katholieke gebruiken had laten bedienen (‘paapse grillen van wijwater, wassen keersen etc.’).¹⁴⁷ Tot een gewelddadige confrontatie komt het tussen katholieken en gereformeerden echter niet, althans niet in Voorburg. Niet vanuit gereformeerde hoek, getalsmatig nu niet bepaald in de meerderheid, en niet vanuit katholieke hoek, omdat het gezag overwegend gevormd werd door lidmaten van de gereformeerde kerk. Het lijkt niet te ontkennen dat de wederzijdse hekel aan elkaar groot was. Dat blijkt uit de constante klachten van de kerkenraad aan het adres van de schout en de baljuw. Het is een raadsel hoe een kleine groep in staat is gebleken het overgrote deel van Voorburg als het ware te gijzelen, zonder dat de meerderheid daartegen in verzet kwam. Heel af en toe komen we getuigenissen tegen van confrontaties. Zo klagen gereformeerden bij het Hof van Holland dat de papen leugens over hen verspreiden en in Stompwijk en omliggende plaatsen, zoals Wilsveen en Voorburg overgaan tot het beschimpen van lidmaten. De namen van de grote reformatoren, Luther en Calvin, worden tot scheldwoorden gemaakt en het gaat zelfs zover dat sommige papen hun broek laten zakken en hun achterste presenteren onder het uitroepen: ‘Kijk hier, dan zult gij meer gesticht worden dan in die kerk van jullie.’ Verder houden de papisten openlijk bedevaarten en (wellicht nog het ergste) de plaatselijke overheden doen er niets tegen. Men durft zelfs zo ver te gaan dat de overheden de katholieken ontzien.¹⁴⁸ Op het einde van de zeventiende eeuw zit de controverse kennelijk nog steeds diep. ‘Annetge Jansz, huysvrouw van Jacob van

4.11 Predikant probeert boom om te hakken. Spotprent. Twee predikanten leggen een bijl aan de wortel van de boom, waarin attributen van roomse vroomheid hangen, zoals een wijwaterkwast en vat, altaarschellen, een wierookvat en monstransen. De paus en een monnik proberen met stutten de val van de heilige boom te voorkomen. Tweede helft 16e eeuw. Atlas van Stolck, Rotterdam

Haestrecht, wonende onder Voorburg’, wordt aangeklaagd. Zij is, samen met nog anderen, met veel scheldwoorden uitgevaren tegen de Voorburgse priester Nicolaes de Reede en heeft gedreigd ‘van mede te sullen helpen om den voornoemde priester de Reede uijt sijn huijs te halen, dat daerop ook was gevolgt dat de snachts tusschen den 28 februarij enden 1en maert laestleden groot gewelt aen de woonstede van den voornoemde priester de Reede was gepleegt.’¹⁴⁹ Het wordt niet helemaal duidelijk of Annetge wordt aangeklaagd, omdat ze pastoor De Reede heeft beledigd en bedreigd, of dat de baljuw vooral in actie komt omdat ze ook ‘veele oproerige woorden tegens de Heeren Staten van den lande’ publiekelijk heeft geuit vanwege het gedoogbeleid jegens de katholieke geestelijkheid.

Toch vallen de ons bekende controverses over een volle eeuw gerekend in Voorburg wel mee; zeker in vergelijking met de omliggende plaatsen Delft, Den Haag, Stompwijk en Wilsveen. Dat er in Voorburg relatief weinig bekend is over klachten betreffende de ‘papen’ zal er mee te maken hebben dat het kerkenraadsarchief van de gereformeerde gemeente nogal lacuneus bewaard is gebleven, maar een verdere verklaring kan wellicht ook zijn dat de Voorburgse katholieken met enig gemak in Den Haag konden kerken, waar de ambassades van Frankrijk en Spanje veel ruimte boden aan de katholieke eredienst, zodat de uiterlijke beleving van het geloof

buiten zicht bleef van de gereformeerde kerkenraad alhier en men dus weinig had te klagen over paapse ‘stouticheden’. Ook mag niet uitgesloten worden, dat in Voorburg een redelijk tolerant klimaat heerste en men elkaar het licht in de ogen gunde.

Kerkelijk grensverkeer: het gemengde huwelijk

Over één ding waren katholieken en gereformeerden het hartgrondig met elkaar eens: het gemengde huwelijk is ‘een grouwel in de oogen Godts’, zoals een dominee het formuleerde. Elke kerkelijke richting was uiteraard bang voor geloofsafval, maar ook werden argumenten gebruikt als: het zaaide verwarring bij de kinderen en wat moest er van een opvoeding terecht komen als elke ouder zijn kind in de eigen kerk wilde onderwijzen? Bij volwassenen zou een gemengd huwelijk leiden tot onenigheid en tweedracht en de weg afsnijden naar aangename gesprekken en troostende opbeuringen.¹⁵⁰ Het zal dan ook niet verbazen dat pater De Pottere uit alle macht probeerde gemengde huwelijken te voorkomen. Zo bezocht hij in Voorburg een katholieke jongedame met trouwplannen. Haar moeder was katholiek, maar vader was geus en hij wilde dat zijn dochter ‘op z’n geus’ zou trouwen met nota bene een katholieke jongen. Om de lieve vrede te bewaren hadden moeder en dochter al ingestemd met een huwelijk in de ‘geusenkerck’. Toen pater De Pottere dit ter ore kwam, reisde hij onmiddellijk af naar Voorburg om zijn biechtkind op het goede spoor te zetten. De dochter vertelde hem dat haar vader lidmaat van de gereformeerde gemeente was en het een schande zou vinden als zijn dochter ‘paeps’ zou trouwen. Pater De Pottere hield haar voor dat het een nog grotere schande voor God was als zij met dat onzalige plan voortging. Hij liet de aanstaande bruidegom ophalen uit zijn woonplaats Naaldwijk en de jongeman ging om als een blad aan de boom. Het zou een katholiek huwelijk worden. Waarop de bruid tegen haar vader zei: ‘Soe ghij niet toelaten wilt, dat ick op sijn catolijck trou, soe sal ick gaen, dat ghij mijn in leven niet meer en sult sien.’ Vervolgens raakte iedereen in tranen en de

vader ging overstag: ‘Sou ick mijn dochter van mijn leven niet meer sien, ick laet liever toe het catolijck houwelick.’ De liefde voor zijn dochter overwon zijn angst voor de schande.¹⁵¹

De Delftse priester Joannes Stalpaert vander Wiele werd eens geroepen bij een oude boer te Voorburg, genaamd Cors Jansz die was overgegaan op het ‘nieuwe’ geloof. Hij lag op sterven, ‘want hij wierdt opgegheten vande kancker, zoo dat alle menschen schrickten, die bij hem quamen.’ Zijn vrouw en zijn kinderen, die katholiek waren, hadden er talloze malen bij hem op aangedrongen om zich weer tot het oude geloof te bekeren, maar hij was koppig ‘want hij liet dickmaels een gheuse predicant comen.’ Stalpaert probeerde de man op andere gedachten te brengen, maar er was geen beweging in het standpunt van de man te bespeuren. Dat leidde tot grote droefheid bij de rest van het gezin, omdat men bang was na de dood voor eeuwig van elkaar gescheiden te blijven. De vergoten tranen bewogen Stalpaert zozeer, dat hij naar huis ging en met het Delftse gezelschap katholieken bad tot St.-Steven om assistentie. En dat gebed hielp, want vlak voor zijn dood bekeerde de zwaar zieke man zich alsnog tot het katholieke geloof.¹⁵²

Voorburg heeft in de zeventiende eeuw dus niet zonder katholieke zielzorg gezeten. In de eerste helft van de eeuw bestond die zorg uit incidentele aandacht van priesters en vooral jezuïeten die hun pastorale werk vanuit Delft in het geheim uitvoerden. In de tweede helft kon meer in de openheid geopereerd worden. Was de eerste helft van de eeuw dus onrustig door de vervolging van de katholieke geestelijken door de overheid, in de tweede helft zorgden jezuïeten en priesters van het bisdom zelf voor de nodige onrust door elkaar het licht in de ogen nauwelijks te gunnen. Pas na 1680 treedt een periode van relatieve rust in, totdat de jansenisten weer stenen in de min of meer kalme vijver gingen gooien.

4.12 Joachim van den Heuvel, Dienst in een protestantse kerk. Catharijne Convent, Utrecht

4.2. Het volk van Calvin

De eerste fase van de reformatie

De katholieke kerk moest plaats maken voor de gereformeerde kerk. Overheden zagen de bescherming en instandhouding van een christelijke kerk als hun plicht. Het Hollands gereformeerd kerkgenootschap kreeg dan ook een bijzondere plaats. Men kreeg vanaf 1572 de beschikking over alle kerkgebouwen. Het avondmaal kwam in de plaats van de mis en de preek nam een veel belangrijker plaats in dan vóór de alteratie. Er was sprake van een drastische

versobering van de liturgie, maar de ‘dienstverlening’ bij doop, trouwen en begraven bleef bestaan. Langzaam veranderde het aanbod aan de gemeenteleden. Er werd aangedrongen op het delegeren van de huwelijksluiting aan de wereldlijke overheid, maar dat is slechts ten dele gelukt en ook de medewerking aan de doop van niet-gereformeerden werd keer op keer ter discussie gesteld. De weerzin van de gereformeerden tegen de verplichting elk kind maar te moeten dopen blijkt zonneklaar uit de soms toegevoegde commentaren. Bestond de vermelding van een doop gewoonlijk in het noemen van de naam van het kind, de vader en moeder, in sommige gevallen

krijgen we extra informatie: ‘Het kint van Trijn aande brugge sijnde een hoerenkint ende vande moeder ten doop gehouden, genaamt Dirck.’¹⁵³ Dat is nu niet direct informatie die je in een doopboek zou verwachten. Het was overigens hoogst ongebruikelijk dat de moeder het kind ten doop hield. Van bovengemeld citaat is de eenzaamheid van de moeder goed af te lezen. Ook Grietje, het kind van Gijsbert Jacobsz van Oosten en Annetje Floris van der Plas krijgt een wat onprettige precisering mee in de doopakte: ‘sijnde een bedelaarskint.’¹⁵⁴ De begeleiding bij begraven werd definitief afgestoten. De gereformeerde kerk kende geen lijk- of rouwdiensten. Wel bleven kerkhof en kerkgebouw de gewone begraafplaatsen, maar de gereformeerden zelf hadden daar vrij weinig meer mee te maken. Hooguit werd in de kerkvoogdijrekeningen bijgehouden wie begraven werd en hoeveel dat moest opleveren aan klokgelui, het uitlenen van het doodskleed en het openen van de graven. De doop- en trouwadministraties werden wel officieel door de kerk bijgehouden.

Lidmaten

Omstreeks 1600 was een kleine minderheid van de bevolking van de Republiek lidmaat van de gereformeerde kerk, de avondmaalsvierenden. Er wordt een percentage van tien genoemd. Dat relatief geringe aantal is wel te verklaren, want het lidmaatschap bracht nogal wat consequenties met zich mee. Een lidmaat moest openstaan voor de gereformeerde belijdenis en bereid zijn zich zorgvuldig te gedragen naar de eis van de wet van God. Daar werd ook toezicht op gehouden. Voor elke avondmaalsviering onderzocht men of er gemeenteleden waren die door woord en daad aanstoot hadden gegeven. Bleek dat het geval te zijn, dan werden zij voor die gelegenheid van de viering uitgesloten en ze kregen pas weer toegang als zij hun schuld hadden beleden en zich met de gemeente hadden verzoend. Velen moesten van deze kerkelijke tucht niets hebben en vonden daardoor de drempel voor het lidmaatschap te hoog. Die

groep, die door de tijdgenoot ‘liefhebbers van de gereformeerde religie’ werd genoemd, was wel gelovig, maar niet kerkelijk. Maar ook niet-lidmaten die op zondag naar de kerk wilden gaan, waren welkom en dat deden vrij veel mensen, omdat er nu eenmaal geen alternatief meer was. Een lijst met lidmaten is slechts zeer fragmentarisch in het kerkelijk archief opgenomen. Slechts over het jaar 1666 kennen we een naamlijst die de indruk wekt vrij volledig te zijn. Een manier om greep te krijgen op de ontwikkeling van het aantal lidmaten in deze eeuw is te kijken naar de collecte-opbrengsten. Deze methode is verre van waterdicht, hooguit indicatief.

1600	259-14-0	1641	376-3-0
1630	239-1-6	1642	390-5-0
1640	251-7-8	1643	506-19-0
1650	730-17-0	1644	570-17-0
1660	663-15-0	1645	578-17-0
1670	1269-26-0		
1680	1196-8-0		
1690	1163-15-0		
1700	1085-4-0		

Ontwikkeling van de inkomsten van collectes van 1600 t/m 1700 (in guldens, stuivers en penningen)

Opvallend zijn de toenames tussen 1640 en 1650 en tussen 1660 en 1670. De opbrengsten vanaf 1640 nemen jaarlijks aanzienlijk toe. Bij de beoordeling van bovenstaande cijfers dient men er rekening mee te houden dat Voorburg als geheel geen spectaculaire groei in het aantal bewoners heeft gekend en dat de belastingkohieren geen aanleiding geven te denken dat de rijkdom van de inwoners aanzienlijk is toegenomen. Ook als men rekening houdt met de forse opbrengsten in de zomermaanden, die zonder twijfel zijn terug te voeren op de tijdelijke bewoning van de buitenplaatsen, dan nog is de toename in collecteopbrengst significant te noemen. De enige verklaring die overblijft zal gelegen zijn in een groei van het aantal kerkgangers met name in het tweede deel van de zeventiende eeuw. Die groei zegt ons nog niets over het feitelijke aantal lidmaten. In de kerkenraadsnotulen wordt eenmaal een lijst van lidmaten vermeld en wel in 1666. Deze lijst vermeldt 210 lidmaten (volwassenen). Dat zal evenwel niet betekend hebben dat de rest van de bevolking trouw aan de rooms-katholieke kerk is geweest. We zullen moeten aannemen dat er, afgezien van niet-calvinistische protestanten, een tamelijk grote groep tussen de rooms-katholieke en de gereformeerde kerk heeft gestaan. In de loop van de zeventiende eeuw is een deel van deze middengroep overgegaan tot de gereformeerde kerk. Hierbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat men als lidmaat van de gereformeerde kerk een aanzienlijk gunstiger positie had als het ging om publieke banen en ook het vangnet van de gereformeerde diaconie zal wel een rol gespeeld hebben.

Aanvankelijk waren er tijdens de reformatie de nodige aanloopp problemen. De katholieke kerk was in de loop der eeuwen uitgegroeid tot een complexe organisatorische eenheid, die niet van het ene op het andere jaar vervangen kon worden. De hervorming had tijd nodig om te groeien naar een organisatiegraad die voor de gelovigen herkenbaar was. Toch ontstond al vrij snel een getrapte kerkorganisatie met bovenaan de landelijke synode,

4.13 Johannes Bosboom, *Oude Kerk te Voorburg*. Museum Swaensteyn. Foto Charles Groeneveld

daaronder de particuliere of provinciale synode en vervolgens de verschillende classes met als laatste organisatietak de kerkenraden. In 1581 telde Zuid-Holland acht classes. Zij vormden de hoekstenen van de kerkelijke organisatie. Voorburg ressorteerde onder de classis Den Haag. De kerkenraad vormde het hoofd van de gemeente. Hij bestond in Voorburg uit de predikant en een aantal ouderlingen, eventueel aangevuld met de diakenen. De leiding van de kerkenraadsvergadering berustte bij een predikant. In kleine plaatsen was de predikant vaak voorzitter en secretaris tegelijk. De predikanten werden door de gemeente beroepen, maar de overheid oefende invloed op het beroep uit. In Holland was de goedkeuring van de ambachtsheer nodig. De overheid had overigens ook invloed op de predikanten, doordat de kerk voor de uitbetaling van de traktementen van haar afhankelijk was. Voorburg moest bij het indienstnemen van een predikant vanaf 1614 de toestemming hebben van Delft als ambachtsheer over Voorburg.

Jacobus ab Oosterwijck

Jacobus ab Oosterwijck was de bekendste en langst dienende Voorburgse predikant uit de zeventiende eeuw. Als zoon van een Delftse predikant en behorend tot een vooraanstaande familie volgde Jacobus, naar mag worden aangenomen, de Latijnse school, waarna hij omstreeks 1615 theologie ging studeren in Leiden. Na afronding van deze studie schreef hij zich op 26 oktober 1621 in als student

aan de Academia Nassauensis in Herborn (Hessen, Duitsland), waarschijnlijk voor één jaar, om zich verder te ontwikkelen. Deze op een universiteit gelijkende hogeschool richtte zich primair op de opleiding van calvinistisch gereformeerde theologen en predikanten. De goede naam die zijn vader in Nootdorp had opgebouwd, zal een aanbeveling zijn geweest voor zijn beroeping na zijn studie theologie in Leiden. Hij werd in het jaar 1623 benoemd als predikant van Nootdorp. Die aanstelling en het daaruit voortvloeiende inkomen was de basis voor het huwelijk van Jacobus en Adriana Lambrechts van Linschoten. Zij trouwden op 1 oktober 1623 in de Nieuwe Kerk van Delft.

In 1636 werd Jacobus van Oosterwijck beroepen in Voorburg. Het gezin betrok na de verhuizing de Voorburgse domineeswoning tussen de Herenstraat en de Vliet, in de nabijheid van de Oude of St.-Martinuskerk. Naast de verhuizing naar een vreemd huis en een nieuwe sociale omgeving ervoeren zij dat leven en dood dicht bij elkaar liggen. Op 10 of 11 oktober 1636 werd broertje Jan geboren. Hij werd gedoopt op 12 oktober. Kort na zijn geboorte overleed hij. Nog ingrijpender was het overlijden van Adriana kort daarna. Beiden werden in Voorburg begraven. Rond 1640 leerde Jacobus zijn tweede vrouw kennen, Maria Jansdr Cloetingh. Zij was een dochter van de Delftse boekdrukker en -verkoper Jan Andrieszn Cloetingh. Eind van het jaar 1642 gingen ze in ondertrouw en ze trouwden op 4 januari 1643 in de Nieuwe Kerk van Delft. Jacobus bracht bij dat huwelijk een vermogen in van 2.500 gulden, Maria een kapitaal van 1.500 gulden. Door beide huwelijken verkeerde Jacobus in regentenkringen uit Delft en Leiden.

In het jaar dat Jacobus van Oosterwijck hertrouwde, ging Constantijn Huygens (1596-1687), de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik en latere stadhouders, zijn nieuwe buitenhuis *Hofwijck* in Voorburg bewonen. Toen hij daar met zijn gezin was ingetrokken, moet hij als

gelovige protestant geregeld naar de kerk zijn geweest, waar Jacobus van Oosterwijck zijn gemeente bediende. Huygens had daar een eigen kerkbank, van waaruit hij luisterde naar de predikant. Vanaf het moment dat Huygens in Voorburg zijn intrek nam, ontwikkelden de contacten tussen hem en Jacobus van Oosterwijck zich tot een vriendschap die mede gestoeld was op hun gemeenschappelijke interesse in literatuur. Huygens bezat een van de grootste bibliotheken van zijn tijd. Ook Jacobus van Oosterwijck bouwde tijdens zijn leven een aanzienlijke boekencollectie op. Later - op 22 september 1653 - zou Huygens hem een exemplaar van zijn dichtwerk ‘Hofwijck’ sturen met daarbij een dichterlijke uiting van zijn respect:

Aen D.Oosterwijck Predicant tot Voorburgh, met mijn Hofwijck Voor menigh' goede les, die 'k niet en wil vergeten, ontfangt dit vuyl papier: ghy hebt het licht te weten Waer toe het dienen kan, als Suyker, Zeep en kruyt Geen peperhuys en vindt: ick geef het daer voor uyt.

Jacobus had binnen Voorburg een hoog aanzien als een sociaal betrokken en rechtschapen man. Ook los van zijn functie als religieus leidsman moet hij gezag hebben verkregen door zijn literaire kennis. Hij was zeer gezien onder zijn ambtgenoten, wat er toe leidde dat hij de classis 's-Gravenhage gedurende zijn loopbaan elfmaal op de synodes mocht vertegenwoordigen. Jarenlang was hij visitor en correspondent van de classis en hij preekte onder meer bij de opening van de Zuid-Hollandse synode in Woerden in 1645 over de woorden ‘doch in het goede altijd ijveren is goet’ (brief van Paulus aan de Galaten 4, vers 18). Werden in de notulen van de synodes de openingspredicaties bijna altijd gekarakteriseerd als ‘stichtelijk’ of

4.14 Adriaen Pietersz van der Venne, Zielenvisserij, 1614. Rijksmuseum, Amsterdam. Politiek en geloof zijn in 1614 onlosmakelijk met elkaar verbonden. Links staan protestantse dominees en leiders van de Republiek (onder wie prins Maurits), rechts de aartsbisschoppen die het zuiden besturen met talloze katholieke geestelijken. Het noorden heeft volgens de schilder de toekomst: daar schijnt de zon. Wie gered wil worden, kan dus het best naar een protestants bootje zwemmen.

‘stichtelijck en bequaem’, de preek van Jacobus werd getypeerd als ‘stichtelijck en aengenaem’. Zou zijn toon wat lichter zijn geweest dan die van zijn collega’s? Van hem zijn geen geschriften of preken bekend, zodat het niet mogelijk is zijn exacte positie binnen de gereformeerde wereld te beschrijven.

In 1665 gaat hij met emeritaat. De kerkenraadsnotulen melden: *‘D. Jacob ab Oosterwijck nu voor de 29 jaeren de Chr. Kercke binnen Voorburg gedient hebbende, is van wegen sijnen ouderdom ende anderen swakheden die deselve gemeenlijck vergesellen anno 1665 met kennisse sijnes kerckenraets ende toestemminge des classis ende door hulp van haere gedeputeerden, emeritus geworden.’*¹⁵⁵ Men wil de dominee niet uit zijn huis jagen; dus voor zijn opvolger dient een andere woning gehuurd te worden. Om de aantrekkelijkheid van de beroeping te verhogen en de nieuw te benoemen predikant niet op extra kosten te jagen, verklaren tien lidmaten zich bereid om jaarlijks en zolang Van Oosterwijck mag leven 25 gulden te betalen *‘tot de huijshuijr van een nieuw te beroupen predicant der gereformeerde kercke ende gemeijnte tot Voorburch voorseid [...] ende dat geduirende soo langh als den jegenwoordigen predicant Do. Jacobus ab Oosterwijck int leven sal zijn. Daer van t’eerste jaer verschijnen zal den eersten Meij xvjc sessentsestich.’*¹⁵⁶

Omstreeks 15 maart 1674 overlijdt Jacobus in Delft op 77-jarige leeftijd. Op 18 mei wordt hij begraven. Zijn dochter Maria, op het moment van het overlijden van haar vader 44 jaar, is samen met haar broer belast met de afwikkeling van de nalatenschap. Klaarblijkelijk zijn Maria en haar broer Lambertus niet geïnteresseerd in de bibliotheek van hun vader, want ze besluiten de boeken te verkopen. Deze boeken werden verscheept naar Amsterdam, waar ze op 4 oktober 1674 geveild werden.

4.15 A. Van Zijlvelt, Portret van Philippus van der Vliet, 1690. Predikant te Voorburg van 1685-1687. Haags Gemeentearchief

Het inkomen van predikanten en hun imago

De predikantstraktementen waren van plaats tot plaats verschillend. In de loop van de zeventiende eeuw werden de toelagen enige malen verhoogd en aangepast aan het gestegen prijspeil. Maar ook dit gebeurde overal op verschillende wijze en sommige salarissen werden niet of heel weinig verhoogd. De hoogste vergoedingen werden in Holland uitbetaald. Op het Hollandse platteland liepen de jaarsalarissen van *f* 200 in 1574 via verhogingen tot *f* 300 in 1583 en *f* 350 in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Maar toen er in 1619 geklaagd werd dat men met het gewone salaris niet in staat was ‘haere familias na noot ofte behoef’ te verzorgen, gaf de synode onmiddellijk toe dat de klachten wel enige grond hadden. In 1623 zocht men op de Synode van Den Briel een oplossing in een mogelijke vrijstelling van de 500ste en de 200ste penning. In Voorburg was men de tijd al vooruit; in 1604 hoefde de predikant bepaalde belastingen, zoals het haardstedengeld, in ieder geval niet te betalen. Een aantal dorpspredikanten heeft het de gehele eeuw door moeilijk gehad, de stedelijke dienaren daarentegen hebben heel

behoorlijke salarissen genoten. De overwegend lage verdiensten op het platteland maakten het de dorpspredikant niet gemakkelijk enig bezit te vergaren. Hun salaris plaatste de plattelandspredikanten in de groep waartoe ook de beginnende secretaris van het ambacht en de vaandrig in het leger behoorden, de ‘jonge functionarissen’.¹⁵⁷

In Voorburg is de situatie een tijdlang niet anders geweest. Dominee Dormael kreeg in 1618 bij zijn emeritaat geen goede referentie vanwege een schuld van tweeduizend gulden. De classis meende echter dat men Dormael zijn schulden niet kwalijk kon nemen ‘dewelcke de dienaeren insonderheyt ten platten lande overmits de soberheyt van gagie qualijck konnen ontgaen.’¹⁵⁸ Hij is tot zijn dood in 1622 armlastig gebleven en wordt ‘van de armen’ begraven.¹⁵⁹ Ook de opvolger van Dormael zit bij zijn vertrek uit Voorburg in de schulden. Dominee Leeuwius verzoekt een attestatie van zijn leven en handelen en ‘eenich behulp voor sijne overige schulden voor zijn vertreck te betalen.’ Grootmoedig als de kerk kan zijn, krijgt Leeuwius zijn attestatie en de 24 gulden die hij zelf in de loop der jaren in de weduwenbeurs heeft gestort. Er bestaan dan blijkbaar ook al sigaren uit eigen doos.¹⁶⁰ Vreemd is wel, dat Leeuwius in 1632 nog genoeg geld heeft om een blekerij in Bennebroek te kopen.¹⁶¹ Weduwen van predikanten krijgen per jaar 50 gulden van het Geestelijk kantoor Delft, de instelling die voor de overheid de voormalig katholieke bezittingen beheert.

De financiële situatie van Jacobus ab Oosterwijck ligt al veel gunstiger. Hij krijgt jaarlijks circa zeshonderd gulden, waarvan vijfhonderd gulden vast en een kleine honderd gulden aan kindertoeslag en andere vergoedingen. Bovendien was de tweede vrouw van Jacobus afkomstig uit een goed gesitueerde drukkersfamilie. In 1672 krijgt hij ook nog een erfenis van drieduizend pond. Zijn vermogen en dat van zijn kinderen wordt voor de verponding geschat op veertienduizend gulden, waar hij

overigens niet lang meer van heeft kunnen genieten, want twee jaar daarna overlijdt hij. Ook zijn opvolger Everardus Westerneyn zit er warmpjes bij; niet zozeer door zijn traktement, maar door vererving. In 1667 lezen we in de kohieren van de verponding: ‘Dominee Everardus Westerneyn soo voor hem selven als wegens de erffenis van zijn vader, alsmede vuyt den hooftde van sijn huijsvrouw voor de erffenis van juffrouw Susanna van Alchemade, mitsgaders haer vader zaliger op XLV guld.’ Zijn vermogen wordt geschat op negenduizend gulden en dat is niet mis voor een jonge dominee.

Imago van predikanten

Aan het begin van de zeventiende eeuw was het imago van een predikant niet zo gunstig en dat had ongetwijfeld te maken met het gebrek aan dominees in de beginjaren van de reformatie. Vooral de kleinere plaatsen op het platteland konden daardoor niet erg selectief te werk gaan bij het aantrekken van een predikant. Een zielenherder die mislukt was, kreeg zo gemakkelijk de kans opnieuw brokken te maken. In een ‘fameus libel [geschrift]’ werden de predikanten uitgemaakt voor ‘swaere vijanden, buycksorgers [lieden die ervoor zorgen genoeg te eten en te drinken te hebben] en onvruchtbaere vijgeboomen’ en dat vat een aantal van de opvallendste bezwaren tegen veel kerkdienaren nog eens samen. Ook de gebrekkige opleiding van een groot aantal evangeliedienaars zal tot het minder goede beeld van de predikant in deze jaren hebben bijgedragen. De geringe kennis van veel predikanten in het begin van de eeuw was overigens niet de enige reden, waarom zij weinig aanzien genoten bij gestudeerden. De schrijver P.C. Hooft vatte de lage dunk, die hij en zijn geestverwanten van de predikanten hadden, samen door te zeggen dat zij van ‘sobere afcoemste, sobere conditie en sober vermogen’ waren.¹⁶² Wat ook niet bijdroeg tot groot aanzien waren hun ellenlange predicaties, die niet altijd even makkelijk te volgen waren. Huygens spreekt over preken van twee uur: ‘de twee uren die wij daer genootsaecht hebben geweest te zitten (ick spreke van den meesten hoop) hebben

ons soo vermoeidt, soo van ernstigheid versadight, dat we met vreughd ontslagen werden, ende, uit aangeboren omstandigheid naar wat nieuws, naer de straat, naer de locht joocken [naar frisse lucht verlangden].’¹⁶³ Huygens vond de dienst om meer dan één reden een moeizame bijeenkomst. Was hij al niet erg positief over sommige predicaties, ook het zingen van psalmen kon hem weinig bekoren: ‘Het laat zich onder ons veeltijds aanhooren als oftewel meer gehuylt oft geschreeuwt dan menschelijck gezongen werde. De tonen luyden dwars ondereen, als gevogelte van verscheiden becken.’¹⁶⁴ Wat hun imago ook niet goed gedaan heeft, was hun opstelling tijdens pestepidemieën. Daar waar katholieke zielzorgers zonder rekening te houden met besmettingsgevaar hun zieke parochianen bezochten en troostten in hun laatste levensogenblikken, daar geeft bijvoorbeeld de kerkenraad van Den Haag in 1654 zijn predikanten te verstaan dat zij verschoond worden van het bezoeken van pestziekenhuizen vanwege besmettingsgevaar, waardoor zij hun zegenende arbeid niet meer zouden kunnen uitvoeren.¹⁶⁵

Kerkelijke tucht

Over het doen en laten van predikanten, ouderlingen en lidmaten vinden we informatie in de handelingen van de kerkenraden. Deze raad vergaderde vaak, op veel plaatsen elke week. Misschien wel de omvangrijkste taak van de predikanten en ouderlingen was het toezicht op handel en wandel van de gemeenteleden. Voor de viering van het heilig avondmaal werd ‘censura morum’ (onderzoek naar eventuele misdrijvingen van de lidmaten) gehouden, waarbij de zonden van het kerkvolk de revue passeerden. In de kerkenraadshandelingen nemen deze zaken zoveel plaats in dat ze soms een chronique scandaleuse lijken. De uitoefening van de kerkelijke tucht diende in de eerste plaats ter bescherming van de gemeente en de rechten van het individu raakten daarbij op de achtergrond. De aangeklaagde kon onverhoord veroordeeld worden, hij mocht geen verdediger meebrengen, men behoefde hem niet

te vertellen wie zijn beschuldigers waren, hij ontving geen inzage van de stukken over zijn zaak en hij moest alle ambtsdragers als zijn rechters aanvaarden. Uit het feit dat de meeste tuchtzaken met een schuldbelijdenis eindigden, concludeerde Van Deursen dat men niettemin mag aannemen dat het overgrote deel van de gestrafte lidmaten deze tuchtrechtelijke gang van zaken heeft geaccepteerd.¹⁶⁶

In de Voorburgse kerkenraadsnotulen, die helaas slechts zeer fragmentarisch bewaard zijn gebleven, vinden we een paar illustratieve passages met betrekking tot de tuchthandhaving van de lidmaten. Zo krijgen de leden die zich aan drank te buiten gaan een schorsing van het avondmaal aan de broek, maar worden ‘Na betuiging van leedwezen wegens bovengenoemde feiten (. . .) wederom tot des Heeren tafel toegelaten de voor desen gecensureerde personen: Janneke van Hees, vrouw van Adolf Croes, Klaas Bodegraven en sijn huysvrouw, Joris, knecht ten huyze van de Hr. Wierts.’¹⁶⁷ Moeilijker ligt de zaak met Maertie Ariens: *‘Alsoo Maertie Ariens, lidtmaedt deser gemeynte, weduwe zijnde, haer in vuile hoererije verlopen heeft, oock soo verre, datse is bevrucht geworden, soo heeft de kerckenraedt goet gevonden nae de regelingh den voornoemde persoon daer over te censureren, gelijcke oock wel ernstich voer haere gruwelijcke ende ergerlijcke sonde is bestraft, en is haer meteenen aengezeijt sij haer voortaan vande taeffel des heeren sal hebben te onthouden ter tijt en wijle sij voor de gemeijnte haere boete heeft betoont ende de kercke genoeg gedaen.*’¹⁶⁸

Marytie van der Pijl, vroedvrouw, die van Zevenhuizen naar Voorburg is gekomen, heeft volgens de kerkenraad bij katholieken een pasgeboren baby ten doop gehouden en haar wordt om die reden de toegang tot het avondmaal ontzegd. Als leden van de kerkenraad haar dit willen meedelen, geeft Marytie hun daar niet eens de kans toe. Zij wenst over de zaak niet te praten en niet eens zozeer om de klacht zelf als wel om het feit, dat er medebroeders en zusters zijn die

(‘schoon haer onbekent’) haar bij de kerkenraad ‘verklikt’ hadden. Zij weigert zelf nog verder aan een tafel met zulke verraders te zitten. De kerkenraad wil het conflict niet verder op de spits drijven en laat de hele zaak maar rusten.¹⁶⁹ ‘Van je medebroeders en-zusters moet je het maar hebben,’ zal Marytie ongetwijfeld gedacht hebben. Eenzelfde gedachte zal Johan Jonas Lodewijcxsz hebben bekropen toen hij als lidmaat van de Voorburgse gereformeerde gemeente aangenomen wilde worden. De kerkenraad is daartoe bereid; Jonas komt immers met een attestatie uit Brazilië, alwaar hij als kapitein van een compagnie soldaten actief is geweest. Maar vanuit de gemeente komt protest met Johan Appelman als woordvoerder. Er gaat een hardnekkig gerucht dat Jonas in Brazilië zich zo ernstig heeft misdragen, dat hem daar de toegang tot het avondmaal is ontzegd. De kerkenraad heeft lak aan die geruchten; de attestatie, waarmee Jonas uit Brazilië is gekomen, is in orde. Er zijn kennelijk artilleriesoldaten die hem in zijn eer willen aantasten. De kerkenraad neemt Jonas in bescherming en stelt dat de verwijten komen uit de monden van ‘eenige quaetsprekende als hem wangunstige menschen alsoe hij [Jonas] een hoop raue volcke (dewelcke men het zelden te passe can maecken [het naar de zin kan maken]) heeft moeten commanderen.’ Uiteindelijk wordt Jonas toegelaten en dat heeft weer tot gevolg, dat Johan Appelman uit frustratie dreigende taal richting kerkenraad uit, waardoor hij van het avondmaal gebannen wordt. De een erin, de ander eruit.¹⁷⁰

De kerkenraad als mediator bij conflicten

De kerkenraad trad ook op als er sprake was van een geschil tussen lidmaten. Op eerste kerstdag 1666 worden Ascanies Peresel of Perisel en zijn vrouw Geertruyd Vechters door dominee Westerneyn als lidmaat begroet.¹⁷¹ In april 1668 komt het tot een confrontatie tussen het echtpaar Tijdeman en het echtpaar Peresel. ‘Alsoo tusschen Daniel Tideman ende Ascanies de Peresel mitsgaeders haerer beyde vrouwen al eenigen tijt onlusten waeren geresen vanwege eenigen

labbarijen [beschuldigingen] ende achterrugpraeties [roddels] met welcke hij Ascanies ende syn huysvroue klaegde van Daniel ende syn wijf tot haer onschult beswaert te worden’ komt het tot een confrontatie. Nadat beide partijen hun zegje hebben gedaan ‘sijn se eerst ernstich over haere gepleegde onordentelijckheden bestraft ende daerop heeft den kerckenraet alle mogelijcke devoiren [moeite] aengewent om haer te saemen te versoenen’. Maar dat blijkt niet te lukken. De kerkenraad besluit in arren moede beide kemphanen met een ernstige vermaning heen te zenden.

De kerkenraad treedt op buiten de grenzen van de kerkelijke gemeenschap

De kerkenraad bemoeide zich met allerlei zaken die zich in het dorp afspeelden en waarin hij een bedreiging van het fatsoen of het geloof zag. Het systeem werkte als volgt: kerkenraden ergerden zich aan allerlei zaken de religie en de zeden betreffende en deden daarvan rapport aan de classis, die vervolgens deze ergerlijke zaken, de zogenaamde ‘gravamina’ aan de orde stelt op de provinciale of landelijke synodes. Vervolgens zendt de synode een afvaardiging naar het Hof van Holland om haar nood te klagen. Het Hof vaardigt een plakkaat uit of stuurt een brief aan de baljuw met een verwijzing naar eerder verschenen plakkaten en dan heeft iedereen het idee dat een en ander goed geregeld is. Zo maakt het Hof van Holland eind 1659 een resolutie bekend, die op instigatie van de Zuid- en Noord-Hollandse synode tot stand is gekomen. Het is een van de vele resoluties en onderstaand citaat kan gemakkelijk omgewisseld worden met tientallen andere teksten die zich voornamelijk richten tegen ‘de stoutigheden der paepen ende pausgesinden, jegens het vloecken ende sweeren, jegens het ontheijligen vande dach des heeren, jegens de bordellen, hoerhuijsen, overspelen ende bloedschanden, jegens de comedien ende schouwspelen, mitsgaders jegens de lichtvaerdige danserijen.’

Een kerkenraad zag er ook niet tegenop om zich zelfs met zaken te bemoeien die buiten zijn ‘jurisdictie’ lagen. Zo wordt door de Haagse kerkenraad geklaagd en getracht op te treden tegen komediespelen die in Rijswijk en op de Leidse dam vertoond worden, met als excuus dat die voorstellingen door veel Hagensaars bezocht worden en daarom moeten worden verboden. Ook over deze zaak wordt de magistraat aangesproken.¹⁷² Het ging in de zeventiende eeuw om de mate van handhaving; de ene baljuw of schout was daar wat fanatieker in dan de ander. Er wordt door de diverse kerkenraden met regelmaat geklaagd dat ‘schouten met de papisten componeren [het op een akkoordje gooien].’ De plaatselijke kerkenraad was dan niet te beroerd om het justitieel apparaat hierover aan te spreken en op het spoor van ongewenste uitpattingen te zetten, zodat de schout zich niet kon verschuilen achter onwetendheid. Zo wordt er op aandringen van de raad flink ‘gehandhaafd’ op het terrein van de rust in het dorp tijdens de predicatie. De Voorburgse herbergier Huybert Lenaerts wordt in 1609 voor de vierschaar in Rijnland veroordeeld, omdat hij onder de ochtendpreek heeft getapt¹⁷³ en ook de Voorburger Theunis van Oosterwijck wordt gegrepen. Hij realiseerde zich dat het onder de predicatie was en ging daarom op een kamertje in het geniep wat drinken, maar werd daarbij ontdekt.¹⁷⁴ Eerder, in 1604, was een proces gevoerd tegen de Voorburgse broers Thimmer, die veroordeeld werden voor drinken onder de predicatie. Zij hadden op 1 april 1603 het gewaagd ‘onder de predicatie openbaerlick voorde herberge van Lenaert Lenaerts, waert in de twee viskens buijten Voorburch te drincken [...]. Daerjegens de gedaechdens antwoordende dede zeggen datter maer eene canne biers getapt en was die al staen[de] opten dijkck voor den dorst was gedroncken. Doch voor de predicatie.’¹⁷⁵ Maar hoewel ze het enige steekhoudende argument gebruikten (‘wij hadden dorst’) wordt hun verdediging terzijde geschoven en krijgen ze een boete van tien pond plus proceskosten aan hun broek.¹⁷⁶ Ook chirurgijns worden aangepakt als ze op de dag des Heeren scheren. Of ze het nu buiten voor de deur of binnen in hun eigen woning doen,

4.16 Pieter Nolpe naar Pieter Janz Quast, *Drinkende boer*, circa 1623-1653. Rijksmuseum, Amsterdam

een verbod moet er volgen.¹⁷⁷ Meer dan eens gaat een afvaardiging op stap om bij de plaatselijke overheid een verbod los te krijgen. Die overheid zal wel eens een punthoofd van de plaatselijke kerkenraad hebben gekregen.

Werd het drinken onder de predicatie al beschouwd als een affront tegen de religie (zelfs al gebeurde dat in het geniep), een directe uiting van minachting was natuurlijk helemaal uit den boze. Gerrit Claesz, brandewijnman, woonachtig te Voorburg, heeft het erg bont gemaakt. Gerrit heeft genoeg van God (hij had ‘den bruij van onse lieve heer Godt’) en dat mag je natuurlijk nooit in het openbaar zeggen. De eis van de aanklager liegt er dan ook niet om: Gerrit moet naar het Gravensteen in Leiden worden gebracht en door de beul aan een paal worden gebonden, die met een priem zijn tong zal doorsteken, waarna hij een uur lang publiekelijk ‘ten spectacle

van den volcke’ moet worden gezet. Voorts dient hij uit Holland en West-Friesland te worden verbannen voor de tijd van tien jaren met confiscatie van zijn bezit. Zoals gebruikelijk is de uiteindelijke straf aanzienlijk milder dan de eis. Gerrit moet God in besloten kamer om vergiffenis smeken en de kosten van het proces betalen.¹⁷⁸

Er hoeft de kerkenraad maar iets ter ore te komen dat niet welgevallig is, of men gaat de strijd aan; soms op de preekstoel, soms ook door de wereldlijke overheid aan te spreken en te stimuleren om op te treden. Zo vraagt de kerkenraad in 1604 aan het Hof van Holland de vastenavondspelen te verbieden en dat doet hij, ‘omdat vele ouders die haer kinderen sien sulcken handel plegen . . . niet autoriteyts genoeg bij hunselven hebben om tselvige (gelijck het in deze bedroeffde tijden toegaet) te beletten.’¹⁷⁹

De kerkenraadsleden hebben in de kwestie rond vastenavond hun zin niet gekregen, maar meestal kregen ze die wel. Hun strijd tegen de rederijkers is daar een goed voorbeeld van. Deze amateur-dichters en-toneelspelers zijn in de zestiende en zeventiende eeuw door de gereformeerde kerk te vuur en te zwaard bestreden. In de eerste plaats achtte de gereformeerde kerk het toneel van heidense oorsprong; deze vorm van vermaak had ‘in de Israelische ofte Apostolische Kercke’ nooit bestaan. Bovendien klaagt men over het optreden van mannen in vrouwenkleden onder verwijzing naar Deuteronomium 22:5. Een derde bezwaar gold het geldverspillende karakter van de voorstellingen. Voorts ergerde men zich aan de ontheiliging van de zondag als er werd opgetreden, en aan het feit, dat er nogal eens de spot werd gedreven met eerbare burgers, maar vooral ook met kerkenraadsleden en predikanten. Het voornaamste bezwaar gold echter de toneelstukken waarin bijbels-theologische onderwerpen werden behandeld. De auteurs werd de juiste kennis van de grondbeginselen van de christelijke religie ontzegd, zodat men vreesde, dat er ‘vervalsinge der leere’ door zou ontstaan, terwijl

het uiteindelijk ook een ‘ontheijliginghe van het Woordt Gods’ was. Daarom trachtten de kerkenraden in heel Holland ‘datse zo vele moghelick is geweert, ende alle lidtmaten der kercken afgheraden werden.’¹⁸⁰ De Voorburgse rederijderskamer is van plan op een zondag op te treden en dient daartoe via de gerechtsbode Jan vander Wilde een verzoek in bij de baljuw. De kerkenraad van Voorburg komt onmiddellijk in actie. Het probleem moet nog vergroot zijn door het feit dat chirurgijn mr. Cornelis de Vijdt de rollen heeft uitgeschreven en De Vijdt is nota bene al jaren een steunpilaar van de kerk (diaconiemeester en voormalig kerkenraadslid). Bovendien heeft de doodgraafster Catharina Otten haar zoon, die een hoofdrol speelt, dit niet genoeg verboden. Zij zal dan ook ernstig bestraft worden. Het protest heeft succes: ‘Ondertusschen het spel vernietigt zijnde is de occasie van sondigen haer benomen.’

‘Predicanten zijn geen sancten’

Wie de morele lat voor anderen hoog legt, ontkomt er natuurlijk niet aan, dat hij of zij zelf stevig in de gaten gehouden wordt en bij een faux pas onmiddellijk de maat genomen wordt. Dat heeft dominee Oosterwijck aan den lijve ondervonden. Op 2 augustus 1638, Oosterwijck is dan net twee jaar predikant in Voorburg, worden diverse Voorburgers verhoord, want er gaat een praatje rond in het dorp dat diverse mensen Jacob ab Oosterwijck met een vrouw uit het hennepgras hebben zien komen. De bron van dit gerucht blijkt Aechte Cornelisdr te zijn. Metselaar Claes Cornelisz die over dit gerucht ondervraagd wordt, heeft haar toen toegevoegd: ‘Siet toe dat ghij geen montgelt [boete wegens een belediging] en geef van sulcke woorden’, waarop Aechte zegt: ‘Geen swaricheijt, laet sij bij mij coomen, die willen. Ick sal hun de lieden noemen die ‘t hebben gesien.’ Zij voegt er nog aan toe: ‘Den predicant sal dat stuck wel met een predicatie wederomme goetmaecken. Sulck een predicant gaet ghij hooren.’ Ook Leentge Dirxsdr, vrouw van Theus Schrevels, heeft horen zeggen, dat de predikant met een meid in het hennepveld

4.17 Gesina ter Borch, Een groep kerkgangers verlaat de kerk, circa 1654. Rijksmuseum, Amsterdam

is geweest. Zij vertelt er zelfs bij dat de vrouw een rode rok met rode kousen aan had. Als Leentge antwoordt met de veronderstelling, dat het best wel eens zijn eigen vrouw geweest kan zijn, krijgt zij te horen: 'Nee, het was een meijt, want zij quamen soo nae dat zij wel saghen dat het zijn vrou niet en was. Daerbij noch seggende, het werde oock in den haege geseijt van een manspersoon: Sijet hoe dat de predicant daer nu gaet sluijpen henen, nu hij met de meijt inde hennip geweest is.' Er duiken vervolgens allerlei namen op en het verhaal wordt steeds gedetailleerder. Er wordt namelijk ook beweerd dat de predikant zo beschaamd was, dat hij zijn hoed 'inde ooghen' trok en strak voor zich uit keek. Een week later worden weer andere dorpelingen ondervraagd en iedereen heeft de roddel gehoord, maar

niemand kan het bevestigen. Duidelijk wordt het allemaal niet, maar waar rook is, is kennelijk ook vuur, vinden de ondervraagde dorpelingen. De afloop kennen we niet, maar uit het feit, dat de hele affaire niet bij de classis van Den Haag is aangekaart, kan men afleiden dat de zaak is doodgebloed.

Hier en daar komt men in de archieven nog meer predikanten of proponenten (predikanten in opleiding) tegen die zich niet aan de hoge morele standaard van de kerk houden en dat wordt dan niet onder stoelen of kerkbanken gestoken. Zo treft Samuel de Vosch, die onderzoek doet in *Het Blauwe Anker* aan de Geestbrug in een kelderkamertje 'twee fameuse hoeren' aan met 'een manspersoon dewelcke een swart cleet aen hadde (...) ende scheen een proponent te wesen.'¹⁸¹ Dat predikanten in kwetsbare glazen huisjes woonden, ondervond ook dominee Paets. Engeltge Mourits van Tholl getuigt voor het gerecht van Voorburg dat zij nooit in één bed met dominee Paets van Rijnsaterwoude heeft gelegen, zoals Dirck Ariensz Koj beweert. Zij verklaart zelfs nooit met de dominee alleen in één kamer te zijn geweest. Waarom Koy met zulke zware beschuldigingen komt, blijkt uit een verdere verklaring, die Engeltge aflegt. Koj heeft in het verleden meermaals geprobeerd zich op te dringen aan Engeltge en toen zij bleef weigeren op zijn avances in te gaan, heeft hij het verhaal met de dominee verzonnen. Ze heeft er nooit over gesproken 'omme verder ongeluck te prevenieren [voorkomen]' en het gebeurde 'tot noch toe in haer herte gesmoort te hebben.'¹⁸²

Gekrakeel in de kerk (1): remonstranten en contraremonstranten

Een conflict binnen de gereformeerde kerk dat landelijke proporties kreeg, is de strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten. De contraremonstranten, ook wel preciezen of gomaristen genoemd, vormden een calvinistische stroming die

hun naam ontleenden aan hun verzet tegen de remonstranten of 'arminianen'. De contraremonstranten hadden als voorman de Leidse theoloog Franciscus Gomarus. Kern van de interpretatie van de contraremonstranten was dat het leven van een mens voorbestemd is (predestinatie). Ieder mens wordt met een bepaald doel geboren en de mens heeft geen vrije wil om hiervan af te wijken. Dit gold met name voor wat betreft de eeuwige zaligheid. Men kon er volgens de contraremonstranten daarom niets aan toe- of afdoen of men later in de hemel zou komen; dat zou reeds van tevoren door God zijn bepaald. De remonstranten omhelsden een mildere variant van de predestinatieleer. Volgens hen had God van tevoren diegenen voor de eeuwige zaligheid voorbeschikt waarvan Hij van tevoren wist dat ze tijdens hun leven gelovig zouden worden; bij hen had de mens dus wel degelijk een zekere invloed op het eventueel deelachtig worden van de hemel.

De contraremonstranten hadden een grote aanhang onder de 'gewone' bevolking ten tijde van het conflict met de remonstranten gedurende het Twaalfjarig Bestand aan het begin van de zeventiende eeuw. Ook prins Maurits sloot zich openlijk bij de contraremonstranten aan, al kan eraan worden getwijfeld in hoeverre dit een gevolg was van zijn godsdienstige overtuiging of een kwestie van politieke berekening. Zijn grote politieke rivaal, landsadvocaat van de Staten van Holland, Johan van Oldenbarnevelt, was immers een remonstrant. Na diens executie moest op de Synode van Dordrecht (beide in 1619) de remonstrantse richting het onderspit delven ten gunste van de contraremonstranten en werd de contraremonstrantse stroming de officiële leer in de Gereformeerde Kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Voorburg lijkt uiteindelijk overwegend de kant van de contraremonstranten te hebben gekozen. Op 27 augustus 1628 verschijnen leden van de kerkenraad van Voorburg op de vergadering van de classis. Zij vernemen het eervol ontslag van dominee Dormael en verzoeken de

4.18 Esaïas van de Velde, Gillis van Ledenberg in een kist gehangen, 1619. Teylers Museum, Haarlem

classis of zij in het predikantloos tijdperk voor invallers wil zorgen. Zij vragen de classis wel, dat ‘haer kercke nu in ruste zijnde (..) datter geen dienaer die men van ’t remonstranten zijde daer zouden comen predicken op dat geen onruste in haer gemeynthe come.’ Het feit, dat er gezegd wordt dat de kerk nu rustig is, lijkt te impliceren, dat er een woelige periode aan deze constatering is voorafgegaan.¹⁸³

Door de openlijk uitgesproken voorkeuren van de politieke tegenstanders Maurits en Van Oldenbarnevelt werd de geloofsstrijd de politiek in getrokken en bij die strijd is Voorburg op een wat vreemde wijze zijdelings betrokken geraakt. Toen in 1617 de bestandstwisten uitbraken werden verschillende politieke tegenstanders van prins Maurits gearresteerd op beschuldiging van hoogverraad. Naast Van Oldenbarnevelt als meest in het oog lopend slachtoffer, werden ook zijn medestanders Gillis Ledenberch, raadspensionaris van Utrecht, Hugo de Groot, rechtsgeleerde, en Rombout Hogerbeets, pensionaris te Leiden, gearresteerd. Met Ledenberch zou het triest aflopen. Na zijn arrestatie had hij niet ten onrechte grote angst dat zijn goederen bij een veroordeling verbeurd zouden worden verklaard. Om dit te voorkomen pleegde hij, nog voor de ondervraging was begonnen, in de nacht van 28 op 29 september 1618 met een broodmes zelfmoord in zijn cel. Zijn dode lichaam werd uiteindelijk min of meer stiekem in Voorburg begraven. Als de Voorburgers door krijgen, dat Ledenberch op hun kerkhof te ruste is gelegd breken onsmakelijke relletjes uit. De echte aanleiding tot die rellen blijkt geen geloofsachtergrond te hebben; de volkswoede wordt niet gewekt, omdat Ledenberch een remonstrant was en Voorburg kerkelijk gezien hoogstwaarschijnlijk contraremonstrants. Nee, de echte reden wordt onder woorden gebracht door Anneke Joostens, bakster. Zij zegt bij het verhoor, dat ze teveel goede vrienden op het kerkhof heeft begraven en dat het niet acceptabel was een dergelijke verrader bij hen te leggen. Bovendien wensen

de Voorburgers niet ‘dat haer kerckhoff tot een galgenvelt gemaect wiert ende dijegelijcke.’¹⁸⁴ Uiteindelijk mag het lijk van Ledenberch in het geheim worden begraven in de kapel van Slot Zuylen, dat enkele jaren daarvoor door zijn schoonzoon Adam van Lockhorst is gekocht.

Bij de strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten met die duidelijk politieke component was Voorburg een paar jaar later wederom zijdelings betrokken. Fanatieke aanhangers van Van Oldenbarnevelt, zijn zonen Reinier en Willem, beraamden tezamen met dominee Slatius van Bleiswijk een moordaanslag op prins Maurits. Het voornemen mislukte, omdat een van de matrozen die de aanslag daadwerkelijk zou uitvoeren, de hele opzet verraadde. Slatius vluchtte, maar werd opgepakt en op 5 mei 1623 op het schavot van het Haagse Groene Zoodje onthoofd. Het lijk werd volgens goed gebruik afgevoerd naar het galgenveld naast de Laakmolen aan de Trekvljet. De beulsknechten zetten het lichaam op een rad en het afgehakte hoofd werd op een staak aan het volk getoond. Op 16 mei 1623 ontdekt een Voorburgse boer op zijn akker aan de Geestbrug tijdens het ploegen een kist, waarin tot zijn verbijstering drie afgehakte hoofden en nog enkele andere lichaamsdelen geborgen zijn. De ijlings erbij geroepen schout kan vaststellen, dat een van de hoofden behoort bij het lichaam van Slatius. Vrienden van de predikant hadden omstreeks 12 mei de stoffelijke resten heimelijk van het rad gehaald en in Voorburg begraven. Het stoffelijk overschot

4.19 Slatius wordt gevangengenomen. Ets afgebeeld in A. Fokke Simonsz, De vaderlandsche historie in themata. Amsterdam, A.B. Saakes, 1801. Collectie Gerard Duijvestein

werd weer naar het galgenveld gesleept en zo goed en kwaad als het ging, weer op het rad geplaatst. De vrienden waren echter volhardend. Kort na het terugplaatsen werd het lichaam wederom ontvoerd. Het gerucht ging dat de weduwe de resten van haar man had laten begraven in een boomgaard te Warmond.

Gekrakeel in de kerk (2): perikelen rond de opvolging van Jacobus ab Oosterwijck

Zoals we zagen, trachtte de kerkenraad niet alleen de tucht onder haar lidmaten te handhaven, maar ook buiten de kerkgemeenschap in het dorp. Helaas gistte het ook binnen de kerkenraad zelf en kwamen kerkenraadsleden in botsing met lidmaten en zoals Van Deursen schrijft: onrust doet bronnen altijd rijker vloeien. De Voorburgse kerkenraad heeft in de zeventiende eeuw heel wat interne conflicten gekend, waarvan verslag is gedaan in de kerkenraadsnotulen, maar vooral in de klassicale acta, want de classis trad op als arbiter tussen kerkenraad en lidmaten. Zo meldt secretaris Van Leeuwen zich in 1623 bij de classis. Hij zou ouderling worden, maar daartegen is verzet vanuit de gemeente gekomen. De classis stelt een commissie van goede diensten in, die de wortels van het conflict blootlegt. Van Leeuwen heeft zich schuldig gemaakt aan ‘misseggingen ende mishandelinghe’ jegens juffrouw Van Loo. Zij blijkt ook niet helemaal onschuldig te zijn geweest en beiden dienen zich in het openbaar te verzoenen, tot opluchting van dominee Busonius die dreigde tussen hamer en aambeeld te geraten.¹⁸⁵

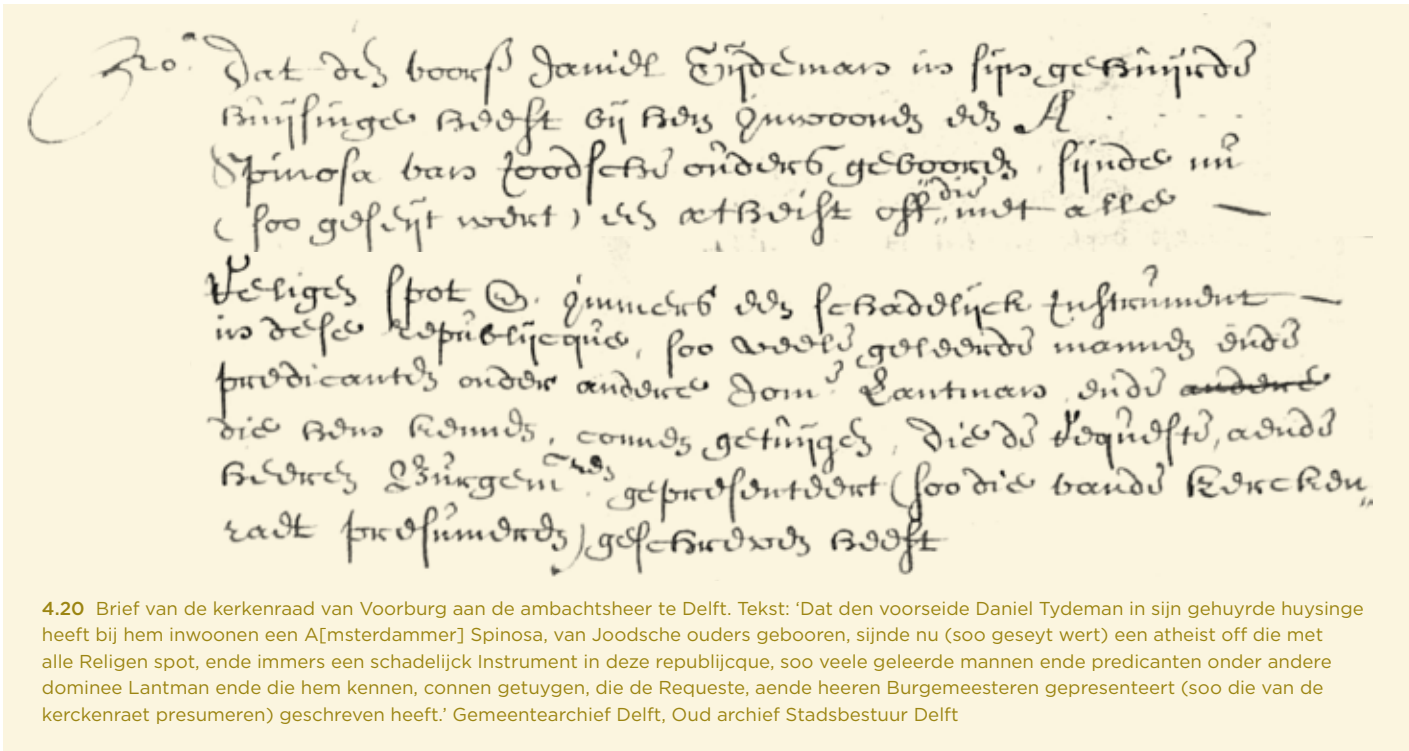
Het meest ingrijpende conflict binnen de Voorburgse gereformeerde gemeente vindt in de jaren zestig plaats. In 1663, als Jacobus ruim 27 jaar dominee van Voorburg is, gaat zijn leeftijd kennelijk een rol spelen. Hij is dan 66 jaar en heeft behoefte aan arbeidstijdverkorting (hij heeft last van ‘afgaende krachten’). Op 5 februari 1663 komt een afvaardiging van de lidmaten van de gemeente naar de vergadering van de classis ’s-Gravenhage, omdat men vernomen heeft dat de kerkenraad op zoek is naar een tweede predikant. Een week later verschijnt de delegatie weer op de vergadering en nu met notulen van de kerkenraad als bewijs. Kennelijk is niet ieder raadslid het eens met de gang van zaken en zijn de notulen gelekt. De classis overlegt en zal met Voorburg in contact treden om ‘den kerckenraed aldaer wel ernstelijck te vermaenen en te waarschouwen, datse in saeken van een beroep niets sullen ondernemen noch doen sonder communicatie ende medeweeten der E. Classis van sGravenhaege.’ Dat de kwestie flink wat teweeg heeft gebracht bij sommige lidmaten blijkt uit de notulen van de klassicale vergadering van 30 april. Een afvaardiging van de classis gaat naar Voorburg om een bemiddelende rol te spelen om de ‘differenten (geschillen) wech te nemen.’ Op 25 juni rapporteren de afgevaardigden aan de vergadering dat zij in Voorburg zijn geweest en aan de leden van de oude en de nieuwe kerkenraad (dominee Oosterwijck is verzocht niet aanwezig te zijn) gevraagd wat hun bewogen had om Lambertus ab Oosterwijck, de zoon van Jacobus, voor te stellen als nieuwe predikant zonder andere aanbevolen kandidaten serieus te beoordelen, terwijl zij wisten dat de kandidatuur van Oosterwijck junior niet zonder bezwaren van de lidmaten was. De klassicale vertegenwoordiging vraagt aan ieder lid van de kerkenraad waarom zij de normale procedure terzijde hebben geschoven en met slechts één kandidaat in zee wensen te gaan. Op één lid na geven de leden aan dat zij Lambertus in alle opzichten de juiste kandidaat vinden en dat zij voornemens zijn om binnen de regels zijn benoeming erdoor te krijgen. Het lijkt een beetje op een coup. De kerkenraad wordt

gedomineerd door personen die in Voorburg het nodige in de melk te brokkelen hebben; Jacob van Leeuwen, ambachtssecretaris en notaris, Johan ten Ham, zeer welgestelde notabele die met regelmaat officiële functies vervult, zoals schepen en ingeland, en de eveneens bemiddelde Jan van Santen, lakenverkoper, behoren tot de elite van de Voorburgse bevolking. Het heeft er alle schijn van dat zij de boel onderling wel even zouden regelen zonder raadpleging van de overige leden. Er is één uitzondering: Cornelis Jaspersz Rotteveel geeft aan niet akkoord te zijn met de gang van zaken, maar hij zal zich bij de procedure neutraal opstellen en zijn advies opschorten. Jacobus, die intussen weer bij de vergadering was aangeschoven, stelt dat alles tot nu toe strikt volgens de regels is gegaan en ‘by gevolge datse dat werck met alle rigoureuse voorsichtigheyd souden trachten verder te bestieren en uyt te wercken.’

De opstandige lidmaten (elf tot twaalf in getal) komen nu ook de vergadering binnen en vragen de classicale afvaardiging om aanpassing (lees: verwerping) van het ‘oneffene en disputabele werck van de beroeping gedaen op d. Lamberti ab Oosterwijck.’ Zij kunnen zich niet verenigen met de gang van zaken. Wel verklaren ze bereid te zijn de ‘opgeresene onlusten’ te vergeten en zich te verzoenen met de kerkenraad, alhoewel zij van één ouderling verlangen, dat hij zijn excuus aanbiedt vanwege lasterpraat die hij over de opstandige lidmaten heeft verspreid. Dat is hij niet van plan, zodat men besluit zich te verzoenen met de kerkenraad met uitzondering van dat ene kerkenraadslid ‘om evenwijl alle verder onheyl te stuyten.’ Hiermee is echter de kous nog niet af. Op 28 januari 1664 zijn de onaangenaamheden binnen de Voorburgse kerkgemeenschap geëscaleerd. Men spreekt van ‘grote onlusten’ rond de benoeming van een dominee. Ouderling Van Santen en diaken Van Eijk beweren in de classicale vergadering dat zij nooit een officiële voordracht hebben gedaan, maar als daarna diaken Cornelis Jaspersz Rotteveel een rekest, getekend door ouderling

Jan van Muyden en verklaringen van enige anderen aan de classis overhandigt, blijkt dat er wel degelijk een voordracht is geweest. Naast het rekest worden ook verzoeken gepresenteerd van dertig lidmaten met zware beschuldigingen en andere bijzondere zaken tegen dominee ab Oosterwijck, die zich verweert door ‘loffelijcke attestatie geteekent bij vijff leden vande tegenwoordige en oude kerckenraet aengaende zijne bedieninge en wandel’ te overhandigen. Toch komt een en ander kennelijk nogal hard aan bij Jacobus. Hij verzoekt de classis tijd om ‘hem zelff te purgeren’ (zuiveren). De classis kiest geen partij, maar reist een week later af naar Voorburg met de bedoeling vrede te stichten. Eén ding is in ieder geval duidelijk: Lambertus wordt niet de nieuwe predikant van Voorburg. De wat opzichtige poging tot nepotisme is mislukt.

In 1665 ging Jacobus van Oosterwijck met pensioen na een 30-jarige diensttijd als gereformeerd predikant in Voorburg. Hij had de kerk lang gediend en ging met eervol emeritaat vanwege zijn ouderdom en zwakheden, zoals geheugenverlies. Op de vacature komen zestien kandidaten af. Na een eerste schifting blijven er drie over: Eduard Westernejn, Albertus van der Wiele en N. van den Broeck. Op 19 juni 1666 valt de keuze op Eduard Westernejn, predikant te Waverveen ‘aengaende sijn geleertheyt, godtsaligheyt, stichtelijckheyt vandien ende bequaemen gaeven die in de kercke van Waverveen alsmede tot Delft ende sGravenhage ten genoegen hebben gehoort.’ Over de benoeming van Westernejn als predikant te Voorburg is in het ambacht veel beroering ontstaan. De procedure met de uiteindelijke voordracht van Westernejn aan het stadsbestuur van Delft als ambachtsheer van Voorburg is niet naar de zin van een tiental lidmaten. Zij hadden in de winter al een lijst met lidmaten die hun zinnen gezet hadden op dominee Van der Wiele. Nu Westernejn in beeld is, schrijven zij een rekest aan het Delftse gemeentebestuur, waarin zij hun voorkeur aangeven. Tot de ondertekenaren behoren Cornelis Jaspersz Rotteveel en

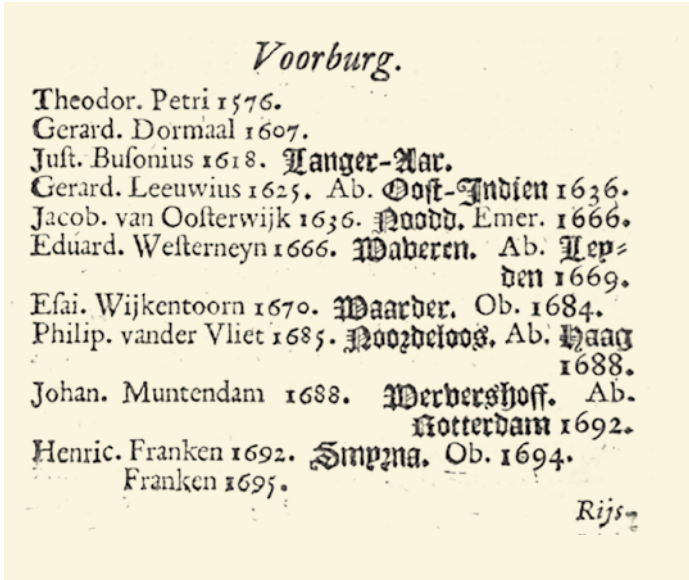

4.20 Brief van de kerkenraad van Voorburg aan de ambachtsheer te Delft. Tekst: ‘Dat den voorseide Daniel Tydeman in sijn gehuyrde huysinge heeft bij hem inwoonen een A[msterdammer] Spinoza, van Joodsche ouders gebooren, sijnde nu (soo geseyt wert) een atheïst off die met alle Religen spot, ende immers een schadelijck Instrument in deze republijcque, soo veele geleerde mannen ende predicanten onder andere dominee Lantman ende die hem kennen, connen getuygen, die de Requeste, aende heeren Burgemeesteren gepresenteert (soo die van de kerckenraet presumeren) geschreven heeft.’ Gemeentearchief Delft, Oud archief Stadsbestuur Delft

schilder Daniel Tijdeman. De Voorburgse kerkenraad, bestaande uit Jacob van Leeuwen, Johan ten Ham, Carel vanden Bussche en Hendrick van Galen, reageert als door een wesp gestoken en richt ook een brief aan Delft. Men dient een lijst in met 54 namen van lidmaten die voor Westernejn zijn en zich absoluut niet wensen te identificeren met de indieners van het rekest. Ze vermelden er bij dat er nog veel meer lidmaten zijn die de rekestschrijvers en hun handlangers ‘desavoyeren ende verachten.’ Er staan in de brief allerlei verdachtmakingen en de zuiverheid van de motivatie van de protesterenden wordt ernstig in twijfel getrokken. Het toppunt van het zwartmaken van de tegenstanders komt op het eind van de brief om de hoek kijken. Spinoza, een atheïst of in ieder geval iemand die met alle religies spot, zoals vele geleerden en predikanten, waaronder dominee Lantman, kunnen bevestigen, en deze Spinoza zou – althans dat veronderstelt de kerkenraad – het rekest geschreven hebben. Dus, waarde ambachtsbewaarders, trek uw conclusie. Westernejn werd uitverkoren.

De affaire zal binnen de kerkgemeenschap zijn wonden hebben geslagen en op 26 september 1666 gaat een vijftal lidmaten, onder wie Tijdeman en Rotteveel, naar de kerkenraad om een en ander uit te praten. De kerkenraad verwijt de rekestschrijvers vooral

buiten de afgesproken spelregels en tegen het unanieme besluit van de kerkenraad te hebben gehandeld. Nu, daar willen de heren Tijdeman cum suis wel een boekje over open doen. Het vijftal verklaart verrassend de zogenaamd door Spinoza geredigeerde brief geschreven te hebben op aandringen van twee kerkenraadsleden, te weten Karel vander Bussche en Hendrick van Galen! Er was in het geheel geen sprake van unanimititeit. Het was weer het elitaire deel van de kerkenraad, dat zijn zin wilde doordrijven. Resultaat van deze verklaring is uiteraard grote ontsteltenis. Men wisselt over en weer beledigingen uit, maar uiteindelijk wil men niet via de juridische weg, maar via harmonie tot een oplossing komen. Dat is begrijpelijk, want de kerkenraad heeft met zijn tegenbrief aan Delft wel erg krachtig uitgehaald, terwijl de oorzaak van het hele geschil in eigen gelederen gezocht moet worden. Niemand lijkt er belang bij te hebben om de hele affaire op de spits te drijven en ‘wedersijts met hanttastinge [handdruk] sij alle twisten ende misslagen malcanderen vergaven, sij aen het gepasseerde niet meer en wilden gedencken noch daer op met een quaet gemoet tegen malkanderen swanger gaen.’ De steeds weer terugkerende bewering dat Spinoza redacteur van het gewraakte rekest is geweest, lijkt hiermee voorgoed van tafel te zijn.

4.21 Predikantsbenoemingen in Voorburg tussen 1576 en 1695. Bron: Martinus Soermans, Kerkelyk register van de plaatsen en namen der predikanten van alle de classes, gehorende onder de synodes van Zuyd-Holland. W. van Kessel, Haarlem, 1702.

Beroepen in Voorburg

In het voorgaande is uitgebreid aandacht besteed aan Jacobus ab Oosterwijck en zijn opvolging. Wie waren de anderen? We kennen Theodorus Petri (tot 1600), Gerrit Maartensz Dormael (1603-1608; gekomen van Oude en Nieuwe Niedorp; vertrokken naar Krommenie), Justus Busonius (1618-1622; gekomen van Korter en Langeraar, vertrokken naar Vlissingen) en Gerardus Leeuwius (1625-1636; vertrokken naar Oost-Indië). Leeuwius wordt opgevolgd door de bekendste en langst dienende Voorburgse predikant uit de zeventiende eeuw: Jacobus ab Oosterwijck. Zijn opvolger, Eduard Westerney, over wiens benoeming zo veel te doen was geweest, zal niet al te lang in Voorburg blijven. In 1669 wordt hij in Leiden beroepen en zal daar, ongetwijfeld tot vreugde van zijn vrouw, die hierdoor terugkeerde in haar geboortestad, zijn zegenend werk verrichten. Hij wordt opgevolgd door Isaias Wijckentoorn, afkomstig uit Waarder, die tot 1684, als hij komt te overlijden, Voorburg zal bedienen. Philippus van Vliet uit Noordeloos zal daarna ruim twee jaar predikant in Voorburg zijn (1685-1688); hij vertrekt naar Den Haag wat een mooie promotie in sociale en financiële zin was. Tot het eind van de zeventiende eeuw kent Voorburg dan nog een drietal voorgangers: Johannes Muntendam (1688-1691), Henricus Johannes Francken ((1692-1694) en de rij wordt gesloten door zijn broer Johannes Francken (1694-1703).

4.3. Hugenoten in de diaspora

Hugenoten waren de Franse aanhangers van de Frans-Zwitserse theoloog en kerkhervormer Johannes Calvijn. In het overwegend katholieke Frankrijk hadden zij het niet gemakkelijk, maar in 1598 vaardigde de Franse koning Hendrik IV het Edict van Nantes uit, waarmee de hugenoten een belangrijke mate van godsdienstvrijheid kregen. De tijden veranderden echter. Op alle mogelijke manieren werd het de protestanten moeilijk gemaakt. Men kan zelfs spreken van systematische en doelbewuste onderdrukking. Al jaren vóór de herroeping van het Edict vluchtten vele Franse gereformeerden naar het buitenland. De privileges die aan de hugenoten verleend waren, werden hun stuk voor stuk ontnomen. Het eind van het lied was dat op 17 oktober 1685 het Edict van Nantes herroepen werd. Hierna vluchtten naar sommige schattingen tussen 210.000 en 900.000 protestanten naar onder andere de Nederlanden, Duitsland, Italië en Engeland.

Marie de la Rochefoucauld

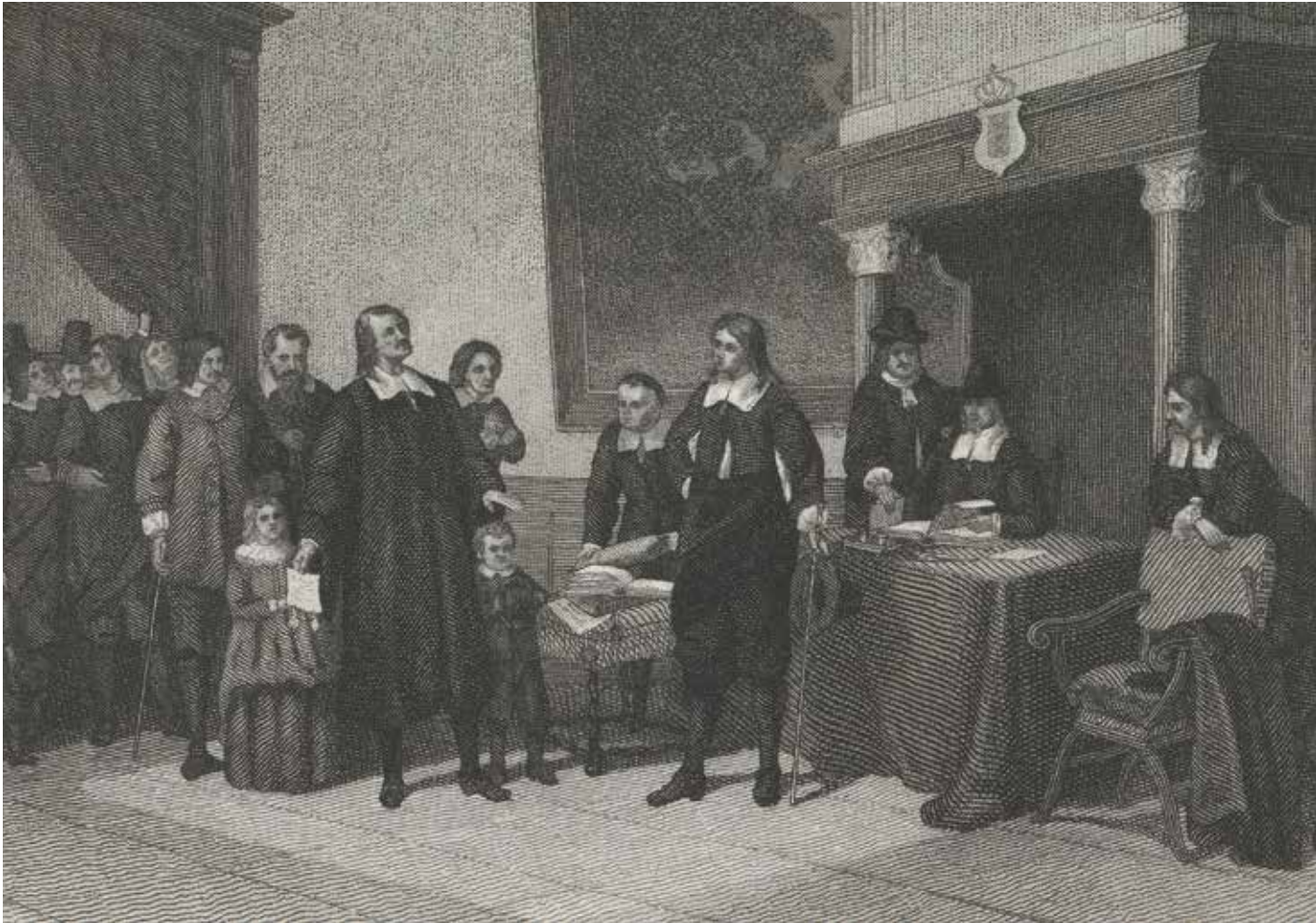
Over het leven van hugenoten in Voorburg zijn we spaarzaam ingelicht. Een gelukje is dat hugenoten mondeling en schriftelijk verklaringen aflegden over hun vlucht uit Frankrijk als zij zich wilden aansluiten bij een hugenotengemeenschap in het buitenland. Van die verslagen zijn de nodige bewaard gebleven. Zo ook die van Marie de la Rochefoucauld, dame de Champagné en haar kinderen. Zij heeft zich in 1687 tussen wijnvaten in een schip verborgen en weet uit La Rochelle te ontsnappen hoewel het protestanten verboden is Frankrijk te verlaten. Maar het lukt Marie toch, evenals even later haar echtgenoot Josias de Robillard de Champagné. Eerst komt zij aan in Devon, Engeland, maar vertrekt daarvandaan en belandt na een kort verblijf van een half jaar te Leiden in Voorburg (in haar taal Vosleboure) om dichterbij het hof in Den Haag te zijn, waar zij in audiëntie werd ontvangen door de prinses van Oranje en waar zij een zoon als page wist onder te brengen. Of zij in Voorburg een huis gekocht heeft of huurt, is niet bekend. Wel schrijft

4.22 Jan Luycken, Protestanten vluchten uit Frankrijk na de herroeping van het Edict van Nantes 1685-1686, 1696. Bron: Elie Benoist, Historie der gereformeerde kerken van Vrankryk. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1696, dl. IV. Rijksmuseum, Amsterdam

zij met enige trots dat zij de eerste van de refugiés is, die in Voorburg een huis betreft, maar dat de groep later al zo’n zestig personen van goede komaf omvat.¹⁸⁶ Josias neemt kort daarop dienst in het leger van prins Willem en vertrekt met hem naar Engeland, waar hij sneuvelt. Het aantal van zestig Fransen dat zich in Voorburg zou hebben gevestigd, wekt wel enige verwondering. Weliswaar worden in de periode 1686-1688 nogal wat Franse vluchtelingen vermeld in de boekhouding van de diaconie, omdat ze daar aanklopten voor ondersteuning, maar slechts in enkele gevallen komen we Franse

namen tegen in de dorpsarchieven ten teken dat ze zich hier blijvend vestigden. Een mogelijke drijfveer voor Marie om in Voorburg onderdak te vinden, is de komst van 27-jarige Yver als leidsman van de Franse kerk. Marie heeft misschien een vinger in de pap gehad bij zijn benoeming, want zijn vader bekleedde dezelfde functie in St. Jean-d’Angely, woonplaats van de familie De la Rochefoucauld. Dochter Suzanne de la Rochefoucauld, die eveneens haar versie van de vlucht schriftelijk vastlegt, noemt Voorburg in haar verhaal een alleraardigst plaatsje, zo’n drie kwartier lopen van Den Haag,

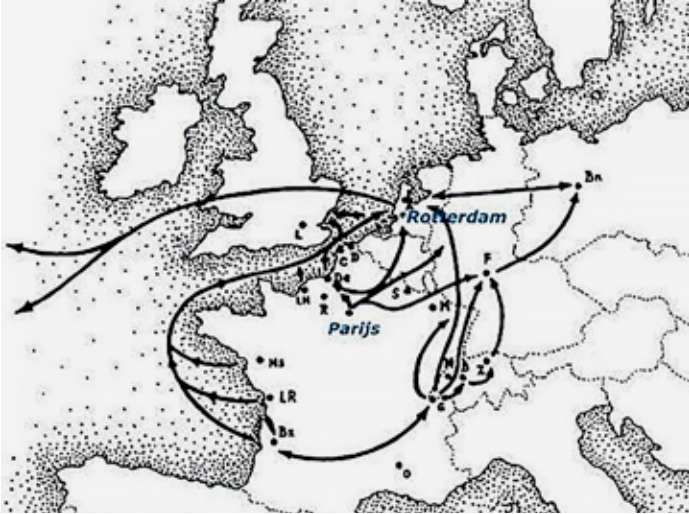
4.23 Hendrik D. Jzn Sluyter naar een schilderij van Joannes Christoffel Vaarberg, Ontvangst van gevluchte hugenoten in Amsterdam 1685, circa 1865-1870. Rijksmuseum, Amsterdam

een wandeling die ze vaak heeft gemaakt. Zij verklaart dat er in Voorburg veel vluchtelingen woonden, omdat het leven daar veel goedkoper was dan in de grote steden. De verslagen van moeder en dochter zijn in Ierland en Duitsland teruggevonden. Ierland, omdat Marie daarheen ging toen ze oud werd en bij haar zoon, die in Dublin leefde, wilde zijn en Duitsland (Darmstad), omdat Suzanne daar na het overlijden van haar man, geleefd en gewerkt heeft.

Stichting van een Franse gemeente

De nabijheid van Den Haag en het aantal Franse vluchtelingen dat zich (tijdelijk) in Voorburg had gevestigd, schiep volgens sommigen de behoefte aan een eigen Franse/Waalse kerk. Vandaar dat in 1688 een poging tot stichting werd ondernomen. Tot de

realisatie daarvan hield men diensten in het Frans in de Oude Kerk van Voorburg. Dat was niet naar de wens van iedereen. In 1687 behandelde de Waalse synode te 's-Hertogenbosch een klacht van de Waalse gemeente te Den Haag, betreffende het preken in het Frans te Voorburg, waarvoor geen vergunning was gevraagd aan de ambachtsheren. De afvaardiging van de Waalse kerk in Delft wordt verzocht hieraan een einde te maken. Overigens worden de Franse kerkdiensten in de Oude Kerk maar zeer matig bezocht. Uit het dagboek van de Delftse burgemeester Teding van Berkhout blijkt dat er in 1689 tijdens een zondagspreek slechts zeven mensen aanwezig waren, en in 1690 wordt de zondagsdienst al niet meer gehouden.¹⁸⁷

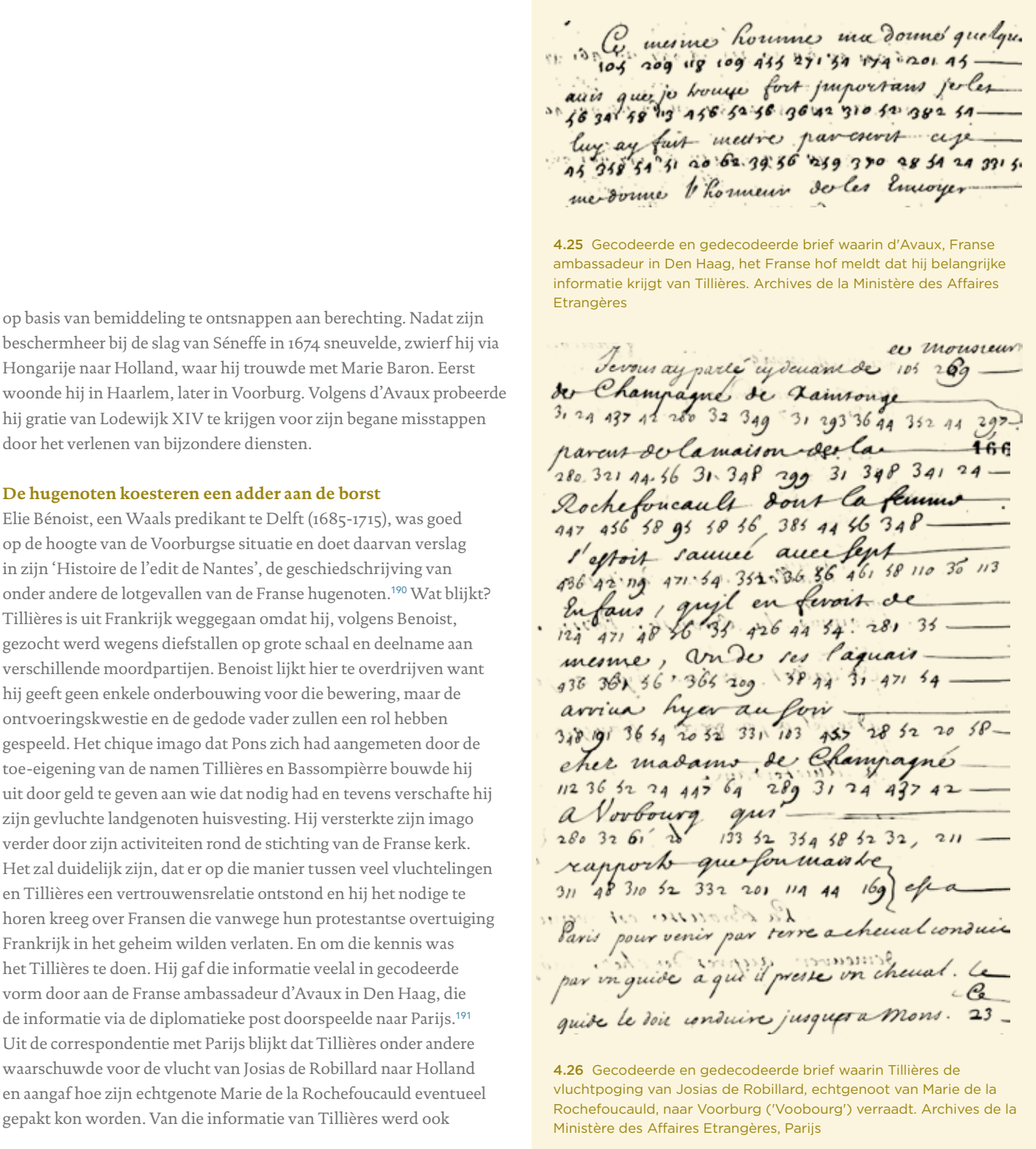
4.24 Vluchtwegen van de hugenoten. Bron: <http://hugenoten.emjee.nl/oorsprong.htm>

Hugenoten kliekten enorm. Zij bleven Frans spreken en leefden hun leven zoveel als mogelijk zoals in Frankrijk. Men deed nauwelijks tot geen pogingen tot integratie. Het waren vluchtelingen, geen emigranten. Toch zal het nog tot 1726 duren, voordat dat kerkgebouwtje gerealiseerd werd en dat dat gebouwtje zo lang op zich heeft laten wachten heeft een opzienbarende oorzaak. In 1688 wordt namelijk een zeer serieuze poging gedaan om te komen tot de bouw. Het is met name de heer Pierre Louis Tillières et de Bassompière die daar voor ijvert en achteraf gezien hoeft ons dat niet te verbazen. Pierre Louis Tillières et de Bassompière heette eigenlijk Pierre Louis Pons, maar liet zich door zijn nieuwe naam een deftig imago aanmeten. Hij vroeg belet bij de burgemeesters en regeerders van Delft en bood aan, als Delft zou willen instemmen, in Voorburg een Franse kerk te stichten. Hij had ook al een ‘ministre’ (predikant) op het oog: Jean Yver. Verder zou hij gedurende tien jaar alle onkosten van de kerk, de voorlezer, de koster en het traktement van de predikant betalen. Bovendien – en dat was zeer genereus – zou hij de onderhoudskosten van de arme Franse vluchtelingen voor zijn rekening nemen, zodat zij niet ten laste van de plaatselijke diaconie zouden komen. Het aanbod werd in dank aanvaard. Wel moest Jean Yver dat jaar nog examen doen voor de Waalse synode in Kampen, maar nadat hij daarvoor geslaagd was, waren de burgemeesters van Delft en de gedeputeerden van de Haagse classis akkoord. Yver werd de eerste predikant. Hij werd echter al snel uit zijn ambt gezet, nadat was gebleken dat hij zijn aanstaande vrouw, Lucie Chassé, jongedochter uit Amsterdam, al vóór het huwelijk zwanger had gemaakt.¹⁸⁸ De gemeente vond dat niet getuigen van een goede

levenswandel. Dat Tillières zijn best doet om een Franse kerk te stichten is op dat moment niet heel verrassend, want hij staat bekend als iemand die veel werk verzet voor deze groepering.

Wie was Pierre Louis Tillières et de Bassompière alias Pierre Louis Pons?

Hij woont sinds 1687 in Voorburg met zijn vrouw Maria Baron, drie kleine kinderen, een zus en twee dienstboden. Uit de rekening op het lantaarngeld van 1688 weten we dat hij de oostelijke buurman was van raadsheer Johan Andréé vander Meulen, heer van Nieuwkoop en zijn vrouw Susanna Catharina Wierds. De laatsten woonden aan de zuidzijde van de Herenstraat op de overgang naar het Oosteinde, in het huis dat later bekend stond als *Lusthof*. Hij wordt aangeslagen in de hoogste kapitaalklasse en moet dus goed bij kas hebben gezeten.¹⁸⁹ Zijn levensloop wordt, om redenen die hierna aan de orde komen, door d’Avaux, de Franse ambassadeur in Den Haag, op schrift gesteld. In 1652 wordt Pierre musketdrager in een regiment van de graaf d’Ognon, waarna hij dienst doet in de troepen van de prins de Condé. Hij verandert daarna als luitenant nog enkele keren van aanstelling, totdat hij bij de Vrede van de Pyreneeën, die een einde maakte aan conflicten tussen Frankrijk en Spanje, in 1659 afzwaait. Later is hij nog betrokken bij de verovering van het gebied rond Lille door Lodewijk de XIV, waarna hij zich uit militaire activiteiten terugtrekt. In 1671 raakt hij betrokken bij een schandaal. Een vriend van hem, Gournay, ontvoert een meisje. Wanneer Gournay een paar dagen later op weg is naar Angoulême, treft hij de vader van het meisje. Er ontstaat een handgemeen waarbij de vader wordt gedood. Tillières kwam bij toeval, zo schrijft d’Avaux, voorbij en vond het lichaam en even later ook de andere gevluchte vechtjas, die aan zijn been gewond was geraakt en met behulp van twee degens voortstompeelde. Getuigen hadden Gournay en Tillières samen gezien met die ontblote degens in de hand en beschuldigden Gournay en Tillières van doodslag. Hoewel ze ter dood veroordeeld werden, wist Tillières

op basis van bemiddeling te ontsnappen aan berechting. Nadat zijn beschermheer bij de slag van Séneffe in 1674 sneuvelde, zwierf hij via Hongarije naar Holland, waar hij trouwde met Marie Baron. Eerst woonde hij in Haarlem, later in Voorburg. Volgens d’Avaux probeerde hij gratie van Lodewijk XIV te krijgen voor zijn begane misstappen door het verlenen van bijzondere diensten.

De hugenoten koesteren een adder aan de borst

Elie Bénoist, een Waals predikant te Delft (1685-1715), was goed op de hoogte van de Voorburgse situatie en doet daarvan verslag in zijn ‘Histoire de l’edit de Nantes’, de geschiedschrijving van onder andere de lotgevallen van de Franse hugenoten.¹⁹⁰ Wat blijkt? Tillières is uit Frankrijk weggegaan omdat hij, volgens Benoist, gezocht werd wegens diefstallen op grote schaal en deelname aan verschillende moordpartijen. Benoist lijkt hier te overdrijven want hij geeft geen enkele onderbouwing voor die bewering, maar de ontvoeringskwestie en de gedode vader zullen een rol hebben gespeeld. Het chique imago dat Pons zich had aangemeten door de toe-eigening van de namen Tillières en Bassompierre bouwde hij uit door geld te geven aan wie dat nodig had en tevens verschafte hij zijn gevluchte landgenoten huisvesting. Hij versterkte zijn imago verder door zijn activiteiten rond de stichting van de Franse kerk. Het zal duidelijk zijn, dat er op die manier tussen veel vluchtelingen en Tillières een vertrouwensrelatie ontstond en hij het nodige te horen kreeg over Fransen die vanwege hun protestantse overtuiging Frankrijk in het geheim wilden verlaten. En om die kennis was het Tillières te doen. Hij gaf die informatie veelal in gecodeerde vorm door aan de Franse ambassadeur d’Avaux in Den Haag, die de informatie via de diplomatieke post doorspeelde naar Parijs.¹⁹¹ Uit de correspondentie met Parijs blijkt dat Tillières onder andere waarschuwde voor de vlucht van Josias de Robillard naar Holland en aangaf hoe zijn echtgenote Marie de la Rochevoucauld eventueel gepakt kon worden. Van die informatie van Tillières werd ook

daadwerkelijk gebruik werd gemaakt door Parijs, hoewel hij regelmatig klaagde dat het veel te langzaam ging. De Franse ambassadeur ondersteunde Tillières financieel bij zijn pogingen in nauw contact te komen met vluchtelingen. Naar de drijfveren van Tillières om zijn landgenoten te verraden kan men slechts gissen. Religieuze motieven speelden volgens Bénoist geen enkele rol. Wellicht hoopte hij op deze wijze coulant behandeld te worden als hij terugkeerde naar Frankrijk en vanwege zijn goede verdiensten voor het land mild gestraft te worden voor zijn misdaden.

De dood van Tillières

De grote uitgaven, die Tillières zich veroorloofde, waren een eerste aanwijzing dat er iets niet klopte. Daar kwam bij dat er vluchtende hugenoten in Frankrijk gearresteerd werden op plaatsen en tijden, die slechts bij een uiterst kleine groep van vertrouwelingen bekend waren, onder wie de beschermheer van de hugenoten in Voorburg. Zo langzamerhand rees de verdenking dat hij niet zuiver op de graat was. Toen men genoeg bewijs verzameld had van het verraad, gaf de overheid opdracht om hem te laten arresteren, waarbij vermoed wordt dat dat gebeurde op verzoek van prins Willem. Op 19 augustus 1688 om vijf uur ’s morgens dringen soldaten het huis van de pseudo-baron binnen. Tillières wenst zich echter niet zonder slag of stoot te laten arresteren. Hij trekt zijn degen, weet twee soldaten te verwonden, maar wordt vervolgens dodelijk geraakt door een pistoolschot. Hij had kort tevoren al aan de Franse ambassadeur gemeld, dat hij terug wilde naar Frankrijk, omdat hij vermoedde dat zijn dekmantel doorzien was. Ambassadeur d’Avaux ontkent ooit contact met Tillières te hebben gehad en is zeer opgelucht dat er geen bezwarende papieren in het huis van Tillières worden aangetroffen.¹⁹² In de archieven van Voorburg, Den Haag of het Hof van Holland is niets meer terug te vinden van dit incident. Het is voorstelbaar dat het hele voorval om politieke redenen onder de pet is gehouden. De Republiek was net weer op goede voet met

Frankrijk en zowel de Fransen als de Nederlanders hadden niet de behoefte deze zaak op de spits te drijven.¹⁹³ Bénoist suggereert zelfs dat de schout opdracht had om Tillières bij de arrestatie te doden om te voorkomen dat Frankrijk hem zou opeisen en er wellicht represaillemaatregelen zouden volgen wanneer hij niet uitgeleverd zou worden. Door zijn verzet bij de aanhouding en zijn daarop volgende dood kon alles naar tevredenheid geregeld worden. d’Avaux meldt het Franse hof dat de weduwe met haar kinderen naar Frankrijk terug wil en hij verzoekt haar daarbij van dienst te mogen zijn. Zij zal zich in Frankrijk verder inzetten om ketterij te bestrijden.

Met de dood van Tillières is elke financiële onderbouwing voor het Franse kerkje verdwenen. Er komt nog wel een nieuwe pastor, Henri Rou, een vrij dogmatische prediker, van wie de Delftse burgemeester Teding van Berkhout opmerkt dat hij meer dan een uur preekte, maar dat niemand er iets van opstak. Hierna sloot de gemeente in augustus 1690, ook al omdat het aantal lidmaten van deze gemeente sterk was gedaald. Teding van Berkhout was niet de enige niet-hugenoot die de diensten van de Waalse gemeente bijwoonde. Er waren ook Voorburgers die zich tot de Waalse kerkgemeenschap aangetrokken voelden, zoals de familie Van Halewijn van de buitenplaats *De Werve*. De meeste Franse vluchtelingen die te Voorburg een onderkomen hadden gevonden, waren genoodzaakt geweest het dorp weer te verlaten, omdat zij er niet in geslaagd waren hier een bestaan op te bouwen. In 1710 deden welgestelde Fransen een hernieuwde poging een kerk te stichten en die slaagde, alhoewel het aanvankelijk problematisch bleef de kerkgemeenschap in stand te houden door het geringe aantal lidmaten. Pas toen de gemeente in 1726 een eigen kerkgebouw kreeg, bekostigd door gefortuneerde hugenoten, werd de kerkgemeenschap levensvatbaarder.¹⁹⁴

5. De gang van het bestaan

Studie van het gezinsleven kan zicht geven op allerlei facetten van het bestaan, zoals demografische patronen, materiële omstandigheden, economische structuren en sociale posities. De belangstelling bij historici voor het leven van dag tot dag en in het bijzonder de rol van opvoeding en gezin hierin is de laatste decennia groot. Beschrijving van de gang van het bestaan van Voorburgers in de zeventiende eeuw kan een bijdrage leveren aan onze kennis over hun dagelijks leven.

5.1. Opvoeding en scholing

Opvoeding

Over de vroegste jeugd van zeventiende-eeuwse Voorburgers is weinig bekend. De omvang van de kindersterfte is groot (zie hoofdstuk 6). Als we ons een voorstelling proberen te maken van de opvoeding in de zeventiende eeuw, dan blijkt het beeld daarvan in belangrijke mate bepaald te zijn door de uitspraak van Jacob Cats dat kinderen

5.01 Gesina ter Borch, Heer en jongedame in omhelzing, 1653 (detail). Rijksmuseum, Amsterdam

5.03 Nicolaes de Bruyn, naar Maerten de Vos, Eerste levensfase van tien jaar met spelende kinderen, circa 1598-1602. Rijksmuseum, Amsterdam

wel gezien, maar vooral niet gehoord moeten worden. Ook Cats’ ‘kinderen zijn hinderen’ versterkt het idee dat het jonge volkje vooral zo onzichtbaar mogelijk diende te zijn. Uit schilderijen krijgt men toch een ander beeld. Weliswaar kennen we genoeg afbeeldingen, waarop kinderen als miniatuurvolwassenen gekleed gaan, maar er zijn er ook legio, waarop kinderen als kind gekleed zijn en zich naar hun leeftijd gedragen. Sterker nog: als ze katekwaad uithalen dan is dat rechtstreeks terug te voeren op het gedrag van volwassenen, die zich

5.02 Verantwoordelijkheid van ouders voor hun kinderen. Uit S. van Leeuwen, Costumen, keuren ende ordonnantien van het baljuwschap ende lande van Rijnland. Leiden/Amsterdam, 1667.

aan allerlei uitspattingen te buiten gaan. Het idee dat kinderen als hinderlijk werden ervaren en op een afstandelijke wijze door de ouders werden benaderd, wordt tegengesproken door buitenlandse bezoekers aan de Republiek. Uit reisverslagen blijkt dat deze reizigers vaak verbaasd en soms zelfs onthutst waren over de zachte aanpak van kinderen. Er werd naar hun gevoel veel te veel gekust, geknuffeld en verwend. De Pilgrim Fathers in Amsterdam en Leiden, strenge calvinisten, vonden een kus voor het slapen gaan stuitend. Een van die beschrijvers van de Hollandse samenleving, de Engelsman Willem Aglionby, bepaald geen strenge calvinist, vond ook dat de Nederlandse ouders veel te toegeeflijk voor hun kinderen waren.¹⁹⁵ Hij stelt zelfs dat ouders ervoor gestraft worden, want veel kinderen komen in opstand tegen hun ouders en vertrekken uiteindelijk naar Indië. De Voorburgse kerkenraad was eveneens van mening, dat vader en moeder hun kinderen niet goed in de hand hadden. In een verzoek aan het Hof van Holland om vastenavondspelen te verbieden geeft ze als reden: ‘omdat vele ouders die haer kinderen sien sulcken handel plegen . . . niet autoriteyts genoeg bij hunselven hebben om tselvige (gelijck het in deze bedroefde tijden toegaet) te beletten.’¹⁹⁶

Als men kijkt naar de boekproductie dan blijkt er veel belangstelling geweest te zijn voor kinderen en hun opvoeding. Er was een overvloed aan moralistische traktaten, liedboekjes voor de jeugd en opvoedkundige boeken. Die belangstelling werd aangewakkerd door de toenemende welvaart en de meer en meer heersende gedachte dat de jeugd de toekomst van het land was. Bovendien moest een zeker tegenwicht geboden worden voor de alledaagse werkelijkheid die in de zeventiende eeuw lang is gekenmerkt door oorlogen en geloofsconflicten. De zeventiende eeuw was een periode waarin door opvoeders serieus gezocht werd naar een balans tussen lering en vermaak. Die belangstelling voor een goede opvoeding had ook een praktisch element. In de keuren (verordeningen) van Rijnland werden ouders immers verantwoordelijk gehouden voor de daden van hun kinderen.

Er zijn weinig gegevens over het reilen en zeilen van de jeugd in Voorburg. Bij één incident komen ze in de archieven voor en spelen ze een belangrijke rol. In een van de vele geloofsconflicten

is Voorburg zijdelings betrokken geraakt. De geloofsstrijd tussen de Arminianen en Gomaristen, ook wel remonstranten en contraremonstranten genoemd, leidde uiteindelijk tot een politieke controverse tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt. Wat ons in dit conflict voor het onderliggende onderwerp interesseert, is het gedrag van de jeugd en de reactie van de volwassenen op de gebeurtenissen.

Gillis van Ledenberch, medestander van Oldenbarnevelt, en een van de dodelijke slachtoffers van het politiek conflict, werd na zijn dood ‘gekist’. Ondanks zijn zelfmoord werd het proces tegen hem doorgezet. Hij werd op 15 mei 1619, twee dagen na de executie van Johan van Oldenbarnevelt, postuum veroordeeld. Zijn dode lichaam werd in de kist aan de galg vastgemaakt. Na daar enkele weken gehangen

te hebben, kreeg de familie toestemming om de kist te begraven. De Staten-Generaal besloten, op advies van prins Maurits, dat de provoost het lijk mocht afnemen om in alle stilte op het kerkhof van Voorburg te worden begraven. Op 6 juni rapporteerde hij dat dat was gebeurd. Maar dan krijgen de Voorburgers er lucht van dat een ‘verrader’ van de prins (en ook nog een zelfmoordenaar) in hun achtertuin begraven ligt en dat nemen ze niet. Jonge kinderen (in getuigenverklaringen spreekt men van tien à elf jaar) hebben de kist deels opgegraven en bekogelen die met stenen, om hem daarna geheel uit te graven en in de sloot te kieperen. Het zal duidelijk zijn dat dit jonge volkje dit niet op eigen initiatief heeft gedaan, maar door volwassenen op het idee is gebracht. De Staten-Generaal bevelen de provoost het lijk weer op zijn oude plaats te begraven en de Staten zijn ‘ernsteliĳck begeerende’ dat de magistraat van Delft als ambachtsheer van Voorburg maatregelen neemt, zodat

dergelijke zaken niet meer gebeuren. De advocaat-fiscaal van het Hof van Holland wordt opgedragen de gang van zaken te onderzoeken.

De notulen van de ondervragingen maken duidelijk dat men in Voorburg de klokken vooraf gelijk had gezet, want de verklaringen komen verdacht veel overeen. De eerste getuige die gehoord wordt, is de bezorgde moeder Severtgen Willems, huisvrouw van Sijmen Gerritsz. Zij was, toen zij hoorde wat er op de begraafplaats gaande was, er onmiddellijk naar toe gegaan, omdat zij vreesde dat haar zoon zich er ook mee zou bemoeien. Zij blijkt zoonlief goed te kennen, want ze trof hem daar inderdaad aan en verbood hem mee te doen. Hij gehoorzaamde, maar andere jongens hadden de kist al opgegraven en bekogelden die. Severtgen getuigde verder dat er veel volk omheen stond. Door de jongens werd gezegd dat ze een tonnetje bier van

5.04 Jan van der Velde, Markttafereel met spelende kinderen (detail), circa 1603-1652. Rijksmuseum, Amsterdam

juffrouw de Loo zouden krijgen en dat chirurgijn mr. Samuel de jongens ophitste, ‘doch dat hij geen handen aent werck en sloech.’¹⁹⁷ Getuige Lijsbeth Joosten gaf nog eens duidelijk aan dat de aanwezige kinderen ‘noch inden rock liepen’ dus nog jong waren. Ook chirurgijn Samuel Blanckert verklaarde ‘dat de outste van allen over thijen jaeren niet oudt en was’ en dat door diverse omstanders was gezegd: ‘Gaet ghij vrij U ganck, ghij en sult daer gheen swaricheijt van hebben.’ Helaas weet hij niet meer wie dat gezegd hebben. Ook Jan Pouwelsz, molenaarsgezel, had gezien, dat veel jongens (‘die hij seijt nijet te kennen’) bij de rel betrokken waren, maar dat volwassenen zich er niet mee hebben bemoeid. Uiteindelijk wordt Jochem Corstensz van Vliet, de schout van Voorburg, ondervraagd. Hij verklaarde ‘s ochtends twee of drie kleine jongens gezien te hebben die bij het graf stonden. Hij had tegen de knullen gezegd dat

ze moesten oprassen ‘off dat hij hen bij ’t hoofd soude vatten ende naar Leijden brengen’, waar de gevangenis stond, waarop de jongens weg gingen. Hij was toen naar Delft vertrokken en pas bij zijn terugkomst ’s avonds was hem ter ore gekomen wat er verder was gebeurd. Uit de verhoren mogen we opmaken dat de getuigen ervan overtuigd waren dat de jeugd met het relgedrag zou weggelopen en niemand bestraft zou worden.

Als de wat oudere jeugd los gaat, gaat het er volgens de kerkenraad en de Hollandse overheid ook meteen fors aan toe. In een poging de Voorburgse kermis te verbieden wordt een opsomming gegeven van de uitspattingen van het jonge Voorburgse volkje bij de vorige kermis: ‘het gans, conijn ende palincktrecken, mitsgaders aenhangende paertrijden, soo van jongemans als van jongedochters, die dan bij vollen daghen seer ontuchtelijcken van den paerde vallen ende andere diergelijcke ongebonden dertelheden ende lelijke ongeschicktheden meer, vermengt met dronkenschap, ontucht, vechten, slaen ende somtijts oock dootslaghen ende meer gruwelen.’¹⁹⁸ Dat het er vaak ruig aan toeging, behoeft niet al te zeer te verwonderen. Jongeren moesten hard aan de slag en op hun vrije dag, de zondag, was het maar beperkt mogelijk om zich over te geven aan vermaak vanwege de verplichte rusturen tijdens de predicatie. Dus als er zich gelegenheden voordeden om te ontspannen en met elkaar (jonge mannen en vrouwen) te gaan feesten dan ging men al gauw heel ver.

Scholing¹⁹⁹

De reformatie heeft ingrijpende gevolgen gehad voor het onderwijs. Niet de katholieke maar de gereformeerde leerstellingen dienden voortaan onderwezen te worden. De gereformeerde kerk beschouwde goede scholen als onmisbaar en probeerde dan ook

invloed uit te oefenen op de benoeming van schoolmeesters en op de keuze van het lesmateriaal. Roomse schoolmeesters moesten zo veel mogelijk verdwijnen. Een ander gevolg van de reformatie was de vermindering van het aantal mensen dat Latijn diende te beheersen. Deze taal had immers in de gereformeerde kerk geen functie meer; slechts op de universiteiten zou het Latijn nog enige eeuwen in gebruik blijven. Voorts was het streven van de gereformeerde kerk er sterk op gericht om iedereen basiskennis te geven, met name in het lezen, zodat allen in staat waren zelfstandig de Bijbel te bestuderen en niet afhankelijk te zijn van anderen die het boek voorlezen. Dat betekende dat zowel vrouwen als minvermogenden meer dan voorheen aan het onderwijs gingen deelnemen. Het armenonderwijs werd, om de drempel zo laag mogelijk te houden in de plattelandsgebieden, zoals in Voorburg, bekostigd door de armenzorg.

De dorpsschool

Voorburg beschikte in de zeventiende eeuw over een dorpsschool, ook wel aangeduid als ‘Duytsche school’, een Franse school en een Latijnse school. De dorpsschool was bedoeld om kinderen te leren lezen en schrijven. Eerst werd het lezen aangeleerd en van ongeveer hun achtste jaar ook het schrijven. Daar hoorden verschillende tarieven bij. Het tarief voor het schrijfonderwijs lag hoger dan voor het leesonderwijs. Door die financiële drempel ontstond naast een grote groep Nederlanders die kon lezen een kleinere groep die ook de schrijfkunst machtig was. Dat is terug te vinden in de notariële akten, die vaak ondertekend werden met een merkje of kruisje in plaats van een naam. De notarisklerk schreef dan bij dat tekeningetje wiens merk het was. Daarnaast kregen de leerlingen, zoals gezegd, eenvoudig godsdienstonderwijs en in een enkel geval ook rekenen. Het werk van de onderwijzer bestond bijna geheel uit orde houden en overhoren. De schoolmeester had vaak hulp nodig van zijn vrouw, die als extraatje de meisjesleerlingen les gaf in handwerken en breien. De scholen waren soms familiebedrijfjes met leerlingen van alle leeftijden samen in één

5.05 Jan Havicksz Steen, Dorpsschool, circa 1670. National Galleries Scotland

lokaal. Bidden en het zingen van psalmen zal wel gezamenlijk zijn gegaan; voor het overige werkten de kinderen individueel aan hun taken.

In 1609 dient de gehele bestuurslaag van Voorburg (schout, ambachtsbewaarders, gerecht, kerk en heiligegeestmeesters) met toestemming van de ambachtsheer, een verzoek in bij het kantoor van de geestelijke goederen in Delft. Deze instelling beheerde de kerkelijke bezittingen die na de reformatie over waren gegaan in handen van de landelijke overheid. Zij verzoeken om het zogenaamde ‘pastoorscroftgen’ te mogen gebruiken voor de bouw van een school en een woning voor de schoolmeester. Een nieuwe school is noodzakelijk geworden, omdat het oude gebouw bij de ‘voorleden troubele geraseert [gesloopt] ende t’onbruijck’ is geraakt. Die school zou wel eens het slachtoffer geweest kunnen zijn van ongeregelheden in verband met de tachtigjarige oorlog, want ook de kerktoeren blijkt ernstig beschadigd te zijn. In het memorieboek van Voorburg wordt melding gemaakt van een school met kostershuis. De school was gelegen tussen de Lijweg (nu Parkweg) en de Herenstraat, achter het huidige *Van Leeuwenhuis*. Die ‘oude’ school stond er in ieder geval al rond 1530.²⁰⁰ In 1608 krijgt Voorburg van de Staten van Holland toestemming om extra accijns te heffen om de toren van de kerk te repareren.²⁰¹ Ook besluit het geestelijk kantoor te Delft het zogenaamde ‘pastoorscroft’ te verkopen ter financiering van de kerkdienaren. Daarvan wordt een stuk grond gereserveerd voor een nieuw schoolgebouw, op de hoek van de huidige Sionsstraat en de Herenstraat, en een weijtje naast het pastoorshuis, dat in gebruik is bij de predikant. Naast de school wordt het ambachtshuis gebouwd.²⁰² De resterende grond zal in diverse perceeltjes worden verdeeld en openbaar worden verkocht. De schoolmeester en bode Cornelis Bloteling is er als de kippen bij en koopt twee percelen voor elk 180 gulden om daar huisjes op te zetten.²⁰³ Hij zal zich ook met de bouw van het schooltje bezighouden. De kosten van de bouw worden, zoals

ook bij andere algemene dorpszaken, gedragen door het ambacht, de ingelanden en de heiligegeestmeesters. De muren van het houten schoolgebouwtje en het ambachtshuis worden voor 48 pond door timmerman Adriaen Adriaensz in elkaar gezet. Voor het schilderwerk wordt Jacob Molijn aangetrokken, een toen al bekende kunst- en stadsschilder uit Delft.²⁰⁴ Het heeft er alle schijn van dat de nieuwe school pas in 1613 klaar is. In 1612 krijgt Cornelis Bloteling nog 99 gulden van het ambacht om het schoolerf te omheinen en pas op 8 december 1613 wordt in een bijeenkomst ten huize van de schout besloten wie de ruiten in de school mag zetten. Tevens wordt overeen gekomen de oude school te verkopen. Ambachts- en kerkbestuur maken van de gelegenheid gebruik de nieuwe school en het ambachtshuis te bezoeken.²⁰⁵ Over de inrichting komen we weinig te weten, hooguit dat Adriaen Ariensz, timmerman, twee gulden krijgt voor ‘twee bancken int school geleverd om die kijnderen op te sitten’ en een tafel.²⁰⁶

De schoolmeester

Veel schoolmeesters vervulden in de dorpen ook een kerkelijke functie, zoals voorlezer, voorzanger en koster, maar voor al zijn functies was toen geen speciale opleiding nodig. De onderwijzer werd in de praktijk opgeleid. Na eerst op diverse plaatsen ondermeester te zijn geweest, volgde bij bewezen kwaliteiten een aanstelling tot schoolmeester rond zijn 20ste jaar, meestal eerst in een kleine plaats om daarna door te groeien naar een grote gemeente, wat immers meer inkomen betekende. Het was vrij uitzonderlijk als de functie van vader op zoon overging, zoals in Voorburg waar Cornelis Esgers zijn vader Johannes opvolgt als schoolmeester. Vaak kwamen er sollicitanten op de vacature af die dit werk nooit eerder gedaan hadden en er ook nog een ander beroep bij deden. Het salaris was karig. Neveninkomsten waren onmisbaar. Valcoogh, die een zeventiende-eeuws handboek voor schoolmeesters heeft geschreven, noemt een hele lijst met ambachten, die goed met onderwijs

te verenigen waren, zoals chirurgijn, schilder, schoenlapper, klompenmaker en boekbinder.²⁰⁷ In het eerste kwart van de zeventiende eeuw kwamen die combinaties wel voor. Later blijken schoolmeesters dikwijls meer administratieve functies bekleed te hebben, zoals secretaris of bode van het gerecht, maar ook inner van de belastingen of zelfs notaris. De kerkelijke overheden voelden eigenlijk niets voor dergelijke combinaties, behalve die van koster en voorzanger.

Voorburg viel onder het baljuwschap van Rijnland, dat een keur had uitgevaardigd waarin het houden van een school geregeld werd. Deze keur stamde uit 1580, maar werd eens in de zoveel tijd opnieuw gepubliceerd. Slechts de baljuw van Rijnland mocht na voordracht van de ambachtsheer een schoolmeester toestemming geven een schooltje in stand te houden. Ook hierbij blijkt weer de hybride positie van Voorburg. De baljuw van Rijnland behield zich het benoemingsrecht voor, maar in de Voorburgse praktijk was het toch de ambachtsheer die benoemde. Die benoeming door de ambachtsheer werd weer in belangrijke mate beïnvloed door de kerkenraad van de gereformeerde kerk. De schoolmeesters moesten toestemming aan de plaatselijke kerkenraad vragen om onderwijs te geven, waarna een onderzoek werd ingesteld om de kennis van de calvinistische leerstellingen en catechismus van de kandidaat te onderzoeken. Sinds 1619 dienden zij bovendien de Formulieren van Enigheid, een drietal theologische geschriften, die door de Synode van Dordrecht in 1618-1619 als de belijdenis van de toenmalige gereformeerde kerk werden aanvaard, te ondertekenen. Bij de sollicitatie liet de kerkenraad de kandidaat tevens een proeve van bekwaamheid afleggen ‘soo int lesen als oock int singen, elck van twee versjes uyt verscheyde psalmen van de swaerste (moeilijkste) wyse, haer voorgeschreven by den predicant’.²⁰⁸ Bovendien ging men de levenswijze van de betrokkene na. Viel dit alles positief uit, dan werd een bewijs afgegeven, dat de kerkenraad de sollicitant

5.06 Jan Havicksz Steen, *De strenge schoolmeester*, circa 1665-1668. Particuliere collectie

bekwaam achtte om het ‘Godtlijcke ampt’ uit te oefenen. Vervolgens lieten schout en schepenen nog hun licht schijnen over de kandidaat en diende de sollicitant een brief te schrijven aan de ambachtsheer, zodat ook zijn schrijfkunsten konden worden beoordeeld. Dat het desondanks toch wel eens mis ging, blijkt uit de aanstelling van Jan Seray, die op 6 mei 1599 in Voorburg benoemd wordt en op 17 oktober weer ontslagen wegens onbekwaamheid.²⁰⁹ De predikanten hielden continu toezicht op het godsdienstonderwijs op de scholen en traden streng op tegen schoolmeesters, als er sprake was van ‘paepsche insluypfels’. Zij moesten met regelmaat een verklaring ondertekenen, waarin zij beloofden trouw te blijven aan de ‘christelijcken catechismus mitsgaders de belijdenisse des gheloofs’.²¹⁰ Het reglement van de Voorburgse schoolmeesters is niet bewaard gebleven, maar dat betekent niet dat we de inhoud niet kennen. De reglementen in alle dorpen en steden van Holland die wel bewaard zijn gebleven, zijn vrijwel gelijkkluidend. Zo geven de voorschriften voor de schoolmeester in Wilsveen uit 1625 duidelijk aan dat zijn houding ten aanzien van de gereformeerde religie veel belangrijker is dan zijn professionaliteit als onderwijzer, want over zijn geloofsovertuiging en levenswandel wordt veel meer geschreven dan over zijn pedagogische en didactische kwaliteiten. Het leren lezen en schrijven wordt in één adem genoemd met het schoonhouden, smeren en opwinden van de klok in de kerktoeren.²¹¹ Het zware accent op geloofsovertuiging zorgde er nog

wel eens voor dat volstrekt onbekwame lieden een aanstelling als onderwijzer kregen. Klachten over slecht functionerende schoolmeesters kwamen daarom met enige regelmaat voor. Verschillende Voorburgse schoolmeesters hebben na hun loopbaan in Voorburg een opmerkelijke carrière gehad. De meest in het oog lopende is die van Cornelis Bloteling. Hij is acht jaar schoolmeester geweest (1602-1610), waarbij hij al de nodige ondernemingslust ten toon spreidde. Ondertussen wordt hij in 1604 tevens gerechtsbode van het ambacht en is hij procureur in Stompwijk om belangen van zijn clientèle te behartigen, om uiteindelijk in 1617 baljuw van Rijswijk te worden. Jeronimus de Goddere richt in 1601 een verzoek aan de classis van Delft en Delfland om de status van proponent te krijgen. Hij wil predikant worden. Ook Adriaen Jansz (van) Dorp blijft niet zijn gehele leven schoolmeester. Hij wordt predikant in Rijsnaterwoude en dat is opmerkelijk, omdat de synode van 1619 had besloten geen schoolmeesters tot het predikantenambt te roepen, ‘tenzy dat men verzekert is van hare singuliere (specifieke) gaven, godsaligheyd, ootmoedicheyt, zedigheid, goed verstant en discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid.’²¹² Onze Voorburgse schoolmeester bezat kennelijk al die mooie karaktertrekken en talenten. Bartholomeus van Hamel, de oudste ons bekende onderwijzer in Voorburg (1587) wordt chirurgijn in Den Haag. Hendrick Vroom is eigenlijk predikant, maar vervult het schoolmeestersambt in afwachting van een serieuze beroeping. Hans van der Vucht blijft in dezelfde sfeer, maar wordt van gewoon onderwijzer een Franse schoolmeester.

Sommige schoolmeesters verblijven slechts kort in Voorburg. Kennelijk is het dorp dan als werkplek gekozen in afwachting van een aantrekkelijker, beter betalende baan in Leiden, Delft of Den Haag. De schoolmeesters Jan Verharen, Jeronimus de Goddere en meester Quiring komen we respectievelijk maar één, twee en drie jaar tegen. Ook meester Blijenburch (ook wel: Blijvenburch) blijft slechts drie

jaar in functie. Hendricus Vroom woont en werkt, hoewel hij op zoek is naar een predikantenaanstelling, toch nog vijf jaar in Voorburg. Zou het overlijden van zijn vrouw en kind kort na elkaar iets te maken hebben gehad met zijn vertrek? De overige schoolmeesters zijn veel langer aan Voorburg verbonden: Bloteling en Dorp geven hier acht en zeven jaar les en verlaten vervolgens, zoals we zagen, het onderwijs. Als de salariëring na het eerste kwart van de eeuw beter wordt, zien we de lengte van de aanstellingen toenemen. Meester Halewijn komt in 1619 en zal tot zijn dood in 1629 blijven. Zijn opvolger, meester Pieter Gerritsz, blijft eveneens tot zijn dood in 1649 en heeft dus twintig jaar school gehouden in Voorburg. Nog langer staat Johannes Esgers hier voor de klas (26 jaar) waarna zijn zoon Cornelis het van zijn vader overneemt en het 46 jaar aan de Vliet zal uithouden. In 1723 neemt meester Jan Huijbers het van hem over.

Het inkomen van de onderwijzer

Het inkomen van dorpsschoolmeesters verschilde van dorp tot dorp. Het kon bestaan uit schoolgeld, salaris van de kerk als kosten en diverse andere kleine inkomsten die het jaarinkomen op vierhonderd gulden plus vrij wonen konden brengen. Voor Voorburg zijn we vrij precies op de hoogte van het basissalaris van de schoolmeester. In het Delfts gemeentearchief bevindt zich een berekening van het loon van de Voorburgse meester Daniel Gregoriusz Blijenberch in 1630.²¹³

Het basisloon werd door drie instanties uitgekeerd. De kerkvoogdij betaalt 52 gulden per jaar. Dit bedrag zal voor de gehele zeventiende eeuw gelden. Van de heiligegeestmeesters krijgt de meester 21 gulden en vijf stuivers. Ook dat bedrag zal de gehele eeuw hetzelfde blijven. Van de ambachtsbewaarders kwam 10 gulden. Uit het potje van het vroegere Sacramentsgilde kwam daar nog 7 gulden bij. Dat betekende dus een vast inkomen van 90 gulden en 5 stuivers. Daarmee was de Voorburgse schoolmeester slechter af dan zijn collega in Stompwijk die 130 gulden per jaar verdiende.²¹⁵ Dat zegt niet alles, want uit al-

<i>T’loon vande schoolmeester tot Voorburch</i>	
<i>Uijtte kercke incoomen siaers</i>	<i>52 gl.</i>
<i>Vant ambacht siaers</i>	<i>10 gl.</i>
<i>Uijtte H. Geestarmen incomen siaers</i>	<i>21 gl. 5 st.</i>
<i>Noch zekere sacraments gilde renthens siaers bedragen</i>	<i>7 gl.</i>
<i>Noch van elkc huijsgesin int ambacht ende inde prochije van Voorburch van costers gelt voorseid 2 st., gerekent op</i>	<i>10 gl.</i>
<i>Vant luijen vande dooden die inde kerck begraven werden ende twee poosen beluijt werden</i>	<i>30 st.</i>
<i>Van kinderen beneden de xij jaeren vant luijen halff gelt</i>	
<i>Opt kerckhoff begraven werden</i>	<i>17 st.</i>
<i>Noch vande schoolkinderen die leeren schrijven ter weecke</i>	<i>1 st.</i>
<i>Van andere kinderen die boven ’t A.B. bouck geleert zijn ter weecke</i>	<i>12 pen.</i>
<i>Ende vande kinderen die het A.B. bouck leeren ter weecke</i> ²¹³	<i>8 pen.</i>

lerlei hoeken en gaten kwamen er in Voorburg nog kleine bedragen bij, zoals inkomsten van katholieke instellingen, die na de reformatie toevielen aan het ambacht en werden doorgeschoven naar de schoolmeester, de vroedvrouw of de klapwaker.²¹⁶

Van het basisloon alleen viel dus niet te leven, maar ook de leerlingen droegen bij aan de inkomsten. Voor het schrijfonderwijs kreeg meester één stuiver per kind per week en voor het leesonderwijs acht tot twaalf penningen per week. Van der Hoeven heeft op basis van zijn onderzoek naar de Hollandse dorpsscholen berekend, dat de verhouding traktement: schoolgeld ongeveer 1/3 : 2/3 is. Dat zou betekenen, dat het totale inkomen uit onderwijs voor een Voorburgse schoolmeester op ongeveer 270 gulden uitkomt. Het was dan wel noodzakelijk dat ook katholieke kindertjes het dorpsschooltje bezochten. Daar zat nu net een spanningsveld tussen kerkenraad en schoolmeester. De schoolmeesters klaagden dat ze de klandizie van mennonieten, papen en luthersen verspeelden door het zware accent op catechisatie. Die bevolkingsgroepen mochten immers geen school houden. Daar kwam nog bij dat de schoolmeester de kinderen op zondag meenam naar de kerk en de leerlingen achteraf over de inhoud van de predicatie overhoorde. Hij moest dus een beetje schipperen en dat was nu net niet het sterkste punt van zijn controleur, de kerkenraad.

Als we uitgaan van een opbrengst aan schoolgeld (dus exclusief de toelagen) van ongeveer 170 gulden, zou dat inhouden dat afhankelijk van de verhouding lees- en schrijfonderwijs, het Voorburgse schooltje een bezetting van zo’n honderd leerlingen

moet hebben gekend. Het aandeel van leerlingen die naast lees- ook schrijfonderwijs kregen, kan aanzienlijk geweest zijn. In testamenten van Voorburgers werd vrijwel altijd opgenomen dat de langstlevende de kinderen een degelijke opvoeding en opleiding in lezen en schrijven diende te geven. Harde gegevens over de omvang van de geletterdheid in Holland zijn overigens schaars. De beste gegevens zijn afkomstig uit de Amsterdamse ondertrouwakten, die laten zien dat rond 1585 al 55 procent van de mannen en 32 procent van de vrouwen hun naam konden schrijven. Dit nam vervolgens toe tot respectievelijk 70 procent en 51 procent in 1700.²¹⁷ Het beetje dat we weten over het platteland van Holland suggereert dat de geletterdheid daar mogelijk zelfs groter was, een opvallende omdraaiing van het in de rest van Europa gebruikelijke patroon. Het jaarsalaris komt met de bijdragen van de leerlingen op iets meer dan 270 gulden, waarbij een bedrag opgeteld dient te worden voor vrij wonen (een eenvoudige woning levert circa 45-90 gulden huishuur per jaar op). Van Deursen heeft aan de hand van graanprijzen en andere eerste levensbehoeften getracht vat te krijgen op het minimum inkomen in de zeventiende eeuw om van rond te komen. Geen rekening houdend met fluctuaties in het prijsniveau door bijvoorbeeld mislukte oogsten of hoge oorlogslasten die op de burgerij werden afgewenteld, was tachtig gulden per volwassen persoon het absolute bestaansminimum. Voor kinderen gaat Van Deursen uit van de helft. Een gemiddeld gezin bestaande uit man, vrouw en twee kinderen had dus minimaal 240 gulden nodig om niet van de honger om te komen.²¹⁸ Het inkomen van een Voorburgse schoolmeester van circa 340 gulden was absoluut geen vetpot, dus moesten er extra inkomsten gegenereerd worden, zeker als er meer kinderen waren. Dat extra geld moest komen van het luiden van de klok en het graven van het graf bij begrafenissen van armlastige mensen, maar ook kreeg de schoolmeester geld voor diverse andere werkzaamheden, zoals het smeren van het uurwerk in de torenklok, het stilhouden van kinderen tijdens de predicatie, het verrichten van administratief werk voor de kerk, het schoonhouden

van de school, het verzorgen van de doodskleden en klusjes voor het ambacht, zoals het aflezen van plakkatens, het schrijven van kohieren voor diverse vormen van belasting en het innen daarvan.

Schoolmeesters hadden dus een eigen bedrijfje met verschillende producten en uiteraard werden zij ook wel eens slachtoffer van wanbetalers. Hendrick Vroom voert in 1647 een proces tegen Alexander van Kervel, die zijn zoon Dirck op de Latijnse school geplaatst heeft, maar kennelijk het school- en kostgeld niet heeft betaald.²¹⁹ Ook meester Gillis Lettre²²⁰ moet in 1622 achter zijn centen aan. Het gaat hier om een aanzienlijk bedrag van ruim 240 gulden voor les-, kost- en kledinggeld voor de jonge heertjes Hercules en Johan van Eusem. Hij laat zijn verklaring, ondersteund door schout en secretaris van Voorburg, notarieel vastleggen, zodat hij in een mogelijk proces sterker zal staan. De secretaris heeft de claim zelf geconstateerd in de boekhouding van meester Gillis: ‘uit zekere drie verscheijdene registerkens gehouden bij Mr. Gillis Lettre franchois schoolmeester tot Voorburch naer collatie van desen daarmede in orde bevonden huijden den iiijen junij anno xvjc tweeentwintich bij mij tot Voorburch residerende. Jan van Leeuwen, notaris publijc.’²²¹

Kraaien aan de Vliet, de Franse school²²²

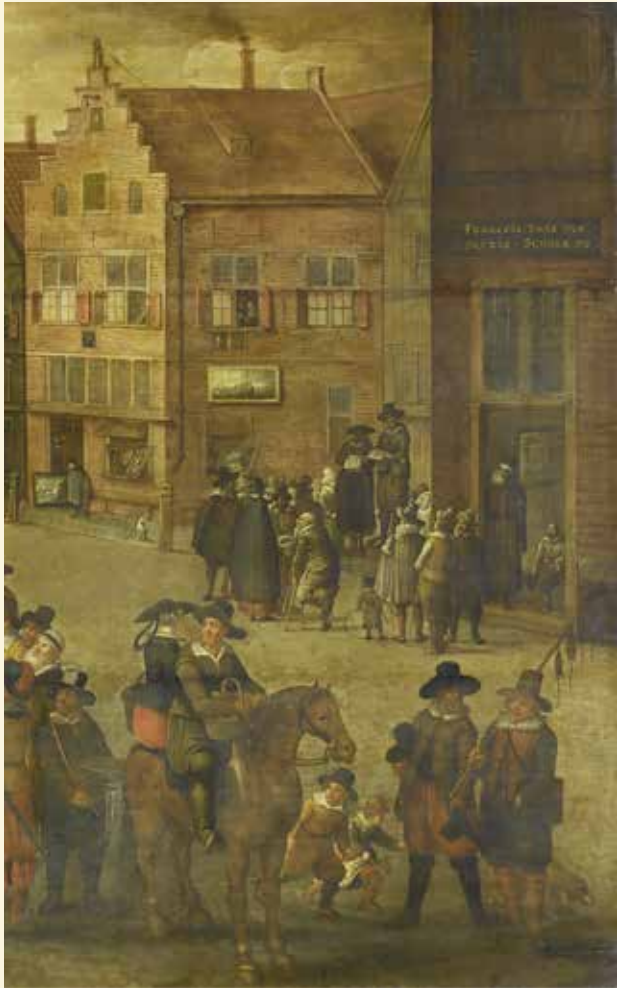
Franse scholen waren bedoeld voor de oudere leerlingen, vaak koopmanszonen die later in het Frans moesten kunnen corresponderen. Meestal hadden ze al onderwijs gehad in lezen en schrijven. Ook werd rekenonderwijs gegeven en soms kwam daar nog boekhouden en navigatie bij, met name bij de Franse scholen voor jongens. Er waren er ook aparte scholen voor meisjes. Daar kregen de leerlingen les in Frans en allerlei vormen van handwerken. Soms had de school een jongens- en een meisjesafdeling. Dat lijkt in Voorburg het geval te zijn geweest. Al in 1605 kennen we een betalingsbewijs van Hans van der Vucht die 29 gulden ontvangt voor ‘montkosten’ van Pieter Pietersz vander Helm.²²³ Bovenstaand verhaal over

de claim van Gillis Lettre aan de heer Van Eusum laat eveneens zien dat er jongens als pupil waren. Ten tijde van het bewind van Paulus Guillermeth als Frans schoolmeester huurt mevrouw Guillermeth zes stoelen in de kerk voor haar schoolkinderen.²²⁴ Die aanduiding laat nog ruimte voor twijfel: betreft het hier meisjes of jongens? Maar uit een notariële akte uit 1665 weten we dat meester Guillermeth een som van 585 gulden tegoed heeft voor onderwijs aan de meisjes Maria, Johanna en Catharina Hacquet.²²⁵ Al in 1621 meldt Margarita Ghijsberts Bouman dat zij van ‘s-Gravenhage naar Voorburg gaat om ‘de Fransche schole’ te bezoeken en dan weten we zeker dat die al vroeg in de zeventiende eeuw ook openstond voor meisjes.²²⁶ Het waren over het algemeen elitescholen, die vaak zowel interne als externe pupillen hadden. Het onderwijs was ook hier doordrenkt van godsdienst. De catechismus werd vaak aangevuld door boekjes met eenvoudige vragen en antwoorden op godsdienstig gebied. Enkele Franse schoolmeesters hebben een vooraanstaande rol gespeeld in de Voorburgse gemeenschap. Gillis Lettre is ouderling geweest en mr. Guillermeth is van 1662-1666 schepen van het ambacht.

Over de hoogte van het schoolgeld is weinig bekend en ook over het aantal leerlingen kan niets met zekerheid gezegd worden. Kostgeld en onderwijs in Delft bedroeg 250 gulden per jaar, waarbij 20 gulden voor bewassing en onderhoud van kleding en 25 gulden voor het bed en toebehoren opgeteld moet worden. Voor de lessen in godsdienst, wiskunde, aardrijkskunde, dansen, zingen en tekenen moest eveneens apart worden betaald. In 1621 ziet meester Gillis Lettre, de Franse schoolmeester te Voorburg zich genoodzaakt een zaak aan te spannen bij het Hof van Holland, omdat hij nog 212 gulden krijgt van de heer Van Eusum aan schoolgeld voor zijn zoon Jan, die een heel jaar in de kost is geweest en onderwijs heeft gevolgd. Uit de specificatie van de rekening blijkt dat de kosten voor inwoning en onderwijs in Voorburg 22 pond groot Vlaams bedroegen (= 132

gulden); voor leermiddelen stond een bescheiden post van ruim vijf gulden op de rekening en voor kleding en bewassing een kleine twaalf gulden. Al met al een wat bescheidener kostenpost dan in Delft. De heer Johan Hacquet is voor het onderwijs en de kost van zijn drie dochters bij Paulus Guillermeth 585 gulden kwijt oftewel 195 gulden per kind. Nog steeds goedkoper dan in Delft, maar niet veel. Het aantal leerlingen dat in Voorburg onderwijs volgde, valt, zoals gezegd, lastig vast te stellen. In 1683-1689 is bij Jean Baptist du Blancourt sprake van vier tot vijf inwonende leerlingen. In 1681 had Louis Caplan er nog 23.²²⁷ Als er ook nog eens leerlingen waren die dagonderwijs volgden, kan het totaal al helemaal niet worden vastgesteld. Toch moet er continu een aardige belangstelling voor deze school hebben bestaan, want de schoolhouders behoorden qua bezit tot de middenklasse van Voorburg.

De Franse school is in de zeventiende eeuw op diverse plaatsen in Voorburg gehuisvest geweest, afhankelijk van de behuizing van de Franse schoolmeester. Mr. Gillis Lettre koopt op 3 april 1619 het huis *De Poort* en op het erf daarvan een klein huisje, *Het Stalletge*, gelegen aan de zuidzijde van de Dorpstraat, van Maertge Jansdr, weduwe van Cornelis Louwerisz, timmerman. Hij verkoopt het in 1645 aan Jan Byvanck en hij heeft er dus 26 jaar school gehouden. In de koop zijn begrepen de bedstee, tafels en schoolbanken.²²⁸ Paulus Guillermeth bewoont een groot pand aan de westzijde van de Kerklaan ‘over het water tot Voorburg’²²⁹, waarmee dus het perceel *Middendorp* wordt bedoeld. De grootte kan worden afgelezen aan het feit, dat het pand twaalf haarden had plus een oven. Als Jean de Blancourt in 1694 weer terugkeert naar Voorburg bewoont hij een pand naast de katholieke kerk van pastoor Neercassel aan het Oosteinde. De school zou tot ver in de achttiende eeuw in Voorburg blijven bestaan: in 1799 telde Voorburg nog een Franse kostschool onder goedkeuring van het dorpsbestuur.

5.07 Anoniem. De kwakzalver (met detail), circa 1619-1625. In dit detail staat rechts een gebouw met de ingang van een Franse en Duytse school opschrift: ‘Francois ende ooc Duijtsche schole’. Rijksmuseum, Amsterdam

Kwakken²³⁰ aan de Kerklaan: de Latijnse school te Voorburg
Voorburg heeft voor het grootste deel van de zeventiende eeuw een Latijnse school gehad. Zo’n school had het karakter van een kostschool; het merendeel van de leerlingen was inwonend en kon dus van overal gerekruteerd worden. We moeten ons de school voorstellen als een klein, intiem instituut. Voor een dorp van circa 1.400 inwoners is een dergelijke school een opvallend bezit. Dat het kennelijk de moeite loonde in Voorburg een (kost)school voor een beperkte doelgroep draaiende te houden, moet wellicht mogelijk zijn gemaakt door de in verhouding redelijk grote bovenlaag, maar voornamelijk door de ligging vlakbij Den Haag. De Voorburgse vestiging heeft het bijna driekwart eeuw lang volgehouden naast de grote Latijnse scholen uit Den Haag, Delft en Leiden.

Op de Latijnse school werd uiteraard Latijn onderwezen en gesproken maar het onderwijs in de laagste klas of klassen was nog in het Nederlands. In die onderbouw leerden de kinderen lezen, schrijven en elementair Latijn. Na de reformatie begon het Latijn als internationale taal heel geleidelijk terrein te verliezen. Alleen als wetenschappelijke communicatiemiddel bleef het voorlopig onaangetast. Colleges werden in het Latijn gegeven, studenten werden geacht zich in deze taal vlot en exact te kunnen uitdrukken; wetenschappelijke publicaties waren eveneens in deze taal gesteld. De Latijnse scholen waren dus onmisbaar voor leerlingen die wilden gaan studeren. De Latijnse school had zes klassen, Latijn was hoofdvak, Grieks bijvak, waarmee pas in de ‘derde klas’ begonnen werd. Voor vakken als rekenen, aardrijkskunde, Frans of wiskunde kon men over het algemeen niet op een Latijnse school terecht. Dat de school zes klassen had betekende niet dat een leerling in zes jaar de school afliep. Anderhalf jaar doen over één klas kwam vaak voor; één jaar was snel, twee jaren was langzaam. Elk half jaar waren er examens, waarbij leerlingen van een klas naar een hogere konden worden bevorderd. Bij die gelegenheid hield niet alleen de rector een

toespraak, maar ook een of meer leerlingen, uiteraard in het Latijn. De burgerij kon die komen aanhoren. Het was een plechtige gelegenheid, zo’n promotie, en het was een eer voor een leerling om een oratie te houden. Het was de bedoeling dat ze die zelf opstelden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw kenden de Latijnse scholen een periode van bloei. Ze hadden zich hersteld van de inzinking aan het eind van de zestiende eeuw, het leerlingenaantal steeg, de salarissen van de docenten eveneens en de hervormingen wierpen vrucht af, zodat de studenten zich goed in het Latijn leerden uitdrukken en zelfs elegante verzen produceerden. Na 1650 begon de teruggang. Hoe ingrijpend dit proces was kunnen enkele cijfers illustreren. De school in Delft had in het midden van de zeventiende eeuw honderd leerlingen, in 1775 waren het er 25 en het aantal bleef nog verder achteruitgaan.²³¹

In 1623 komen we de eerste vermelding van het bestaan van een Latijnse school in Voorburg tegen. Joost Jorisz Coulster wordt in een notariële akte uit Rotterdam aangeduid als rector van de Latijnse school te Voorburg.²³² Coulster (ook wel: Colster) is afkomstig uit Den Haag en gaat in Leiden in ondertrouw met Elisabeth Bartholomeus van der Cloot uit Delft. Van Coulster wordt hierbij vergezeld door zijn moeder Trijntgen van Hout. Zij was een telg uit de beroemde Leidse regentenfamilie. We vermelden dit, omdat de zus van Joost, Suzanne, zal trouwen met David Paludanus, de opvolger van Joost als rector van de Voorburgse Latijnse school. Moeder Trijntgen van Hout zal later intrekken bij haar dochter en David in Voorburg, daar overlijden en begraven worden. In die ondertrouwakte uit 1610 blijkt Joost van Coulster het beroep van boekbinder uit te oefenen; later wordt hij boekverkoper om uiteindelijk rond 1623 rector van de Voorburgse Latijnse school te worden. Die carrière duurt tot 1626 als zijn zwager David Paludanus (Latijnse variant van Van der Broek) het stokje van hem overneemt na hem waarschijnlijk enige tijd geassisteerd te hebben. Deze David

5.08 Huize Middendorp. Op deze plaats aan de Kerkstraat was een Latijnse school gevestigd. Particuliere collectie

werd in Antwerpen geboren en in 1604 liet hij zich als student theologie inschrijven bij de universiteit van Leiden, gefinancierd door enkele Antwerpse kooplieden uit Amsterdam. Tijdens zijn studie worden er twijfels geuit over zijn talenten en gedrag.²³³ Op 5 oktober 1606 trouwt hij in de Pieterskerk met Susanna van Colster. Twee jaar later, in 1608, laat hij zich als Latijns schoolmeester inschrijven bij de hervormde gemeente in Delft waar hij bij de rector woont. Vanaf 25 december 1608 vervult hij tot 1620 het rectoraat van de Latijnse school in Gorinchem. Hij verdient daar f 300 per jaar. Het vermoeden bestaat dat Paludanus (of zijn vrouw) van zichzelf gefortuneerd was. In 1617 koopt hij voor f 600 een boomgaard bij de Warmoesstraat op het bolwerk met de naam *Blokland* of *Hoogblokland* te Gorcum. Hij betaalt contant. Het laatste levensteken van hem in Gorcum stamt uit 1620.²³⁴ In 1626 komen we hem dus tegen als opvolger van zijn zwager in Voorburg. Het vermoeden bestaat dat hij reeds in 1623 in Voorburg woonachtig was. Hij krijgt dan door koop van Melchior vanden Kerckhoven een woning met twee olie-rosmolens in bezit aan de Kercklaen, ter hoogte van de Kerkhavensloot. Het huis kost 1.900 gulden. In de akte wordt hij aangeduid als Latijns doctor.²³⁵ In 1632 wordt Paludanus verkozen tot ouderling in de Hervormde kerk. In 1633 vertrekt hij naar Goes.²³⁶ Hij wordt daar als rector geassisteerd door zijn oudste zoon die medicus is.²³⁷ Na het vertrek van deze zoon in 1640 wordt zijn andere zoon Georgius tot conrector benoemd. Het huis aan de Kerklaan in Voorburg verkoopt hij in 1640 aan Samuel Casembroot. David overlijdt begin 1646 in Goes. Als Paludanus naar Zeeland is vertrokken, zijn we het spoor van de Latijnse school een aantal jaren kwijt. Van 1645 tot 1647 duikt er in de Voorburgse archieven wel een mr. Jan de Bruyn op, die de opvolger zou kunnen zijn van Paludanus.²³⁸ Pas in 1647 zijn we er zeker van dat hier nog steeds aandacht wordt besteed aan de klassieken. In het notarieel archief van Den Haag komen we Henricus Vroom (ook: From) tegen, die laat vastleggen dat hij nog school- en

kostgeld te goed heeft van ene Alexander van Kervel. Hij wordt in die akte aangeduid als ‘schoolmeester te Voorburg’ en daar kun je nog alle kanten mee op, maar de rekeningen van de kerkmeester uit 1651/1652 geven uitsluitel als de huisvrouw van Vroom, ‘Latijnsche schoolmeester’, wordt begraven.²³⁹ 1652 is toch al geen prettig jaar voor Vroom, want nog geen drie maanden later moet hij ook een kind naar het graf brengen. Deze Vroom is proponent en voorbestemd om predikant te worden. In 1646 vervangt hij gedurende acht maanden de overleden predikant te Scheveningen tot volle tevredenheid van deze gemeente en vermoedelijk is zijn functie in Voorburg slechts een tussenstap geweest in afwachting van een beroeping.²⁴⁰ Hoe lang Vroom op zijn domineesambt heeft moeten wachten, weten we niet.

In 1668 duikt Abraham Drielang oftewel Drilanus op in het archief van de gereformeerde gemeente als hij wordt toegelaten tot de gemeente.²⁴¹ Drilanus komt uit een klassiek nest. Zijn vader, Abraham senior, was eveneens Latijns schoolmeester en wel in Noordwijk. Abraham junior heeft met zijn vrouw Barbara van Osch een tijd in Leiden gewoond voor hij naar Voorburg kwam. Hij komt tot 1672 in de archieven voor. Tijdens zijn korte verblijf in Voorburg weet hij genoeg indruk te maken om in 1671 verkozen te worden tot diaconiemeester. Waar hij na 1672 naar toe gaat, is onbekend.

Na het vertrek van Drielang is er weer een lacune. We komen in 1680 mr. Daniël Pauw, Latijns schoolmeester, tegen in de gemaalgelden, maar op 10 februari 1681 overlijdt hij en wordt in Leiden begraven. Heeft hij in Voorburg school gehouden?²⁴² In ieder geval hebben we in eind 1680 weer zekerheid. Dan komt Cornelis de Bruijn, Latijns rector, hier een Latijnse school houden. In zijn eerste jaar heeft hij al twaalf leerlingen in de kost en in 1683 zijn dat er negen. 1684 wordt echter een rampjaar voor de klassieken in het algemeen en meester Cornelis de Bruijn in het bijzonder. Hij overlijdt en in de kohieren

van het herengeld wordt opgetekend: ‘Cornelis de Bruijn mey 1684 overleden ende tgeheele huijshouden opgebroken ende gedissolveert; daerom geroyeert.’²⁴³ Hij had bij zijn overlijden nog vijf inwonende leerlingen. Met de dood van Cornelis de Bruijn komt een eind aan het onderwijs op de Latijnse school te Voorburg. Kennelijk was het voor anderen niet aantrekkelijk genoeg om de plaats van De Bruijn in te nemen. Dat is geen opmerkelijke zaak, omdat de Latijnse scholen aan het eind van de zeventiende eeuw zelfs in de grotere steden een wat moeizaam bestaan hadden.

Opleiding in een vak

Rond ‘halff vasten’ (midden maart) in 1633 komen Jacob van Dalen en kleermaker Dirck Jacobsz overeen, dat Jacob van Dalen junior, het verweesde neefje van Jacob senior, voor vier jaar bij de kleermaker in de leer komt. Als Jacob junior tijdens die jaren besluit weg te lopen dient zijn oom en voogd vijftig gulden te betalen. De overeenkomst wordt vastgelegd in de tuin van timmerman Jacob aan het Westeinde. Vijf jaar later wordt deze gebeurtenis door een getuige bij die overeenkomst alsnog notarieel vastgelegd.²⁴⁴ Het wordt niet duidelijk waarom het kennelijk nodig is een dergelijke verklaring op te laten tekenen. Dat is in het kader van dit onderwerp ook niet zo interessant. Wel interessant is de overeenkomst op zich. We kennen veel contracten tussen meesters en leerjongens. Er moest immers een vak geleerd worden. Het was de dure plicht van ouders en na hun dood van de weesmeesters of van de voogden. Zo wil Maertge Cornelis de Blois, weduwe van Adriaen Jansz van Rijn, hertrouwen en legt het kindsdeel van de kinderen uit haar eerste huwelijk vast met haar testamentaire verplichting haar kinderen te leren lezen en schrijven ‘ende een eerlijcke exercitie ofte hantwerck te doen leeren.’²⁴⁵ Dat laatste stukje van de voorgaande zin is vrijwel standaard als het gaat om de rechten van wezen en halfwezen bij het overlijden van (een van) hun ouders. Ook in testamenten komen we deze zinsnede met grote regelmaat tegen. Maar waarom is die

overeenkomst over Jacob van Dalen nu zo opmerkelijk? Allereerst wordt niet gesproken over een vergoeding voor kost en inwoning. Nu kan het natuurlijk zijn dat Jacob junior bij zijn oom of bij een andere voogd bleef wonen, maar dat was hoogst ongebruikelijk. Een leerjongen trok over het algemeen in bij het huishouden van zijn leermeester. Een tweede opmerkelijk element is dat de kleermaker geen vergoeding krijgt voor het opleiden van Jacob junior. Alleen als de kleine Jacob voortijdig de benen neemt, krijgt Dirck Jacobsz een (vrij bescheiden) financiële tegemoetkoming.

5.09 Adriaen van Ostade, *Schildersatelier*, circa 1670-1675. In het atelier zet een gezel de verven op een palet en wrijft een leerjongen verf op een steen. Rijksmuseum, Amsterdam

Om dat te kunnen begrijpen moeten we ons realiseren dat er in de zeventiende eeuw werkende kinderen in overvloed waren. Ouders of erfgenamen die redelijk goed bij kas zaten, betaalden tussen de vijfenveertig en driehonderd gulden voor een opleiding. De gewone man kon die bedragen absoluut niet missen. Dus moest een leermeester op een andere wijze gecompenseerd worden voor zijn kosten en moeite en dat was door de leerjongens flink te laten meewerken in de zaak en in het gezin. Kinderarbeid werd in de zeventiende eeuw niet veroordeeld als er een opleidingselement in zat. Het gevaar was natuurlijk levensgroot, dat de leermeester de jongens opzadelde met klusjes die voor hem profijtelijk waren, maar waar de leerjongens niets van leerden. Er wordt dan ook vaak geklaagd dat de bazen hun jongens ‘meer gebruycken tot slaven als tot ambachten te leeren.’²⁴⁶ Dat de meesters hun pupillen soms slecht behandelden, hebben we al eerder gezien bij Jan Arondeus, de Voorburgse chirurgijn, die tijdens zijn leertijd te maken krijgt met een dronken en onredelijke leermeester Cornelis Stalpert vander Wiele. Dat er dus bij de overeenkomst tussen Jacob van Dalen en kleermaker Dirck Jacobsz niets vermeld wordt over op zijn minst leergeld, moet waarschijnlijk zijn verklaring vinden in de mogelijkheid, die de kleermaker zag om genoeg voordeel te hebben van een werkende leerjongen om zijn moeite en mogelijk zelfs kost en inwoning rendabel te maken.

We hebben het tot nu toe steeds over leerjongens gehad, maar ook de meisjes trokken na het basisschooltje de maatschappij in, vaak zelfs nog eerder dan jongens. Zij gingen, als zij niet thuis meewerkten in het bedrijfje van hun ouders, als dienstmeisje aan de slag in het huishouden van boerenfamilies, waar altijd veel werk was, of bij meer welgestelde mensen. Het leeraspect bij deze tewerkstellingen was veel minder groot dan bij de jongens, al moeten we, zoals we zagen, bij de laatste groep hierover ook niet al te grote illusies koesteren. De leertijd bij de meisjes ging bijna onmerkbaar over in een meer volwassen arbeidsinzet. Een enkele keer vinden we in de notariële archieven een

verklaring van goed gedrag van een Voorburgs meisje. Bij de jongens lag dat wat anders. Had een leerjongen zijn tijd er op zitten, dan werd de opleiding met een verklaring, getekend door zijn leermeester, afgesloten. In de steden ging daar vaak nog een examen, afgelegd voor enkele gildemeesters, aan vooraf. In Voorburg werd dat laatste kennelijk niet gedaan. Leermeester Willem Hendricxsz Boeckhorst, meester-hoedenmaker, en zijn pupil Willem Jansz Gilthuijsen gingen naar het gerecht van Voorburg en meester Willem gaf daar een verklaring af, ‘dat hij requirant [Willem Jansz] den tijt van vier jaeren bij hem deposant [Willem Hendricxsz] als leerknecht heeft gewrocht omme het ambacht van hoedemaker te leeren, ende dat hij Gilthuijsen hem geduirende sijnen dienst sodanich daerinne heeft gedragen ende gecomporteert als een eerlijck, trouw ende neerstich leerknecht toestaet ende schuldich is aen sijn meester te doen, zulcx dat hij deposant denselven requirant Willem Jansz Gilthuijsen is bedanckende voor sijnen getrouwen dienst.’²⁴⁷

5.2. De hoeksteen van het dorp

Het huwelijk vormde de hoeksteen van de zeventiende-eeuwse samenleving. De organisatie in families speelde een essentiële rol en voor de stabiliteit van die organisatie waren geslaagde huwelijken nodig. De norm was daarbij niet de mate waarin de echtelieden zich naar eigen tevredenheid konden ontplooien. Het ging erom kinderen te verwekken, te verzorgen en op te voeden en op een verstandige manier een huishouden te voeren. Daarnaast was het uiteraard belangrijk zorg te dragen voor kapitaal, status en reputatie, overigens zonder liefde en passie als medevoorwaarden voor een geslaagd huwelijk te ontkennen.

Er waren in de zeventiende eeuw tal van gelegenheden voor een jongeman om een meisje te ontmoeten: in een herberg, op het ijs, op de kermis, bij een bruiloft of in de kerk. Maar hoe kwam je verder met haar in contact? Daar waren boekjes voor met waardevolle tips,

5.10 Gesina ter Borch, Echtbaar met kindje, 1652 (detail). Rijksmuseum Amsterdam

zoals: breng het meisje thuis, ga zo vaak mogelijk bij haar op bezoek en geef cadeaus. Handschoenen bijvoorbeeld, of een strik voor in het haar. De belangstelling van een meisje kon je wekken door iets eetbaars mee te nemen, bijvoorbeeld vers fruit of wafels. Enfin, voor een creatieve geest waren de mogelijkheden tot vrijerij legio. De gangbare praktijk van de Gouden Eeuw was dat kinderen zelf hun partner mochten uitzoeken, onder voorwaarde dat ze van een huwelijk afzagen als de kandidaat voor hun ouders onaanvaardbaar was, want bij minderjarigheid was toestemming van pa en ma vereist. Een jongen was met vijftientig jaar meerderjarig en een meisje op haar twintigste. Gaven de ouders geen toestemming, dan ging het huwelijk niet door. Minderjarigen probeerden daar soms aan te ontkomen door in het geheim in Brabant te trouwen, waar toestemming van de ouders niet vereist was. In het zoeken naar een partner waren vader en moeder bereid om rekening te houden met de voorkeur van hun kinderen – zolang die het familiebelang niet schaadde.

We kennen twee ooggetuigenverslagen van de wijze waarop zo’n vrijerij in de zeventiende eeuw in zijn werk ging in Voorburg. De Zeeuwse dichter Philibert van Borsselen, die een lofdicht schreef op *De Binckhorst*, vertelt hierin, dat Snouckaert, de heer van buitenplaats *De Binckhorst*, op zondag na het middaguur met een goede vriend naar Voorburg wandelt. Hij ziet daar de jonge meiden, die hij omschrijft als:

*Bruyn van lijfmaer gesont, van cleeding slecht (eenvoudig) maer aerdigh,
Van seden bot maer vry, van leden grof maer vaerdigh,
Vervalschen niet door const t’ natuerlick aengesicht,
Het lood-wit vermillioen, al s’ hofs blancketsel licht (make-up)
Is haer gantsch onbekent, t’ hayr met een priem te krollen,
D’ ooch-brauwen trecken uut, de borsten op te vollen.*

Stevige meiden, geen opsmuk, geen opgevolde boezem: puur natuur. Zij maken zich niet op, zoals hofdames, zij kennen het gebruik van make-up niet. Ze zetten geen krullen in hun haar en werken hun wenkbrauwen niet bij. Nee, ze zijn puur natuur, zoals God ze heeft geschapen. Van Borsselen geniet van de ongereptheid en dat past natuurlijk goed in een lofdicht op een buitenplaats, waarin het landleven gunstig afsteekt tegenover het stadsleven: *De dorpsche liefd’ is lieflick, Oprecht end ongeveynst, gestadig end gerieflick End niet als in de stad, waer alleen goet end gelt Selfs boven d’ eerbaerheyt, deuchd, ende wijsheyt geldt.*²⁴⁸

Constantijn Huygens beschrijft in zijn gedicht ‘De Boer’ een poging van een boerenzoon het meisje van zijn dromen te veroveren. Hij geeft hoog op van zijn liefde voor haar en demonstreert zijn lenigheid bij het dansen. Maar de meeste indruk lijkt zijn relaas over zijn toekomstig bezit op haar te maken. Hij komt dan wel uit een nest van tien, maar al

5.11 Jan Havicksz Steen, Het stoeiende paartje, circa 1660. Museum De Lakenhal, Leiden

zijn broers en zussen zijn er niet meer, dus hij erft alles. Hij heeft geen last van huur of pacht; alle grond van zijn vader zal straks van hem zijn. Als hij een ring om haar vinger heeft gedaan, gaan de vaders in overleg over de huwelijkse voorwaarden en kan de poging als geslaagd worden beschouwd. En dan vormen de boerenzoon en zijn Trijn het ideale Hollandse echtpaar: hij ruimt de stal op, zij boent de vloer en poetst het tin, maakt het melkvat schoon, en let op de karnton en het stremsel. Ze is zuinig op hun spullen en doet haar best om iets te verdienen.

Ouderlijke permissie

Bij het zoeken naar een geschikte partner kon een aantal risico’s beter worden vermeden. In de eerste plaats waren dat een groot leeftijdsverschil en verscheidenheid van sociale status en religie. Ook een verbintenis die louter en alleen op passie gebaseerd was, werd ontraden. De ernstige bezwaren tegen een huwelijk waarbij de partners tot verschillende kerkgemeenschappen behoorden, worden besproken in hoofdstuk 3 over religie. Tegen de ouderlijke weigering was eigenlijk geen beroep mogelijk zolang de gelieven minderjarig waren. Ouders konden weigeren op grond van al te grote ongelijkheid, omdat dat zou kunnen leiden tot de ontoring van een geslacht of het niet kunnen onderhouden van een gezin. Ook jeugdigheid of een nog niet afgeronde opleiding vormden goede argumenten. Een kennelijk te groot leeftijdsverschil speelde onder andere een rol bij Dominicus van Blonckvliet en Adriana

Hooftdorps. Op 12 juli 1650 verschijnen ze voor schepenen van Voorburg om voor dit gerecht hun trouwbeloften te laten vastleggen met het vaste voornemen het definitieve huwelijk zo snel mogelijk te sluiten. Die haast wordt verklaarbaar als de vader van de toekomstige bruidegom, Jan van Blonckvliet, het gerecht van Voorburg op 23 oktober 1650 verzoekt de akte van trouwbeloften onwettig te verklaren en te stoppen met verdere stappen om tot het huwelijk te komen van zijn, blijkt nu, minderjarige zoon met de meerderjarige Haagse Adriana. Joan van Ophoven, de schout, zegt in een verklaring dat het gerecht de Politieke Ordonnantie zal volgen wanneer er een huwelijksverzoek komt. Deze ordonnantie was op 1 april 1580 door de Staten van Holland en West-Friesland opgesteld, waarin de ge- en verboden in de huwelijkswetgeving vastgelegd waren. Met andere woorden: er kan geen huwelijk gesloten worden. Inmiddels hebben de gelieven de benen genomen en Dominicus weet niet van opgeven. In een hartverscheurend briefje aan zijn neef vraagt hij hem een goed woordje te doen bij pa Van Blonckvliet. Neef Adriaen van Immerseel zal, vreest Dominicus, wel op de hoogte zijn van hun vlucht door ‘het gelachter [geroddel] van veel quaetwillige personen’, maar hij moet overtuigd zijn van hun eerbare bedoelingen. Hij heeft zijn vader niet rechtstreeks geschreven, omdat hij vreest dat zijn pa uit woede de brief niet eens zal aannemen. Het resultaat van de bemiddeling dient naar Utrecht gestuurd te worden, waar het paar na de vlucht onderdak heeft gevonden bij mr. Willem Hooftdorps, een broer of oom van Adriana.²⁴⁹ Of de twee uiteindelijk toch nog met elkaar getrouwd zijn, vermeldt de historie niet. Wel is het zo dat landelijk gezien dit soort zaken niet tot op het bot werden uitgevochten. In het merendeel van de gevallen haalde een van beide trouwlustigen bakzeil (vaak om financiële redenen door de dreiging van onterving), maar in een aantal gevallen legden de ouders zich bij het kennelijk onvermijdelijke neer.

5.12 Jacob Gole, Johan Spitzius, Luthers predikant in Den Haag, op 57-jarige leeftijd, 1697. Rijksmuseum, Amsterdam

Kinderen, en dan met name minderjarige kinderen, die tegen de wil van hun ouders een huwelijk wilden doorzetten, konden in de tweede helft van de zeventiende eeuw in een betershuis worden opgesloten wanneer de ouders dat konden betalen. Die beterhuizen herbergden mensen, die om uiteenlopende redenen een last voor hun omgeving of de gehele samenleving waren geworden. Het betrof losbollen, zwarte schapen, verkwisters, aan de drank verslaafden, geesteszieken, maar dus ook ongehoorzame kinderen. Er moest een rekest worden ingediend bij het Hof van Holland met enige onderbouwing en dan kon men besluiten tot opname. We zullen dit terugzien in het hoofdstuk over geestelijke gezondheid (deel 6). Die onderbouwing kon bestaan uit vage algemene bezwaren of beschuldigingen, zoals het aantasten van de familie-eer door de aangeklaagde. Veel verweer kon het slachtoffer daartegen niet voeren. Een opname in een betershuis kon in duur uiteenlopen van enkele maanden tot levenslang al naar gelang de mening van de familie of de bevindingen van een commissie die min of meer jaarlijks de gevallen evalueerde.²⁵⁰

De domineesdochter en de militair

Die angst voor opname in een betershuis beheerst de gedachten van Johanna Catharina Spitzius. Zij is de dochter van de evangelisch-lutherse predikant Johannes Spitzius te Den Haag en is van huis weggelopen. In juni 1686 trekt ze tegen betaling in bij Sophia Fockens en haar man, luitenant Aelbrecht Bos, te Voorburg. De geliefde van Johanna is een adellijke Duitse militair, Johan Phillip Meckel van Hemsbach, en waarschijnlijk een kennis van Aelbrecht Bos uit het leger. Dominee Spitzius is uiterst ongelukkig met de situatie en vraagt het gerecht van Voorburg getuigenverklaringen over de affaire te verzamelen. Zo worden hospita Sophia Fockens en haar dienstmeid ondervraagd. Sophia gaat niet verder dan te zeggen dat Johanna en de ritmeester elkaar weliswaar vriendelijk bejegenen, maar altijd in aparte kamers slapen. De dienstmeid

gaat in haar getuigenis verder. Zij heeft bij het binnenlopen van de kamer van Johanna de ritmeester in bed aangetroffen, maar, voegt zij eraan toe, Johanna verklaarde dit door te zeggen dat de ritmeester een weinig vermoeid was. Verder wil het gerecht van Voorburg erachter komen of er sprake is van trouwbeloften, bevestigd door cadeaus (in dit bijzondere geval een gouden horloge). De getuigen blijken verder over een vrij selectief geheugen te beschikken. Zo geven ze toe dat dominee Spitzius talloze malen geprobeerd heeft om zijn dochter naar huis te laten terugkeren en toen dat niet lukte, heeft aangedrongen op het vastleggen van trouwbeloften om een eervolle vrouw van haar te maken. In dat geval was hij bereid haar te vergeven. Het lukt Johanna echter niet die trouwbeloften van haar minnaar los te krijgen. Hij zegt wat uitstel nodig te hebben, omdat hij in Duitsland het een en ander moet regelen. Op een morgen, als Johanna bij de overburen op bezoek is, ziet ze haar vader bij secretaris Van Leeuwen naar binnen gaan. Ze schrikt enorm: ‘Wat weet ick wat mijn vader mij sal willen doen. Hij sal mij misschien willen vast setten.’ Ze vlucht naar zolder en ’s nachts gaat ze met Sophia Fockens en een ruiter uit de garde van de ritmeester naar de Delftse herberg *De Roscam*.

De zaak blijft maar spelen. In maart 1687 plaatst ritmeester Meckel een tegenzet. Hij laat door het Voorburgse gerecht dezelfde mensen verhoren als in 1686 is gebeurd, maar nu met andersoortige vragen. Kennelijk is hij ervan beschuldigd Johanna geschaakt te hebben en dat wil hij weerleggen. Allereerst blijkt dat Johanna het huis heeft verlaten vanwege ruzie met haar vader en stiefmoeder. Zij heeft dat geheel vrijwillig gedaan ‘dat sij, Johanna Spitsius, gesegt heeft, dat sij was wech gegaen uijt vreesse dat haer vader haer soude vast setten.’ Vervolgens krijgen de getuigen vragen die het handelen van dominee Spitzius in een wat ander licht moeten plaatsen. Zo zou de predikant geen bezwaar tegen de relatie hebben als zwart op wit kwam te staan dat Meckel zijn dochter zou trouwen ook al zou dat nog wel vier jaar duren. Toen die verklaring niet kwam, is hij tegen zijn

dochter uitgevaren en heeft ‘geseijt sij duijvels kindt soude loopen voor de duijvel; hij begeerde haer voor geen kindt meer te kennen, sij soude loopen waer sij wilde.’ Hij heeft, toen Johanna niet op haar logeeraadres in Voorburg was, al haar spulletjes uit haar kamer meegenomen. Uiteindelijk wil ritmeester Meckel nog wel even notarieel vastgelegd hebben dat hij zijn geliefde meermalen heeft ontraden het ouderlijk huis te ontvluchten. De zaak wordt voorgelegd aan de Hoge Krijgsraad. Helaas is het uiteindelijk oordeel niet bekend, omdat de akte wel in de index van de krijgsraad staat, maar niet meer in het archief aanwezig is.

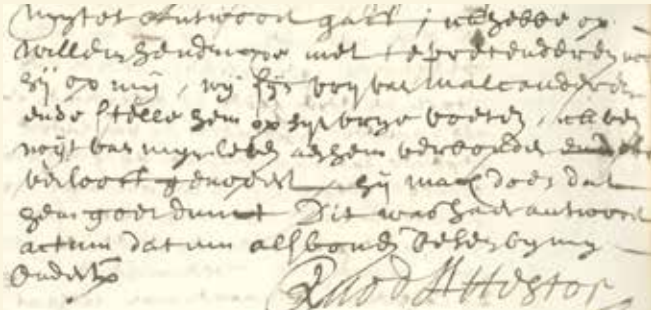
Verboden graden

Naast de ouderlijke permissie bij minderjarigheid bestond er nog een beletsel, dat zeer serieus werd genomen: de verboden graden van verwantschap. Na de reformatie was de verantwoordelijkheid voor de huwelijkswetgeving van de kerk op de seculiere overheid overgegaan. Dat betekende niet dat de gereformeerde kerk zich in het geheel niet met het huwelijk bemoeide, maar de regelgeving liet de kerk toch in belangrijke mate over aan de overheid, die een en ander vastlegde in de al eerder genoemde Politieke Ordonnantie. Met voorouders of nakomelingen in rechte lijn mocht men niet trouwen evenmin als met broers en zusters (heel of half). Ooms mochten niet met nichten of hun nakomelingen trouwen, evenals dat verboden was tussen tantes en hun neven. Met deze regels werden niet alleen de verboden graden in bloedverwantschap aangeduid, ze golden ook wanneer man en vrouw vanwege een eerdere verbintenis verwanten waren. De gedachte daarachter was, dat het huwelijk man en vrouw één maakte. Men kon dus niet trouwen met bloedverwanten van een overleden partner: een weduwe kon niet hertrouwen met de weduwnaar van haar zuster, net zomin als tussen een weduwe en de broer van haar overleden man, ook al was er van directe bloedverwantschap in feite geen sprake. Hoe serieus die verboden graden werden genomen merken de

Voorburgers Adriaen Timmer en Marytgen Willemsdr. Adriaen is getrouwd geweest met Digna Willemsdr. Het paar heeft enkele kinderen gekregen, maar die zijn allemaal gestorven. Na de dood van zijn vrouw heeft Adriaen ‘hem zoeverre vergeten ende verlopen, dat hij vleysselick geconverseert heeft met Marytgen Willemsdr, zijn voorseide overleden huysvrouws zuster.’ Die ‘conversatie’ is niet zonder gevolgen gebleven: Marytgen heeft het leven geschonken aan een dochter. Deze, volgens zeventiende-eeuwse begrippen, bloedschande kan niet zonder straf blijven. Arent van Duivenvoorde, baljuw van Rijnland, eist forse straffen: geseling, levenslange verbanning uit Holland en West-Friesland en verbeurdverklaring van hun gehele bezit. De uiteindelijke veroordeling zal niet mis zijn geweest, ook al vielen de straffen over het algemeen veel lager uit dan de eisen van de aanklager. We kennen de gerechtelijke uitspraak niet; zowel Adriaen als Marytgen verschijnen niet op het proces, ook al zijn ze viermaal ‘met luider stemme’ gedagvaard. Het stel zal wel eieren voor zijn geld hebben gekozen en vertrokken zijn, voordat de bezittingen in beslag genomen konden worden en ze publiekelijk gegeseld zouden worden.²⁵¹

Trouwbelofte en ondertrouw

Er waren twee mogelijkheden om te trouwen: voor de predikant in de gereformeerde kerk en voor hen die deze vorm niet met hun geweten konden verenigen voor de plaatselijke magistraat. Het huwelijk kwam uiteindelijk tot stand door de ondertrouw en de later volgende bevestiging. Met de ondertrouw, meestal met getuigen voor de predikant of magistraat was het huwelijk deels gesloten. Maar het werd uiteindelijk officieel nadat het huwelijkse voornemen driemaal publiekelijk was afgekondigd en er geen bezwaren waren aangetekend. Ondertrouw kon niet meer worden verbroken; alleen door tussenkomst van de magistraat en met goedvinden van beide partijen kon de voorgenomen verbintenis ontbonden worden. Bij de trouwbelofte gaat het om een tussen twee personen uitgesproken

familie Vrancken en Jan Pompeus krijgen gedurende die veertien jaar van de heiligegeestmeesters een kostgeldvergoeding voor Annitge.²⁶⁰

Het ongehuwd moederschap was een schande, maar viel in het niet bij de schande van het te vondeling leggen van je kind. Die beschuldiging kreeg Maria van Kempen naar het hoofd geslingerd door de tachtigjarige Simon Dammasz en zijn vrouw Neeltje Roberts. Maria van Kempen werkte als dienstmeid van juffrouw Sintelear. Juffrouw Sintelear (een verbastering van Gysberte de St. Hilaire) die op huize Zijdervliet woonde, bestierde naar alle schijn een nogal frivole huishouding. Maria raakte tijdens haar dienstverband aldaar zwanger, had zich volgens Simon en zijn vrouw door de vader laten afkopen met tachtig gulden en had het kind als vondeling op straat gelegd. Het oude echtpaar had het kleintje op verzoek van een gerechtsdienaar vervolgens negen maanden lang verzorgd. In een notariële verklaring uit 1664 beweerden de oudjes dat het kind nog steeds in leven was.²⁶¹

Dienstmeid: een kwetsbaar beroep

Een dienstbode die in verwachting raakte zonder vooruitzicht op een huwelijk, zag haar toekomst in rook opgaan; niet alleen was er het dreigende perspectief van het verlies van inkomen en onderdak, maar ook dat van een leven in schande en armoede. Dienstmeiden werkten overwegend intern bij hun werkgever. Zij liepen daardoor aanzienlijk gevaar tijdens hun werk zwanger te raken. Hun kwetsbaarheid kwam voort uit het feit dat ze onder handbereik van broodheren, zonen des huizes en mannelijke collega’s leefden en daardoor vatbaar waren om onder druk seksuele gunsten te verlenen. Die druk kon bestaan uit de belofte van kleding, sieraden of een huwelijk of door dreiging met fysiek geweld of ontslag. Zo vertelt Bleecke An uit Bredero’s Spaanschen Brabander:

*Mijn miesters ouwste seun die tasten staach mijn borsten
Ick weerde my niet seer, ick lietet hem al doen.*

5.15 Nicolaes Maes, De luistervink, 1657. Dordrechts Museum

De wrange ironie van de zaak was dat ontslag ook onvermijdelijk was als ze toegaven en zwanger raakten. Dat ondervond Ariaentje Aelbreghts. Cornelis van Vlaerdenburch, dertig jaar oud uit Voorburg, verklaart voor de notaris dat Ariaentje twee jaar bij zijn broer als dienstmeid heeft gewerkt en zich daar heeft doen kennen als vroom en eerlijk en zich heeft ‘gecompeteert gelijk een vroupersoon behoort te doen sonder de minste opspraeck van ijmanden.’ Maar dan verschijnt Pieter Gerritsz Post ten tonele en biedt Ariaentje een salaris van 84 gulden, een vooruitgang van zo’n 17% en Ariaentje verandert van werkgever. Ook heeft zij een arbeidscontract voor twee jaar. Maar het noodlot slaat toe: na anderhalf jaar wordt zij op staande voet ontslagen om geen andere reden dan dat de zoon des huizes haar zwanger heeft gemaakt. De verklaring die op verzoek van Ariaentje is afgegeven, zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij het invorderen van het resterende salaris en mogelijk ook bij de afhandeling van de zwangerschap.²⁶²

Een nog triester voorbeeld van de kwetsbaarheid van dienstboden is het verhaal van Maertge Maertens Brechman uit Bremen, dienstmeid bij jonkheer Maurits van Sijdenburgh, wonend op het buiten *Zijdervliet*, gelegen op het perceel waar nu *Vreugd en Rust* staat.²⁶³ Zij was ongewenst zwanger geraakt door een gast van de jonkheer. Haar bevalling zou in een drama eindigen. Op 25 januari 1649 komen Abraham Trijstram, schepen, Lenaert van Swieten, mr. Jan vander Wilde, chirurgijn, en Maertge Cornelis, vroedvrouw, allen Voorburgers, in opdracht van de baljuw van Rijnland naar het huis van jonkheer van Sijdenburch en schouwen het dode lichaam van ‘een jonck gebooren knechtgen twelck gesteecken ofte gedolven was

in een putge leggende inde schuijr’. Het onderzoeksteam bekijkt het lichaampje ‘sonder datmen eenige verseeringe ofte quetsinge in ofte aent hoofd ofte aen eenige andere ledematen vant voorseide kindeken heeft connen sien ofte bespeuren.’²⁶⁴ Vervolgens wordt Maertje stevig ondervraagd. Zij bekent acht weken eerder tegen zonsopgang een kind gebaard te hebben, waarna zij enige tijd bewusteloos is geraakt. Toen ze weer bij zinnen kwam, heeft ze het kind bij haar in bed genomen, maar de vrucht was ‘alreede laeu ofte kout’. Vervolgens heeft zij het kindje met de nageboorte in het stro verborgen, waarna ze het een dag later toen ze zich wat sterker voelde, heeft begraven. Kennelijk is het voorval blijven knagen of waren er al serieuze verdenkingen, want na twee maanden vertelt ze Sijdenburchs dochter over de bevalling. Daarbij vermeldt ze ook dat jonkheer Emont vanden Broeck de vader van het kindje was, want zij had verder met niemand contact gehad. Die jonkheer Emont vanden Broeck nam het niet zo nauw. Hij had in Breda ook al een kind van een andere vrouw in de kost gedaan voor wie hij jaarlijks alimentatie betaalde.²⁶⁵ Maertge wordt door het gerecht van Rijnland veroordeeld tot een verbanning van 25 jaar uit Holland en West-Friesland en bij verbreking van de ban tot openbare geseling en brandmerking, hetgeen een relatief lichte straf is. Het gerecht zal haar versie van de gebeurtenissen wel geloofwaardig hebben geacht. Maertge is dan inmiddels al met onbekende bestemming uit Voorburg vertrokken.²⁶⁶

Ongewenste zwangerschap kwam niet alleen in eenvoudige milieus voor. Ook in de hoogste kringen werd vooruitgelopen op de huwelijkske genietingen. De oudste zoon van Huygens, Constantijn Huygens junior, was een charmeur die er meer dan één huwelijkskandidate op na hield. De roepnaam van Constantijn junior was Tien. Hij verwekt als vrijgezel op 39-jarige leeftijd een dochter bij de kunstzinnige Isabella Dedel. Zijn 71-jarige vader Constantijn, die zijn gezin puriteins streng regeert, is razend en spreekt het machtswoord: ‘Er mag niet gehuwd worden met een zwangere

bruid. Zo’n affront kan de familie niet verdragen!’ Isabella noemt haar kind Justina en geeft haar de roepnaam Tien, wat ongetwijfeld confronterend bedoeld was. De ouders zien elkaar niet meer, maar in haar testament legt ze het vaderschap van Constantijn junior nog eens vast: ‘Justina Huygens, bij mij verwekt door Constantijn Huygens, heer van Zeelhem.’ Saillant detail: Isabella was de dochter van Johan Dedel, een van de beste vrienden van Constantijn Huijgens senior.²⁶⁷

Het ‘lichtvaerdich opswereen’

Wie de vader van een ongebooren kind is, kan bij een eventuele gerechtelijke procedure moeilijk worden aangetoond, omdat het bewijs nu eenmaal lastig te leveren is. Als de man in kwestie categorisch ontkent dan is er niet veel hoop op een financiële regeling, laat staan een huwelijk. De geloofwaardigheid van de dienstmeiden werd ook sterk verminderd doordat er nogal eens valse verklaringen werden afgelegd, het zogenaamde ‘lichtvaerdich opswereen’. Zo is daar de in Voorburg spraakmakende affaire geweest van Neeltgen Jans contra Claes Arensz Coppen. Claes heeft een arbeidscontract met Neeltge voor twee jaar afgesloten, maar de verhoudingen vertroebelen flink wanneer Neeltge Claes ervan beschuldigt haar zwanger gemaakt te hebben. Claes ontslaat haar op staande voet en dat zorgt ervoor dat Neeltge het hogerop gaat zoeken. Zij eist bij het gerecht in Voorburg en later bij het Hof van Holland een ferme vergoeding. Allereerst beweert zij dat Claes haar trouwbeloften heeft gedaan en dat zij toen heeft ingestemd met hem te slapen; dus hij moet met haar trouwen of anders dient hij te betalen en niet alleen het salaris voor de rest van de arbeidsduur, maar ook voor ontmaagding, kraamkosten en levensonderhoud van het kind. Neeltge krijgt aanvankelijk van het dorpsgerecht haar zin, dat oordeelt dat er beslag gelegd mag worden op de boerderij. Claes legt de zaak voor aan het Hof van Holland. Hij dreigt namelijk niet alleen een flinke financiële tik te krijgen, maar als hij weigert te trouwen, hangt hem ook een aanklacht boven het hoofd wegens het in

concubinaat leven. Zijn verdediging bestaat uit een ferme ontkenning van geslachtsgemeenschap en hij wijst erop dat die hele zwangerschap uit de duim gezogen is. Bovendien is inbeslagname van zijn boerderij juridisch onjuist, omdat hij boerderij, erf, dieren en de rest van de inventaris aan zijn broer heeft verkocht. Het Hof vindt dat Neeltge wel wat veel eist. Het salaris, dat zij nog tegoed heeft, moet door Claes uitbetaald worden. Verder moet zij onmiddellijk uit de boerderij vertrekken en mag zij zich daar nooit meer vertonen. Op de andere punten van haar eisen zal het Hof in een later stadium terugkomen, als het kind daadwerkelijk ‘tevoorschijn comt.’²⁶⁸

Is in bovenstaand geval nog veel ruimte voor twijfel over de juiste gang van zaken (we weten immers niet of Neeltge echt zwanger was), in het geval van Grietje Theunissen van Zevenhuijsen is wel heel duidelijk sprake van kwade trouw. Grietje, die in het dorp bekend staat als Griethoer, loopt op alle dagen en zoekt de hulp van Jannetje Ariens, Voorburgse vroedvrouw en echtgenoot van Dirck Jansz Cluijt van Paridon. Jannetje instrueert Grietje hoe zij moet reageren als zij het kind baart: ‘Ick sal in reguarde van [met betrekking tot] het noemen vande vader van het kint u voorseggen de woorden die gij dienaengaende sult gebruijcken. Seyt mij die na, want gij moet den vetste vogel kiezen. Ick heb sulcx wel meer gedaen ende noemt voor den vader vande vrucht monsieur Schenckel, daer sult gij t’meeste gelt van crijgen daerom soo moet gij iemant noemen die gelt heeft want dan sult gij [...] en ick tsamen gelt crijgen.’ Twee andere vrouwen die bij de bevalling aanwezig waren, hebben vervolgens verklaard gehoord te hebben, dat Griet de heer Schenckel als vader noemde.²⁶⁹

Financiële schikking

Er moest een financiële regeling getroffen worden indien de zwangerschap niet leidde tot een huwelijk. Daar had niet alleen de (aanstaande) moeder belang bij, maar in veel gevallen ook de rechtbank, want de financiële last werd natuurlijk liever gelegd bij de vader dan

bij de plaatselijke armenkas. Als het vaderschap erkend werd of in een procedure als aannemelijk werd geoordeeld, moest vastgesteld worden om wat voor bedragen het zou gaan. De samenstellende posten voor de vergoeding waren: compensatie voor verlies van maagdelijkheid, kraamkosten en alimentatie voor het kind. Naarmate de status van de beide bedpartners hoger was, werd ook de vergoeding voor het verlies van maagdelijkheid hoger, omdat de vrouw nu eenmaal als ex-maagd een minder aantrekkelijke partij was voor een huwelijk. De kraamkosten en de alimentatie lagen min of meer vast, al werd hiervan ook de hoogte bepaald door de maatschappelijke status van de vader.

Jacob Snouckaert III, heer van *De Binckhorst*, is verantwoordelijk gebleken voor de zwangerschap van Isabella Boijmer. Hij betwist dat niet, maar heeft wel grote moeite met de forse financiële tegemoetkoming die namens haar geëist wordt. Isabella is de dochter van kapitein Frederick van Boijmer, een gewaardeerde hoge militair en onder andere raadsheer bij het Hof van Holland. Kortom: Isabella is niet van de straat en wenst dan ook een vergoeding van 300 gulden alimentatie en 500 gulden kraam- en andere kosten, waarin wellicht ook de vergoeding voor de defloratie zit. Snouckaert vindt de eis veel te hoog en biedt aan het kind onder zijn hoede te nemen, op te voeden en te verzorgen. Dat laatste gaat niet door. Hij neemt geen genoegen met de uitspraak van het Hof van Holland en brengt de zaak voor de Hoge Raad, waarbij hij verzoekt inzage te krijgen hoe de geëiste bedragen zijn samengesteld.²⁷⁰ De zaak komt niet tot een uitspraak, althans die is niet terug te vinden. Men zal wel wóór het definitieve oordeel van de Hoge Raad geschikt hebben. Voor Isabella heeft de zwangerschap uiteindelijk geen gevolgen op de huwelijksmarkt; zij trouwt met de bepaald niet onbemiddelde Willem van Steeland en vestigt zich in Oisterwijk. Daar overlijdt ze op 49-jarige leeftijd.

Over heel andere bedragen spreken we in het geval van Leendert

Westerlaen en Catharina vander Minne. Het paar heeft elkaar in 1666 trouw beloofd. Catharina raakt voor het huwelijk zwanger maar de baby komt kort na de geboorte te overlijden. Aanvankelijk hebben ze ruzie gehad over het gestand doen van de trouwbelofte, maar nu het kindje is overleden, besluiten ze tot een akkoord te komen. Catharina ziet af van haar rechten op vergoeding voor de valse trouwbelofte, de ontmaagding en haar verloren gegane eer, kraamkosten en andere zaken. In ruil daarvoor betaalt Leendert haar 90 gulden en is daarmee vrij om met een andere vrouw te trouwen en dat doet hij ook; een jaar later huwt hij met Maritge Cornelis van Eversteijn.²⁷¹

Cornelis Arens vander Bos is voornemens te trouwen met Willemijntje Willems van Schoten en in Voorburg en omgeving is de aankondiging van het huwelijk al afgeroepen. Dit komt Elisabeth van Erverveldt uit Katwijk ter ore en zij stapt naar het Voorburgse gerecht om aan te geven dat het huwelijk niet kan doorgaan, want Cornelis heeft haar trouw beloofd en uit hun relatie is reeds een meisje geboren. Om haar zaak nog geloofwaardiger te maken, deelt ze mee dat ze op het moment suprême van de bevalling Cornelis genoemd heeft als de vader. Ze eist twee gulden en tien stuivers wekelijks voor het onderhoud van het kind, totdat het zichzelf kan bedruipen. Voor kraamkosten eist ze 20 zilveren ducatons (63 gulden) en voor de ontmaagding 200 zilveren ducatons (630 gulden). Cornelis ontkent alles. Het gerecht oordeelt dat op het punt van de huwelijksbeloften geen oordeel gegeven kan worden, dus Vander Bos mag verder gaan met de trouwprocedure met Willemijntje van Schoten. Op het tweede punt, de alimentatie en kostenvergoeding met betrekking tot het de kind, oordeelt het gerecht, dat Vander Bos elke week 22 stuivers moet betalen totdat het kind zestien jaar is. Verder moet hij de kraamkosten vergoeden: 22 gulden. Op een later moment moet het vonnis opnieuw bekrachtigd worden waarvoor Vander Bos een eed moet afleggen voor het gerecht, maar hij verschijnt niet op de zitting. Dus wordt de alimentatieverplichting gehandhaafd. Elisabeth, die

nu getrouwd is met Jan van Deventer, blijft recht houden op haar 22 stuivers per week.²⁷²

Een vergelijkbare zaak is die tussen Michel Girou en Elie Mommereau. Ook hier wordt de man, Michel, beschuldigt de huwelijksbelofte te hebben geschonden en vleselijke conversatie te hebben gehad met Elie. De beslissing van de rechtbank is op z’n zachtst gezegd curieus. Het gerecht acht de eis niet ontvankelijk en accepteert dus de eed van Michel dat er nooit sprake is geweest van belofte, maar ook niet van ‘vleselijke conversatie ofte vermenginge’. Elie moet zelfs de proceskosten betalen, maar het curieuze is dat het gerecht Michel wel verplicht alimentatie voor het kind te betalen, te weten één gulden en vier stuivers per week totdat het kind vijftien jaar is. Bovendien moet hij twintig gulden kraamkosten betalen. Het is zo wel een typisch poldervonnis geworden.²⁷³

Het huwelijkscontract

Was iedereen het erover eens dat er sprake was van een goed koppel, dan werd het tijd om te onderhandelen over de materiële voorwaarden. Die werden in de Gouden Eeuw vastgelegd in een contract. Soms gebeurde dat ondershands, maar meestal ten overstaan van een notaris. Het contract werd ondertekend door bruid en bruidegom, ouders en voogden en vaak ook nog door andere familieleden. De man was in de Gouden Eeuw verantwoordelijk voor het inkomen van het echtpaar, hoewel zijn vrouw soms moest bijspringen. Omdat niet zeker was of hij daarmee op prudente wijze zou omspringen, werden voor de vrouw clausules opgenomen die garanties boden tegen wanbeheer. Vrouwen werden niet principieel onbekwaam geacht om als gezinshoofd op te treden – weduwen konden hun overleden man in die functie vervangen –, maar gedurende het huwelijk was de man altijd verantwoordelijk.

De meeste mannen stierven zonder testament. Sommigen hadden

5.16 Tekstfragment uit notariële akte betreffende Davidt van Leeuwen van Weely en Christina de Locker. Haags Gemeentearchief. Oud notarieel archief

helemaal geen bezittingen en anderen bezaten te weinig om de verdeling ervan door een dure notaris vast te laten leggen. Het erfrecht in Holland bepaalde bij een huwelijk in gemeenschap van goederen, dat de weduwe recht had op de helft van alle bezittingen. De andere helft van de goederen werd verdeeld over de erfgenamen van haar man. Zelfs het recht op vruchtgebruik van het aandeel van haar man had een Hollandse weduwe niet. Het is hier niet de plaats om uitgebreid op het erfrecht in te gaan, maar wel is het van belang dat dit recht beheerst werd door de overtuiging dat ‘het goed moet gaan vanwaar het komt’. Men hechtte er dus aan dat bezit in de familielijn bleef, waaruit het was gekomen. Door het sluiten van een huwelijkscontract en het maken van een testament konden de echtelieden echter de vererving naar hun zin regelen. Welgestelden wensten hun bezit binnen de familie te houden en via een huwelijkscontract kon gemeenschap van goederen worden uitgesloten.²⁷⁴ Een goed voorbeeld van deze praktijk is het huwelijkscontract tussen de weduwnaar Johan van Assendelft, rentmeester van het Vrouwe Elisabeths Gasthuis te Leiden en Geertruyt van Oosterwijck, dochter van de Voorburgse predikant Jacob van Oosterwijck. Het ging hier om een verbintenis tussen zeer welgestelde lieden. Johan van Assendelft bezat tenminste een tiental huizen en andere onroerende goederen. Ook Geertruyt hoefde bepaald niet van de armen te leven; zij had flink geërfd en haar ware bezit blijkt als zij voor de eerste keer zwanger is en beide echtelieden een testament laten opmaken. Het deel van het door Geertruyt bij huwelijk ingebracht vermogen mocht voor de opvoeding van de kinderen worden gebruikt, maar als die volwassen zouden worden, moesten zij elk 1.200 gulden krijgen. Ook haar vader zou bij haar overlijden 1.200 gulden toebedeeld krijgen en haar stiefmoeder 1.000 gulden. Haar kleding en persoonlijke zaken zouden overgaan naar haar zus Maria, haar broer Lambertus zou 200 gulden krijgen, haar mans zoon uit een vorig huwelijk 400 en de armen van Voorburg 150 gulden. Het vermogen van Geertruyt was toen blijkbaar 4.150

gulden, exclusief sieraden en kleding. Het huwelijkscontract ziet er nogal eenzijdig in het voordeel van Geertruyt uit. Vooraf wordt een inventarisatie van de in het huwelijk gebrachte bezittingen gemaakt. Ook wordt vastgelegd dat degene die schulden maakt in de tijd van het huwelijk, alleen daarvoor verantwoordelijk is. In het geval van overlijden van Geertruyt gaan haar bezittingen naar haar kinderen en als die er niet zijn naar haar familie en vrienden. Indien Johan komt te overlijden, dan liggen de zaken voor de langstlevende heel wat gunstiger. Zij krijgt nogal wat onroerend goed plus de helft van het bezit dat tijdens het huwelijk binnen is gekomen.²⁷⁵

Dat het laten opstellen van een huwelijkscontract geen absolute garantie biedt en de belangen van de huwelijkspartners niet in alle opzichten beschermt, heeft Christina de Locker, de vrouw van Davidt van Leeuwen van Weely, gemerkt. Hij is failliet gegaan en de schuldeisers, waaronder Voorburg, dat al enkele jaren geen belasting meer heeft ontvangen, vergaderen hoe nu te handelen. Lucas van Zelhuijsen en zijn vrouw worden op 13 oktober 1668 voor het Voorburgse gerecht in herberg *De Swaen* ontboden. Lucas is de huisbewaarder van het huis van Davidt en Christina. Hij wordt op een aparte manier benaderd. Eerst ‘met vleijende en de misleijende woorden, selfs met beloften van vergelding’. Er wordt tijdens het gesprek ruimhartig wijn geschonken, maar als Lucas onwillig blijft om zijn medewerking te verlenen wordt de toon van het gesprek grimmiger (‘met harde woorden ende genoegsame force, jae met dreijgemente’). Men wil namelijk de sleutel van de deur van het huis van Christina de Locker, zodat twee schepenen naar binnen kunnen. Lucas geeft echter geen krimp. Een man van wie de vrouw van Lucas vermoedt dat het de deurwaarder Hammerlaen is, komt dreigend met een stok achter haar staan en zegt (zie afbeelding 5.16): ‘Vrouwe siet wat gij doet, soo gij weijgert gij sult u handen branden, ’t sijn s’lants saecken, ’t gaet het landt aen ende diergelijcke woorden meer.’ En hiermee is de intimidatie nog niet ten einde. Nadat flink getierd is

5.17 Jan Miense Molenaer, Boerenbruiloft, circa 1637-1668. Particuliere collectie

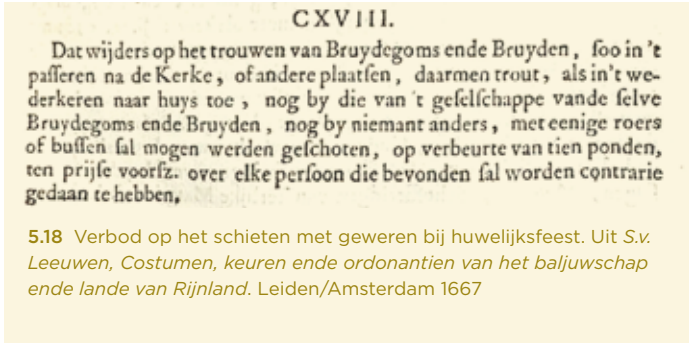
over bankroetiers, die het volk alleen maar ellende brengen, dreigt de deurwaarder haar in hechtenis te nemen, zodat het kind, dat zij als min op schoot heeft, niet meer gevoed kan worden. Het paar geeft niet toe, zelfs niet als gerechtsbode Jan vander Wilde postvat bij de deur van het huis, zodat Lucas, de huisbewaarder er niet in kan.²⁷⁶

Op 29 oktober 1668 komen volgens getuigen Gijsbert de Mundt, substituut-dijkgraaf en baljuw van Rijnland, vergezeld van deurwaarder Hammerlaen, Jan vander Wilde en drie dienaren, die een grote, zware ijzeren hamer bij zich hebben, bij het huis van Davidt en Christina aan. Het is de omstanders direct duidelijk wat ze van plan zijn. Davidt van Leeuwen is bankroet en men komt namens de schuldeisers de bezittingen van het echtpaar ophalen. De dienaars klimmen over de schutting, komen op het achtererf en slaan ‘met seer groote force ende geweld’ twee achterdeuren in, waarna De Mundt en Hammerlaen naar binnen kunnen en alles meenemen wat van hun gading is. De inmiddels op het groot rumoer afgekomen menigte ziet ook nog hoe de dienaars een schuur van buurman Rotteveel openbreken om daar de karos van mevrouw De Locker uit te halen.²⁷⁷

Maar zij stuurt de notaris op het gerecht van Voorburg af met de mededeling dat zij onder huwelijksvoorwaarden was getrouwd en een inventaris zal overleggen met al haar bezittingen en voorwerpen die tijdens het huwelijk door haar met haar eigen geld zijn gekocht. De notaris krijgt van het Voorburgse gerecht te horen dat ze wel zullen zien hoe het verder zal aflopen. En wij moeten dat ook doen, want de afloop van de affaire is ons niet bekend. Maar als zij de voorwaarden kon laten zien, zal zij haar goederen wellicht teruggekregen hebben.²⁷⁸

Een bruiloft in de zeventiende eeuw

Hadden de geliefden een aanvaardbare leeftijd bereikt (voor vrouwen gemiddeld tussen de 23 en 26 jaar en voor mannen gemiddeld tussen de 25 en 28 jaar), waren de ouders het ermee eens en was aan alle andere voorwaarden voldaan, dan werd het voorgenomen huwelijk op drie opeenvolgende zondagen in de kerk afgekondigd. Het paar stond dan ‘onder de geboden’. In die weken kreeg iedereen die bezwaar had tegen het huwelijk de gelegenheid om dat kenbaar te maken. Wanneer iemand kwam melden dat een van de partners elders al was getrouwd of aan een ander een trouwbelofte had gedaan, werd de procedure

stopgezet. Rezen er geen bezwaren, dan kreeg het paar officieel toestemming en vervolgens werd het huwelijk ingezegend door een predikant, in de kerk of thuis. De bevestiging door de predikant maakte het huwelijk rechtsgeldig. Voor wie niet tot de gereformeerde kerk behoorde, was de mogelijkheid geschapen om het huwelijk door de plaatselijke rechtbank te laten bekrachtigen. Intussen waren kleermakers en naaisters aan het werk gezet. Er werd wijn besteld, muzikanten werden ingehuurd, banketbakkers zorgden voor vlaaien, pannenkoeken en taart, en een apotheker kreeg de opdracht om een speciale kruidenwijn te bereiden. In geletterde kringen wijdden feestdichters zich aan het componeren van huwelijkszangen ter opluistering van het grote evenement waarmee het huwelijk werd gevierd: de bruiloft. Dat het er bij zo’n bruiloft ruig aan toe kon gaan, kunnen we onder andere opmaken uit de keurboeken van Rijnland, waarin bepaald wordt, dat niemand ongenood op een bruiloft mag verschijnen en dat de gasten tijdens de optocht naar de kerk of elders niet met een vuurwapen mogen schieten.

Aan het einde van het feest werd het bruidspaar naar bed gebracht door de gasten en vervolgens was het wachten op kinderen. Seksuele contacten dienden volgens de officiële moraal gericht te zijn op voortplanting en waren officieel alleen toegestaan binnen het huwelijk. Over seksuele omgang vóór het huwelijk werd –zoals we zagen - doorgaans niet al te moeilijk gedaan, zij het dat er in geval van zwangerschap wel moest worden getrouwd. Als dat snel gebeurde, was er weinig aan de hand. Werd er kort na het huwelijk een kind geboren, dan werd het stel opgeroepen om voor de kerkenraad te verschijnen en verantwoording af te leggen voor de ‘premature bijligging’. Maar het was voldoende als de echtelieden verklaarden dat ze het nooit met iemand anders hadden gedaan en dat ze elkaar van tevoren een trouwbelofte hadden gegeven. Ze kregen dan een berisping, maar daar bleef het bij.

Omvang en samenstelling van het gezin
Kinderrijke gezinnen zijn een fenomeen van de laatste 100 à 150 jaar. Daarvoor brachten de meeste echtparen in hun vruchtbare periode hooguit om de 24 à 30 maanden een kind ter wereld. Dat hield geen verband met een of andere vorm van geboorteregeling, maar de langdurige borstvoeding zorgde voor het uitblijven van de menstruatie en veroorzaakte dus tijdelijk onvruchtbaarheid. Reken daarbij nog de hoge graad aan kindersterfte en dan komt men aan een gemiddelde van amper twee (volwassen) kinderen per gezin. We nemen gezinnen met kinderen uit 1673 als voorbeeld. In 1673 telde Voorburg in totaal 1607 inwoners (de incidentele bewoners van de

5.19 Peeter Baltens, De avond van het huwelijk, circa 1540-1584. Na het feest leidt de bruidegom zijn bange bruid naar bed. Beiden dragen kroontjes. De huilende bruid heeft een kandelaar en de nachtspiegel in haar handen. Een doedelzakspeler en andere gasten volgen hen. Rijksmuseum, Amsterdam

hofsteden niet meegerekend). De samenstelling van de bevolking zag er als volgt uit:

aantal inwoners	1607	aantal volwassenen	938
aantal echtparen	240	aantal kinderen (gem.per gezin)	669 (2,2)
aantal weduwen/ weduwnaars	105	kinderen van weduwen/ weduwnaars (gem.per gezin)	135 (1,3)
inwonende kinderen			5

De grootte van het huisgezin is uiteraard afhankelijk van de definitie ervan. In de literatuur wordt over het algemeen uitgegaan van vader, moeder en kinderen. Andere mogelijkheden die gehanteerd worden, zijn vader, moeder, kinderen en één of meer dienstboden, maar ook vader, moeder, kinderen, knechten, dienstboden, tuinlieden, inwonende familie en in de kost genomen personen. Dat verschilt dus nogal. Om de vergelijking zuiver te houden, kiezen we voor de eerste definitie. Landelijk is er weinig vergelijkingsmateriaal, maar uit het bestaande gegevensbestand wordt wel duidelijk dat de cijfers in een stedelijke omgeving verschillen van die van het platteland. Zo heeft Gouda een gemiddelde gezinsgrootte van 4,3 in 1622 en 3,6 in 1674, terwijl voor het platteland van Rijnland in 1622 een gemiddelde van 4,7 werd gemeten. Uit cijfers in andere regio’s kan een (zelfs wat versterkte) trend gezien worden. Op het platteland telde een gezin meer kinderen dan in stedelijke gebieden en het kindertal in de eerste helft van de zeventiende eeuw was groter dan in de tweede

helft. Voorburg kent volgens de door ons gekozen definitie in 1672 een gezinsgrootte van 4,2 en zit daarmee iets onder het gemiddelde van het Rijnland in zijn geheel. Duidelijk wordt wel dat het idee dat de gezinnen vroeger zeer kinderrijk waren naar het rijk der fabelen verwezen moet worden.

Huispersoneel
Huispersoneel bestond voor het merendeel uit vrouwen, zeker in de steden. Voorburg telde in 1673 58 dienstmeiden en 36 knechten. Inwonend personeel was geen algemeen verschijnsel en dan nog voornamelijk bestaand uit jonge meisjes of vrouwen. Knechten beschikten overwegend over eigen behuizing (of woonden bij hun ouders). Ook de opvatting dat alleen ‘de rijken’ over personeel beschikten, is voor wat betreft de plattelandsgebieden niet juist. Landelijk liggen de percentages van inwonend personeel op 10 tot 20%. Binnen deze bandbreedte treft men duidelijke verschillen aan tussen de stedelijke situatie en het platteland. Aan de ene kant van de lijn staat de stad Gouda in 1622 met 7,9% en het platteland (Rijnland) in datzelfde jaar met 17,9%. Voorburg kent in 1673 een percentage van 16% (intern hoogstwaarschijnlijk zo’n 10% en extern 6%).²⁷⁹

Over de werkrelaties, buiten de al dan niet vermeende vleselijke contacten, tussen werkgevers en werknemers weten we voor Voorburg weinig. Bij een langdurig dienstverband liet de werkgever in zijn testament zijn trouwe bedienden niet onverzorgd achter. Zo laat Michiel du Mortier, de zeer rijke bewoner van de buitenplaats *Zijdevliet*, een groot deel van zijn bezittingen na aan het Haagse *Hoffe van Hooghlande* in de Boekhorststraat, maar hij vergeet zijn personeel niet: ‘Mijn wille ende rustige begeerte is, dat Gabriel van Coessem ende Isabella Elsaer mijnen dienaar ende dienaeresse tegenwoordigh in mijn dienst sijnde ende tot mijn sterfdagh daer in continuerende soo sal Gabriel oock het lijnwaet trecken tot sijn gebruijck alles tot mijn lijff behoort heeft, ende Isabel voorschreve sal het lijnwaet voor haer

5.20 Gerrit Dou, De jonge moeder, 1658. Mauritshuis, Den Haag

van de vooraf overeengekomen 75 gulden loon. Tijdens de zittingen voor het gerecht blijkt dat de familie Guilliermeth nogal wat redenen aandraagt voor het ontslag. Jannetje was aangenomen als min en dienstmeid, maar is volslagen ongeschikt gebleken. Allereerst was zij schurftig en koortsig en daardoor was het kleinkind van Paulus Guilliermeth ziek geworden. Bovendien debiteerde Jannetje ook nog eens ‘onverdraechelijke impertinentien’. Een compromis zit er niet in, dus oordeelt de rechtbank dat het dienstverband na betaling van 50 gulden loon met onmiddellijke ingang ontbonden mag worden.²⁸¹

Inwonende dienstmeiden waren uiteraard goed op de hoogte van het reilen en zeilen binnen de familie en vormden dan ook rijke bronnen voor dorpsroddel. Die dorpsroddel geeft ons wel een kijkje in de keuken van het gezinsleven van de Voorburgse secretaris Jacob van Leeuwen en zijn vrouw, als we tenminste de getuigenverklaringen mogen geloven.²⁸² Geertruyt, de ex-dienstmeid van de familie Van Leeuwen, heeft verteld dat mevrouw Van Leeuwen scharrelde met overbuurman Anthonij de Heijde. Als Jacob van Leeuwen op een middag thuiskomt, treft hij daar De Heijde en zijn vrouw in de achterkeuken aan. Van Leeuwen vraagt zijn vrouw: ‘Wat heeft De Heijde hier te doen?’ Waarop zij antwoordde: ‘Als ghy niet wilt hebben dat hij hier comt, soo hout hem hier vandaen.’ Als mevrouw Van Leeuwen hoort dat Geertruyt van werkgeefster wil veranderen en in dienst wil gaan bij mevrouw Casembroot, dan noemt mevrouw Van Leeuwen mevrouw Casembroot een hoer en als Geertruyt daar tegenin gaat, roept mevrouw Van Leeuwen: ‘t Is een hoer en al haer leven een hoer geweest en oock haer soon een schavuidt en een schelm die niet en deucht.’ De gemeentesecretaris is er zich kennelijk goed bewust van dat Geertruyt meer van zijn gezin weet dan goed is voor zijn reputatie. Als Geertruyt intrekt bij mevrouw Casembroot zoekt Van Leeuwen haar op en laat haar weten: ‘Bij aldien als gij nu wech bent yets van mijn vrou seght, soo sal ick u met dien bijbel den cop klooven.’ Verder bedreigt hij haar met een onvrijwillige duik in de

behouden, alles dat eygentlijck in mijn huyshoudinge heeft gedient.’ Bovendien krijgt de knecht Gabriel nog een geldbedrag van 1.400 gulden en Isabel, de dienstmeid, kan 800 gulden tegemoet zien. Dat waren voorwaar gulle giften. De kleding van een rijk man als Du Mortier zal veel waard zijn geweest. En ook de geldbedragen liegen er niet om. We mogen uit de hoogte van deze erfenis voorzichtig afleiden dat Du Mortier veel waardering voor zijn personeel moet hebben gehad.²⁸⁰

De familie Guilliermeth kan heel wat minder waardering voor de hulp opbrengen. De leraar en eigenaar van de Franse school in Voorburg ontslaat een vrouw die als min voor het kind van de dochter van Guilliermeth was ingehuurd. Ze blijkt op staande voet ontslagen te zijn en dat is nog mild uitgedrukt, want de passage in het dingboek van schout en schepenen spreekt van ‘uijtgestoten ende geslagen’. Jannetje Adriaens Meijboom, de min, eist betaling

5.21 De stelende dienstmeid. Uit S. de Vries, De seeven duyvelen regeerende ende vervoerende hededaagsche dienstmaeghden. Amsterdam, 1682. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Vliet.²⁸³ Van Leeuwen kan wel zijn uiterste best hebben gedaan om de reputatie van zijn gezin zuiver te houden, maar enkele notariële akten getuigen dat mevrouw Van Leeuwen zich niet erg damesachtig placht uit te drukken en zich laat kennen als een heuse helleveeg.

Niet alleen bij dorpsroddel konden de dienstboden rijke bronnen zijn, ook in serieuze zaken waren deze vrouwen vaak welingelichte bronnen. In de notariële archieven komen we nogal wat verklaringen tegen van dienstbodes die getuige zijn geweest bij conflicten, besprekingen en dergelijke. Zo heeft Maria Adriaensdr, de huisvrouw van kleermaker Gijsbrecht van Sprangh, bij kapitein Johan Siderach en zijn dochter gewerkt als dienstbode. Zij is getuige geweest van een gesprek tussen Siderach en ene Johan vander Nath. Zij verklaart dat Vander Nath niet dronken was toen hij trouwbeloften deed aan Johanna Siderach. Zij getuigt verder dat zij niet naar Johan vander Nath is gestuurd om te zeggen dat Johanna ook zonder trouwbeloften in alles zou toestemmen, want dat had Vander Nath tegenover zijn voogden beweerd.²⁸⁴

Echtscheiding; scheiding van tafel en bed; moedwillige verlating

Doorgaans werkte de huwelijkspolitiek goed. Bruid en bruidegom waren vrijwel altijd afkomstig uit dezelfde sociale klasse, behoorden gewoonlijk tot dezelfde kerkgemeenschap en woonden

in dezelfde plaats. Toch ontstonden er in echtelijke relaties soms openlijk problemen, door botsende karakters, wegens ruzie om geld of ten gevolge van overmatig drankgebruik. Dronkenschap was niet zelden verbonden met verkwisting, en als het kapitaal of het inkomen daardoor verloren dreigde te gaan was het moment gekomen om in te grijpen. Problemen trachtte men in de Gouden Eeuw in eerste instantie intern op te lossen via bemiddeling door familieleden. Slechts in uiterste nood, als een huwelijk was verworpen tot publiek schandaal, werden de problemen beëindigd door een scheiding en dat was dan nog slechts een scheiding van tafel en bed, want een huwelijk viel in principe niet te ontbinden. Alleen procedurefouten, overspel, kwaadwillige verlating en langdurige afwezigheid zonder bericht vormden grond voor echtscheiding. Het meeste huwelijksleed moest lijdzaam worden gedragen. Onverenigbaarheid van karakters was voor een scheiding onvoldoende grond. Pas als de onenigheid tot verregaande handtastelijkheden had geleid, ging men ertoe over om de vechtenden te scheiden. Meestal waren er vele vruchteloze verzoeningspogingen aan voorafgegaan, veelal door verwanten die de familie de schande van een scheiding wilden besparen. Maar soms liepen de ruzies zo hoog op en waren de scènes zo spectaculair dat de eer toch niet meer te redden viel. Dan werd de samenwoning beëindigd en de boedel verdeeld.

Na de reformatie traden er wel veranderingen op. De overheid trok de wetgeving in huwelijksake naar zich toe. Naast overspel werd in het midden van de zeventiende eeuw ook kwaadwillige verlating als grond tot echtscheiding min of meer erkend, evenals ernstige mishandeling en direct gevaar voor het leven van een der echtgenoten. Over de scheiding van tafel en bed zijn nooit bepalingen vastgelegd. Deze vorm van scheiding diende wel bevestigd te worden door een rechter en kon dus officieel niet eigenmachtig worden genomen. Ernstige mishandeling was daarbij een argument dat het bij de rechters goed deed. Zeker als kon worden aangetoond dat de handtastelijkheid

niet incidenteel, maar al zeer lang aan de gang was en de lijdende partij er van alles aan had gedaan om het geweld van de partner te minimaliseren en er door familie, buren en vrienden pogingen tot verzoening waren ondernomen. Werd eenmaal toestemming gegeven tot de scheiding van tafel en bed, dan was het belangrijkste gevolg dat de vrouw het beheer over haar eigen bezittingen kreeg en handelingsbekwaam werd. Waren er kinderen in het spel, dan werd een alimentatieregeling getroffen.

Echtscheidingen kwamen vrij zelden voor en dan nog vaak in de beter gesitueerde kringen. Voor Voorburg kennen we in de gehele zeventiende eeuw slechts één geval. In de lijst van het familiegeld van 1673 staat Leuntge Claes van Wou vermeld als gescheiden van Pieter Jacobsz. Dat zegt natuurlijk weinig; het kunnen er meer geweest zijn, zonder dat daar akten van zijn bewaard gebleven, maar als er in honderd jaar slechts één geval boven komt drijven, dan kunnen we er met voorzichtigheid van uitgaan, dat echtscheiding in Voorburg weinig is voorgekomen. Scheiding van tafel en bed kwam wat vaker voor, maar, zoals gezegd, ook daar diende een procedure voor gevolgd te worden. Op 16 december 1661 komen enkele familieleden en buren van het echtpaar Arondeus bij de notaris om een getuigenverklaring af te leggen op verzoek van Jacobmijna van Groenesteijn, de vrouw van Johannes Arondeus, de Voorburgse dorpschirurgijn. Zij verklaren dat Jacobmijna met een kist en haar beste meubelen naar hen toe was gekomen ‘klagende haerluijden deposante dat sij van haren voornoemde man seer qualick wierde getracteert ende geslagen [...] met meijninge ende intentie (soo sij voorgaf) omme niet weer bij haren voornoemde man te gaen, maer alhier inden Hage te versoecken omme van haren voornoemde man gescheijden te worden van bedde ende tafel.’ Ze ziet, nu haar grootmoeder is overleden en ze een erfenisje kan verwachten, de kans schoon om zelfstandig te gaan wonen en drukt haar familie dan ook op het hart haar man Johannes geen cent van de nalatenschap te

geven. Johannes, van deze ontwikkeling op de hoogte gesteld, trekt het boetekleed aan en belooft beterschap, maar begin december is het weer raak. Jacobmijna klaagt bij de getuigen dat haar man haar weer dagelijks dreigt te slaan en in de avonduren gokt en vecht en dreigt al hun geld op te maken en dan in mei naar Oost-Indië te gaan.²⁸⁵ Het zal hem niet gelukt zijn. In het notarieel archief hebben we nog een zestal akten aangetroffen, waarin Arondeus tevergeefs probeert het erfdeel van zijn vrouw uit de bewuste nalatenschap te lichten.²⁸⁶ Het feit, dat hij het tot december 1664 blijft proberen, geeft aan dat hij officieel nog niet van Jacobmijna was gescheiden van tafel en bed. Lang zal haar ellende niet meer duren. Eind november blijkt ze weduwe van Johannes te zijn en nieuw liefdesgeluk te hebben gevonden bij Hendrick Visbach.

Een tweede geval van scheiding van tafel en bed treffen we aan bij de familie Vengier. Samuel Jansz Vengier is warmoezenier in Voorburg geweest en leeft met zijn vrouw Pieternelletgen in 1666 van hun spaarcentjes. Vengier komen we met regelmaat tegen in de notariële en rechterlijke archieven van Voorburg. Hij leent, leent uit, koopt en verkoopt regelmatig en voert vele rechtszaken tegen Jan en alleman. Op 23 juli 1666 getuigen de buren onder ede dat hij zijn vrouw zeer slecht behandelt ‘soo mette selve daegelijcx sonder ophouden te schelden voor een hoer, een boschhoer, bedelaer, lantloopster, varcken, caronge [kreng] ende meer diergelijcke onbedeuchdelijcke injurien ende scheltwoorden’. En hij dreigt niet alleen, maar brengt de dreigementen ook ten uitvoer. Hij schopt, stoot en slaat haar, draait haar arm om en zegt haar van het leven te zullen beroven. Om zijn bedreigingen kracht bij te zetten slaapt hij ’s nachts met een mes onder zijn kussen. Hij gaat zo tekeer, dat het de getuigen welhaast te veel wordt om onder woorden te brengen. Het is net of Samuel ‘dull off beseten’ is. De buren hebben getracht hem tot de orde te roepen, maar niets scheen te helpen en nu vrezen ze dat, als er niet wordt ingegrepen, er een vreselijk ongeluk kan gebeuren. Ruim vijf maanden later hebben schout en schepenen van Voorburg geconstateerd dat

5.22 Gesina ter Borch, Echtpaar, dat elkaar te lijf gaat, circa 1652. Rijksmuseum, Amsterdam

er aan de getuigenverklaringen geen letter gelogen is en ze vrezen ‘voor meerder onheijl off ongeluck.’²⁸⁷ Nu lijkt ons Samuel Jansz in normale conditie al geen gemakkelijk man te zijn geweest, getuige verklaringen bij de vele processen die hij voerde, maar de oorzaak van zijn gewelddadig gedrag zou best eens zijn lichamelijke conditie kunnen zijn. Op 2 maart 1667 verklaart Vengier een testament te herroepen. Hij heeft dat laten opstellen in een tijd ‘naer een swaere besoeckinge die zijne herssenen grootelijcx hadde beroert ende ontstelt’. Hij heeft vermoedelijk een herseninfarct gehad, maar nu is hij ‘wederom door Godes genade seer wel te passe ende bij goeden kennisse ende verstande (soo ons schepenen evidentelijck bleeck)’.²⁸⁸ Overigens zal Vengier in dezelfde maand van de herroeping overlijden en op 10 mei 1668 blijkt zijn weduwe getrouwd te zijn met Cornelis Jacobsz van Offwegen, schepenen van Voorburg.

Geweld binnen het huwelijk leverde niet alleen vrouwelijke slachtoffers op. Ook mannen konden er, meestal verbaal, flink van langs krijgen. Quiniertge Cornelisdr legt op verzoek van haar buurman Leendert Jacobsz Vernuft een verklaring af, dat zij dikwijls, ja zeg maar dagelijks, gehoord en gezien heeft hoe Trijn zich misdroeg en haar man ‘bejegende met vloecken, sweeren ende onnutte woorden.’ Als Leendert nuchter is, verdraagt hij dat gescheld lijdzaam. Maar als hij heeft gedronken en Trijn gaat weer tekeer, dan heeft hij haar wel eens ‘qualick getracteert.’ Quiniertge en haar man hebben het er met elkaar vaak over; zij verbazen zich over de

schaamteloosheid waarmee de conflicten worden uitgevochten. Ze hebben tegen Leendert gezegd dat er met die vrouw niet valt samen te leven en dat hij haar eens met een flink stuk hout zou moeten slaan. En dat alles, terwijl Quiniertge en haar man ‘tesamen zeer gerust ende vredelijck huijs houden.’ Uit het feit, dat Leendert aan zijn buren vraagt om een en ander notarieel te laten vastleggen kunnen we opmaken, dat dergelijke verklaringen bij een mogelijk aanvraag tot scheiding van tafel en bed een rol kunnen spelen. Een officieel geval van scheiding van tafel en bed, geautoriseerd door het Hof van Holland, komen we in 1679 tegen bij Cornelis Jansz Noortveen en zijn vrouw (die in geen van de stukken bij name wordt genoemd). Cornelis heeft al een jaar opgesloten gezeten in het betehuis te Koudekerk, waar zijn vrouw en vrienden hem hebben ingekocht. Kennelijk heeft hij het te bont gemaakt, alhoewel de redenen voor die opsluiting niet worden genoemd. Nu hopen zijn vrouw en vrienden dat hij een beter leven zal gaan leiden en in vrijheid ‘met eere sijn kost’ zal verdienen. Alles beter dan in ‘ellende te verteeren’. Maar hij dient wel van zijn vrouw gescheiden te blijven. De akte van autorisatie die ten grondslag lag aan zijn opname in Koudekerk mag worden ingetrokken, maar hij dient ‘verders van sijn huijsvrouwe van tafel ende bedt bij desen hove te worden gescheijden sonder dat hij eenige schulden ten laste van de voornoemde sijne huijsvrouw sal connen ofte vermogen te maecken.’²⁸⁹ Het Hof van Holland keurt de scheiding officieel goed. Een stuitend geval van moedwillige verlating of liever gezegd van verstoting komen we tegen op huize *De Binckhorst*, al wordt niet

helemaal duidelijk wie nu wie verlaat. De toenmalige bewoner (rond 1650/1660) Johan Macharis maakt het volgens getuigenverklaringen wel erg bont ten opzichte van zijn vrouw Isabella La Toor. Hij zou buiten haar medeweten al enige tijd bezig zijn ‘alle sijne goederen van cleeren, linnen, boecken, eenich ongemunt silver, ende alle sijne obligatien op verscheijde tijden stilswijgens uijtte huijse’ te dragen. Bovendien heeft de dientbode ‘gesien ten tijde den voorseide requirante (Isabella) heel kranck te bedde was leggende, dat de voorseide Macharis met een blooten degen voor het bedde vande requirante was staende ende tegens haer requirante seijde: Soo ghij schreeuwt sal ick U datelick doorsteken.’²⁹⁰ Als Isabella in maart 1656 bij haar huis *De Binckhorst* aankomt, vindt ze de deur gesloten. Ze krijgt van Johan te horen: ‘Ick hebben met mijn vrouwe niet te doen; ick wilse onder mijn oogen niet sien.’ Als Isabella en wat vrienden afdruipen, laat Johan snel de brug ophalen, zodat hij verder niet meer kan worden lastig gevallen. Zoals zo vaak zal de waarheid wel ergens in het midden hebben gelegen, want een andere getuige verklaart dat Isabella nu ook niet bepaald brandschoon is. Helena Coutts, de ex-dienstmeid van het echtpaar Macharis, verklaart dat Isabella op forse wijze wraak heeft genomen. Johan is inmiddels ziek en verlamd aan beide benen en Isabella is er in geslaagd binnen te dringen. Helena, de dienstmeid, hoort veel herrie op de kamer van Johan, snelt er heen en ‘opde selve camer gevonden heeft op de vloer neder gestreckt en ontbloot leggen denselven Macharis uut sijn mondt bloedende en juffrouw Isabella boven op sijn lijff leggende.’ Wat later komt Isabella met een zandschuit en wat helpers terug en dringt via een kapotgeslagen raam binnen en verhuist ‘door een venster uijt het salet verscheijde cleederen, silverwerck ende andere goederen.’ De helpers van Isabella vluchten ongezien door de vensters uit het huis en hebben de goederen naar een lege zandschuit gebracht. Een jaar later in juni 1657 blijkt Johan Macharis te zijn overleden en is er dus geen noodzaak meer tot echtscheiding. Wel begint nu de strijd om de nalatenschap.²⁹¹

Concubine, overspel, bigamie en prostitutie

Ongehuwd samenwonen was volgens de al eerder genoemde Politieke Ordonnantie een serieus vergrijp. De ordonnantie had exact voorgeschreven welke straf in die gevallen moest worden gegeven. Stellen die één tot drie maanden met elkaar samenwoonden, kregen per maand van samenwoning een boete opgelegd. Voor de eerste maand bedroeg de boete 50 gulden, voor de tweede 100 gulden en voor de derde 200 gulden. Stellen die daarna in de fout bleven gaan, kregen een verbanning van tien jaar. De bepalingen waren duidelijk, maar ze werden zelden rigide toegepast. Belangrijk was niet zozeer de tijdsduur van het samenwonen, maar de intentie ervan. Waren de man en vrouw toch van plan te trouwen, dan werd er over het algemeen mild geoordeeld. Harman Jansz en Claesgen Dircxdr ‘woonachtich ofte haer onthoudende tot Voorburch’ krijgen in 1610 van de baljuw van Rijnland een eis volgens de ordonnantie van ieder 200 gulden ‘ter zaecke dat zij langer als drie maenden ongetrout metten anderen in huyshoudinge als echteluyden waren geweest.’ Bovenop die eis komt dan nog een verbanning van tien jaren uit Holland en West-Friesland. Het oordeel is een stuk milder: ieder 50 gulden boete zonder verbanning.²⁹²

Overspel

Het belangrijkste delict met betrekking tot het huwelijk betrof overspel. Voor overspel stonden in de Politieke Ordonnantie verschillende straffen. Die straffen golden niet alleen gehuwde personen (gehuwd met gehuwd), maar ook ongehuwde personen (gehuwd met ongehuwd) worden veroordeeld. Een goed voorbeeld van overspel tussen twee gehuwde personen betreft mr. Hendrick uit 1608. Meester Hendrick, chirurgijn in Voorburg en getrouwd, heeft ‘grootte gemeenschap gemaect’ met Cathalina van IJperen, ook getrouwd, en in de rechtsstukken getypeerd als ‘een fameuse hoere’. Ze hebben tezamen enige tijd doorgebracht in Leidschendam, maar Meester Hendrick heeft Cathalina ook zes dagen bij hem in huis

gehad. Dat huis had maar één vertrek om te eten, te drinken en één bed om in te slapen ‘twelcke nijet alleen maect vehemente suspitie ende presumpsien [verdenkingen en veronderstellingen] maer waerschijnent bewijs van vleyselicke conversatie ende overspel.’ Het bewijs is wat de aanklager betreft hiermee geleverd. De strafeis is fors: 50 jaar verbanning uit Holland en West-Friesland. De uiteindelijke straf is heel wat milder: een verbanning van twee jaar en betaling van de kosten van het proces.²⁹³

Een geval van structureel overspel tussen een niet gehuwde man en een gehuwde vrouw, die haar echtgenoot weliswaar verlaten heeft, betreft Joost Jansz Cool en Marijtgen Huybrechts. Jan en Marijtgen hebben een buitenechtelijke relatie en hij zet haar ertoe aan haar man te verlaten. Zij trekt in bij haar vader, herbergier in Voorburg, waar Jan haar geregeld met een bezoekje vereert en dat blijft niet zonder gevolgen. Marijtgen raakt zwanger en vertrekt naar Den Haag om uit het zicht van de Voorburgse sociale controle bij een kennis het kind ter wereld te brengen. Jan komt regelmatig langs als hij de Voorburgse vroedvrouw, die Marijtgen assisteert, begeleidt. Na de geboorte van het kind blijft de relatie uiterst intiem. Marijtge verblijft afwisselend in Den Haag en in Voorburg en Jan bezoekt haar regelmatig. Nu zij voor de tweede maal zwanger is en op het punt staat te bevallen, worden beiden gearresteerd en in Leiden opgesloten. De aanklager eist veertien dagen op water en brood, een verbod op het uitoefenen van openbare functies en een boete van 100 gulden, plus de proceskosten. Jan wordt conform de eis veroordeeld. Marijtgen wordt steviger aangepakt, zij is immers getrouwd; zij wordt voor 50 jaar verbannen uit Holland en West-Friesland en heeft slechts acht weken om dit grondgebied te verlaten. Met twee kleine kinderen zal dat een hele klus geweest zijn.²⁹⁴

Kwam het tot een aanklacht dan was ‘compositie’ (de aanklacht afkopen) bij overspel vrij gebruikelijk. Het voorkwam met name

5.23 Wybrand de Geest, Gravin Sophia Anna Pipenpoy, 1650. Fries Museum, Leeuwarden

reputatieverlies en de schout vond het prima, want een belangrijk deel van het compositiegeld verdween in zijn zak, een ander deel ging naar de diaconie. Ook slachtoffers, de vrouwen van overspeligen, kozen hier vaak voor, omdat hun overspelige man anders verbannen zou worden, waardoor zij zonder inkomsten zouden komen te zitten.

De zaak Pipenpoy

Het meest beruchte geval van overspel dat Voorburg in de zeventiende eeuw heeft gekend is wat wij ‘de zaak Pipenpoy’ zullen noemen. De affaire speelt zich af in de jaren zestig en zeventig. Het begint in 1662 als Maria Gerrits op verzoek van de gravin van Schellart een verklaring aflegt, dat zij als dienstmeid gewerkt heeft in het huis van mevrouw Quimonel in Voorburg. Daar verbleef graaf van Schellart soms weken- en af en toe zelfs maandenlang. Hij kwam ’s avonds aan en verliet ’s morgens vroeg om een uur of zeven het huis weer. Mevrouw Quimonel en de graaf leefden als man en vrouw, want Maria heeft vaak geconstateerd dat het bed in de tweede kamer onbeslapen was. Voorts noemden zij elkaar over en weer ‘lieffsten ende pappa ende mama’ en noemde mevrouw Quimonel de graaf ‘haer man’. ‘Oock seecker meijdsge doenmaels ontrent drie jaeren out wesende dat daer mede in huijs was twelck sy beyde seijde haer kint te sijn ende noemde haer beyde oock pappa ende mamma.’ Maria is er pas later achter gekomen dat ze helemaal niet getrouwd waren. Sterker nog; niemand in Voorburg wist dat. Het werd pas openbaar toen mevrouw Quimonel in verwachting was van haar vierde kind.²⁹⁵

5.24 Cornelis van Poelenburch. Johan Albrecht van Schellaert Obbendorf, datering: tussen 1650 en 1674. LWL-Museum für Kunst und Kultur, Münster (bruikleen uit privécollectie).

Duidelijk wordt aan het verzoek van de gravin van Schellart dat zij op de hoogte is van het overspel van de graaf met juffrouw Quimonel. De gravin van Schellart heette Sophia Anna van Pipenpoy, vrijvrouw van Merchtem en weduwe van de Friese edelman Camminga. Zij trouwde op 22 maart 1659 met Johan Albrecht, graaf van Schellart, vrijheer van Doorwerth etc., die dan al een tiental jaar weduwnaar is.²⁹⁶ Het is deze zelfde man, die juffrouw Quimonel (of Gysberte de Saint Hilaire de Rinjac zoals ze in werkelijkheid heet; door de Voorburgers verbasterd tot juffrouw Sinteleeer) met regelmaat bezoekt en bij wie hij een aantal kinderen heeft. Dat komt Sophia al spoedig ter ore naast nog enkele andere bedenkelijke verhalen over zijn levenswijze. Als het waar is dat er een dochtertje van ongeveer drie jaar in huize Quimonel rondliep, dan moet de relatie tussen Graaf Schellart en juffrouw Quimonel, die we van nu af aan bij haar echte naam zullen noemen, al tijdens de huwelijksafsluiting met Sophia bestaan hebben. Sophia vermoedt dat haar man ook tijdens hun huwelijk nog steeds een relatie met Gysberte heeft en neemt de knecht van de graaf, Pieter Been, in de arm om haar over het doen en laten van de graaf op de hoogte te houden.

Pieter Been trekt zo de partij van Sophia, dat hij een steeds grotere hekel krijgt aan de graaf en hij wil hem zelfs op een bepaald moment met zijn rapier te lijf gaan. Maar Maria van Kempen, de dienstmeid van Gysberte, weet hem van zijn snode plannen af te houden. Pieter Been zal uiteindelijk na een knallende ruzie op staande voet ontslagen worden, maar neemt wraak door twee uiterst belastende verklaringen bij de notaris af te leggen. In de eerste laat hij vastleggen dat de graaf heeft gedreigd dat hij ene Dina Schouten, die een belastende verklaring tegen hem had afgelegd, ‘in een greppel oft sloot [zou] werpen ende haer aensicht [zou] opsnijden’. Deze getuigenis wordt op 21 februari 1662 afgelegd. Dina Schouten wordt op 24 november van hetzelfde jaar op het kerkhof van Voorburg begraven. We zullen maar niet speculeren over oorzakelijke verbanden. Pieter Been verklaart verder nog dat Gysberta eens voor één pistolet (munt ter waarde van 9 à 10

gulden) met drie broers geslapen heeft. Al zijn verklaringen moeten waarschijnlijk met een stevige korrel zout genomen worden. Het verhaal kent nog een lang vervolg, maar de afloop is even voorspelbaar als ontnuchterend: het huwelijk tussen de graaf Schellart en gravin Sophia wordt voor het gerecht in Leeuwarden ontbonden.

Bigamie

Bigamie was uiteraard ten strengste verboden, maar kwam nogal eens voor omdat de administratie van huwelijken niet altijd en overal even stipt geschiedde. Door de soms grote afstanden van herkomst van een van de partners was het ook zeer moeilijk controleerbaar. Het was soms het gevolg van kwaadwillige verlating door de partner. Als na een lange tijd niets meer van de verdwenen echtgenoot of echtgenote was vernomen, was de verleiding groot een nieuw huwelijk aan te gaan. Kwam na jaren de eerste partner weer op de proppen, dan waren de rapen uiteraard gaar. Zo is Jan Pierre van der Vucht, een crimineel van de eerste orde en wonend aan de Geestbrug, getrouwd met Geertruijt van Westenhoven. Jan Pierre dreef tezamen met Geertruyt herberg *De Admiraal Tromp*. Geertruyt blijkt echter eerder getrouwd te zijn met ene Jacob Hartman van wie zij een kind had. Geertruyt is evenals haar ‘nieuwe’ man geen toppunt van deugdzaamheid. Zij zwaait samen met Jan Pierre haar man Jacob in Rotterdam uit als hij naar Oost-Indië vertrekt. Onmiddellijk na zijn vertrek duikt zij met Jan Pierre het bed in en na een verblijf van wel drie dagen aldaar wordt het paar betrapt door de schout van Rotterdam. Geertruijt wordt evenals Jan Pierre in hechtenis genomen, maar Jan Pierre weet de bewakers om te kopen en samen met Geertruyt te ontsnappen. Veertien maanden na dit avontuur blijkt zij zwanger te zijn en omdat zij niets meer van Jacob Hartman had gehoord en bovendien het gerucht rondging dat hij dood was, is zij met Jan Pierre getrouwd. De ondervragers, die het echtpaar over de bigamie aan de tand voelen, willen van Geertruyt weten hoe zij zou reageren als Jacob opeens voor haar zou verschijnen. Daarop gaf zij als antwoord: ‘Dat sij den duijvel van hem hadde’ en dat geen

5.25 Gerard van Honthorst, Lachend meisje van lichte zeden die een obscene miniatuur ophoudt, 1625. St. Louis Art Museum, St. Louis, USA

5.26 Detail: onder de figuur de inscriptie ‘wie kent mijn naers van afteren’ (wie kent mijn gat van achteren?)

haar op haar hoofd eraan dacht weer bij hem terug te keren. Bovendien was haar ten stelligste verzekerd dat haar echtgenoot dood was. Hij had nooit meer iets van zich laten horen; een verklaring die doorspekt was met ‘veele vuijle ende onfatsoenelijcke discoursen.’²⁹⁷ Zij wordt vanwege de door haar gepleegde bigamie voor vijftig jaar verbannen uit Holland. Maar de opgelegde straf heeft niet het beoogde effect. Zij continueert haar schandig leven en het gaat zelfs van kwaad tot erger. Zij heeft zich van de verbanning niets aangetrokken.

Prostitutie²⁹⁸

In tegenstelling tot de meeste misdrijven waren zedendelicten in de zeventiende eeuw gedetailleerd omschreven. Dat was een gevolg van de alteratie aan het einde van de zestiende eeuw. Het huwelijk was vóór 1572 een kerkelijke aangelegenheid, maar die veranderde nu in een wereldlijke. De overheid werd verantwoordelijk voor wetgeving en strafvervolgning. Iedere vorm van seksualiteit buiten het huwelijk werd verboden en strafbaar, of het nu om voorechtelijke seks, overspel of prostitutie ging. Een gehuwde man kon er wel tot vijftig jaar voor verbannen worden. De stadsbordelen gingen dus op slot, maar de prostitutiebranche was niet voor één gat te vangen. Ondergronds werden kleine hoerenhuizen opgezet, vaak gedreven door een vrouw.

Den Haag was, naast Amsterdam, de tweede prostitutiestad van de Republiek. Diplomaten, edellieden, officieren en soldaten die er zonder vrouw in een logement of herberg verbleven, vormden een grote markt. Door de aanwezigheid van het Hof, ambassades en gezantschappen bood Den Haag een werkterrein voor een exclusief soort prostituees, die bekend stonden als courtisanes. Deze chique liefjes van hoge heren werden door justitie meestal met rust gelaten. Maar ook van gewone hoeren kwam slechts een betrekkelijk klein aantal voor de rechtbank. Op bepaalde plekken voerde de overheid een gedoogbeleid. Zo werd het tippelen van vrouwen van ‘quaet ende ontuchtich leven sijnde’ in het Haagse Bos oogluikend toegestaan. Als ze werden gearresteerd,

5.27 Gerard van Honthorst, De koppelaarster, 1625. Centraal Museum, Utrecht

verklaarden de meeste vrouwen een ongetrouwde dienstmeid, naaister, kousenbreister, rokkenstikster of schoonmaakster te zijn en ‘voor hoer te spelen uyt groote armoede en werkloosheid’. Indien de prostituees hun straf hadden uitgezeten, werden ze voor eeuwig uit Den Haag verbannen. De prostituees Gerritje Breedborst, Grietje Jurriaans en Hanna Lunings zochten het ongeluk wel heel erg op. Nadat gerechtsdienaars hen om half zes ’s ochtends op de schuit naar Delft hadden gezet, stapten zij eenvoudigweg bij de Geestbrug weer uit en trotseerden publiekelijk de justitie door langs het tuchthuis te paraderen. Ze werden onmiddellijk weer op de boot gezet, nadat ze eerst ‘op het schavot agter het Raadhuis aan een paal gebonden en wel strengelijk met roeden geselsd’ werden.²⁹⁹ Deed hoerierij, de toen gangbare term, zich ook voor in Voorburg? Ongetwijfeld, naar we aannemen, al hebben we geen processen kunnen vinden die dit klip en klaar aantonen. Maar er zijn wel vingerwijzingen. Niet dat iedere vrouw die voor ‘hoer’ werd uitgescholden ook maar werkelijk verdacht werd van het aanbieden van seksuele diensten, want ‘hoer’ was zo ongeveer het meest voorkomende scheldwoord voor een vrouw. Maar soms betrapte men een vrouw op gedrag dat de verdenking wel wat grond gaf. Ook stonden bepaalde herbergiers en hun echtgenotes onder de ernstige verdenking dat zij gelegenheid boden tot of zelfs de aanstichters waren van hoerierij. Dat laatste wordt in ieder geval beweerd door een tweetal vrouwen.

Maria Heermans, 33 jaar oud, getuigt in 1672 dat Roeland Meyer, herbergier in *De Drie Croonen*, haar diverse keren serieus heeft uitgenodigd om samen met een aantal andere vrouwen in de herberg ‘met eenige monsieurs vrolijk te sijn’. Ook kon zij, samen met andere vrouwen die de herbergier mee zou brengen, blijven slapen. Eén getuige is geen getuige, maar het wordt dreigender wanneer zich nog een tweede meldt. Dat is Maria van Eck. Ook zij klaagt dat Meyer haar meermaals heeft gezegd, dat zij ‘veel tijts met eenige manspersoonen vrolijck conde sijn ende dat sij er wel merckelick profijt conde uijt

halen.’ Uit de getuigenverklaringen mag opgemaakt worden dat beide dames er niet op ingegaan zijn, maar Meyer laat zich hier wel kennen als iemand die een etablissement dreef waar betaalde seks plaatsvond.³⁰⁰

De omgeving van de Geestbrug lijkt bij uitstek een broeinest te zijn geweest voor allerlei zaken die het daglicht niet konden velen. Er wordt buitensporig vaak verslag gedaan van ruzie, vechtpartijen, heling en ook van het bieden van gelegenheid tot prostitutie in de herbergen die daar stonden. Zo ook in het verslag rond de persoon van Bartel Jacobsz de Bruijn, alias Schotse Bart, en zijn vrouw Maria Adelings of Adelincx. Beiden zijn in maart 1660 opgesloten in gevangenis *Het Gravensteen* te Leiden. De baljuw beweert dat zij een herberg hebben waar zij ‘dagelix en van tijt tot tijt haer huijsinge hebben verleent aen fameuse dieven ende dieveggen ende deselve geherbercht ende huijsvestinge gegeven, als mede aldaer openbare hoerhuijs ende bordeel hebben opgehouden tot verderf van vele eerlicke luijden ende derselver kinderen en vrinden.’ Daarnaast zijn er bij hun aanhouding goederen gevonden die zeer verdacht zijn en het vermoeden lijkt gewettigd dat de waard en zijn vrouw die aannemen als vorm van betaling voor bed en brood.³⁰¹ De baljuw eist een ernstige straf: geseling, confiscatie van hun bezit en verbanning voor de duur van vijftig jaar. De heren van de vierschaar doen wat van hen verwacht wordt en brengen de straf dus aanzienlijk terug tot de kosten van het proces en verbanning voor de duur van zes jaar.

5.3. De oude dag, de dood en wat hij achterlaat

De ‘oude dag’ is doorgaans verbonden met het idee dat er een goed, meestal op basis van leeftijd gedefinieerd moment is waarop we stoppen met werken. In de zeventiende eeuw bestond zo’n moment niet. Degenen die voor hun inkomen afhankelijk zijn van hun arbeid,

5.28 Nicolaes Maes, Lezende oude vrouw, 1657. Dordrechts Museum

werken eenvoudigweg zo lang door als mogelijk is. Weduwen zetten het werk van hun man vaak voort en wie daartoe in staat is, probeert tijdens het werkzame leven wat geld opzij te leggen voor later. Die oude dag kon nog wel eens lang duren. Volgens achttiende-eeuwse tabellen is de gemiddelde levensverwachting voor een veertigjarige immers 62 tot 65 jaar, voor een vijftigjarige 67 tot 69 jaar en voor een zestigjarige 73 jaar. Met regelmaat komen we in de zeventiende eeuw Voorburgers van tachtig jaar en ouder tegen. Dat hoeft niet te verbazen als we ons realiseren dat alleen de heel sterken de geboorte, kinderjaren en epidemieën overleven. De zeventiende-eeuwers hebben zelf wel enig idee wat ‘oud’ is. Bij de lijsten van mannen die voor bewapening in aanmerking komen als er sprake is van oorlogsdreiging, zien we dat het potentieel beperkt blijft tot mannen van 18 tot 65 jaar. Men acht dus 65 jaar kennelijk een leeftijd waarop men minder geschikt is voor het krijgsgewoel en wellicht ook voor zware arbeid. Dat ouderen op die leeftijd ophouden met werken

is niet waarschijnlijk. Ze kunnen het zich waarschijnlijk ook niet permitteren. De fysieke conditie bemoeilijkt of verhindert deelname aan het arbeidsproces, maar de geest wordt geacht fris te blijven. Ouderen worden vaak geraadpleegd als het gaat om oude rechten die niet zijn vastgelegd in documenten of waarvan de bewijzen verloren zijn gegaan. Als bij een geschil bewijs verlangd wordt, vraagt men dat aan mensen die ver in het verleden kunnen terugkijken.³⁰² Zo worden oudere Voorburgers opgevoerd in een belastinggeskil in 1609. Op verzoek van hoofdingelanden, schout, schepenen en ambachtsbewaarders leggen Adriaen Vrerixsz (circa 83 jaar); Cornelis Pietersz (circa 81 jaar), jonge Claes Schrevels (circa 78 jaar) en nog zeven andere Voorburgers van hoge leeftijd een verklaring af, dat het betalen van de kenniptienden al zo’n zestig jaar niet meer nodig is, omdat Voorburg deze vrijdom heeft afgekocht van de heer van Wassenaar, toenmalig ambachtshoofd van Voorburg. De akte is waarschijnlijk door de troebelen (de oorlog) verloren gegaan, dus moet het geheugen van deze eerbiedwaardige Voorburgers als archief dienen.³⁰³

Een harmonieuze regeling

Ouderen hebben het in een stedelijke omgeving moeilijk, zeker als de kostwinner van het gezin al is weggefallen. Een arme weduwe is in een stad dan ook heel vaak een pleonasme. Op het platteland liggen de zaken iets anders: ouderen kunnen daar hun laatste jaren in de beschermde omgeving van hun familie nog redelijk functioneren. Een warm voorbeeld van opvang binnen de eigen familie is de gang van zaken rond Willem Claesz van Bodegraven, meester-schoenmaker, weduwnaar en vader van zeven kinderen. Hij wordt oud en treft een regeling met zijn kinderen. Hij geeft zijn schoenmakerszaak in de Kleine Laan (Schoolstraat), inclusief de woning aan zijn ongehuwde kinderen Adriaen en Maria. De overige kinderen krijgen een deel van de erfenis in contanten uitgekeerd. Adriaen en Maria krijgen onevenredig veel, maar zij moeten vader in huis nemen,

hem voeden, kleden en wekelijks twaalf stuivers zakgeld geven. Vader zal zolang hij daar fysiek toe in staat is, blijven meehelpen in de schoenmakerszaak. De overige kinderen gaan akkoord met de regeling en beloven voorts, dat zij zullen meebetalen als vader langer dan één jaar ziek is en medische verzorging nodig heeft. Ook zullen zij bijdragen aan de begraafkosten. Het lijkt een warm gezin te zijn geweest, want als Adriaen voornemens is te gaan trouwen en er in huis eigenlijk geen plaats meer is voor zijn zus Maria, treffen ze onderling weer op harmonische wijze een regeling. Maria gaat op zichzelf wonen en wordt niet meer aansprakelijk voor eventuele schulden van het winkelbedrijf. Voorts neemt Adriaen de geldlening, die zij voor de winkel heeft afgesloten bij hun broers en zusters over, zodat Maria ook daar vanaf is. Hij neemt eveneens de verplichtingen ten opzichte van hun vader integraal over. Maria krijgt in de vorm van een obligatie ook nog eens 130 gulden mee. Vader Willem blijkt alles best te vinden evenals zijn overige kinderen.³⁰⁴ Willem zal nog ruim acht jaar leven; hij overlijdt op 24 mei 1678. Er moeten dan enkele obligaties binnen afzienbare periode worden afgelost en Adriaen is daartoe financieel niet in staat, maar wederom blijkt de goede sfeer in de familie als zus Leuntge en haar man Jan Willemsz vanden Broeck de schuld overnemen, zodat Adriaen hun in een rustiger tempo kan aflossen.³⁰⁵

Ouderen die niet meer voor zichzelf konden zorgen, werden in een dorp als Voorburg voornamelijk door hun kinderen opgevangen. Dat gaat niet altijd zo harmonieus als bij onze schoenmaker Willem Claesz van Bodegraven. Ook in de zeventiende eeuw is het geen sinecure de gehele dag mantelzorger te zijn. Pieter Meesz van Meurs verschijnt in 1660 met zijn schoonzoon voor de schepenen van Voorburg. Pieter verklaart dat hij oud is en lichamelijk zeer zwak. Hij woont sinds enige tijd bij zijn dochter en schoonzoon in, maar de schoonzoon vindt dat het zo’n grote belasting voor het gezin is, dat de 120 gulden die hij jaarlijks als vergoeding voor kost en inwoning

van Pieter krijgt bij lange na niet voldoende compensatie is en hij wil dat er een eind komt aan diens inwoning. Na overleg hebben de drie kinderen van Pieter besloten dat vader dan maar het ene jaar bij de een en het volgend jaar bij de ander ondergebracht moet worden, maar daar heeft de oude Pieter grote bezwaren tegen. Hij wil alleen door zijn dochter Maertge verzorgd worden. Na lang familieberaad krijgt vader zijn zin; tot aan zijn dood zal zijn dochter Maertge zich over hem ontfermen. Ter compensatie krijgt zij twee stukken wei- en teelland na het overlijden van vader. Dochter en schoonzoon zullen zorg dragen voor een fatsoenlijke begrafenis.³⁰⁶

Voorzieningen voor de oude dag

Dergelijke overeenkomsten zien we vaker, maar wanneer ze niet op familie en vrienden konden steunen, bestonden er in de zeventiende eeuw diverse voorzieningen voor bejaarden, die we kennen onder namen als hofje, gasthuis, heiligegeesthuis, oudemannenhuis, oudevrouwenhuis, godskamer of proveniershuis. Een proveniershuis is een wooncomplex waar bewoners zich voor een eenmalig bedrag inkochten en vervolgens levenslang ‘gratis’ kost en inwoning genoten. Daarnaast krijgen de proveniers soms privileges in de zin van iets meer luxegoederen. Een provenier is meestal een man; voor vrouwen zijn er hofjes. De kostkoper beschikt over één kleine kamer of woont op een zaal, waar hij de beschikking heeft over een bedstede. Rond veel van dit soort instellingen hangt de geur van armenzorg. Dat is niet vreemd, omdat oud en arm vaak samengaan. Er zijn immers geen algemene voorzieningen om, wanneer met het stijgen van de jaren het vermogen om te werken afneemt, het verlies van inkomen op te vangen. Toch waren dit soort instellingen niet voor de allerarmsten bedoeld. Deze zogenaamde ‘huiszittende’ armen, wonen zelfstandig of bij hun kinderen en krijgen ondersteuning van de diaconie of de heiligegeestmeesters. Aan toelating tot een hofje of gasthuis werden voorwaarden gesteld, bijvoorbeeld het inbrengen van bepaalde meubels, zoals een bed

met beddengoed, de betaling van een inkoopsom of van een bedrag ter dekking van de begrafenkosten. De bedragen voor inkoop varieerden naar gelang de leeftijd van de kostkoper. Hoe jonger hij is des te meer hij moet betalen. Deze inkoopbedragen konden oplopen tot drieduizend gulden. Voor dit bedrag krijgen de proveniers onderdak, voedsel, drank, turf, olie en kaarsen en wordt hun kleding gewassen, maar ze moeten zelf schoonmaken. In een enkel geval kon een inkoper toelating krijgen door testamentair te laten vastleggen dat het proveniershuis de enige erfgenaam is.

Voorburg was te klein om een gast- of proveniershuis te hebben. De heiligegeestmeesters bezaten wel een zestal huisjes in Voorburg, maar die waren toch vooral bestemd voor arme Voorburgers die nog kinderen hadden of op z’n minst nog samen waren. Toch ontfermden de heiligegeestmeesters zich wel over oude Voorburgers. Thomas Henricxsz van der Vucht, kuiper van beroep en weduwnaar, komt met hen overeen dat zij hem zullen onderhouden tot zijn dood, omdat hij zelf vanwege zijn ‘hoogen ouderdom, impotentie ende onmacht’ daartoe niet meer in staat is. In ruil voor die zorg staat hij al zijn roerende en onroerende bezittingen, waaronder een huis aan de zuidzijde van de Herenstraat, aan hen af. Het zal met Thomas wel net zo gegaan zijn als met Voorburgse weesjes of vondelingen. Men bracht ze onder bij een pleeggezin of in het geval van Thomas een zorggezin, dat dan weer financieel gesteund werd voor de zorg door de heiligegeestmeesters.³⁰⁷ Ook de diaconie laat zich met dit soort regelingen in.³⁰⁸ Hoe dat in de praktijk in zijn werk ging, is niet helemaal duidelijk. Bleef de oude van dagen in zijn of haar eigen huis wonen of ging men naar een van de huisjes van de heiligegeestmeesters of van de diaconie? Ook over de dagelijkse verzorging weten we niets. We zien in de kohieren van het familiegeld wel dat armlastige Voorburgse vrouwen gingen samenwonen om zo de kosten beter te kunnen beheersen.

Men zocht de oplossing voor zijn of haar ouderdom dus in eerste instantie dicht bij huis. Slechts zelden zien we dat ouderen hun toevlucht nemen tot voorzieningen in omliggende steden, zoals Den Haag, Delft en Leiden. In Den Haag komen we in 1614 Neeltge Cornelisdr, weduwe van Adriaen Jansz van Voorburch, tegen als provenierster in het Sacramentsgasthuis ‘om haer leven lanck aldaer getracteert ende onderhouden te werden gelijck men andere proveniersters ofte ghildesusters gewoonlick is te doen.’ Om haar verblijf te bekostigen overhandigt zij eigendomspapieren van een stuk land in Voorburg aan de rentmeester van het huis. Bovendien zullen al haar andere bezittingen na haar overlijden toevallen aan het Sacramentshuis. Ook Jacob Dircksz uit Voorburg laat zich inkopen bij het Sacramentsgasthuis. De gildemeesters verlangen wel eerst een notariële verklaring dat Jacob zich na het overlijden van zijn vrouw Leuntje Meesdr aan alle financiële verplichtingen jegens zijn kinderen heeft gehouden. In 1623 treedt hij in en zal daar tot in ieder geval 1629 wonen.³⁰⁹ In het archief van de Kamer van Charitate te Delft hebben we slechts één Voorburger aangetroffen: Grietge Pieters kwam in 1639 bij haar dochter in huis wonen, maar de bestuurderen van de Kamer van Charitate gingen daarmee alleen akkoord, omdat de predikant van Voorburg beloofde bij te dragen ‘soo lange deese luijden bij de Camer werden bedijent’. Vervolgens ontvingen de regenten inderdaad jaarlijks een bedrag van 39 gulden ‘over een jaar montkost’.³¹⁰

De dood

De dood was in de Gouden Eeuw een alledaags verschijnsel, maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat men er schouderophalend aan voorbijging. Religie speelde een belangrijke rol in het acceptabel maken van de menselijke kwetsbaarheid. Volgens de christelijke leer was het aardse leven slechts een aanloopje naar een leven in een andere tijd en een andere wereld, het hiernamaals. Hoewel dat een geruststellende gedachte was, hoopte men toch zo lang

5.29 Albertus Frese, de jongere, Begravenis in Voorburg, 1738. Universiteitsbibliotheek Leiden

mogelijk te worden ‘gespaard’, want hoe alledaags hij ook was, de dood bleef beangstigend. Met name een plotselinge overlijden werd gevreesd. Je werd beroofd van de gelegenheid om je op het sterven voor te bereiden. En dan moest je nog maar afwachten waar je in het hiernamaals terecht kwam, want helemaal geruststellend was de christelijke leer niet. Een plaats in de hemel was in principe voor iedere gelovige bereikbaar, maar niet zonder meer. Het kwam er toch op neer dat iedereen die in het hiernamaals eeuwige rust wilde genieten zijn godvruchtigheid diende te bewijzen door zich een goed christen te tonen. De mens was te onvolmaakt om aan absolute normen te kunnen voldoen en men mocht daarom rekenen op enig krediet, maar niemand

kon met zekerheid zeggen of hij zou worden uitverkoren. Toch gingen in elk geval de nabestaanden ervan uit dat iemand die de christelijke normen bij benadering in acht had genomen een plek in de hemel zou krijgen, zeker als hij zich door berouw te tonen en om genade te bidden op zijn sterfbed had ‘verzoend met zijn schepper’. Gouden-Eeuwers probeerden de dood te zien als het gemeenschappelijk lot van alle mensen, dat hen bovendien bevrijdde uit de ‘verdorvenheit ende ellendicheijt’ van het bestaan. De overwegingen die men de stervende had aangereikt, werden na zijn dood door zijn naasten gebruikt om hun verlies te verwerken. Als hun hart ‘van droefheid scheen te breken’ stond hun een repertoire aan troost schenkende gedachten

5.30 Gesina ter Borch, Jonge vrouw bij haar overleden geliefde, circa 1653. Rijksmuseum, Amsterdam

ter beschikking. Totale onderdrukking van gevoelens werd niet in overeenstemming geacht met de menselijke natuur, maar beheersing was mogelijk, als men zich vasthield aan de rede. Er werden in de Gouden Eeuw ook praktische argumenten aangevoerd: verdriet was schadelijk voor de gezondheid en overmatig verdriet was daarom gevaarlijk. Iedereen wist hoe moeilijk het soms was om het leed de baas te worden. Als men uitwendig kalm scheen, kon het inwendig blijven knagen. Daarom kon verdriet beter wel worden geuit, want ‘klagen brengt verlichtinge’. Maar alles met mate. Uiteindelijk moest de ‘gewoonte en vergeetheijt’ de wond helen.

Het begrafenisritueel

De calvinisten trachtten de begrafenisrituelen te beteugelen. De Synode van Dordrecht in 1619 schafte de bij joden en katholieken gebruikelijke dodenwake af en ook de lijkredes en zelfs het symbolische schepje zand dat nabestaanden in het graf wierpen. Ook uitvaartdiensten met kaarslicht en het luiden van kerkklokken raakten uit de gratie. In het algemeen mocht een dode niet ‘naar de hemel’ worden gebeden, want Christus bepaalde zelf wie daarin werd opgenomen. Hierom verdween bij protestanten ook de ‘absoute’, de laatste aanbeveling ten afscheid, waarbij de kist bewierookt en met wijwater besprenkeld wordt, opdat engelen de ziel van de dode naar het paradijs kunnen begeleiden. Voorburgse (ongetwijfeld calvinistische) burgers klaagden bij prins Maurits over de katholieke excessen bij een begravenis, die ‘nergens anders toe en dient dan tot onderhoudinge ende voedinge vande pauselicke superstition’. Er wordt ook nog een ander argument gegeven om die uiterlijkheden bij een begravenis te verbieden: de reuk van de bloemen die op het graf blijven liggen en na verloop van tijd gaan rotten, is een voedingsbodem voor besmettelijke ziekten. De klagers krijgen hun zin: Prins Maurits geeft de schout opdracht toe te zien op een sobere begravenis en bloemen dienen op z’n laatst acht tot tien dagen na de begravenis weggehaald te zijn.³¹¹

Men kon begraven worden in de kerk of op het kerkhof. In de keur Op het begraven der dooden³¹², werden de prijzen aangegeven van de diverse opties. Men kon ter aarde worden besteld op het koor (zes gulden) of op het plein in de kerk (vier gulden), als deze graven tenminste al in eigendom van de familie van de overledene waren. De graven op het kerkhof waren eigendom van de kerk en vandaar dat voor die graven hogere kosten in rekening werden gebracht (volwassenen twaalf gulden; kinderen beneden de twaalf jaar half geld). Een graf kon ook voor een periode van zestien jaar gehuurd worden. Bovenstaande kosten waren exclusief het loon van de grafmaker, de huur van doodskleden en het luiden van de klokken. Aanvankelijk duurde het luiden een uur, maar dat werd in de loop der jaren verkort tot maximaal een half uur, omdat het een zware last was voor de toren. Verder werden alleen platte kisten geaccepteerd en geen exemplaren met een rond deksel. In de winter bij vorst diende dubbel betaald te worden. Wilde men ’s avonds begraven worden, dan diende eveneens het dubbele bedrag betaald te worden. Er mocht dan niet geluid worden. Van die laatste mogelijkheid werd in Voorburg met name gebruik gemaakt door katholieken. De kerk was eigendom van de staat en niet van de gebruikers, de gereformeerde gemeente. Iedereen kon dus ongeacht zijn geloof in de kerk of op het kerkhof begraven worden. Met name katholieke begrafenissen in de kerk waren een doorn in het oog van gereformeerden, maar men kon dit niet verhinderen. De katholieken, die hun geloof ongestoord wilden beleven, hadden er baat bij de gereformeerde gemeente niet al te zeer te ergeren en een begravenis in de avond zou minder irriteren dan overdag. De baljuw van Rijnland geeft de Voorburgse katholieken dan ook een pluim, omdat ze de gereformeerde gemeente zo weinig reden tot ergernis geven. Maar een begravenis ’s avonds werd in de zeventiende eeuw ook als bijzonder chic ervaren. Flambouwen gaven een avondlijke lijkoftocht de nodige grandeur.

5.31 Gesina ter Borch, Rouwende heer met rouwstoet, circa 1654. Rijksmuseum, Amsterdam

Een begrafenis was een hele gebeurtenis en kende net als nu eenvoudige en heel uitgebreide varianten. De organisatie lag overwegend in handen van familie, vrienden en buren. Toch waren er ook wel enkele semi-professionals, zoals de doodbidder en de koster, maar van een begrafenisonderneming was nog geen sprake. Familie, vrienden en buren voelden hun medewerking aan de begrafenis als hun plicht, maar er stond wel wat tegenover. Na afloop werd er flink gegeten en gedronken op kosten van de overledene en als hij arm was, betaalde de armenzorg voor het bier, zo ingeburgerd was dit gebruik.³¹³ Met name de maaltijden na een begrafenis van een herbergier waren zeer in trek. Een goed idee van de omvang van zo’n maaltijd krijgen we bij de rekeningen uit de nalatenschap van de Voorburger Willem Huijbrechtsz van Schooten uit september 1669. Die rekeningen vermelden kosten voor veel riviervis en zoute vis, vlees, bier (vijf halve vaten; 385 liter), wijn (half oxhoofd; circa zestig liter).³¹⁴ Soms werd van de gastvrijheid van de overledene misbruik gemaakt door lieden die bij het doodmaal ongenood aanschoven. Zo krijgt Jan vander Sprangh een boete van tien pond, omdat hij zich ongewenst tussen de dragers van de kist van Anna Jans, jongedochter uit *De Bruyne Hengst*, aan de maaltijd had gezet.³¹⁵ Het doodmaal kon meteen na de begrafenis plaatsvinden, de huidige koffietafel is daar nog een restant van, maar vond meestal een aantal weken na de begrafenis plaats. Bij deze maaltijd werden dan ook zaken geregeld betreffende de nalatenschap, verzorging van de achterblijvende partner, voogdijschap van minderjarige kinderen en dergelijke. Die maaltijden, waarbij de alcohol rijkelijk vloaide, liepen soms zo uit de hand dat dit soort bijeenkomsten in het derde kwart van de zeventiende eeuw verboden werden. Zo kreeg Leendert Huybertsz Eeckelenburch een wel zeer stevige boete van honderd pond, omdat hij na het begraven van zijn vrouw een doodmaaltijd aangeboden had.³¹⁶

Een voorbeeld van een uitgebreide begrafenis is de afscheidsplechtigheid van de heer Michiel du Mortier, tot april 1676

bewoner van *Zijdervliet* en zeer welgesteld. Du Mortier was lid van de *Confrérie van St.-Joris* in Den Haag en de leden van die confrérie dienden bij de overledene te waken en present te zijn bij de begrafenis. Bij een dergelijke grote begrafenis werden uiteraard wel allerlei hulpkrachten ingehuurd, zoals dragers. In de eindafrekening bij de erfenisverdeling worden betalingen verricht voor:

- de timmerman voor de kist en voor twee wapens die zowel voor het sterfhuis als in de *Grote Kerk* in Den Haag waren opgehangen
- de lijkkoets, voorafgegaan door een knecht die het wapen droeg, gevolgd door zeven volgkoetsen en flambouwdragers
- de garde die bij het lijk gewaakt heeft
- de bidders voor hun diensten
- de huur van 22 rouwmantels zowel voor de vrienden als voor de dragers
- de huur van zes zwarte kandelaars
- 24 flambouwen en waskaarsen
- de beeldhouwer voor twee wapens
- de schilder voor het schilderen en vergulden van de wapens
- speciale kleding voor de knecht en de meid
- brood dat aan de armen werd uitgedeeld
- de doodschuld aan de *Confrérie van St.-Joris*

En dit alles nog los van de kosten verbonden aan de gezamenlijke maaltijd na de begrafenis.

Welgestelde mensen kozen voor een laatste rustplaats in de kerk en dan het liefst op een prestigieuze plek op het koor. De stoffelijke overschotten verspreidden uiteraard een onaangename geur en deze begravenen werden dan ook ‘rijke stinkerds’ genoemd. Uiteraard kon het ook heel wat bescheidener. De meeste Voorburgers waren niet kapitaalkrchtig genoeg om uitgebreide maaltijden aan vrienden en buurtgenoten te offeren; daar kwam de dood te vaak voor langs. En men hoefde ook niet per se op het koor begraven te worden, maar op het plein of buiten op het kerkhof en de grafsteen hoefde niet

5.32 Grafzerk van Abraham Trystram en Catharina Daems in de Oude Kerk te Voorburg. Het wapen van de familie is in de Franse tijd kapot geslagen en verwijderd. Foto: Idsard Bosman

zo groot en weelderig te zijn. In barre tijden van een pestepidemie zullen de rituelen en maaltijden wel helemaal achterwege gebleven zijn. Niet alleen om het besmettingsgevaar te minimaliseren, maar omdat er geen geld meer was. In 1635 werden in Voorburg op een totaal van 250 overledenen 55 mensen pro deo begraven.

Weduwen en weduwnaars³¹⁷

Na de dood van de levenspartner bleef de weduwnaar of weduwe vaak met grote problemen achter. Dat kunnen we met name bij de weduwen achterhalen, omdat zij in de archieven als zodanig worden aangeduid. Het weduwschap zorgde immers voor een verandering in de status van de vrouw. Zij werd handelingsbekwaam en moest als zodanig onderscheiden worden van de getrouwde vrouwen, die ten opzichte van hun man in een afhankelijke positie verkeerden. Bij weduwnaars veranderde er niets aan hun sociaal-economische status; dus werd dat ook niet vermeld. Veel vrouwen werden als gevolg van het weduwschap met verarming geconfronteerd. Bijna iedere dood had tot gevolg dat er schulden moesten worden voldaan. De aanwezigheid van (meerderjarige) kinderen of andere erfgenamen vereiste uitkoop of soms zelfs halvering van de boedel die de weduwe ter beschikking stond. Een pijnlijk voorbeeld van zo’n precaire situatie, waarin een weduwe terecht kon komen, is de zaak Daems. Maria Tristram, de enige dochter van Catharina Daems, is door vererving voor de helft eigenares van de woning Sionslust te Voorburg, waar haar moeder al ruim vijftig jaar woont. Als Maria trouwt met Nicolaes vander Beeck laat ze notarieel vastleggen dat het zoontje van Nicolaes uit een vorig huwelijk haar enige erfgenaam zal zijn. Helaas overlijdt Maria vrij snel na de trouwdag en Nicolaes en de voogden van zijn zoontje eisen de helft van *Sionslust* op. Catharina probeert nog wat te regelen met een huurovereenkomst, maar met Nicolaes valt niet te praten: er dient geliquideerd te worden. Hij verhoogt de druk door met kind en dienstmeid in te trekken en Catharina moet toezien hoe zij door

die meid onbehoorlijk behandeld wordt, zodat de situatie voor haar niet langer houdbaar is. Ze is ten einde raad en wendt zich tot de Hoge Raad, die uiteindelijk besluit dat zij tot het eind van haar leven op *Sionslust* mag blijven wonen. Nu verkeerde Catharina nog in de prettige situatie dat zij ruim bij kas zat en het verlies van de helft van de waarde van haar huis gemakkelijk financieel kon opvangen, maar de zaak geeft wel aan in wat voor onaangename omstandigheden een weduwe terecht kon komen.³¹⁸

De dood van de man leidde vaak tot halvering of tot geheel verdwijnen van inkomsten. Vrouwen trachtten het werk van hun man voort te zetten of zochten naar een eervolle manier om aan geld te komen. We zien ook wel dat weduwen met elkaar samen gingen wonen om de kosten te drukken, maar dat lukte lang niet iedereen. Ook was het overgebleven bezit na de dood van de man soms niet toereikend om het tot het eind van haar leven uit te kunnen zingen. Veel weduwen kwamen dan ook uiteindelijk bij de diaconie of de heiligegeestmeesters aankloppen. Een nieuw huwelijk kon een weg uit de armoede zijn. In de periode 1652-1661 vinden er in Voorburg 154 huwelijksaankondigingen plaats; vijf weduwnaars trouwen met een weduwe, 25 weduwnaars met een niet getrouwde vrouw en twintig weduwen met een niet gehuwde man.³¹⁹ In 1680 bestaat de bevolking van Voorburg uit 1.295 personen. Daarvan zijn er 43 weduwe en drie weduwnaars (althans die krijgen die vrij bijzondere vermelding). Daarvan zijn veertien weduwen arm of onvermogen en negen minvermogen; de drie weduwnaars zijn alle drie arm. Dat betekent dus dat meer dan de helft van de weduwen en weduwnaars in Voorburg armlastig was.

6. Gezondheid en zorg

6.01 Samuel van Hoogstraten, *De bleekzuchtige dame*, circa 1660-1678. Rijksmuseum, Amsterdam

In de zeventiende eeuw lagen ziektes en ongevallen constant op de loer. De pest was uiteraard zeer gevreesd, maar daar kon je wellicht aan ontsnappen door naar veiliger oorden te vluchten. Dat was echter niet mogelijk met pokken, tering en buikloop. Verdrinking kwam ook nogal eens voor, maar ook daar kon je je tegen wapenen door te leren zwemmen. Verkeersongevallen

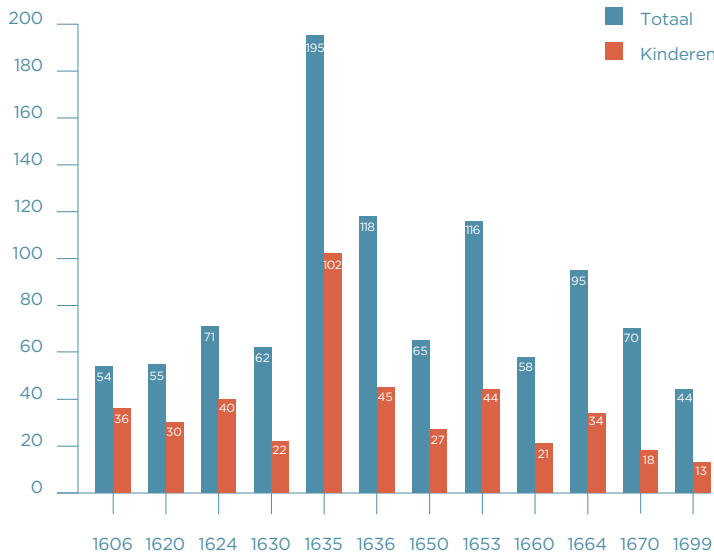
waren vrij schaars. Koetsen sloegen soms om, braken een as of een wiel of ze gleden van de gladde dijk en loslopende honden zorgden regelmatig voor lelijke beten. Ook was de kans op brandwonden met de vele open haardvuren groot. En niet te vergeten: bevallingen. Die eisten in dubbel opzicht een hoge tol; niet alleen bij de pasgeborenen, maar ook bij de kraamvrouwen.

6.1. Levensverwachting

Er bestaan nogal wat misverstanden over de gemiddelde levensduur van de zeventiende-eeuwer. De bronnen zijn op dit punt schaars. De enig beschikbare cijfers gaan over Amsterdammers in de late zeventiende en achttiende eeuw. In verschillende publicaties valt te lezen dat de levensverwachting bij geboorte gemiddeld ongeveer 28 tot 32 jaar was. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was die vermoedelijk lager, want toen waren er nog regelmatig grote pestepidemieën, die soms tien tot twintig procent van de bevolking wegvaagden. Maar deze cijfers gaan over de gemiddelde levensverwachting bij geboorte en die was vanwege de enorme kindersterfte veel lager dan daarna. Na het eerste levensjaar was de levensverwachting al hoger. Als een kind vijf jaar oud was en alle risico's achter de rug had, was de verwachting een leeftijd van 55 jaar te halen reëel. Als vrouwen niet stierven in het kraambed was de kans om 70 of 80 te worden ook aanwezig. Bovendien zijn deze cijfers gebaseerd op de Amsterdamse bevolking waar de mortaliteit hoger was dan op het platteland. Stadsbewoners woonden vaak dichter op elkaar en bij ziekte was de kans op besmetting groter. Het gemiddelde van 28 tot 32 jaar klopt strikt genomen dus wel, maar volgens demografen is het beter om de middelste leeftijd te nemen van alle leeftijdsverwachtingen per levensjaar. Gebaseerd op cijfers uit 1850 levert dat bij mannen een te verwachten levensduur van 38,3 jaar en bij vrouwen van 47,9 jaar op.³²⁰

6.02 Bartholomeus van der Helst, *Doodsbed van een kind*, 1645. Museum Gouda

Overzicht van het aantal sterfgevallen in Voorburg in de zeventiende eeuw

Voorburgse ongemakken

Wat de gezondheidstoestand van Voorburg in de zeventiende eeuw betreft, moeten we het doen met snippers informatie. Uiteraard heeft men hier te lijden gehad onder de grote pest- en pokkenepidemieën. Maar een helder beeld van de doodsoorzaken hebben we niet. De kerkvoogdijrekeningen, voorzover bewaard gebleven, geven ons enig idee van de sterfte-ontwikkelingen in de zeventiende eeuw te Voorburg. We moeten er hierbij wel rekening mee houden dat er niet alleen Voorburgers in het dorp begraven werden, maar ook mensen uit Stompwijk, Veur, Den Haag en Leidschendam. De aanduiding bij de begraafrekeningen ‘een jonck kint’ maakt niet duidelijk of het kind al bij de geboorte is gestorven of wat later. Bovendien is kindersterfte een verzamelbegrip voor allerlei ziektes.

Duidelijk is dat kindersterfte met gemiddeld 40% van het totaal aantal sterfgevallen een groot deel voor haar rekening neemt. Het idee heeft wel eens postgevat dat ouders door die veel voorkomende kindersterfte in de zeventiende eeuw wat makkelijker met het overlijden van een kind konden omgaan dan vandaag de dag. Dat idee wordt onder andere gevoed door gedichtjes als ‘Misrekeningh’ van

Constantijn Huygens uit 1671:
Acht mael was Pieters wijf gevallen in de kraem
En telden mij 't gebroed een yeder bij zijn naem:
Acht kind'ren, sei ick, de last van dat gesin moet groot zijn:
Nee, sei se, 'k hebber acht met seven die der doot zijn.

Het hele idee dat er in de zeventiende eeuw sprake zou zijn geweest van een zekere berusting bij de dood is maar ten dele juist. Men was weliswaar vertrouwd met de dood, maar dan wel op een geheel andere manier. Angst en verdriet zullen wel degelijk een rol hebben gespeeld, zeker bij massale sterfte. Dat kan men onder andere afleiden uit de paniekreacties bij het nemen van maatregelen. De dood was gekoppeld

6.03 Gesina ter Borch, *De dood en een klein meisje*, 1656. Rijksmuseum, Amsterdam

aan hel en hemel. Besmetting was afkomstig van het bovennatuurlijke: ‘Waerender geen zonden, dan waerender geen plaeghen.’³²¹

Veel voorkomende ziektes in de Gouden Eeuw
Het zeventiende-eeuwse straatbeeld kende de nodige aangetaste gezichten. Ziektes als scheurbuik, pokken, syfilis en lepra lieten hun sporen na, als je ze al overleefde. Scheurbuik werd veroorzaakt door vitaminetekort en kwam niet alleen voor bij zeelui, maar ook ‘aan wal’ leden mensen hieraan. Syfilis was een veelbesproken geslachtsziekte, waarschijnlijk overgekomen uit de nieuwe wereld, die zich vanuit Italië langzaam verspreidde over heel Europa. Het verband met seksualiteit werd al snel gelegd, maar de parasiet die de veroorzaker is, was nog niet ontdekt. En zo duikt er ineens een nieuwe ziekte op met grote zwerende huidafwijkingen ofwel grote pokken (de ‘kleine pokken’ waren de regelmatig voorkomende gewone pokken). Omdat het een ziekte is die veel voorkomt, zijn er dus veel benamingen voor: de grote of vuile pokken, de schendige ziekte, de vuile zaadloos, de ‘geheime ziekte’, de Venusziekte, de pest der voornamen, Morbus Gallicus, St.-Jobs ‘plaghe’, de Spaanse pokken. Overigens vindt iedereen dat het een ziekte van de ‘buurman’ is: in Spanje heeft men het over de Franse ziekte; de Fransen spreken over de Napolitaanse schurft; de Polen zeggen Duitse ziekte; de Russen roepen Poolse ziekte en de Engelsen noemen het ‘French disease’. De slachtoffers waren als regel het loslopende mansvolk, zoals zeelui, soldaten en studenten en bijgevolg kwam deze ziekte vaak voor in havens, garnizoens- en universiteitssteden. Daarnaast waren natuurlijk prostituees en opvallenderwijs ook minnen ofwel zoogsters vaak besmet. Ook het krijgen van kinderen liet zijn sporen na bij vrouwen. Ze konden kreupel worden en kraamkoorts zorgde voor de nodige sterfgevallen. Wat je ook veel zag in het straatbeeld was struma, in de volksmond ‘krop’ genoemd, die werd veroorzaakt door een tekort aan jodium. Onbehandeld kon het tot grote gezwellen in de hals leiden.

De haastige ziekte, pest in Voorburg³²²

6.04 Philips Galle naar Jan van der Straet, *Het vervaardigen (rechts) en toedienen (links) van een medicijn tegen syfilis*, circa 1589-1593. De bordeelscène aan de wand verwijst naar de losbandige levensstijl als vermoedelijke oorzaak van de aandoening. Rijksmuseum, Amsterdam

Van alle ziektes die in de geschiedenis van de mensheid hun rol hebben gespeeld, heeft de pest ongetwijfeld de slechtste reputatie.³²³ De ziekte kende een flink aantal synoniemen, zoals de gave Gods, het ongemak, de haastige sieckte, de contagieuse (besmettelijke) sieckte, de wrekende hand Gods, geesel Gods, de heete ziekte, de zwarte dood. Die slechte reputatie dankt de ziekte uiteraard aan de vele slachtoffers, maar ook aan de soms wat onderschatte maatschappelijke ontwrichting, die de epidemie tot gevolg had door het wegvallen van allerlei mensen op sleutelposities in de samenleving. Ook Voorburg kende de pest. De grote pestepidemie van 1557-1558, die aan meer dan 400 Voorburgers het leven kostte (bijna een derde van de totale bevolking) zal ook in de zeventiende eeuw nog stevig in het collectieve geheugen hebben gestaan; zeker ook omdat Voorburgers door de Delftse arts Van Foreest als de schuldigen van de epidemie in Delft werden aangewezen. Enkele

boeren zouden in Voorburg bedorven voedsel hebben gegeten, besmet zijn geraakt, naar Delft zijn gereisd en vervolgens de Delftse bevolking hebben besmet.³²⁴

Er bestonden nogal wat theorieën in de zeventiende eeuw over de oorzaak van de ziekte. Destijds liepen de meningen uiteen van een straffe Gods door een ‘contagium fixum’, een door God gegeven smetstof die zich aan bezielde en niet-bezielde objecten hechtte, tot een plaag voortkomend uit door verrotting en bederf bezoedelde lucht, zoals stinkende grachten, vuilnishopen en slachtresten. Een duidelijk voorbeeld van die laatste gedachte is een bevelschrift van het Hof van Holland aan de schout van Voorburg. Het Hof heeft begrepen dat in Voorburg de graven van recent overleden personen versierd werden met ‘hoedekens van bloemen, stellen van cruijcken, ende diergelijcken.’

6.05 Willem de Haen, Sterfte door ziekte en pest onder de Leidenaren in 1574, circa 1612-1613, Rijksmuseum, Amsterdam

Die katholieke gewoonte om bloemen op de graven te leggen en bovendien de kist lang boven de aarde te laten staan, dient verboden te worden, ‘omdat de contagieuse siecte der peste die aldaer rigneert [heerst] den reuck der blommen (die op geïnfecteerde plaetsen mede contagieus es) een schrick maeckt ende oock periculeus es voordien geenen die aldaer passeren ende repasseren ende derhalven daerinne dient voorsien ende geremedieert. (...) Geschreven den xxvj aprilis 1602.’³²⁵

De reuk van vergane bloemen kan de pest tot gevolg hebben. Vandaar dat het Hof verbiedt om de bloemen langer dan acht dagen te laten liggen en binnen die termijn dient de kist begraven te zijn. Het Hof van Holland is natuurlijk ingefluisterd dat de katholieken in Voorburg hun doden met allerlei ceremonieel begraven, tot irritatie en ergernis van de gereformeerden. De tip zal dan ook ongetwijfeld uit die hoek zijn gekomen. Het hoeft echter niet alleen een pesterijtje te zijn geweest, maar de klachten en de daaruit volgende verordening kunnen ongetwijfeld ook zijn ingegeven door de oprechte angst dat hier een

voedingsbodem voor de pest lag.

De overheden blijven waakzaam. Ook als de pestgolf van 1664 in kracht lijkt af te nemen, verbiedt de Voorburgse magistraat dat tijdens de kermis kramen met kleren worden geplaatst. En al eerder, in 1635, is voorzichtigheid troef. Dominee Leeuwius wordt vanuit Voorburg beroepen door de VOC naar Oost-Indië. De classis verleent hem eervol ontslag, echter op één voorwaarde: een kind van de dominee is ‘vande besmettelijcke siecte’ overleden en de predikant mag pas weg als gebleken is dat niemand in zijn gezin besmet is.³²⁶ En men is terecht voorzichtig, want in september van 1664, als alle ellende voorbij lijkt te zijn, laait het vuur van de pest weer hoog op en nu grijpt Delft als ambachtsheer van Voorburg in en verbiedt de gehele Voorburgse kermis³²⁷, inclusief ‘met eenige kramen, ryfel tafels [goktafels] ofte spelen hoedanich deselve oock soude sijn voor te staen.’ Een speciaal verbod betreft de rederijkers. Zij mogen geen optredens verzorgen of het nu om serieuze of komediespelen gaat.³²⁸

Pestgolven

Van 1624 tot 1664 kennen we twaalf pestgolven in de buurt van Voorburg (Delft, Den Haag, Leiden, Rotterdam) en daar heeft het dorp ook zijn deel van gekregen. In 1624 komen we hier verdachte sterfgevallen tegen. Zo sterft Claes Jansz, waard aan de Tolbrug, in september en in dezelfde maand overlijden ook zijn vrouw en kind. Ook in september sterft het hele gezin van Lieuwe Jansz, brandewijnman, en daar blijft het niet bij. Adriaen Vrericksz verliest begin oktober vijf kinderen alvorens zelf op 18 oktober te overlijden. En zij zijn niet de enigen. De rekeningen van de kerkmeesters vermelden niet expliciet dat het hier om pestslachtoffers gaat, maar in dezelfde periode van 1624 houdt de pest stevig huis in Delft, Leiden en Rotterdam, waardoor deze ziekte als doodsoorzaak wel een stuk waarschijnlijker wordt.

Vanaf september 1635 tot in de eerste drie maanden van 1636 volgt in Voorburg wederom een heftige uitbraak. Vaak komen we tegen dat twee kinderen uit één gezin op één dag worden begraven. De ziekte gaat zonder aanzien des persoons te werk, of je nu dienaar van God bent (ds. Leeuwius verliest kort na elkaar twee kinderen) of chirurgijn (ook mr. Pompeus verliest kort na elkaar twee kinderen) of tot de gegoede klasse behoort (Anna van Brederode, weduwe van Jonkheer Jacob Snouckaert, en Jonkheer Johan de Grisperre vallen ten prooi aan de ziekte). De bewoners in de buurt rond de Oude Tolbrug hebben veel te lijden. Adriaen Cornelis Cley wordt op 26 september begraven, twee van zijn kinderen volgen op 8 oktober. Het zwaarst wordt het gezin van Bruno Adriaensz Schenk getroffen. Bruno zelf wordt op 8 oktober begraven, drie van zijn kinderen op 11 november, op 13 november nog eens twee, op 19 november één kind en op 7 december wordt het laatste kind uit het gezin begraven. Ook rond de Geestbrug komen veel slachtoffers voor. Een oorzaak kan zijn dat bij beide bruggen veel vaartuigen uit Den Haag, Delft en Leiden losten en laadden en dus het besmettingsgevaar vanuit vele richtingen kwam. Maar, alhoewel we schreven dat de pest geen onderscheid

maakte in rang en stand, de lagere sociale klassen waren in dit opzicht wel het meest kwetsbaar. Slecht of eenzijdig voedsel, onhygiënische omstandigheden onder andere door de aanwezigheid van ongedierte (ratten, vlooiën), hoge bevolkingsdichtheid en belabberde huisvesting waren bij elkaar een goede voedingsbodem voor allerlei besmettelijke ziektes en dus ook voor de pest. De buurten rond de Tolbrug en de Geestbrug werden in belangrijke mate bewoond door armlastige mensen en er bevonden zich nogal wat herbergen, die door veel volk bezocht werden.

In totaal worden in 1635 195 mensen begraven, onder wie 102 jonge kinderen. Als we uitgaan van een bevolkingsomvang van ongeveer 1200, dan betekent dat dus een sterfte van circa 18%. Het kan bijna niet anders of in iedere familie zal de pest zijn slachtoffers hebben geëist. De epidemie zet zich de eerste drie maanden van 1636 nog voort; nu worden 73 volwassenen en 45 jonge kinderen begraven. Daar zitten natuurlijk ook ‘gewone’ sterfgevallen bij; niet elk overlijden is een gevolg van de pest. Je kunt de omvang van de epidemie ook anders benaderen: daar waar de gemiddelde sterfte tot 1635 26 volwassenen per jaar bedraagt, is die in 1635 opeens gestegen naar 93 volwassenen. Voor het sterfteverloop onder kinderen geldt eveneens een spectaculaire toename. Het jaar 1636 doet daar met name bij de volwassenen niet veel voor onder. De vele begrafenissen die gratis moeten worden verricht bij gebrek aan middelen, kunnen er op duiden dat het met name de minderbedeelde Voorburgers geweest zijn die het slachtoffer zijn geworden. Een voorbeeld daarvan is het volgende citaat: ‘Noch zijn in februario (1636) en Martio opt kerckhoff begraven Mees Pietersz wever ende Maertge Claesdr, zijn huijsvrouw met alle haere kinderen, doch vermits de bekende sobere conditie pro deo.’ Het leed kwam overal: ene Maertge krijgt betaald ‘ter saecke van arbeidsloon bij haer gedaen ende verdient int heete sterfhuys van Reijnier de wever, diewelcke met zijne huijsvrouw ende eenige kinderen overleden zijn ende zijn noch

eenige kinderen int leven gebleven, voor dese portie die somme van 8 pond 10 stuivers.’ De weduwe van Otten Jacobs krijgt vervolgens geld, omdat zij ‘een jonck arm kint van Reynier de wever onderhout’ heeft gegeven.³²⁹ De rekeningen van de heiligegeestmeesters laten veel posten zien waarin vergoedingen worden betaald aan timmerlui voor het maken van doodskisten. De diaconierekeningen geven nog meer bewijzen dat het hier om de pest ging. Zo wordt in mei 1636 een pestmeester uit Den Haag gehaald om naar het kind van Jan de Wael te kijken. Het bezoek heeft niet het gewenste resultaat; het kindje zal eind mei sterven.³³⁰

In de biografie van de jezuïet Roeland de Pottere lezen we dat de pater Voorburg op zijn tochten veelvuldig aandeed en ook op bezoek ging bij gelovigen die ‘de nieuwe sieckten hadde’: ‘Te Voorburch een heel huijsgesin die van den sieckte storven, zeven menschen; in een huijs noch een oude vrouw die van al haer vrunden verlaten was van de sieckte. Een vrouw van 80 iaren heeft pater geholpen en bijgestaen te Voorburg sonder gefaer van de sieckte geholpen.’ Onnodig te zeggen, dat de pater door het belang van de zieke voor te laten gaan boven het gevaar zelf de pest op te lopen, veel goodwill kweekte bij de parochianen.

De pest was er de oorzaak van dat veel kinderen wees werden. Zij die uit een gezin kwamen met enige middelen werden in huis geplaatst bij stiefouders en die konden dan de kosten van hun levensonderhoud uit de achtergebleven gelden dekken. Dit gebeurde uiteraard onder streng toezicht van de weesmeesters, die wilden voorkomen dat de kinderen benadeeld werden. Meestal waren de stiefouders ooms of tantes, maar in afwezigheid daarvan of als dat om andere redenen niet mogelijk was, konden de kinderen in een weeshuis geplaatst worden. Voorburg bezat echter geen weeshuis en dus moest de oplossing voor het probleem van de verweesde kinderen bij dorpsgenoten worden gezocht. De gemeenschapszin zorgde over het algemeen

wel voor een oplossing; vaak ging zo’n kindje naar een weduwe, die op die manier nog wat gezelschap en wat extra inkomen had, want de heiligegeestmeesters gaven de opvangouders een financiële tegemoetkoming voor onderdak, voeding, kleding en scholing. In 1638 betaalden ze voor tien kinderen kost en inwoning. Dat zo’n opvang lang niet altijd een sinecure was, zal ene Maertge ongetwijfeld gemerkt hebben. Zij krijgt een vergoeding voor de verzorging van een kind dat ‘een jaer zijeckte off kranckebedde gedaen hadde.’

De laatst bekende pestgolf die Voorburg trof, stamt uit 1664-1665. Deze epidemie raakte vrijwel geheel Holland. In Amsterdam alleen al trof de ziekte bijna 25.000 slachtoffers, maar ook in Den Haag vielen veel doden te betreuren, met name in de snikhete zomer van 1665. Christiaan Huygens ontvlucht om die reden in 1664 al Den Haag om zich op Hofwijck terug te trekken.³³¹ Dat Voorburg echter niet buiten de gevarenzone ligt, blijkt uit de kerkvoogdij- en de diaconierekeningen van de gereformeerde kerk. In 1664 neemt het aantal begrafenissen aanzienlijk toe (95) en is het aantal echtparen dat op één en dezelfde dag begraven wordt, opvallend. Van 1665 beschikken we niet over kerkvoogdijrekeningen, maar op 3 september 1665 wordt in de diaconierekeningen melding gemaakt van het overlijden van twee kinderen van Arij Cornelisz aan de Geestbrugge; de dag daarna sterft een derde kind, een meisje, en ook zijn vrouw zal aan de zwarte dood ten prooi vallen. De diaconie helpt hem met de bekostiging van de doodskisten. Ook bij Thijs Claesz slaat het noodlot toe: twee kinderen sterven kort na elkaar. De diaconie helpt Thijs met zijn levensonderhoud ‘geduyrende hy ende syn huysgesin aende contagieuse (besmettelijke) sieckte lagen.’³³² Bovendien geeft de diaconie een flink bedrag aan de ‘schropster [werkster]’ die het huis van Thijs van boven tot onder schoon maakt. De kosten voor medische hulp door meester Jan Arondeus, chirurgijn, worden ook door de diaconie vergoed. De bronnen geven nog meer meldingen van slachtoffers van de pest.³³³ De hulp

die chirurgijn meester Arondeus heeft verleend, is hem misschien noodlottig geworden. De kerkvoogdijrekeningen vermelden dat hij op 29 september 1664 begraven wordt, in dezelfde pestperiode als zijn zoontje (28 oktober 1664) en zijn tante (3 december 1664). Angst voor besmetting was weliswaar groot, maar we zien ook berusting. De plaag was immers door God gezonden en het was nutteloos je daar tegen te verzetten. Of zoals Floris Harmensz, de hondenslager uit Bredero’s Spaanschen Brabander zei: ‘Ick denck, stae ick mee in ’t rolletje [ben ik ook gedoemd], soo sal ’t kosten mijn bolletje’. Maar het zal duidelijk zijn dat de bevolking murw geslagen was door al die pestgolven. Huygens dicht dan ook in 1655, als de epidemie eindelijk over zijn hoogtepunt heen lijkt te zijn: ‘Versmoort de pest in ’t nest, en doet de sterfte sterven.’

Andere doodsoorzaken

Behalve enkele opmerkingen in de briefwisselingen van vader en zoon Huygens over hun eigen kwalen en die van hun familie en vrienden, weten we vrij weinig van het overige ziektebeeld in Voorburg. De enige enigszins uitgebreide opsomming van doodsoorzaken vinden we in de door de pastoors Van Beest en Van Rheeden aangelegde overlijdenslijsten in de periode 1692-1714, waarbij pastoor Van Rheeden de zaken heel wat minder nauwkeurig bijhield dan pastoor Van Beest. Statistisch zegt dit staatje natuurlijk niet veel, maar zoveel andere bronnen hebben we niet. Bij de meeste overledenen werd aangetekend: ‘in de volheid van zijn dagen’ of ‘ouderdom’ of helemaal niets (89 gevallen). Bij 105 gevallen werd wel een oorzaak genoemd:

Dat de pest niet genoemd wordt, komt omdat deze ziekte na 1670

Geen oorzaak vermeld	Beroerte/zeer kort ziekbed/weggerukt	Langdurig ziekbed; veel pijn	Tering	Kanker	Waterzucht	Oorlogsgeweld
89	25	20	12	5	4	1
Tijdens een reis	Ongeluk	Pokken	Dysenterie	Koortsaanvallen	Kraambed	Geestelijk onvolwaardig
1	3	5	1	16	6	8

in Holland niet of nauwelijks meer is voorgekomen. Als we uit het bovenstaande iets mogen concluderen dan is het dat er in 1695 een pokkenepidemie is geweest; behalve de vijf katholieken die vlak na elkaar aan deze ziekte bezweken, meldt pastoor Van Beest bij een van hen: ‘Hoc anni plurimi hoc morbo laboravunt’, oftewel ‘Dit jaar hebben velen aan deze ziekte geleden (dus ook onder de gereformeerden en overigen).’ In 1700-1701 sterven opvallend veel mensen aan hevige koortsaanvallen, wat wijst op een epidemische infectieziekte, wellicht tuberculose (tering). De sterfte in het kraambed (zes gevallen bij katholieken in twintig jaar) valt weer erg mee. Geestelijke onvolwaardigheid is op zich geen doodsoorzaak, maar deze kwalificatie werd wel bij acht overledenen genoteerd.

6.2. Piskijkers en pillendraaiers

De Voorburgse chirurgijn Jacobus Goddard grijpt in als een Rijswijkse collega van een beenbreuk broddelwerk heeft gemaakt: hij trekt het krom gegroeide been ‘met seer groote fortsse onder erbermelick gekerm ende onlijdelijcke pijn (. . .) recht.’³³⁴ Je moest niet kleinzerig zijn in de zeventiende eeuw. Medisch ingrijpen deed vanwege het gebrek aan degelijke verdovingsmiddelen altijd veel pijn. Maar soms was het onvermijdelijk de hulp van chirurgijnen of doktoren in te roepen. De geneeskundige verzorging in deze eeuw bood een heel ander beeld dan de huidige. Huisartsen bestonden nog niet. Specialisten waren er wel, maar in een andere betekenis dan we er nu aan hechten. En wie het zich kon veroorloven, liet zich thuis verzorgen en ontbood de chirurgijn of dokter. De plaatselijke chirurgijn was vaak niet meer dan een barbier die naast het gewone knip- en scheerwerk ook kleine medische ingrepen verrichtte. Bij een minder ernstige aandoening kon ‘de patiënt’ besluiten te wachten tot er weer een kermis of jaarmarkt in het dorp of in de stad was, om bij die gelegenheid een rondreizende meester of kiezentrekker te

6.06 Gerard Dou, De dokter, 1650-1669. Staande in een venster bekijkt een dokter een flesje met urine. Voor hem staan op de vensterbank een metalen schaal, een sierkan en een medisch boek over de anatomie van de mens. Links achter de arts staat een vrouw met een emmer. Rijksmuseum, Amsterdam

raadplegen. Of hij koos voor zelfmedicatie en kocht, als hij tenminste lezen kon, een goedkoop boekje waarin de behandelmogelijkheid van een aantal veel voorkomende kwalen beschreven werd. Gasthuizen hadden geen beste naam en werden dan ook liever gemeden; slechts armen en alleenstaanden kregen er verzorging die zij anders niet konden bekostigen of voor wie de benodigde familieleden ontbraken. De verzorging kostte weinig en was soms zelfs geheel gratis.

Doktoren

De gang naar de arts moet in de zeventiende eeuw iets zijn geweest om erg tegenop te zien. Bij het bezoek aan chirurgijn of kiezentrekker kon je verwachten dat de behandeling pijn zou gaan doen, maar bij de dokter moest je maar afwachten of het door hem voorgeschreven geneesmiddel je nu beter of juist zieker zou maken. De arts werd in

zijn praktijk nogal eens geconfronteerd met slachtoffers van heersende epidemieën. Vooral de pest eiste, zoals vermeld, regelmatig zijn zware tol onder de bevolking. Daarnaast leden veel patiënten aan seksueel overdraagbare ziektes als syfilis en gonorroe, die met behulp van steeds wisselende geneesmiddelen bestreden werden. En natuurlijk zorgden ook minder bedreigende ziektes als jicht en reumatiek steeds weer voor nieuwe patiënten in de dokterspraktijk. In het vervolg zullen we bekijken wat bekend is gebleven over de Voorburgse gezondheidszorg. Uiteraard beginnen we met de doktoren. Dat zouden ze zelf niet anders gewild hebben. De artsen uit deze eeuw stonden bekend als protserige baasjes die zichzelf door veelvuldig gebruik van potjeslatijn en cryptische begrippen voordeden als alwetende specialisten. Bovendien maakten ze soms schaamteloos misbruik van de sterk afhankelijke positie van de zieke mens. Constantijn Huygens spreekt dan ook over ‘vileyne Hippocraten’ en steekt vaak de draak met deze arrogante heertjes. Typerend voor zijn vrij cynische kijk op geneesheren is het kwatrijn, dat hij schreef naar aanleiding van de dood van dokter Van der Straten in 1681:

De doctor Van der Straten

Heeft eens de wereld verlaten;

Staet te bedencken of dit droevighe geval

*Meer doden geven, of meer levens berghen sal*³³⁵

Was Van Straten zo goed, dat zijn dood zal leiden tot meer sterfgevallen of was hij zo slecht, dat zijn dood flink wat sterfgevallen zal voorkomen? Nu hadden de doktoren het ook niet gemakkelijk. Hun opleiding droeg lang niet altijd bij tot een gedegen vakmanschap. De studie duurde over het algemeen niet lang: een propaedeuse in de artesfaculteit, en daarna gemiddeld nog twee jaar geneeskunde. De student leerde maar weinig van de praktische geneeskunde; ook het onderwijs in de anatomie was weinig praktijkgericht. De nadruk lag op het verkrijgen van vaardigheid in het houden van betogen. Ook de promotie tot ‘medicinae doctor’ stelde vaak weinig voor. Zo had de

universiteit in Harderwijk de naam dat je er binnen enkele dagen kon promoveren, als je de juiste wegen kende en voldoende geld op tafel kon leggen. Niet elke doctorsbul was dus een garantie voor voldoende kennis. Een medicus die zich wilde vestigen, moest er dan ook mee rekenen dat hij op grond van een valse of onvolwaardige bul kon worden afgewezen. Deze controle werd uitgeoefend door het stedelijke Collegium Medicum, waarin een aantal vooraanstaande plaatselijke medici zitting had. Omdat de vraag naar medici in de zeventiende eeuw het aanbod vaak overtrof, wilden zulke collega’s nog wel eens water bij de wijn doen en slecht gekwalificeerde lieden als dokter toelaten. Dit gold vooral in de kleinere steden, waar men toch al minder aanloop had van goede medici, omdat de verdiensten er vaak slechter waren dan in de grote stad. De kwaliteit van de medische zorg kwam hierdoor in het gedrang. Nu was de vooropleiding alleen natuurlijk niet alles. Veel van zijn benodigde kennis deed een dokter op in de praktijk en door het lezen van boeken van zijn vakbroeders, die vol stonden met praktijkvoorbeelden. Daarnaast praatte hij met zijn collegae en ook tussen chirurgijns en doktoren was er overleg over de gemeenschappelijke behandeling van patiënten, die aan zowel inwendige als uitwendige aandoeningen leden.

Voorburg was te klein, dus vestigden artsen zich liever in een grote stad als Den Haag en bedienden, indien daartoe verzocht, ook de buitengebieden. We komen bij erfenisafhandelingen dan ook met enige regelmaat debetposten tegen van Haagse artsen die in Voorburg patiënten terzijde hadden gestaan. De namen van dr. Johan de Cocq, dr. Helvetius, dr. Comenick en dr. Cornelis Stalpaert vander Wiele³³⁶ duiken in bescheiden mate op bij pogingen Voorburgse patiënten te genezen. En bleek hun kennis en kunde tekort te schieten, dan was het wachten op een wonder. En wonder boven wonder, zo’n wonder geschiedde soms. Van dr. De Cocq weten we dat hij in Voorburg een keer geholpen werd

door bovenaardse machten. Nadat hij al getuigenis had afgelegd van een wonderbaarlijke genezing in Den Haag door het tonen van een amulet van Ignatius van Loyola, verhaalt hij over een wonder te Voorburg. Zijn getuigenis luidt in vertaling: Nadat ik de reliquieën had teruggekregen, ging ik op 24 april 1664 naar een klopje, Roockie Cornelis genaamd, en aan haar, die vreselijk jammerde vanwege een galsteen, vertelde ik het voorafgaande wonder en ik toonde haar de relikwieën, waarom zij vol vertrouwen vroeg. Ze bracht ze naar haar borst en smeeke om goddelijke hulp en na twee uren scheidde zij de galsteen, die haar drie of vier maanden gekweld had, in één keer uit. Zij verklaarde bovendien plechtig dat ze nooit in haar leven een soortgelijke steen zo in één keer had uitgescheiden, hoewel ze er in haar leven diverse had voortgebracht. Voor het verwijderen van een steen uit de urineblaas was grote handvaardigheid vereist. De blaassteen kwam in vroeger eeuwen veel meer voor dan tegenwoordig, waarschijnlijk als gevolg van de toen heersende voedingsgewoonten. Hij werd verwijderd via een snede naast de bilnaad en de anus en het was zaak de operatie in de kortst mogelijke tijd tot een goed einde te brengen. Deze operatie was uiterst pijnlijk en bracht dikwijls relatief ernstige ontstekingen en postoperatieve infecties teweeg. De Cocq heeft niet in te grijpen en getuigt dat hij van deze wonderlijke spontane uitscheiding, evenals van de vorige, ooggetuige is geweest.³³⁷

Van slechts twee artsen weten we met zekerheid dat ze in Voorburg gewoond en gewerkt hebben, dr. Abraham Slingerlandt en dr. Hendrik van Deventer. Van Deventer zit echter wel erg op de rand van de hier behandelde periode, want hij koopt pas in 1702 *Huis te Poort* (ter hoogte van supermarkt Hoogvliet) in de Herenstraat van advocaat Constantijn van Baerle, zodat wij hem in dit verband buiten beschouwing laten. Dokter Abraham Slingerlandt komt in de belastingkohieren van Voorburg voor van 1686 tot 1691 als hij betaling eist van Roeland van Wette voor de leverantie van

6.07 Steensnijden. Bron: F. Tolet, *Traité de la lithotomie*, 1681.

gedistilleerde wateren.³³⁸ Verder kennen we diverse artsen die in Voorburg gewoond hebben, maar van wie het twijfelachtig is of ze ook daadwerkelijk in Voorburg gepraktiseerd hebben. En dan blijven er nog een paar vermeldingen over van ‘doctores’ zonder nadere aanduiding, zodat er altijd twijfel zal blijven bestaan of we hier te maken hebben met artsen dan wel doctores in andere disciplines.

De arts Henricus Moll bewoonde de buitenplaats *Westenburg* aan de Haagse Trekvlief tussen de Geestbrug en de Nieuwe Tolbrug. De buitenplaats werd in 1632 in zijn opdracht gebouwd en zou na zijn dood nog jarenlang door zijn kinderen bewoond worden. Henricus del Moll komen we tot 1665 in de kohieren van de 20ste penning tegen. In publicaties over het Voorburgs verleden wordt hij vermeld

6.08 Hendrick Danckerts, Christiaan Constantijn Rumpf op 65-jarige leeftijd, circa 1645-1657. Rijksmuseum, Amsterdam

met de bijstelling ‘een bekend Voorburgs geneesheer’. Wij hebben echter niets over het werk en de kwaliteiten van deze geneesheer weten te vinden.

Grote bekendheid genoot Christiaan Constantijn Rumpf, geboren in 1580 in het Duitse graafschap Wittgenstein tussen Siegen en Marburg, en overleden 24 Juni 1645. Hij had in Leiden medicijnen gestudeerd en was later lijfarts geworden van paltsgraaf Frederik V (later koning van Bohemen). Vermoedelijk vestigde Rumpf zich te ’s-Gravenhage, toen de paltsgraaf, na zijn avonturen in Bohemen, zich daar in 1621 vestigde. Later was hij lijfarts van de prinses Maurits en Frederik Hendrik. In 1641 behoorde hij tot het gevolg van prins Willem II toen deze naar Engeland overstak om te huwen met de dochter van Karel I. Rumpf huwde te Heidelberg in 1609 met Agnes of Agneta de Spina. Zij kregen zeven kinderen, onder wie Magdalena Maria die in januari 1632 met apotheker Adam Harel huwde.³³⁹ Rumpf woonde al in 1644 te Voorburg op wat later *Westerloo* ging heten. Hij verbleef op dit buiten tezamen met Magdalena en zijn schoonzoon Adam. In april 1650 wordt een deel van het buiten verkocht aan het Haagse vroedschapslid Pieter van Groeneveld, de latere burgemeester.³⁴⁰ In 1658 verkoopt Harel de rest van de Voorburgse bezittingen.³⁴¹ Rumpfs kundigheden werden hoog aangeslagen. Hij overleed bij het leger te velde dat toen onder Frederik Hendrik in Staats-Vlaanderen stond, zoals blijkt uit het randschrift van zijn door Hendrick Danckerts gegraveerd portret met gedicht van Bernardus Schotanus. Grote bekendheid kreeg hij ook als anatomisch analist van een ‘dubbel monstrum’ of Siamese tweeling. Het Hof van Holland heeft deze gebeurtenis zelfs door de schilder Everhardt vander Maes laten vereeuwigen. Mathijs van den Dael (Matthias Vallensis), ‘doctor in de medicijne’, leefde in 1657-1660 in Voorburg en was hier in 1660 schepen. Hij wordt geboren in 1622 te Delft als zoon van de hofarts Jacob Vallensis, en trouwt in 1656 te Leidschendam met Marquerita Cordey of

Cordeg. Hij wordt in 1682 begraven in Delft. Over zijn capaciteiten en werkzaamheden zijn we niet geïnformeerd.

In de archieven komen we nog tegen ’Doctor Dielman(s), doctor medicine, wonende alhier’³⁴² en Christoffel Wolgast, doctor medicus te Voorburg.³⁴³ Dr. Reger (1695) is wellicht identiek aan Ernestus Regers, med. doctor, die van 1688-1692 praktijk hield in Rijswijk.^{344 345}

Apothekers

Apothekers waren in de zeventiende eeuw in elke stad te vinden. Zij zaten vaak in een Gilde samen met de kooplieden of kramers. Pogingen om een eigen Gilde te vormen stuitten op tegenwerking van de chirurgijns, die in goed opgeleide apothekers met een eigen examen gevaarlijke concurrenten zagen. Waar de apothekers zich wel wisten te organiseren stonden zij sterk onder controle van medicinae doctores, die in het Gildebestuur zitting namen, of die via een Collegium Medico-Pharmaceuticum het oog hielden op het reilen en zeilen van de apothekers. Mede door hun kennis van de klassieke talen en de rol die zij in het genezingsproces speelden, kregen de apothekers langzamerhand een zekere status. Toch bleven zij nog lang afhankelijk van de in de stad werkzame artsen, die dikwijls zelf hun recepten kwamen afleveren en dan precies voorschreven hoe een bepaald geneesmiddel gemaakt moest worden. Het was de apotheker niet toegestaan zelf medische handelingen te verrichten; alleen klysma’s mocht hij toedienen, daaraan wensten de heren medici hun handen niet vuil te maken.

Voorburg kende al in 1605 een apotheker genaamd Jan Jacobsz van Assendelft. Hij wordt tot 1619 jaarlijks vermeld in de verpondingen.³⁴⁶ Uit de archieven van de diaconie, de heiligegeestmeesters en de financiële afwikkelingen bij het overlijden van Voorburgers blijkt dat met regelmaat medicijnen geleverd werden door Haagse apothekers. Voorburg zelf heeft voorzover na te gaan naast Jan Jacobsz nog slechts twee apothekers onder zijn bevolking gehad, te weten de

6.09 Jan Luyken, Interieur van een apotheek. Titelpagina voor Jacob van Halmaal, *Ontleding over d'Amsterdamsche apotheek*. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1689. Rijksmuseum, Amsterdam

eerder gememoreerde Adam Harel en Hendrick Taenman. Van Adam Harel is het zelfs nog maar de vraag of hij hier zijn winkel had of dat hij alleen in Voorburg woonde. Hij stond zeer goed aangeschreven en mocht zich ‘Apothecar van de Prince van Orange’ noemen. Constantijn Huygens beweerde in 1642 dat Harel de beste apotheker van Den Haag was.³⁴⁷ Het lukte de apothekers in Den Haag uiteindelijk een eigen gilde op te richten. Adam Harel behoorde tot

de groep eerste hoofdmannen van het Collegium Pharmaceuticum of Broederschap der Apothekers.³⁴⁸ De enige aanwijzing dat hij zijn handel in Voorburg dreef, vinden we in het rechterlijk archief van Voorburg als Adam Harel de dorpssecretaris Jacob van Leeuwen voor de rechter daagt om achttien gulden voor geleverde medicijnen te verkrijgen.³⁴⁹

6.3. Chirurgijn en barbier; het mes snijdt aan twee kanten

In de zeventiende eeuw werden uitwendige kwalen behandeld door chirurgijns. Dit waren in gildeverband georganiseerde, in de praktijk geschoolde en praktisch denkende ambachtslieden, die om het hoofd boven water te houden vaak ook een kapperszaak dreven. Het knippen en scheren leverde dan een vast inkomen op, wat van het behandelen van de zieke of gewonde medemens niet altijd gezegd kon worden. De verdiensten voor het scheren en knippen vielen echter niet mee. Mr. Jacob Goddart krijgt voor twee jaar scheerloon een bedrag van vijf gulden. Men moest dus heel wat klanten hebben om van een redelijke aanvulling op het chirurgijnsloon te kunnen spreken. Slechts in de grote steden vond men chirurgijns die volledig konden leven van wat de behandeling van patiënten opbracht. Van een kappers- annex chirurgijnswinkelje moeten we ons niet al te veel voorstellen. Als Cornelis Wemmers in 1675 het bedrijfspandje van Jan vander Wilde junior koopt, lezen we in de overdrachtsakte dat tot de inventaris behoort: ‘beckens, scheerdoecken, scheermessen, potten, schut, scheerstool, plancken, de kas met instrumenten ende wijders alle ’tgeene tot deselve winckel is toebehoorende.’ De koopsom bedraagt 35 gulden en de verplichting om de inkomsten gedurende drie maanden na de verkoop aan Jan vander Wilde af te dragen. Bovendien maakt een concurrentiebeding onderdeel van de overeenkomst uit. Jan belooft in het dorp geen nieuwe

6.10 Anoniem. Schot in een vermoedelijk Amsterdamse zaak waarop aan de ene zijde barbiersactiviteiten en aan de andere zijde chirurgijnsactiviteiten staan afgebeeld. Rijksmuseum Boerhaave, Leiden

chirurgijnspraktijk te openen.³⁵⁰

Naast particuliere betalingen kreeg een chirurgijn geld voor het behandelen van dorpelingen die door de diaconie of de heiligegeestmeesters werden ondersteund. Maar ook met die vergoedingen erbij was het bepaald geen vetpot. Hij moest in zijn winkel dus twee soorten klanten bedienen. De ene kwam om geknipt en geschoren te worden, terwijl de ander op een aderlating zat te wachten of binnengebracht werd met een in een vechtpartij opgelopen verwonding. Om deze twee klantengroepen van elkaar te scheiden, stond midden in de barbiers-chirurgijnswinkel een houten schot. Het in de afbeelding getoonde schot is onvolledig bewaard gebleven en aan twee zijden beschilderd. Aan de ene kant zijn taferelen uit de chirurgijnspraktijk te zien: aderlaten, de behandeling van een hoofdwond en het trekken van een tand of kies. Aan de andere kant ziet men de barbier bezig. Het aderlaattaafereel is meer dan realistisch en de bloeding zo heftig, dat het nauwelijks rustgevend kan hebben gewerkt op wachtende patiënten. Maar misschien gold een heftige bloeding wel als bewijs voor een levenskrachtige, ongeremde bloedsomloop, die paste bij een gezond lichaam. Het onderschrift is in ieder geval duidelijk: ‘t Laten is goet: Voor diet quat doet’ (Het aderlaten is goed voor wie het slecht gaat).

Een onafhankelijk opererend chirurgijn bracht zijn inzet in rekening na onderhandeling met de patiënt. Soms werd er voor een wond of breuk voor het gehele helingsproces van tevoren een prijs afgesproken, vaak op no-cure-no-pay-basis. Een kijkje in die onderhandelingen krijgen we in een notariële akte uit 1667. Het kind van Dirck Jansz Cluyt en Jannetge Ariensdr is ziek en Jannetge heeft

chirurgijn mr. Harman Wijnen gevraagd de kwaal te genezen. Mr. Harman eist vooraf vier rijksdaalders, waarop Jannetge reageert: ‘Ick en wil u nijet eenen duijt opde handt geven, (al) ist eenen penning, genesen off geen gelt. Soo sal ick u soodra ghij hem genesen sult hebben sal u alsdan, ende eerder niet, eerlick betalen van tgeen ick u beloofde.’ Niks betaling vooraf. Harman doet een tegenbod: ‘vijff pont groot op die conditie: genesen ofte geen gelt.’ Maar Jannetge houdt voet bij stuk: ‘Ick salt u geven als ghij hem sult hebben genesen’. Cornelis Jansz van Velsen spreekt met dezelfde mr. Harman een bedrag af van 150 gulden voor de genezing van het kind van Cornelis, maar wel op conditie, dat als het kind komt te overlijden hij ‘slechts’ honderd gulden aan mr. Harman hoeft te betalen. Het zijn voor die tijd behoorlijk pittige bedragen en chirurgijn Wijnen maakt er, zoals we zullen lezen, bovendien nog een potje van.

Waar, zoals we in het volgende deel van dit hoofdstuk zullen zien, het vroedvrouwen moeite kost om zich in het levensonderhoud te voorzien, lijkt het chirurgijns iets meer naar den vleze te zijn gegaan, niet in de laatste plaats door het hebben van meer dan één baan. Jan vander Wilde senior en junior zijn naast chirurgijn ook gerechtsbode. En als Jan junior in 1675 zijn chirurgijnswinkel verkoopt, wordt hij herbergier in *De Vergulde Buys*. Jan Pompeus, chirurgijn van 1627 tot 1649, geeft het chirurgijnschap er helemaal aan en wordt baljuw van Veur. Dat zal een moeizaam avontuur worden met ruzies, verdenkingen en scheldpartijen. Een andere verrassende carrière-uitbreiding zien we bij Hendrick Taenman, chirurgijn en apotheker in Voorburg van 1682-1691. Hij blijkt in 1685 uitvinder te zijn van een ‘binnenschepbak-watermolen’, die in staat is dertig ton water zo’n tien à elf voet op te tillen en elders te lozen. Taenman krijgt octrooi,

6.11 Adriaen Brouwer, De bittere drank, 1636-1638. Städelches Kunstinstitut und Städtische Galerie, Frankfurt am Main, Duitsland

zodat niemand zijn vinding mag namaken.

Opleiding

Om chirurgijn te worden moest je in dienst treden bij een meester-chirurgijn, die lid was van het plaatselijke chirurgijngilde. Na enkele jaren als leerling te hebben gewerkt werd je knecht. Weer een aantal jaren later kon je dan ten overstaan van het gildebestuur een meesterproef afleggen. Die opleiding liep niet altijd even gesmeerd. De Voorburgse chirurgijn Jan Arondeus bracht zijn leerjaren (1651-1653) door bij de Haagse chirurgijn Cornelis Stalpert van der Wiele. In die periode verbleef ook een Amsterdamse leerjongen, genaamd Visch, bij Stalpert. Visch senior vraagt een Haagse kennis een oogje op zijn zoon te houden en dat is maar goed ook. Stalpert blijkt zijn leerjongens dikwijls met ‘quaede ende harde woorden’ te bejegenen. De jonge Visch wil weg, maar de Haagse kennis weerhoudt hem ervan en gaat met Stalpert praten. Die verontschuldigt zich en geeft de drank de schuld van zijn opvliegende natuur. Maar van de goede voornemens komt weinig terecht. Zo laat Stalpert Jan Arondeus en de jonge Visch rustig tot laat in de avond zonder eten en drinken voor de deur staan om ze vervolgens in een dronken bui stevig op hun donder te geven dat ze te laat thuis zijn gekomen. Wederom wordt Stalpert op zijn gedrag aangesproken en opnieuw krijgt de drank de schuld.³⁵¹ Dat overmatig drankgebruik zal de patiënten in spe niet erg gerustgesteld hebben. Ondanks de harde leermeester maakt Jan Arondeus zijn leerjaren af. Als hij aangesteld wil worden in Voorburg legt de vrouw van Stalpert – de chirurgijn is inmiddels overleden - een verklaring af dat Arondeus zijn leerjaren bij haar overleden man heeft uitgediend.³⁵² Op zijn beurt had Jan Arondeus zelf in later jaren

ook een leerjongen in dienst. In 1666 stelt zijn weduwe een notaris aan om het leergeld te innen van Jan Poolen Verhoek ‘ter saecke dat desselfs soon bij den voornoemde Arondeus heeft gewoont omme de kunst van chirurgie te leeren.’ Van wat wij over Arondeus weten, zal de jonge Verhoek het wel eens net zo zwaar gehad kunnen hebben als Arondeus zelf in zijn leertijd bij Stalpert van der Wiele.³⁵³ Voor Jan vander Wilde, bode en chirurgijn te Voorburg, lag het allemaal wat eenvoudiger; hij volgde vanaf 1657 zijn leerjaren bij zijn vader, chirurgijn in Den Haag. Hij hoefde de afdracht aan leergeld niet te betalen, omdat zijn vader reeds lid van het chirurgijngilde was.

Het gilde deed via examinering en bijscholing in het anatomisch theater zoveel mogelijk aan kwaliteitsbewaking. Het zag er op toe, dat er niet gebeunhaasd werd en dat reizende kwakzalvers een pittige betaling aan het gilde moesten doen als zij in de stad optraden. De Voorburgse chirurgijns moeten gekwalificeerd worden als zogenaamde ‘vrije meesters’. Wij komen geen namen van Voorburgse chirurgijns tegen in de ledenlijsten van de chirurgijngilden van Den Haag, Delft en Leiden. Wel hebben zij hun opleiding genoten bij Haagse leermeesters, zoals we zagen bij Jan Arondeus en Jan vander Wilde. Ook Cornelis de Vijdt, Cornelis van Thol en Hendrick Taenman hebben hun opleiding in Den Haag genoten.³⁵⁴

In totaal zijn we in de zeventiende eeuw in de Voorburgse archieven de namen van 24 chirurgijns tegengekomen. Er zijn er die hier kort verbleven, maar er zijn er ook die vele jaren hier hun praktijk hebben gehad. Zo is meester Eeckel tien jaar chirurgijn in het dorp, meester Pompeus twintig jaar, meester Jan vander Wilde senior 23 jaar en meester Cornelis de Vijdt zelfs 32 jaar. Het is niet helemaal duidelijk onder wiens verantwoordelijkheid de dorpschirurgijn van Voorburg viel. Het zou voor de hand liggen dat de magistraat van Delft als ambachtsheer hier het eerste en laatste woord had, maar er zijn zeer sterke aanwijzingen dat het baljuwschap van Rijnland een stevige

vinger in de pap had. Hoe dan ook, bij een aanstelling diende een chirurg ingezworen te worden. Over de status van de chirurgijnen in het dorp valt weinig zinnigs te zeggen. Wellicht kunnen we opmaken uit het feit dat Jan Pompeus in 1644 schepen van Voorburg is en Cornelis de Vijdt enkele jaren een rol heeft gespeeld in de organisatie van de gereformeerde kerk als ouderling en diaken, dat zij wellicht enig gezag bezaten.

Beunhazen

De baljuw van Rijnland vindt in de jaren veertig van de zeventiende eeuw de bestaande eed te summier en voegt er gedwongen door het steeds toenemende aantal beunhazen aan toe dat niemand meer mag praktiseren in het baljuwschap Rijnland als hij niet van tevoren door dokter Johan Moerbergen uit Leiden is getest op de benodigde kennis en vaardigheden. Is Moerbergen tevreden dan geeft hij hem na betaling van vier pond een getuigschrift en gewapend met dit papier kan een chirurgijn toestemming vragen aan de baljuw en twee welgeboren mannen om een praktijk binnen het baljuwschap van Rijnland op te zetten. Deze toestemming moet jaarlijks opnieuw door de baljuw bevestigd worden op straffe van boete. Dat dit geen papieren tijger is, blijkt uit de rechtszaak van de baljuw tegen de Voorburgse chirurgijn Cornelis van Thol, tegen wie een boete van tien pond wordt geëist, omdat hij het chirurgijnsambt ‘een geruymen tijdt in Rijnlant ende wel specialijck tot Voorburch heeft geëxcerceert sonder alvorens daer toe admissie becomen ofte den behoorlijcken eedt gedaen te hebben.’³⁵⁵ Maar waar in de steden de gilden scherp toezagen op het optreden van beunhazen, kon dat op het platteland minder makkelijk aan banden worden gelegd. Toch probeert de baljuw van Rijnland wel zicht op de situatie te krijgen en nodigt onder anderen mr. Jan Pompeus en mr. Jan vander Wilde uit om een toelichting te geven op de Voorburgse situatie. En die situatie kent zijn problemen. Jan vander Wilde verklaart ‘dat aldaer meer die voorseide conste zijn hanterende Mathijs Tetroo, clatschilder

en wolspinder, wonende inde Kerklaen, noch eenen Jacob, een cleermaecker, wonende over mr. Jan Pompeus.’³⁵⁶

De broodroof kwam niet alleen van de kant van kwakzalvers en beunhazen, maar ook van collega’s uit een andere plaats. Zo wordt een chirurgijn uit Rijswijk, Eduard Spreij, die een Voorburgs meisje met een oogkwaal voor consultatie meeneemt naar doctor Sibergen in Den Haag op de terugreis door drie Haagse chirurgijnen belaagd en van zijn mantel ontdaan, die vervolgens verscheurd wordt. De arme Eduard bevond zich op Haags grondgebied en dat werd niet getolereerd.³⁵⁷ De chirurgijns uit Den Haag laten zich kennen als heetgebakerd en dat lijkt wel haast symptomatisch voor de beroepsgroep, want bij de Voorburgse chirurgijns zijn we ook heel wat korte lontjes tegengekomen, zoals bij een conflict tussen doctor Slingerlandt en Cornelis Wemmers. Slingerlandt wordt slachtoffer van een geval van jalousie de métier. Jan vander Wilde was chirurgijn, maar om wat voor reden dan ook verkocht hij zijn winkeltje aan chirurgijn Cornelis Wemmers. Als deze Wemmers op een middag met Jan vander Wilde heeft staan praten en vervolgens de herberg wil betreden, probeert Jan hem tegen te houden. Wemmers loopt echter toch door en treft in de keuken dr. Abraham Slingerlandt aan, die de vrouw van Vander Wilde medisch verzorgt. Bij het zien van dit tafereel slaan bij Wemmers de stoppen door. Hij begint ‘den selven Slingerlandt terstont te suffleteren [een oorveeg, mep geven], ende te mishandelen totdat den hospes op het geschreeuw van sijn kint mede in de voorseide keucke is gecoomen, seggende: Wat is hier te doen, verstaet u elkander.’ Wemmers dreigt, dat hij Slingerlandt stokslagen zal geven als hij hem op straat zal tegenkomen. Het incident wordt voor de baljuw van Rijnland uitgevochten. De zaak zal wel geschikt zijn.³⁵⁸ De oorzaak achter het gedrag van Wemmers is waarschijnlijk terug te voeren tot al dan niet vastgelegde afspraken tussen artsen en chirurgijnen over hun beider competentie. De arts was voor interne kwalen, de chirurgijn voor externe narigheid. Het vermoeden bestaat nu dat Slingerlandt zich bij

de behandeling van mevrouw Vander Wilde op chirurgijnsterrein heeft begeven en dat nam Wemmers niet.

Praktijk

Hun opleiding liet chirurgijnen vaak weinig tijd om de opgedane kennis uit boeken bij te spijkeren. Bovendien konden velen uitsluitend Nederlands lezen, terwijl de geleerde artsen juist ijverig in het Latijn publiceerden. Het aanbod van geschikte boeken in de landstaal was beperkt. Chirurgijns waren in de regel geen grote schrijvers. Toch stelden enkelen hun praktijkervaringen op schrift en hun werk werd door collega’s dan ook graag gelezen. Uit die boeken leren we de schrijvers kennen als vakbekwame practici, die zich naast de algemene chirurgie ook bezighielden met het trekken van kiezen en tanden. Ook in de verloskunde trad de chirurgijn op wanneer de vroedvrouw of vroedmeester de bevalling niet tot een goed einde kon brengen en de kraamvrouw en haar ongeboren kind het gevaar liepen te bezwijken. In die gevallen waarbij een chirurgijn te hulp geroepen werd, zocht hij altijd naar duidelijke, eenvoudige en vooral effectieve oplossingen voor de problemen die hij tegenkwam. Daarbij hield hij terdege rekening met de patiënt en trachtte hij diens lijden zoveel mogelijk te verzachten.

Velen kwamen bij een chirurgijn met kwetsuren die zij bij het uitoefenen van hun beroep of bij vechtpartijen hadden opgelopen. Daarnaast kende ook de zeventiende eeuw verkeersslachtoffers. Er was altijd een mogelijkheid om door een wagen overreden te worden of onder een paard te komen, wat spelende kinderen nogal eens overkwam. Bij ernstige schedelverwondingen met levensbedreigende bloedingen tussen de hersenvliezen boorde de chirurgijn gaten in de schedel. Door deze gaten kon hij dan bloedstolsels verwijderen en de bloeding stelpen. Als de patiënt al vechtend gewond was geraakt of het slachtoffer was van een misdrijf, was de chirurgijn die als eerste het verband aanlegde, verplicht dit aan de schout of één van

de schepenen te melden en wanneer het gevecht tot de dood had geleid moest de deurwaarder de doodsoorzaak vaststellen. Die plicht ging zelfs zo ver, dat verdronken mensen wel uit het water gehaald mochten worden, maar na constatering van hun overlijden weer met de voeten in het water moesten worden gelegd tot de deurwaarder geweest was.³⁵⁹ Amputaties waren een veel voorkomende ingreep in de zeventiende-eeuwse chirurgijnspraktijk. Een probleem bij het uitvoeren van dit soort grote operaties was dat men ze zonder verdoving moest doen. De patiënt kreeg voor de operatie wel voldoende alcohol om in ieder geval de gang naar de operatietafel zo aangenaam of onbewust mogelijk te maken. Was hij daar eenmaal aangekomen, dan was de alcohol waarschijnlijk snel uitgewerkt en was er een aantal mensen nodig om de patiënt gedurende de rest van de operatie vast te houden. Daarnaast konden tijdens het amputeren grote bloedingen optreden, die men niet meer op tijd kon stelpen. Hierdoor overleden veel patiënten door overmatig bloedverlies.

Het valt te hopen dat mensen in de zeventiende eeuw goed opgewassen waren tegen pijn, want, zoals gezegd, verdoving bestond nog niet en de methodes van een chirurgijn waren vaak niet al te fijngevoelig. Jacob Cats geeft in een gedicht goed aan, dat chirurgijnen zich niet al te zeer bekommerden om het gekreun van de patiënten:

*Ick snijd hier in een anders oor
En dan en geefick geen gehoor,
Noch aen geklaggh, noch aan gekrijt
Wat pijn dat oock iemant lijt:
En of hy dichte tranen schreyt
En duysent jammer-woorden seyt,
Al dat en gaet my geensins in,
Want van een anders leet of seer
En hinckt de meester nimmermeer.*³⁶⁰

In het notarieel archief van Den Haag komen we een verklaring tegen van meester Jacob Goddart, meester-chirurgijn te Voorburg. Hij verklaart dat hij gezien heeft dat Jacob Adriaensz vander Horst, een jongeman uit Veur, door het op hol slaan van zijn paarden van de wagen is gevallen en een kwetsuur heeft opgelopen aan zijn been. Goddart biedt aan de wond te verbinden en voor vijf gulden het been te genezen, omdat het maar een vrij onbetekenende wond is, maar de jongeman geeft de voorkeur aan een behandeling van zijn eigen chirurgijn. Goddart verbindt de wond provisorisch met een natte doek en de jonge knul strompelt vervolgens naar Rijswijk. Een maand later is het been er slecht aan toe. De wond is ontstoken en het been staat heel krom. De Rijswijkse chirurgijn Nicolaes Wintercamp heeft er een rommeltje van gemaakt. Goddart grijpt in, omdat de patient anders aan zijn verwondingen zou overlijden. Dat gaat niet zachtjes: hij maakt de wond helemaal schoon ‘nae dat hij tselve been met seer groote fortsse onder erbermelick gekerm ende onlijdelijcke pijn vande requirant heeft recht getrocken.’³⁶¹

De Voorburgse chirurgijn Harman van Wijnen maakt er ook een potje van. Cornelis Jansz van Velsen spreekt met dezelfde mr. Harman een bedrag af van 150 gulden voor de genezing van het kind van Cornelis, maar hij klaagt dat Van Wijnen in een half jaar tijd niet één keer is komen kijken en wat hij wel heeft gedaan, had bepaald geen gunstig effect op het genezingsproces. Hij heeft het kind sterke dranken gegeven, waardoor het patiëntje sterk achteruit ging. Cornelis brengt zijn kind bij een andere chirurgijn, die de behandeling door Van Wijnen als broddelwerk typeert, want de steen die hij zogenaamd verwijderd had uit het kereltje was veel te gaaf. Kort daarop zal het kind sterven.³⁶²

Een aardig idee van kwalen en de beloning van behandelingen door mr. Joost Meijer daarvoor krijgen we via de rekeningen van de heiligegeestmeesters uit 1613:³⁶³
- Eerst verdient aen zekere arme vrouwe, woonende aende

6.12 Johannes Schultes Scultetus, *Het rechtzetten van een gebroken been boven en spalken onder*, 1657. Rijksmuseum Boerhaave, Leiden

coorenmolen int cureren van een opstonie aen haer hals, die somme van 5 gul.
- *Noch verdient aen Claes Pouwelsz ende woonende in Lenaert Corssz Smits huijs, aent genesen van een quaet been, twelck hij gevallen hadde ende daer ick wel twee maenden over gedaen hebbe, die somme 6 gul.*
- *Noch verdient aen een kint vande mancke wever int slop, twelck zijn been uijtter lidt was. 20 st.*
- *Noch verdient aen Gerrit Robbrechtsz, de sulphermaeckers kint,*

twelck zijn been mede uijtter lidt was 20 st.

- Noch verdient aen Maertge Goossens int cureren van eenige accidenten aen haer arrmen ende beenen wel gecontinueert hebbende een jaer off anderhalff, comt mij 4 gul.

- Noch verdient aen Maerten Cornelisz Boutelingh int cureren van zijn been alwaer een beentge uijtgenomen werde. Coompt 2 gul.

- Noch verdient aen Pouwels int slop ter saecke vant cureren van een quade wagh ende daernaer van een quaet been tsamen 4 gul.

- Noch verdient aende Waelinne int cureren van haer hant alwaer van een hont drie off vier gaten in gebeten waeren, 3 gul.

Binnen de beroepsgroep kwamen kennelijk ook specialisaties voor. Zo komen we in notariële akten mr. Cors Jansz tegen. Op zijn verzoek verklaart Cornelis Simonsz uit het ambacht Voorburg dat het waar is dat mr. Cors een knul van veertien jaar behandeld heeft, die een heupprobleem had, waardoor ‘t’eene been een halve poot corter was als t’andere welcke ontheuppinge hij deposant alsdoen wederomme in sijn plaetse heeft gestelt ende van dach tot dach daeromme gegaen totdat het selve kindt gecureert ende tot sijn voorgaende gesontheit was gebracht.’ Met nadruk en de nodige trots wordt nog vermeld, dat een doctor medicinae met zijn drankjes geen enkel effect op de genezing van het kind had gehad.³⁶⁴ Het werk van een chirurgijn was niet zonder gevaar. De kans op besmetting bij het verzorgen van patiënten die aan bijvoorbeeld de pest of een andere infectieziekte leden was groot. Dat heeft de Voorburgse chirurgijn Jan Arondeus waarschijnlijk aan den lijve ondervonden. Eind 1664, als Voorburg kreunt onder de zoveelste pestaanval, moeten Nicolaes Bogaers, dokter te Delft, Arent van der Dusse(n), apotheker in Delft en Jan Arondeus, chirurgijn te Voorburg, naar de rechter om betaling te krijgen voor hun inspanningen bij de behandeling van een ‘secretee’ ziekte bij Cornelis Jansz Hoochcamer. Arondeus heeft recht op 250 gulden voor het ‘cureren, langdurige verbanden, montcosten als anders aenden persoon vanden

6.13 Jan van der Bruggen, Keisnijder, circa 1659-1740. Interieur waarin een kwakzalver een kei verwijdt uit het voorhoofd van een man. Deze balt zijn vuisten en schreeuwt het uit. Aan de tafel bereidt een jongen een geneesmiddel en op de grond liggen keien. Rijksmuseum, Amsterdam

gedaechden gedaen, gequetst leggende opde voorcamer met een penitrerende wonde inde slinkerborst daervan sy eysschers hem (niet sonder groot pericul van sijn leven), hebben gecureert ende genesen.’³⁶⁵ Arondeus zelf heeft er niet veel aan; hij overlijdt en wordt op 29 september 1664 begraven, vrijwel tegelijk met zijn zoontje, die een maand later overlijdt. En ook zijn inwonende tante (begraven op 3 december 1664) overlijdt in dezelfde periode; alle drie hoogstwaarschijnlijk als slachtoffers van de pest.³⁶⁶

Een meesteresse-chirurgijn

Een opvallende vreemde eend in de bijt, die ook niet al te zachtzinnig te werk ging, komen we in Voorburg in 1664 tegen: een meesteres-chirurgijn. Een bijzonderheid, maar geen volledig onbekend fenomeen. Kwam een gildelid te overlijden dan stond men de weduwe van de chirurgijn toe de zaak voort te zetten, mits zij zich verzekerde van de hulp van een ervaren knecht die het handwerk verrichtte. Een onafhankelijk functionerende meesteres kwam nog minder voor. In het *Chirurgijns Gilde-boeck* van de Delftse doctoren, chirurgijnen en vroedvrouwen lezen we dat vrouwelijke chirurgijns, mits gediplomeerd, alleen vrouwen mogen behandelen (‘Geen vrouwspersonen, meestressen, ook te vooren geexamineert, sullen vermogen ijmand anders als vrouwspersonen te tracteeren.’)³⁶⁷ Dat men het met dat reglement niet al te nauw nam, blijkt uit de werkzaamheden van Christina de Graeff. Op de Voorburgse kermis is smid Cornelis Pouwelsz

Tetterode naar haar toegekomen, ‘haer openbaerende seecker vuijl ende besmedt accident aen sijn mannelijkheijt ende geslacht te hebben.’ Na de nodige onderhandelingen belooft Cornelis haar voor genezing van zijn kwaal twintig ducatons te betalen plus nog een fooi. Hij stelt tevens voor nog een chirurgijn in te huren die haar zal assisteren. Christina krijgt alvast twee ducatons als voorschot.³⁶⁸ Of het haar gelukt is Cornelis Pouwelsz van zijn nare kwaal af te helpen moet ernstig betwijfeld worden. Een jaar later treffen Christina en Cornelis elkaar voor het gerecht van Voorburg. Hij moet haar nog negen ducatons betalen, maar hij weigert dat, ‘protesterende alvooren van atroce injurien [afschuwelijke wonden] aen gedaechde by de middelen van eyscher aengedaen’. Het zijn kennelijk nare verwondingen geweest die de middeltjes van Christina bij Cornelis teweeg hebben gebracht. Helaas acht de rechtbank zijn verweer niet krachtig genoeg en dient hij te betalen.³⁶⁹

Vrije meesters en kwakzalvers

Het dorp zal van tijd tot tijd bezocht zijn door vrije meesters van elders met een specialisatie. Deze kiezentrekkers, blaassteensnijders etc. hadden zich vaak bekwaamd in het uitvoeren van één enkele soort ingreep of in het behandelen van één bepaalde aandoening. Het waren dus specialisten, maar niet in de betekenis die we daar tegenwoordig aan hechten. Soms hadden zij niet eens een chirurgijnsexamen afgelegd en waren zij alleen in de praktijk geschoold. Zij trokken van de ene naar de andere kermis of jaarmarkt, of soms gewoon van stad tot stad, zoals het hun uitkwam. In het laatste geval moest zo’n vrije meester wel een goede naam hebben. Hij had immers de toestemming van het dorpsbestuur nodig om in het ambacht te praktiseren. Omdat zij vaak op dezelfde markten en kermissen te zien waren als kwakzalvers, werden ze daarmee veelal over één kam geschoren. Toch waren er duidelijke verschillen. Kwakzalvers waren er in de regel op uit om de patiënt met allerlei bedrog financieel uit te kleden. Zij deden dit door hem middeltjes en

behandelingen voor te schrijven die niet werkten en waarvan ze zelf wisten dat ze niets met genezing te maken hadden. Zo waren hun zalfpotjes vaak gevuld met wagensmeer. Een beruchte oplichter was de keisnijder, die met veel theater zogenaamd een kei uit iemands hoofd verwijderde en hem zo genas van hoofdpijnen of zelfs van algehele dwaasheid. In werkelijkheid had de operateur de kiezelsteen al in zijn zak, voordat de patiënt onder zijn handen kwam. Op kermissen en jaarmarkten richtten zij hun podium in en hingen een indrukwekkende lap perkament met zegels op, waarop getuigenissen van hun vakbekwaamheid geschreven stonden.

Een attestatie uit het notarieel archief van Delft van 1651 doet ons sterk denken aan de start van een kwakzalverscarrière. Jan Pompeus, dan oud-chirurgijn te Voorburg en oud-baljuw te Veur, laat een certificaat, geschreven door secretaris Jacob van Leeuwen, ondertekenen door twee schepenen uit Leidschendam. Op het perkamenten vel staat te lezen dat ene Hendrick Hoochbergen ‘sekere vrous persoon van het morbus gallicus ofte de pocken soude hebben genesen.’ Pompeus adviseert Hoochbergen het perkament door de baljuw van Veur te laten bezegelen, zodat het er nog indrukwekkender uit komt te zien.³⁷⁰ Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat een en ander geschiedt met het doel Hoochbergen de boer op te laten gaan op zoek naar patiënten c.q. slachtoffers. Of die Hoochbergen een Voorburger was, wordt niet duidelijk. Wel Voorburger is Raphael Vrolijkhart, die in de Kerklaan woont. Hij adverteert in De Oprechte Haerlemsche Courant in 1696, dat bij hem te bekomen is ‘Sal en Spiritus Cornu Cervi [hertengewei], seer wit en suyver, soo in liquor als in forma sicca [gedroogde vorm], als mede Sal Volitate, Oleosum Sylvii, Elixer proprietatis paracelsi, Elixer salutis [heilzaam], Tinctura animoni, heylsame poeders en allerley chymische medicamenten etc.’ En dat alles voor een ‘civile prijs.’³⁷¹ Ook bij mr. Van Wommen in Leidschendam krijgen we de sterke verdenking van kwakzalverij, als hij in dezelfde krant adverteert

6.14 Potjes met medicijnen.
In het midden 'Cornu Cervi',
schaafsel van een hertengewei.
Afbeelding internet

met een ‘sacht’ middelkje, dat uitwendig gebruikt kan worden en kanker geneest zonder te snijden. Het middel gaat uitzaaiingen tegen en werkt nog als de verrotting al ingezet is. Het middel is bij hem (naast de kerk) te verkrijgen, maar ook bij de Voorburgse chirurgijn Cornelis van Thol.³⁷² Met de vrije meesters, zoals we al zagen, lag dit wel anders. Dat waren in de praktijk getrainde specialisten, die met veel handigheid operatieve ingrepen uitvoerden en zo veel mensen ook werkelijk van hun kwaal afhielpen. Zij genoten daarom vaak niet ten onrechte het vertrouwen van een groot deel van de bevolking. Bovendien waren zij over het algemeen betaalbaar.

6.4. Vroedvrouwen

Vroedvrouwen waren hetzij vrij gevestigd ofwel door de overheid van een stad in loondienst aangesteld; zij waren vaak lid van het chirurgijns-gilde.³⁷³ Ze werkten onder reglementen (keuren) die door de stedelijke overheid waren opgesteld. Hun opleiding, diplomering en aanstelling waren nauwgezet geregeld. Vroedvrouwen kwamen in de steden in de leer bij het plaatselijke chirurgijns-gilde, waar een vroedmeester aan verbonden was. Hij was ofwel een in verloskunde gespecialiseerde chirurgijn ofwel een medicus met bijzondere ervaring en vaardigheden. Bij probleemgevallen bij geboorten moesten de vroedvrouwen onmiddellijk advies inwinnen bij een vroedmeester of arts, maar de geboorte bleef onder begeleiding van de vroedvrouw. De stedelijke regelingen trachtten een goede opleiding en kwaliteit te waarborgen en boden tevens bescherming tegen concurrentie van buitenstaanders.³⁷⁴ Op het platteland was het allemaal wat losser geregeld. De controlerende werking van het gilde bestond daar niet. Dat neemt niet weg dat ook daar het functioneren van vroedvrouwen gereguleerd was. Zo moesten de vrouwen een eed afleggen bij de baljuw. Voor Voorburgse vroedvrouwen gold de Rijnlandse eed.

Eed van d’vroedvrouwen

6.15 Jan Havicksz Steen, De kwakzalver, circa 1650-1679. Een kwakzalver priist, staande achter een ton, zijn geneesmiddelen aan. Tussen het publiek telt een vrouw geldstukken in haar hand, voor de ton staat een oude man met een gebroken arm. Aan een boom hangt een document met zegels. Rijksmuseum, Amsterdam

Ik beloove en sweer alle becragte (zwangere) vrouwspersoonen die mijn dienst sullen versoeken te adsisteere en bij te staen en soo veel in mij vermooge is te helpen tot hare verlossinge toe. Verders dat ik int ontfange van kinderen van ongehuwde personen sal affvraginge

*doen wie vader van d’kinderen is en ’tselve binnen twee mael 24 uren d’Baljuw, sijn substituijt off baljuws bode sal bekend maeken ende dat ik mij voorts sal in alles gedragen gelijk een eerlijk vroetvrouw betaemt dat ik ook sal onderhoude d’keure bij baljuw en mannen van Rijnland voorseid op de vroetvrouwe alreede gemaekt soude mogen werden. Soo waerlijk help mij God Almagtig.*³⁷⁵

Een Delftse eed uit 1656, de oudst bewaarde Nederlandse versie, was een stuk uitgebreider. Daarin werd onder andere geregeld dat zo gauw er een moeilijke geboorte plaatsvond, de nageboorte vast bleef zitten of de navelstreng mocht scheuren, de vroedvrouwen een ervaren arts dienden te roepen voor advies. Als de nageboorte niet als geheel naar buiten kwam, mochten de vroedvrouwen het niet in het vuur werpen, maar moesten het eerst tonen aan een ervaren arts. Dit alles op een boete van vijftig gulden en een gerechtelijke correctie. Voorts mochten de vroedvrouwen geen medicijnen zoals dranken of poeders geven, behalve amandelolie, kaneelwater of zaken van ondergeschikte betekenis. Overige medicijnen moesten worden overgelaten aan artsen, op straffe van tien gulden.³⁷⁶ In de eed van de vroedvrouwen werd vermeld, dat bij moeilijke bevallingen een arts betrokken moest worden. Dat de ene arts de andere niet was en de bemoeienis van een arts lang niet altijd de oplossing bleek te zijn, vermeldt de Haagse chirurgijn en later dokter Cornelis van Solingen in zijn gynaecologische studies. Een juffrouw had te Voorburg clandestien een ‘wormtje gelooft’, oftewel was bevallen van een kind. Na de bevalling bleef zij vloeien en een door de vroedvrouw erbij gehaalde (jonge) arts schreef zonder haar onderzocht te hebben een middelje voor dat erger was dan de kwaal. Pas toen de Haagse arts Cornelis van Solingen er aan te pas kwam, kon de kwaal verholpen worden. De patiënte genas zo goed dat ze weer voor maagd kon doorgaan.

Zoals gezegd vielen de chirurgijns en vroedvrouwen met grote waarschijnlijkheid onder de jurisdictie van de baljuw van Rijnland.

6.16 De ooievaar op de deur van het huis van een vroedvrouw, 17e eeuw. Westfries Museum, Hoorn

De officiële vroedvrouw van Voorburg, Maertge Cornelis, richt zich dan ook, via secretaris Jacob van Leeuwen, tot die baljuw om beunhazerij te melden:

*‘Verclaere ick, ondergeschreven secretaris tot Voorburch, ten versoecke van Maertge Cornelis, geswooren vroetvrou alhier dat deselve Maertge Cornelis nu den tijt van ontrent vijffentwintich jaeren ’t vroetvrou-ampt alhier tot Voorburch alleen heeft bedient, sonder dat yemandt anders neffens haer wegens de ambachtsheeren ofte de schoudt ende gerechte tot hetselve ampt is toegelaeten veel min met eede bevesticht, hoewel Jannitgen Ariens, huijsvrou van Dirck Jansz Cluijt soo met een vroetvrou teecken uyt te steecken als anders ’twelck haer diverse maelen byde gerechte bevolen is in te halen.*³⁷⁷

Verwarrend is de positie van de vroedvrouwen wel: ze vallen onder de jurisdictie van Rijnland, maar worden benoemd door ambachtsheer Delft, zoals blijkt uit een brief van 24 maart 1687. George van Ophoven, schout, schrijft aan schepen Pieter van

Wormer, dat hij enige tijd geleden is aangesproken door verschillende Voorburgse vrouwen, die erop aandrongen ‘die vrouwe van Sassum (Sassenheim?)’ te benoemen tot vroedvrouw van Voorburg. Van Ophoven staat daar niet onwelwillend tegenover en als de schepenen ook akkoord gaan, dan mogen zij haar kandidatuur nader onderzoeken, maar nog geen toezegging doen voordat is onderzocht of zij ‘haer ampt en werck wel en te degen te verstaen en selfs soo het kon wesen wat meer als ordinaire vroetvrouwen soo UL: nu noodich oordeelt.’ Ze moet eigenlijk vaktechnisch boven haar collega’s uitsteken om voor deze betrekking in Voorburg in aanmerking te komen.³⁷⁸

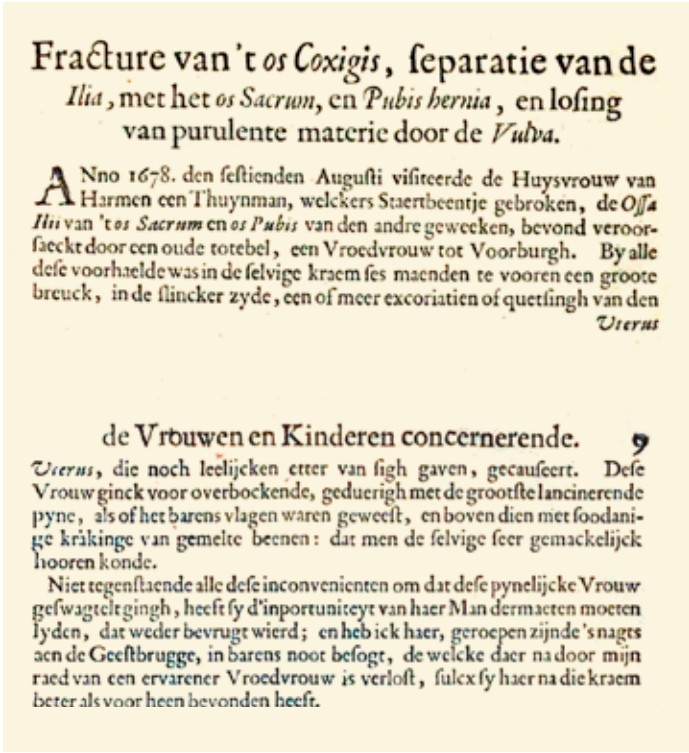
De kundigheid van de vroedvrouw

Aan welke vaktechnische eisen de vroedvrouwen op het platteland moesten voldoen is niet bekend. In deze gebieden waren vroedvrouwen veelal autodidact. Zij verkregen de noodzakelijke kennis en ervaring voor het vroedvrouwenambacht door de praktijk, wellicht door het vergezellen van andere vroedvrouwen.³⁷⁹ Over de vaktechnische kennis van vroedvrouwen wordt in de zeventiende eeuw heel verschillend geschreven. Sommigen noemden een vroedvrouw een doodhulp in plaats van een noodhulp. Als examinerator van de vroedvrouwen kreeg de Amsterdamse arts Frederik Ruysch veel verhalen te horen over hoe ze bij bevallingen te werk gingen. Ruysch was verbijsterd. Bijgeloof, mythen en onkunde leken een vast bestanddeel van het werk van de vroedvrouwen. ‘Het is niet te geloven’, zo zei Ruysch over wat hij tijdens het afnemen van examens te horen had gekregen, ‘hoe grootte onweteneijdt, welke beuzelingen en hoe vele dwalingen er toen te voorschijn gekomen zijn.’ Volgens dokter Hendrik van Deventer (1651–1724) zouden zij onwetend en ondeskundig zijn, omdat zij vanuit armoede voor dit ambt gekozen hadden. De Dordtenaar Johan van Beverwijck (1594–1647) vormt een uitzondering op de negatieve oordelen, omdat hij zijn mening over vrouwen en vroedvrouwen genuanceerder heeft

geformuleerd. Ook Van Solingen, de Haagse chirurgijn en arts, geeft in zijn boek vele voorbeelden van broddelwerk van vroedvrouwen, maar hij kan voor sommige van die vrouwen ook wel waardering opbrengen. In Voorburg echter trof hij een kluns aan. Bij een bevalling was bij de vrouw van Harman, de tuinman, het staartbeen afgebroken en het heiligbeen en het schaambeen uit elkaar getrokken, veroorzaakt door ‘een oude totebel, een vroedvrouw tot Voorburg.’ De breuk was de oorzaak van een etterende wond. De arme patiënte kraakte hoorbaar bij iedere beweging. En in die smartelijke toestand is zij door haar man wederom bevrucht en heeft Van Solingen haar ’s nachts aan de Geestbrug in barensnood bezocht ’de welcke daer nae door mijn raet van een ervarener vroedvrouw is verlost, sulcx dat sy haer nae die kraem beter als voorheen bevonden heeft.’

Taken van vroedvrouwen

Vroedvrouwen konden en mochten volgens de regels maar één bevalling tegelijk begeleiden, en als de bevalling eenmaal begonnen was, mochten zij niet even weggaan naar een andere. Zwangere vrouwen bespraken daarom ruim van tevoren een vroedvrouw voor de naderende geboorte. Bevallingen vonden overwegend thuis plaats, vaak onder onhygiënische omstandigheden. De hospitalen die er waren, wilden eigenlijk geen barende vrouwen opnemen. Een belangrijke reden voor deze houding was de vrees dat men met de zuigeling bleef zitten als de moeder, juist omdat het een moeizame bevalling was, zou komen te overlijden. Pasgeboren kinderen stonden aan allerlei gevaren bloot. Een navrant voorbeeld daarvan is de gang van zaken rond de baby van de Franse schoolmeester Paulus Guilliermeth en zijn vrouw. Zij lieten het kind zogen door een min en vonden in haar doos, die de min onder haar bed had staan ‘seecker root potgen met salff’t welck naer examinatie van een docter medicus wiert geoordeelt te wesen schurftsalff waer mede de vuricheijt wierde int bloet gedreven’ De schurft van de min was de

6.17 Tekstfragment uit Cornelis Solingen, *Manuale operatien der chirurgie beneffens het ampt en pligt der vroedvrouwen midsgaders besondere aenmerkingen de vrouwen en kinderen betreffende*. Amsterdam: Jan Bouman, 1684

directe oorzaak van de slechte gezondheidstoestand van het kindje.³⁸⁰

Wanneer de weeën begonnen waren, haalde iemand uit de omgeving de vroedvrouw. Zij was op dat moment verplicht te komen. Het huis werd voor de bevalling klaar gemaakt door buren, familieleden of de meid van de zwangere. De echtgenoot was normaal gesproken

afwezig bij de bevalling. De aanwezigen waren bijvoorbeeld vrouwelijke buren, familieleden of vriendinnen. Tijdens de bevalling zat de kraamvrouw op een baarstoel of op een matras in de bedstede. Deze bedstede was echter aan drie zijden gesloten en was dus niet erg handig voor de omstanders. In de kamer kon ook een losstaand laag bed worden gemaakt door een aantal stoelen met de rug op de grond te plaatsen, en daarop een matras te leggen. Deze tijdelijke opstelling werd een ‘kortbed’ genoemd. Soms zat de barende vrouw op de schoot van een andere vrouw, de ‘schootster’.³⁸¹

De vroedvrouw of vroed-meester stond, knielde of zat tussen de benen van de barende vrouw. Haar beide benen werden - wijdbeens - vastgehouden door andere vrouwen. De rokken van de barende vrouw werden opgetrokken, zodat deze niet vies zouden worden door de vrijkomende vloeistoffen. Kamers werden in het algemeen spaarzaam verwarmd. Om geen kou te lijden sloeg men van boven af een deken over de benen heen. De vroedvrouw ving de pasgeborene op en knipte de navelstreng door. Daarna legde zij het kind in doeken en gaf het aan een van de omstanders, die de baby en de navelstreng controleerde op eventuele gebreken of problemen. Ten slotte zorgde de vroedvrouw dat ook de placenta compleet uit de baarmoeder kwam; deze toonde zij ter controle aan omstanders. Daarna werd de kraamvrouw verzorgd en in bed gelegd. De baby werd bij de vuurmand gebakerd en aan de vader van het kind aangeboden, die de vroedvrouw een traditionele fooi gaf. Door de omstanders werd direct daarna een geboortemaaltijd klaargemaakt.³⁸² Bijkomende taken van de vroedvrouw waren het doen van lichamelijk onderzoek bij zwangere vrouwen en bij pasgeboren baby’s. Bij de geboorte van een buitenechtelijk kind had zij als opdracht de naam van de vader op te vragen en daarvan verslag te doen bij de overheid. Een andere taak was het onderzoeken van het lichaam van een doodgeboren of kort na de geboorte overleden kind. Vaak werd de vroedvrouw ook ingezet als verpleegkundige, met name als het dorp gebukt

6.18 Abraham Bosse, Bevalling op het zogenaamde 'lit de misère', circa eerste helft 17e eeuw. Rijksmuseum Boerhaave, Leiden

ging onder epidemieën. Zo krijgt Maertge Moer bij de pestgolf in 1634 twaalf gulden 'tgene haer voor loon beloofd is inde noot van Davidt Meesz ende Gerrit Barnevelts huijsvrouw die beyde vande contagieuse ziekte gestorven zijn'.³⁸³ Tenslotte moest zij (mede) de opleiding van aspirant-vroedvrouwen verzorgen.³⁸⁴

Een wel heel gemakkelijke en kille oplossing voor een ongewenst kind treffen we aan bij Maria Douglas.³⁸⁵ Een vroedvrouw uit Breda wordt door de zus van Maria verzocht om haar bij haar zwangerschap en bevalling te verzorgen. Onder belofte van een stevige betaling is zij met Elisabeth Douglas naar Voorburg gekomen waar Maria op haar laatste dagen loopt. Onder de smoes van 'ik ben wel getrouwd, maar mijn man zit in Frankrijk en zijn ouders mogen niet weten dat ik al voor het huwelijk zwanger was anders onterven ze hem' belooft Geertgen, de vroedvrouw, geheimhouding. Maria wordt verlost van

een zoon en de zusters Douglas vragen Geertgen om voorlopig voor het kind te zorgen, uiteraard tegen betaling. En men begrijpt het al: de dames vertrekken naar Frankrijk, schrijven aanvankelijk nog wel enkele brieven, maar laten vervolgens niets meer van zich horen en Geertgen zit opgescheept met het kind. Ze laat haar verklaring wel notarieel vastleggen, maar of ze er veel aan gehad heeft, is de vraag.³⁸⁶

Wie is de vader?

Het was de plicht van een vroedvrouw een vrouw in barensnood te vragen wie de vader was. Dat was niet alleen om te bepalen of er wellicht sprake was van een strafbaar feit (overspel), maar vooral ook om te kunnen weten wie aansprakelijk gesteld kon worden voor de kosten van de opvoeding van het kind, zodat het niet bij armoede van de moeder ten laste kwam van de diaconie of heiligegeestmeesters. Men was ervan overtuigd dat de aanstaande moeder bij het baren van

6.19 Jan Havicksz Steen, De kraamkamer, 1650. Gemeentelijk Museum, Zutphen

het kind door de pijn de identiteit van de vader wel zou onthullen. Zo bevatten de archieven van de baljuw van Rijnland veel verklaringen van Voorburgse vroedvrouwen omtrent de vermelde vaders van pasgeboren kinderen.³⁸⁷ Aan dergelijke verklaringen werd de nodige waarde toegekend. In de doopregisters van de gereformeerde gemeente te Voorburg lezen we bij de doop van Catharina, het kint van Catharina Cornelisdr Heijnsbroek 'twelck (soo de getuijgen seijde) opgeswooren was als vader Abraham Snip.' Of bij Paaschier, het kind van Amalia de Vijd en '(soo men seijde) Passchier Lecoetere (in onegt geteelt).'³⁸⁸

Soms kwam zo'n verklaring over het vaderschap pas jaren later aan het licht. Zo getuigt de Voorburgse vroedvrouw Neeltje Willems van Dijk voor de schepenen dat Anna Harmens Doorhoff tijdens haar bevalling heeft aangegeven dat ene Hendrik Sinje, koopman

uit Middelburg, de vader van haar kind is. Anna is kennelijk jaren later voor de schepenen van Voorburg een zaak tegen Hendrik Sinje begonnen om hem mee te laten betalen voor de kosten van het grootbrengen van haar kleine Harm. Zij heeft hem jarenlang zelf opgevoed, maar wordt ernstig ziek en op haar doodbed dringt een vriendin aan op de bevestiging van het vaderschap: 'Annitje, gij legt nu op uw doodbed en u saak oft proces tegen Henrik Sinje sal nu dienen, segt gij nu nog dat hij de vader van u Hermanis is, off diergelijcke woorden meer. Waerop sij rondelijck het selve bekende en seijde daer op te willen sterven, gelijk sij daar op gestorven is, dat hij Sinje en niemand anders de vader was.' De zaak van Anna tegen Hendrik wordt postuum nog sterker als de zus van Hendrik in Voorburg verschijnt en beweert dat de jongen zo veel gelijkenis met haar broer vertoont dat zijn vaderschap onbetwistbaar is. Ze zegt daarbij dat zij haar best zal doen om haar broer te bewegen

alimentatie te betalen en daar blijkt haast bij te zijn want volgens de zuster is Hendrik van plan met een hoer te trouwen. Hendrik moet dus betalen en zijn zus is bang dat al zijn geld op zal gaan in een huwelijk met een dame van bedenkelijk allooi. Die meneer Sinje heeft kennelijk een slechte reputatie, want volgens zijn zus heeft hij nog een kind bij een vrouw in Delft verwekt, wat hem 1.500 gulden heeft gekost. Zij belooft haar uiterste best te doen haar broer zover te krijgen dat hij zijn verantwoordelijkheid voor Harmpje neemt en zal zorgen dat de diaconie niet belast wordt met de kosten van levensonderhoud van dit weeskind.³⁸⁹

Reputatie van de vroedvrouwen

Vroedvrouwen werden in het algemeen niet erg hoog geacht tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Het was werk voor weduwen en mindere volkswrouwen. Het werk van vroedvrouwen bracht hen bij dag, maar meer nog bij nacht en ontij in de woonhuizen van alle mogelijke bevolkingsgroepen. Enkelen waren beter gesitueerd door een huwelijk met een chirurgijn of vroedmeester. Hun algemene ontwikkeling was niet groot, sommigen waren nog analfabeet, terwijl ze moreel gezien nog wel eens een steekje lieten vallen. De bij de bevalling geboden gelegenheid om ruimschoots te eten en te drinken lieten de vrouwen niet aan zich voorbijgaan. Maar de belangrijkste oorzaak van hun matige reputatie was hun rol bij het zogenaamde ‘lichtvaerdig opswereen’. Bij ongehuwde moeders kwam het nog wel eens voor dat ze door de vroedvrouw geadviseerd werden de naam van een rijke man te noemen. Zo’n uitspraak op een dergelijk moment werd door het gerecht serieus genomen. Maar de Voorburgse vroedvrouw Jannetge Dirx Cluyt – we komen haar vaker tegen – tilt het bedrog naar een hoger niveau. Zij leent voor een dag of drie een pasgeboren meisje bij Trijntje Joosten uit Leidschendam, die daarvoor een zilveren beker krijgt, en legt dat naast Wilhelmina van Leeuwen, de weduwe van Cornelis van Teylingen, wonend op *Den Dom*, die vervolgens net doet of zij pas

van dat kindje bevallen is. De grote vis, die nu binnengehaald moet worden is de heer van Maesdam, inderdaad een grote vis. Frederik van Dorp, heer van Maesdam, was raadsheer en president van het Hof van Holland, curator van de universiteit van Leiden en baljuw en dijkgraaf van Rijnland. Het gaat erom hem ‘t’affronteren ende eenich gelt uut sijn beurs te halen.’ Jannetge, de kwade genius in dezen, valt echter door de mand als nota bene haar eigen kinderen loslippig verklaren dat de truc slechts bedoeld was om grote sommen geld van de heer van Maesdam los te peuteren. Als zoon Pieter later verhoord wordt, probeert hij de zaak nog enigszins te redden door te verklaren, ‘dat alles guiterije was.’³⁹⁰

Financiële positie vroedvrouwen

De ambachtsbewaarders mochten een belasting heffen naar draagkracht om daarvan functionarissen die het algemeen belang dienden, te betalen, zoals de schoolmeester, de houtvester, de klapwaker en ook de vroedvrouw. In ruil voor deze jaarwedde moesten zij de armen gratis verloskundige zorg verlenen. In de eed was expliciet vastgelegd dat een vroedvrouw verplicht was om iedere vrouw, ongeacht financiële status, bij te staan. In Voorburg hebben we het dan over een jaarwedde van 36 gulden. Daar kwamen nog enkele emolumenten bij, zoals een gratis woning en 24 tonnetjes turf. Naast de tegemoetkoming van het dorp kreeg de vroedvrouw van 1629 (en wellicht al eerder) ook nog geld van de diaconie (aanvankelijk vijf gulden per jaar; later zeven gulden en tien stuivers) om de armen te helpen. Deze bijdragen zullen de gehele eeuw op dezelfde hoogte blijven.

De dorpelingen die niet op de armenzorg waren aangewezen, moesten met de vroedvrouw een vergoeding afspreken. Hoe hoog die kraamkosten waren, kunnen we enigszins afleiden uit de toegewezen schadevergoedingen in processen rond het vaderschap. De eisen in die processen lopen uiteen van 150 tot 500 gulden;

de toewijzingen komen veel lager uit en ontlopen elkaar weinig: van 20 tot 25 gulden.³⁹¹ De praktijk zal dus wel geweest zijn dat een vroedvrouw voor een bevalling niet meer dan 25 gulden zal hebben ontvangen. En soms hadden de vrouwen nog grote moeite om hun loon te innen. Zo moet Maertge Gijsbrechts in 1643 van Voorburg naar Middelburg reizen om daar haar loon op te eisen dat afgesproken was met Jacob de Haes voor haar hulp bij de bevalling van Cristijntge Bemers. In de akte wordt en passant nog vermeld dat Jacob de Haes Cristijntge Bemers best had willen trouwen, ware het niet dat hij al getrouwd was.³⁹²

Alles bij elkaar bleek het dus geen vetpot te zijn. In 1600 blijkt uit de kohieren van het haardstedengeld, dat Aeltgen Jans Hugen, de oudst bekende vroedvrouw te Voorburg, niet aangeslagen kan worden ‘deur armoede’.³⁹³ Hetzelfde gaat op voor haar opvolgster Baeffgen Cornelisdr, ook wel Baeffmoer genaamd, die bij het haardsteden- en lantaarngeld van 1604 genoteerd staat als arm.³⁹⁴ Het schoolgeld voor de kinderen van Maritgen Moer moet door de diaconie betaald worden, omdat ze daar zelf niet toe in staat is.³⁹⁵ Dat schraalhans vaker bij vroedvrouwen keukenmeester was, blijkt uit de zaak Neeltge Willems van Dijck. Neeltge is in een proces verzeild geraakt. Joris Frater heeft haar aangeklaagd, omdat Neeltge hem had beschuldigd dat hij haar gevraagd had tijdens de bevalling zijn schoonmoeder en het kindje ‘om den hals te helpen’.³⁹⁶ Zij kan haar beschuldiging niet hard maken en wordt veroordeeld tot het maken van openbare excuses en het betalen van de proceskosten. De aanvankelijk geëiste boete van 500 gulden vervalt in het eindoordeel. Zij kan (en wil) die proceskosten niet betalen en wenst in hoger beroep te gaan, maar de kosten die daaraan verbonden zijn, kan ze ook niet dragen en ze heeft een armoedeverklaring nodig om pro deo te kunnen procederen. Ten einde raad doet ze een beroep op de kerkenraad van Voorburg, die erkent dat zij weinig middelen van bestaan heeft met haar man en drie kinderen. Ook het inkomen van haar man is sober: hij is onder-

chirurgijn in ’s lands dienst. Maar de kerkenraad ziet de noodzaak van een juridische procedure niet in en weigert vooralsnog de verklaring af te geven. Mocht die noodzaak in de toekomst echt hard gemaakt worden, dan is men bereid de zaak nog eens in overweging te nemen.³⁹⁷

Hun kernactiviteit leverde dus vaak te weinig op om door het leven te komen en daarom namen zij nevenfuncties aan, zoals het in huis nemen van zwangere vrouwen en het bakeren van zuigelingen. Zo komt bij de al eerder genoemde vroedvrouw Jannitge Ariens in 1670 ene juffrouw Paff uit Den Haag om van haar kind te bevallen. Deze juffrouw Paff is zwanger van ene Hendrick van Nassou eveneens uit Den Haag, nota bene een vrijgezel. Zij en haar kind blijven nog drie weken bij Jannitge inwonen. Als het kindje vervolgens sterft, reist de juffrouw weer naar haar huis. We zijn vaker tegengekomen dat vrouwen in Voorburg bevallen om uit het blikveld van hun sociale omgeving weg te komen of, zoals Van Solingen zei: clandestien een wormpje te lozen. Ook namen de vroedvrouwen jongedames in huis, die om de een of andere reden enige tijd uit het publieke zicht wilden verdwijnen, een zeventiende-eeuwse variant van een ‘blijf-van-mijn-lijfhuis’. Zo heeft ene Truij drie nachten bij Jannitge Ariens gelogeed. Na de derde nacht wordt ze door onbekenden opgehaald en getuigen verklaren dat zij hebben gehoord dat Truij de twistappel was waardoor op de Delftse kermis ene Hoogenhoeck is doodgestoken. Truij wordt door het gerecht ondervraagd, maar ontkent en schuift de schuld af op haar nicht.³⁹⁸

6.5. Zwak van geest of onmaatschappelijk³⁹⁹

Geesteszieken en onmaatschappelijken, die door verslavingen, meestal drank, zichzelf en anderen een hoop narigheid bezorgden, werden na 1600 zoveel mogelijk door de familie opgevangen als

6.20 Frans Hals, Malle Babbe, circa 1650. Aan de grijsn leiden kunsthistorici af, dat het hier waarschijnlijk om een geestelijk beperkte vrouw gaat. Gemäldegalerie Staatliche Museen zu Berlin

de agressie geen gevaar voor andere mensen opleverde. In de lijsten van het familiegeld blijken ‘slechte’ mensen, met wie vaak inwoners met een geestelijke beperking bedoeld werden, gewoon bij ouders of familie in te wonen. Ook de lieden die door drankverslaving niet goed meer in de maatschappij konden functioneren, werden veelal door familie opgevangen of onder curatele gesteld. Zo verklaart de Voorburger Gerrit Claesz Grijp bij de notaris, dat hij tot zijn eigen verdriet ‘te seer tot den dranck geneijcht zijnde ende te meer nu onlancx zijne huijsvrouwe verloren hebbende’, waardoor hij zichzelf niet meer in de hand heeft. Hij erkent dat hij bezig is zijn gehele bezit er doorheen te jagen en dat het hoog tijd wordt dat hij onder strikt toezicht wordt geplaatst. Er worden drie voogden aangewezen om zijn bezittingen te beheren en te voorkomen dat hij diep in de schulden raakt.⁴⁰⁰ Om te voorkomen dat Claes Jansz vanwege ‘onbedachtheitj ende swackheijt in zijn sinnen t’ selve niet lichtvaerdelijck en soude vercoopen’ wordt zijn huis door het gerecht van Voorburg aan zijn moeder toegewezen.⁴⁰¹

Omstreeks 1600 ontstonden in de noordelijke Nederlanden de van overheidswege ingestelde tuchthuizen, waarin naast criminelen ook

personen wegens wangedrag werden gedetineerd. Behoorde de eerste groep overwegend tot de zogenaamde armen, bij de tweede ging het merendeels om lieden uit de gegoede stand, die zich in een ‘geheime afdeling’ ophielden en niet zoals de eerste groep blootgesteld waren aan bezichtiging door het publiek. In de loop van de zeventiende eeuw vond de gegoede burgerij het tuchthuis steeds minder geschikt voor de (tijdelijke) opsluiting van hun ontspoorde familieleden. Men zocht naar een alternatief dat werd gevonden in door particulieren opgezette gesloten tehuizen, de zogenaamde beterhuizen. Rond 1660 moet er in Delft reeds een aantal van deze tehuizen zijn geweest, aangezien er in 1662 door het stadsbestuur een keur (verordening) werd uitgevaardigd waarin regels waren opgenomen met betrekking tot de oprichting en het beheer. Er was sprake van huizen voor de detentie van ‘quaedaerdige en hartneckige personen’ die zich door tijdelijke opsluiting dienden te (ver)beteren. De ‘geconfinerde [veroordeelde] personen’ werden ‘commensaelen’ genoemd, terwijl de eigenaar of beheerder ‘casteleijn’ heette, zodat het leek alsof het bewuste familielid in een logement verbleef.

Beterhuizen bestonden ongeveer anderhalve eeuw, van circa 1660 tot 1810. Het waren particuliere gevangenissen, waarin (meest) aanzienlijke lieden op verzoek van hun familie - na toestemming door een gerecht - werden opgesloten. De familie betaalde ook het verblijf, wat in feite vaak betekende dat de gedetineerde financieel voor zijn eigen opsluiting opdraaide.⁴⁰² Naast heren en dames die buiten zinnen waren, herbergden beterhuizen vooral gegoede klaplopers die zich te buiten waren gegaan aan alcohol, verkwisting (van de erfenis van hun erfgenamen) en algehele losbandigheid, deftig en verhullend aangeduid als ‘débauchés’. Aan een crimineel feit hadden ze zich niet schuldig gemaakt, al lag dat gevaar vaak wel op de loer. Het iemand laten opnemen in zo’n beterhuis was niet gemakkelijk. De familie speelde hierbij een belangrijke rol: veel van deze verzoeken tot opname werden door haar gedaan. Nadat

een arts een oordeel had geveld over een krankzinnige, werd beslist over opname. Aan zo’n opname lag ten minste een van de volgende redenen ten grondslag: het veroorzaken van overlast in de samenleving, het in gevaar brengen van zichzelf of anderen en het nodig hebben van zorg. Van overlast voor de Voorburgse samenleving is volgens Jopge Corsendr, de moeder van Maertge Pietersdr, sprake. Dochter Maertge is dagelijks dronken en weet zich dan niet meer te beheersen. Haar moeder vraagt toestemming van het Hof van Holland om haar te laten opnemen. Het Hof informeert bij secretaris Jacob van Leeuwen of het inderdaad zo erg gesteld is met Maertge. Jacob gaat familie en vrienden langs en krijgt daar – soms onder tranen – bevestiging van Jopges klacht.⁴⁰³ Of Jopge haar zin heeft gekregen vertellen de archieven niet. Alleen dronkenschap was niet altijd een reden om tot opsluiting over te gaan.

Uit de rekestten blijkt dat er vaak alleen sprake was van opname als er agressie in het spel was. Opname vanwege agressiviteit of gevaar voor het leven van de geesteszieke zelf zal waarschijnlijk de bedoeling zijn geweest van Willem de Vogel, kapitein en inwoner van Voorburg. Hij vraagt enkele dorpsbewoners een verklaring af te leggen omtrent de situatie met betrekking tot zijn zwager. Jan van Son, de herbergier van *De Buys*, en bakker Dirck Simonsz Vliegenthart getuigen: *‘dat eenen Willem Hamel Brunincx, schoonbroeder vanden eerste requirant [De Vogel], out omtrent 27 jaeren [...], is een seer slecht (geestelijk beperkt) persoon niet anders roerende als gecke ende losse redenen, ende wanneer hij uijt ofte langhs de straeten gaende van veele jongens wert nagelooopen die hem met werpen van vuijlicheijt ende anders bejegenen waer door geschapen staet den voornoemde Willem Bruninx eenige ongemacken soudén connen comen ofte aen andere toebrengen.*⁴⁰⁴

Kapitein de Vogel verklaart dat Willem al enkele keren opgesloten

is geweest, omdat men vreesde dat hij zichzelf wat zou aandoen. Hij heeft zelfs gehoord dat Willem in ’s-Hertogenbosch enige tijd met een touw aan zijn bed gebonden was. Met deze attestatie als bewijsmateriaal zal de kapitein wel een verzoek tot opname hebben onderbouwd.

Wanneer de situatie kennelijk echt onhoudbaar werd, dan kozen de inwoners van Voorburg voor de verbeterhuizen in Delft, zoals Grietge Gerrebrants van Elsgeest, die vanaf 1667 wordt verzorgd in het St.-Jorisgasthuis te Delft. Haar eten, drinken en kleding worden betaald uit de nalatenschap van haar echtgenoot Blaesius Gerritsz Hammerlaen die al voor 1652 moet zijn overleden.⁴⁰⁵ Ook voor het verbeterhuis te Koudekerk wordt soms gekozen. Dit huis, genaamd *Over-Rijn*, wordt in 1670 opgericht en zal een zeer goede reputatie verwerven. In 1680 zal de vrouw van Andries Coppenael daar een tijd verblijven ‘mits haere krancksinnicheijt’. De heiligegeestmeesters betalen haar verblijf en ook na haar ontslag blijven die haar steunen: ‘Den rendant [van de heiligegeestmeesters te Voorburg] heeft met kennisse neffens de arme meesters van Veur ende Stompwijck gegeven aen Catharina Hoogenboom, huysvrou van Andriesz Coppenael, eenigh tijt buijten haer sinnen ende int beterhuys geweest zijnde, dogh nu genesen, omme haer met haer kint in huijshoudinge te generen voor dese armen portie 8 gl. 5 st.’⁴⁰⁶

Opvallend is, dat we geen Voorburgers tegenkomen in de archieven van het Haagse St.-Nicolaasgasthuis, wel lieden uit andere plaatsen in de omgeving van Den Haag. In de archieven van het pest- en dolhuis aldaar komen alleen maar Hagenaaers voor op Voorburgse Neeltge Ariensdr, een arme onnozele vrouw, na, die werd opgenomen in het Sacramentsgasthuis.⁴⁰⁷ **Waar veel mensen op een klein oppervlak met elkaar leven**

7. Kleine en grote criminaliteit

7.01 Jonas Suyderhoef naar Gerard ter Borch II. Gevecht in een interieur, circa 1623-1686. Aan de op de grond liggende speelkaarten te zien gaat het om een ruzie bij het kaarten. Rechtsachter komt een vierde man binnen met een haardijzer in zijn hand. Rijksmuseum, Amsterdam

en werken, zijn strafbare feiten niet ver weg. Grote zaken als moord en doodslag spreken sterk tot de verbeelding, maar willen we meer zicht krijgen op het leven van alledag, dan zijn ook de ‘kleine’ zaken van belang. Ze vertellen iets over hoe men met elkaar omging en wat als onbetamelijk, afwijkend en ongewenst werd beschouwd. In dit hoofdstuk komen vooral

die kleine zaken aan de orde. Ons interesseert hoe wangedrag besproken, aangekaart en bestraft werd. Voor een beter begrip van straf en strafmaat is een korte inleiding op de rechtspraak van die dagen op zijn plaats.

Schout en schepenen van Voorburg vormden samen het gerecht, maar hun rechtsmacht beperkte zich tot vrijwillige en civiele zaken. Vandaar dat er sprake is van een lage vierschaar.⁴⁰⁸ Bij vrijwillige zaken zijn de partijen het onderling eens, zoals bij overdracht van onroerende goederen, de aanstelling van een curator bij faillissementen en nalatenschappen zonder erfgenamen. Civiele zaken daarentegen dragen het karakter van burgerlijke geschillen, zoals bij belediging. Voor moord en doodslag, diefstal en dergelijke criminele zaken, waarop een lijfstraf stond, moest Voorburg zich wenden tot de baljuw van Rijnland in Leiden.

De schout was verantwoordelijk voor zowel de openbare ordehandhaving als de opsporing, arrestatie en het verhoren van verdachten. Hij trad op als openbare aanklager, formuleerde de aanklacht en diende ter rechtszitting zijn ‘Eis en Conclusie’ in, waarin aanklacht, bewijs en (eventuele) bekentenissen werden samengevat en een straf werd geëist. Hij trad ook op als voorzitter van de rechtbank, dat wil zeggen tot aan het moment dat de schepenen gingen beraadslagen over het vonnis. Dat hij daarbij, als aanklager, niet aanwezig was, laat staan mede bepaalde wat de straf zou zijn, is vanzelfsprekend. Zoals al in het hoofdstuk over het bestuur van Voorburg werd opgemerkt, vormden boetes en afkoop van vervolging (de zogenaamde compositiegelden) een belangrijk deel van het inkomen van de schout. Het systeem van deze compositiegelden was ook voordelig voor de rechtbank en de verdachte. Het bespaarde werk in zaken waarin onvoldoende bewijsmateriaal beschikbaar was en het bespaarde de verdachte zowel de publieke schande als de kosten van een rechtszaak. Een nadeel van het systeem was, dat de regeling in handen van kwaadwillende schouten gemakkelijk een afpersingsstelsel kon worden, wat niet zelden gebeurde.

Ondanks hun rol in juridische aangelegenheden, beschikten schepenen doorgaans niet over veel juridische kennis, wat blijktbaar

geen onoverkomelijke hindernis was om toch tot besluiten te komen. Maar bij gecompliceerde aangelegenheden kon advies ingewonnen worden bij rechtsgeleerden en dat is in Voorburg een enkele keer voorgekomen. De verslagen van de schepenenbank, verzameld in de Dingboeken, zijn voor Voorburg bewaard gebleven voor ruwweg de tweede helft van de zeventiende eeuw.

In de notariële archieven komen we tal van getuigenverklaringen, attestaties, tegen wanneer Voorburgers het met elkaar of met anderen aan de stok kregen. De getuige, attestant, legde de verklaring doorgaans af op verzoek van de eiser, requirant. De eiser stelde bijvoorbeeld dat hij beledigd was, eiste genoegdoening en liet zijn bewering ondersteunen door een getuige om te voorkomen dat het een welles-nietesspelletje zou worden. Getuigenverklaringen op verzoek van de eiser hebben uiteraard meestal tot doel de eiser vrij te pleiten of in een zo gunstig mogelijk daglicht te stellen en de gedaagde stelt zich daar op dezelfde manier tegen te weer door andere getuigen, als die er zijn, het tegenovergestelde te laten beweren. Soms werden getuigenverklaringen opgesteld op verzoek van de overheid in de persoon van schout of baljuw, maar ook komt het voor dat een getuige het wel verstandig vond om een verklaring af te leggen van iets wat hij of zij gezien of gehoord had. Daarmee kon deze zich indekken voor het geval zich iets had voorgedaan wat strafbaar kon zijn en waarvoor men eventueel op het matje geroepen kon worden. Zo kennen we de getuigenverklaring van een herbergier die overnachting bood aan een man en een vrouw die een afzonderlijke kamer boekten, maar ’s morgens bij elkaar in bed werden aangetroffen. Het lag voor de hand dat het hier om een ongehuwd stel ging, want waarom zouden ze anders twee kamers boeken? Maar wat de herbergier vervolgens waarnam, was een strafbaar feit. Hij had kunnen doen of zijn neus bloedde, maar nam het zekere voor het onzekere en liet zijn observatie optekenen voor het geval hij later beschuldigd zou worden van het bieden van gelegenheid.

Wat kwam zoal aan de orde in de notariële archieven? Het gaat om allerhande akten die qua inhoud verwijzen naar familie- en erfrecht (bijvoorbeeld trouwbeloften, testamenten en voogdijschap), de vermogenssfeer (koop en verkoop, huur, pacht, borgtocht en obligaties) en akten waarmee iemand zijn recht kon halen. Tot die laatste categorie horen zaken die betrekking hebben op belediging, ruzie en geweld. We moeten daarbij vooral afgaan op getuigenissen die afgelegd zijn voor Haagse notarissen, omdat het oud notarieel archief van Voorburg voor deze periode niet bewaard gebleven is. Daarnaast leunen we op verslagen die ons zijn overgeleverd via het archief van Rijnland als de behandeling van de zaak werd gedaan door de baljuw van Rijnland en de in Leiden gevestigde hoge vierschaar.

7.1. Schelm, schavuit en spinhuishoer

In de zeventiende eeuw gingen de meeste beledigingen vergezeld van voor ons vage scheldwoorden of werd iemand met iets negatiefs vergeleken. Het is de vraag of de in boosheid geuite termen zomaar opkwamen of toch niet zo willekeurig gekozen werden. ‘Dief’ en ‘schelm’ werden vooral gebruikt door mannen om de ander van wangedrag te betichten, terwijl vrouwen vooral uitgemaakt werden voor ‘hoer’. De belediging ging richting smaad en laster wanneer iemand meer concreet beticht werd van een bepaalde zaak, zoals overspel, een misdrijf of een zakelijke tekortkoming. De beledigde kon zijn verhaal rechtstreeks bij een notaris op schrift laten stellen, maar kon dat ook via getuigen laten doen. De notaris noteerde niet alleen het voorval en de gebezigde scheldwoorden, maar ook de mening van de getuigen over de persoon van de beledigde. Het zal geen verbazing wekken dat de beledigde vooral die personen aanzocht die hem in een zo positief mogelijk daglicht zouden stellen.

7.02 Samuel van Hoogstraten, Marktsceene met ruziende vrouwen, 1650. Rijksmuseum, Amsterdam

Aantasting van iemands eer en goede naam is in de zeventiende eeuw een ernstige aangelegenheid. In het openbaar, op straat of in huis uitgescholden worden, al dan niet gecombineerd met geweld, kan door de beledigde niet genegeerd worden, omdat zijn reputatie ermee

gemoeid is. En die reputatie is iemands maatschappelijk kapitaal. De beledigde gaat in het sociaal verkeer over de tong, wordt eventueel niet meer vertrouwd, wat weer tot gevolg kan hebben dat men zich van de beledigde distantieert. In een maatschappij waar diensten die men elkaar levert doorgaans gebaseerd zijn op vertrouwen, zoals bij kredietwaardigheid, is het dus zaak alert te reageren op beledigingen. Wanneer iemand in het openbaar beschuldigd wordt van oneerlijkheid, is het verstandig helpers in te roepen, eerbare getuigen die met hun eigen eer en reputatie instaan voor de goede naam van de beschuldigde. Eisers vragen vaak in de eerste plaats om eerherstel, de amende honorable, en pas daarna eventueel om financiële compensatie, de amende profitable, voor aangedane schade aan zowel bezit als goede naam. Rechtsherstel, eerherstel, rechtvaardigheid en tenslotte genoegdoening lijken de voornaamste oogmerken te zijn geweest in het rechtssysteem van de zeventiende eeuw. In het volgende voorval komen de ‘amendes’ niet in beeld, maar de aktes

schetsen een levendig beeld van wat zich kan voordoen als de kleine man zich benadeeld voelt door een grote meneer.

De kleermaker en de advocaat

Op 22 oktober 1680 verschijnt Annetge Jacobs vander Rhuijt, die in de buurt van de Wijkerbrug woont, bij notaris Croeser. Zij doet dat op verzoek van mr. Benjamin Cromstrijen, advocaat aan het Hof van Holland, die het buiten *Vlietwijck* aan de Wijkerbrug bewoont. Zij getuigt dat zij een week of vier geleden enig rumoer bij de brug hoorde, waarop zij naar buiten ging. Zij trof daar kleermaker Leendert Boonenburch aan die Cromstrijen ‘schrickelijk uijtscholt . . . seggende jegens denselve: Jouw schelm, jouw eerdief, jou vagebondt, bent gij den advocaat Cromstrijen, gij moght de duijvel wesen, jou schurk als je bent, kust mijn gat ende heb je wat te seggen, komter uijt met een mes, rapier ofte vuisten, soo als je wilt.’ Die uitdaging om naar buiten te komen was niet voor niets. Iemands huis en erf waren

7.03 Wijkerbrug met buitenplaats Vlietwijk. Detail uit S.W. van der Noorda, *Nieuwe kaart van 's Gravenhage met de omliggende dorpen en buitenplaatsten*, 1844

beschermde ruimten. Wie die ruimte schond, kon rekenen op een zwaar vonnis. Boonenburch was wel zo kwaad dat hij het gevecht wilde aangaan, maar tegelijkertijd realiseerde hij zich dat hij dat niet op het terrein van Cromstrijen moest doen. Boonenburch ziet voor het getraliede venster van de voordeur ook de vrouw van Cromstrijen staan en zij krijgt eveneens de volle laag: ‘Siet sij daar eens staan als een spinhuishoer.’ Toen Boonenburch klaar was met zijn tirade, ging hij ervandoor, maar dreigde nog wel: ‘Nu ga ik heen; ik sal d’r haring of kuijt van krijgen. Ik meen t’er soo niet bij te laeten.’⁴⁰⁹

Het verhaal van Annetge blijkt niet compleet, want nog voordat zij ten tonele verscheen, was Boonenburch al bij Cromstrijen binnen geweest. Dat blijkt uit de verklaring van de zeventienjarige Pieter van Limborg die in het huis werkzaam is en geklop hoort. Hij doet open, Boonenburch komt binnen en vraagt naar Cromstrijen. Die komt aangelopen en Boonenburch doet zijn beklag. Maar Cromstrijen zegt van niets te weten en werkt Boonenburch het huis uit, waarop deze op het erf blijft staan en de spot drijft met Cromstrijen. Die neemt dat niet en zegt: ‘Jou schelm, gaet den huys uijt off ik help j’er uijt.’ Boonenburch gaat de poort uit, staat nu op de openbare weg, waarna het toneelstukje opgevoerd wordt dat Annetge heeft geschetst. Tot slot wordt gezegd dat Boonenburch van woede zo op zijn tanden knarst dat het bloed hem uit de mond loopt.⁴¹⁰

Wat is er nu eigenlijk aan de hand? Dat blijkt uit weer een andere getuigenis. Op een gegeven moment gaat Maria Feyt, 21 jaar oud, naar de vrouw van Boonenburch om iets af te geven. Terwijl die twee met elkaar staan te praten, komt Boonenburch uit een kamer en vaart uit: ‘Hoe duyvel is hier weer wat te doen, het sijn maer hoeren en dieven die mij te kort dencken te doen.’ Hij noemt Cromstrijen en zijn vrouw en beweert: ‘Dat sij mij geen gulden betaelen die sij mij daeghs belooft hebben over verven. Sij hebben maer met sestien stuivers betaelt.’ Hij sommeert zijn vrouw: ‘Gaet met de reekeninge

naer de [Wijker]brugge toe en eijst mijn daggelt in plaetse van sestien stuivers die sij mij betaelt hebben. Het resterende tot de gulden toe.’ Hij komt dus vier stuivers tekort. Maar zijn huisvrouw voelt daar niks voor, waarna Boonenburch de rekening met dreigement en groot misbaar aan Maria Feyt geeft: ‘Soo mij ’t resterende desen avont niet gebragt en wort, soo sal ik dese avont nog aan de brug comen en sal mijn heer ofte mevrouw [Cromstrijen] die mij eerst te voor comt, vermoorden.’ Dat laatste wordt bevestigd door een tweede getuige, die Boonenburch tierend en vloekend aantreft en zweert: ‘Ik sal make dat ik ’t resterende krijg, ’t gaet soo ’t gaet, en soo mijn heer [Cromstrijen] mij tegen staat, soo sal ik hem met een mes te keer gaen.’⁴¹¹

Er zijn zoveel getuigen van het hele voorval dat Cromstrijen er niet schouderophalend aan voorbij kan gaan. Hoewel er geen sprake is van moord of doodslag, is de persoon van Cromstrijen blijkbaar toch wel zo belangrijk dat de baljuw en de vierschaar van Rijnland er aan te pas komen. De vierschaar komt tot de conclusie dat dit ‘saken sijn ten hoochsten strafbaar ende voornamentlick niet te dulden op het platteland.’ De baljuw eist een boete van driehonderd gulden van Boonenburch, het jaarsalaris van een geschoold werkman, plus kosten van het geding.⁴¹² Helaas weten we niet of de vierschaar met deze eis heeft ingestemd. Maar we kunnen er wel van uitgaan, dat het innen van die vier ontbrekende stuivers een dure zaak is geworden.

Een schepen in de schijnwerper

Op 30 juli 1681 is er een oploep aan de Geestbrug bij de herberg van Engel Jansz van der Kaa. Maria Cornelis komt verhaal halen bij de herbergier, aangezien haar ter ore is gekomen dat Engel zijn naam geen eer heeft aangedaan, want hij heeft Maria’s moeder geslagen. Engel komt naar buiten en begint haar uit te schelden: ‘te veel ende te vuijl omme met de penne uijt te drucken’, zoals de klerk optekent. De scheldpartij trekt uiteraard de aandacht van omstanders, van

wie ook getuigenissen zijn genoteerd. Engel Jansz trekt alle registers open en begint haar zoals gebruikelijk uit te schelden voor ‘een hoer ende een hoer der hoeren’, maar vervolgt opmerkelijk: ‘Ghij hebt wel hondert mael met Claes Wit in de tuin geweest en op het oneerlickst aldaar met hem geconverseert.’ Kortom, Claes en Maria worden van buitenechtelijke seks beticht en Engel zal het nog wat dikker aanzetten: ‘Daarom bent gij nu naast sijn deur comen wonen om dat hij het nu eens te meer can doen ende nu dat hij het wel ses mael op een dach doet.’ Geen geringe aanklacht. Niet de moeder van Maria staat nu centraal, maar Maria in relatie tot Claes, die niet de minste is. Hij is gedurende enkele jaren schepen van Voorburg geweest en kan het zich niet permitteren dit onbeantwoord te laten. Alle getuigenverklaringen die we kennen, zijn dan ook op zijn verzoek afgelegd. En zoals zo vaak vernemen we er verder niets meer van, zodat aangenomen mag worden dat deze zaak gesust is, naar alle waarschijnlijkheid tegen betaling en het intrekken van de beschuldiging.⁴¹³

Een wanhopige vrouw

Een zaak waarbij het wel tot een veroordeling komt, is die uit 1696 van Arie Theunisz Outshoorn contra Maria Dircx van Eijck, huisvrouw van Arie de Lange.⁴¹⁴ Maria heeft Arie Theunisz en wonderlijk genoeg ook haar eigen man, in aanwezigheid van getuigen, onlangs beschuldigd van diefstal. Beiden zouden enkele jaren geleden 4 à 500 gulden gestolen hebben uit het huis van Louris Leendertsz Hos. Naderhand verklaart zij dat het niet waar is en dat zij het uit wanhoop heeft gezegd. Onduidelijk blijft waar die wanhoop vandaan kwam. Misschien speelt een ongelukkig huwelijk een rol. Ze probeert de boel te redden door nu te zeggen dat ze Arie Theunisz als een man van eer en deugd kent en ze zich verder zal onthouden van verdere beschuldigingen. Had ze het daar maar bij gelaten, dan was het misschien met een sisser en een reprimande afgelopen. Even later heeft ze echter haar beschuldigingen ’s avonds rond half elf op straat

opnieuw uitgeschreeuwd en wel diverse keren. Er zal menig deur of luik opengedaan zijn bij dit voorval zo laat op de avond. De procureur van Arie zet nu een grote borst op. Hij typeert Arie ‘onberoemt gesproocken’ [niet om op te scheppen], als een eerlijk man en is nu genoodzaakt de beschuldiging justitieel aan te kaarten. Hij eist kortom genoegdoening, honorabel en profitabel. Honorabel in die zin dat de gedaagde Maria op haar blote knieën voor God, justitie en Arie (als die aanwezig wil zijn) om vergiffenis moet smeken. En profitabel wordt honderd zilveren ducatons geëist. Dat is een flink bedrag. Maria bekent alles, maar de verdediging blijkt zo rommelig en in haar nadeel te zijn dat de rechtbank grootmoedig besluit te doen alsof ze niet aanwezig is geweest. Ze krijgt dus een tweede dagvaarding en dan moet ze haar verdediging beter op orde hebben. Maar een maand later komt ze niet opdagen. Men lijkt zeer coulant te zijn, want ze wordt tot vier keer toe om de veertien dagen opgeroepen. Ze verschijnt echter niet. Dan spreekt de vierschaar eindelijk recht en veroordeelt Maria, conform de eis, om op de knieën te gaan en tot een boete van 25 gulden, ongeveer acht ducatons. Blijkbaar vond de rechtbank de honorabele straf heel wat belangrijker dan de profitabele, wat we heel vaak aantreffen. De geëiste boete zou Maria waarschijnlijk tot de bedelstaf gebracht hebben.

7.2. Cluijt van Paridon en ander geboefte

De familie Cluijt van Paridon

Naast herbergiers die zich inlieten met zaken die het daglicht niet verdroegen, kende Voorburg ook families die niet schroomden om over de schreef te gaan. Zo’n familie was Van Paridon, genaamd Cluijt, vaker aangeduid als Cluijt van Paridon. Het is niet onwaarschijnlijk dat de familie Cluijt van Paridon door de Voorburgse gemeenschap met argusogen is bekeken. Vader Dirck, die hierna vooral aan bod komt, is verre van zuiver op de graat en

zijn zoons Pieter en Abraham zijn ook niet brandschoon. Abraham wordt ervan verdacht geld te hebben gestolen bij zijn baas, lijndraaier Jan Claesz van Bodegraven. Hij heeft tenminste vaak zoveel geld op zak dat het verdacht is. Van Bodegraven wordt ingelicht en komt tot de ontdekking dat hij inderdaad bestolen is. Abraham bekent en zweert dat hij het nooit meer zal doen. Pieter wordt door tal van mensen beschuldigd van vissen in andermans water, en wel letterlijk. Jan Jacob Sman, die aan de Veenweg woont, is het belangrijkste slachtoffer. Bij nacht en ontij duikt Pieter op bij de visstek van Jan Jacob, zelfs onder het oog van andere vissers, en leegt de netten. Volgens Jan Jacob beloopt de schade wel duizend gulden, wat een exorbitant bedrag is. Ook zijn eenden moesten eraan geloven. Pieter deinst er ook niet voor terug ‘Aeffie Baltensdr, sijnde een simpel vrouspersoon tot wellusten te misleijden ende deselve in een schuur, staende inde Kleijne Laen onder Voorburg, na eenige gepleegde geile actien neder te leggen ende met deselve Aeffie vleselick te converseren’. Dat heeft tenminste buurvrouw Adriaentge Gijsberts gezien. Toen ze enig gestommel hoorde kon ze het niet laten door een kier de actie te observeren.⁴¹⁵ De heer van Wimmenum, baljuw van Rijnland, de openbaar aanklager, eist dat de gedaagde aan den lijve gestraft, verbannen of beboet moet worden. In welke mate dat moet gebeuren, laat hij aan de rechters over.⁴¹⁶

Maar we weten het meest van een ogenschijnlijk tamelijk onbenullige zaak die vader Dirck heeft aangespannen. Dirck woont vanaf 1641 in de Kleine Laan, op de plaats waar later *In de Wereldt is veel Gevaer* is gebouwd, met zijn ook niet onbesproken vrouw Jannetge.⁴¹⁷ Op 16 augustus 1644 procedeert hij tegen Bouwen Cornelisz uit Wilsveen. Die laatste heeft beweerd dat Dirck aarde heeft gebaggerd uit de grond van iemand anders en takken heeft afgesneden om riet mee op te binden. Dirck neemt het zwaar op en uit hoofde van zijn ‘eer, goede naem en faem [is hij] genootsaecht geweest den voornoemde Bouwen Cornelisz daerover proces te moveren.’ Op

16 augustus doet de rechtbank in Leiden uitspraak en Dirck twijfelt er niet aan dat hij dat proces zal winnen. Maar hij komt van een koude kermis thuis. De uitspraak valt in zijn nadeel uit. Hij wordt in het ongelijk gesteld en moet de kosten van het proces betalen. De verdediger van Dirck, de procureur⁴¹⁸ Cornelis Borsman, gaat ogenblikkelijk in beroep, wat zou moeten betekenen dat de verdediging de gelegenheid krijgt om het beroep toe te lichten. Maar wat gebeurt? Dirck is nog voordat het voor hem nadelige vonnis voorgelezen wordt, door de baljuw opgesloten in *Het Gravensteen*, de gevangenis van Leiden. Daardoor lijkt het er voor de buitenwereld op dat Dirck schuldig is. Cornelis Borsman is woedend. Hij betoogt dat de vierschaar in Leiden eerst het beroep moet behandelen, voordat de baljuw enige andere actie mag ondernemen en daar heeft hij gelijk in. En verder meent de verdediger dat gevangenneming met de mogelijkheid van marteling in geen verhouding staat tot de aard van de beschuldiging. Hij suggereert partijdigheid, want de opsluiting lijkt geen ander doel te dienen dan Dirck tot een bekentenis te verleiden. Het protest helpt, want de vierschaar krijgt de opdracht Dirck vrij te laten.

Het blijkt echter uitstel. De baljuw is overtuigd van Dircks schuld en gaat aan de slag om getuigenverklaringen te verzamelen. Cornelis Huijbertsz zegt dat hij Dirck, die toen zijn buurman was, een jaar of drie geleden op het land van Arent van Schulenburg, de secretaris van Leidschendam, heeft zien staan waar hij plantenstengels afsneed om zijn riet mee op te binden en dat hij daar ook gebaggerd heeft. Andere getuigen verklaren dat zij Dirck gedurende een aantal jaren op diverse plaatsen hebben zien baggeren. Van sommigen, zoals Neeltje Adriaensdr, betrof het hun eigen akker. Zij legt uit dat Dirck de bagger vanaf het water onder de akker vandaan haalde, wat er volgens haar toe leidde dat de walkant instortte. Ze heeft hem uitgescholden voor dief, maar hij maalde daar niet om. Jan Jansz Ouwevliet heeft weer een ander verhaal. Hij kocht van Dirck een stuk land. De koop

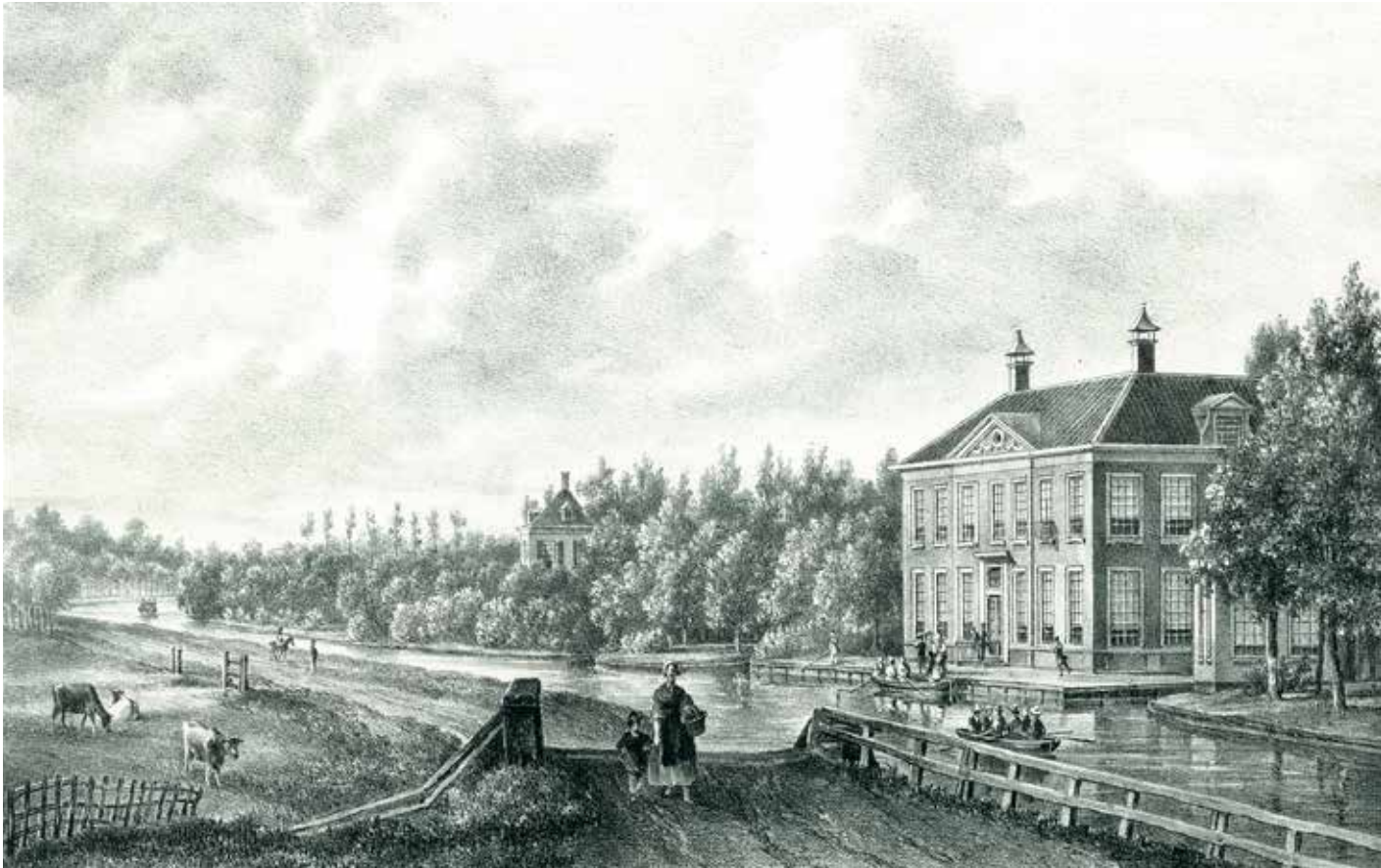
werd op een vrijdag gesloten, maar burens komen Jan op maandag waarschuwen dat Dirck er nog staat te maaïen. Jan spoedt zich ernaartoe en zodra Dirck hem in het vizier krijgt, laat hij zijn zeis vallen en doet alsof hij vanaf zijn boot aan het turfsteken is, wat blijkbaar wel was toegestaan. Maar Jan ziet duidelijk dat er gemaaid gras ligt, want de wind had nogal wat gras in het water geblazen. Al met al wordt Dirck geportretteerd als iemand die het verschil tussen mijn en dijn niet kent.

Dirck wordt opnieuw gedagvaard. Baljuw jonkheer Amelis vander Bouckhorst beschuldigt hem van het baggeren op andermans land, van het maaïen van andermans gras en plantenstengels en daarnaast van het begaan van enkele diefstallen. Zo zou hij tijdens de begrafenis van zijn schoonvader geld gestolen hebben dat in het bedstro van zijn schoonouders verborgen was. Zijn schoonmoeder vertelde handenwringend aan een vriendin: ‘Kint, ik heb mijn geld kwijt en dat heeft niemand gestolen als Dirck Cluijt, die dief.’ Ook zag Dirck er geen been in mensen af te zetten. Hillebrant Ariensz had Dirck en diens zwager Jan Arien Aertsz gevraagd snoek voor hem te kopen. Dirck leverde het gevraagde af en rekende voor dat hij twintig maat tegen zes stuivers per maat had betaald. Hillebrant betaalde dat bedrag plus loon. Later komt Hillebrant bij Jan Arien op bezoek en de laatste vertelt dat er geen twintig maar vijftien maat is gekocht en niet tegen zes maar tegen vijf stuivers de maat. Hillebrant is dus opgelicht.

Dirck behoort ten voorbeeld van anderen gestraft te worden. De forse eis luidt dat hij op het plein voor *Het Gravensteen* ‘aldaar door de scherprechter gebonden zijnde aan een paal streng gegegeld en met roeden geslagen te worden’. Verder vindt de baljuw ook een boete op zijn plaats en verbanning. De vierschaar gaat in conclaaf en veroordeelt Dirck tot voorlopige hechtenis, waarna verder geprocedeerd zal worden. Opnieuw komt Cornelis Borsman in het geweer. Hij heeft beroep aangetekend bij het Hof van Holland,

wat betekent dat het vonnis van de vierschaar niet uitgevoerd mag worden zolang er beroep dient. Niettemin is Dirck in strikte detentie geplaatst, zodat Borsman niet bij Dirck wordt toegelaten. Verder hebben de heren van de vierschaar met marteling gedreigd, omdat de beklaagde geen welgevallige antwoorden geeft of helemaal niet antwoordt. Borsman geeft aan dat dit niet alleen ontoelaatbare praktijken zijn, maar ook strafbaar gezien het ingestelde beroep. Dus eist Borsman onmiddellijke opheffing van de opsluiting. Of dit het gewenste resultaat heeft gehad, weten we niet.

Inmiddels doet de familie pogingen de getuigen in diskrediet te brengen. Jannetge Ariensdr, de vrouw van Dirck, begeeft zich naar een Wilsveense vrouw, Neeltge Jansdr, en vraagt haar of zij wil verklaren dat getuige Cornelis Huijbertsz niet goed bij zijn hoofd is. Ze hoeft volgens Jannetge niet bang te zijn dat iemand anders een dergelijke verklaring te weten komt, want haar man is niet thuis, en Jannetge zal het niet verklappen. Verder biedt ze als tegenprestatie aan dat zij gratis voor Neeltge zal komen werken. Maar Neeltge weigert en Jannetge vertrekt ‘sonder goe’endach te seggen’. De baljuw hoort ervan en besluit toch onderzoek te doen naar Cornelis Huijbertsz’ geestelijke gesteldheid, temeer omdat een andere getuige verklaart dat Cornelis zelf aangaf dat hij enige tijd geleden ‘niet wel met het hoofd gesteld is geweest uit zake hij enig land [had] gekocht en veel schulden had’. Het gerecht nodigt hem uit voor een gesprek. De ondervragers rapporteren dat ze nauwkeurig gelet hebben op zijn gedrag maar dat hij op alle vragen heeft geantwoord ‘zonder te hebben [gemerkt dat het] hem aan de hersenen iets ontbrak’. Cornelis Huijbertsz wordt dus geheel toerekeningsvatbaar verklaard. De zaak wordt bij het Hof van Holland aanhangig gemaakt, maar we weten niet hoe het met Dirck is afgelopen. Een dergelijk open eind komen we relatief veel tegen, wat frustrerend is. Het archief van het Hof van Holland geeft ook geen bijzonderheden.

7.04 *In de Wereldt is veel Gevaer.* Woning op het perceel waar Hendrick Verhoeff tussen 1675 en 1679 woonde. Collectie Gerard Duijvestein

Op 2 juni 1671 worden de bezittingen en schulden van Dirck geïnventariseerd, omdat zijn echtgenote is overleden. Hij woont dan vooral in Wilsveen, waar hij twee huizen heeft, maar heeft elders ook bezit, zoals in de Kleine Laan en in de Herenstraat. Daarnaast heeft hij een hoeveelheid land in de Starrevaartsepolder en in de Huiszittenpolder. Ondanks zijn bedenkelijke reputatie lijkt het er dus niet op dat hij slecht geboerd heeft. In 1675 overlijdt hij en verkopen zijn erven zijn huis in de Kleine Laan voor dertienhonderd gulden aan een persoon die evenmin onbesproken is gebleven, Hendrik Verhoeff.

Hendrik Verhoeff

Een berucht figuur, ook al is hij slechts kort werkzaam geweest in Voorburg, is zilversmid Hendrik (Willem) Verhoeff (±1645-1710). Tot in lengte van jaren zal hij een plaats krijgen in de vaderlandse geschiedschrijving vanwege zijn aandeel in de moord op Johan en Cornelis de Witt op 20 augustus 1672, hoewel ontkend wordt dat hij daarbij een leidende rol heeft gespeeld.⁴¹⁹ Hij woonde in 1672 nog in

Den Haag op de Vogelmarkt, op de hoek van de Vlamingstraat en de Schoolstraat. Na de moord op de gebroeders sneed hij de twee harten uit de lichamen en nam ze mee, waarna hij er ’s avonds mee pronkte in de kroegen die hij bezocht. Hij kwam er niet alleen zonder veroordeling van af, maar werd door prins Willem III bedacht met een jaargeld van zeshonderd gulden, wat een aanzienlijke som geld was. Op 3 mei 1675 vestigt hij zich in Voorburg door het huis van Dirck Cluijt van Paridon te kopen. Maar het duurt niet lang alvorens hij in Voorburg in problemen komt. Hij maakt ruzie met zijn omgeving omdat hij een poort bouwt die de vrije doorgang van de Kleine Laan naar de Vliet belet, waarna de bureu met succes een proces aanspannen. Verder wordt algemeen aangenomen dat hij zich in 1676 op de Voorburgse kermis heeft misdragen en als gevolg daarvan is veroordeeld door de hoge vierschaar te Leiden. Maar de archieven van het Hof van Holland vermelden de Voorburgse kermis alleen als tijdaanduiding.

Begin september 1677 is Verhoeff opnieuw van het rechte pad geraakt.

Eerst gaat hij vanaf het Oosteinde de Herenstraat in en komt ter hoogte van het latere *Sionslust* iemand tegen die hij niet kent, maar die hem blijkbaar niet aanstaat. Hij slaat er met zijn rotting direct op los en trekt een mes waarmee hij de onbekende een snee op zijn gezicht bezorgt. Een week later vaart er een marktschuit op de Vliet aan zijn huis voorbij richting Leidschendam. Naar Verhoeff beweert, heeft de knecht op de schuit zijn vrouw onfatsoenlijk bejegend en hij zet de achtervolging in. Hoewel de akte het verder niet specificeert, lijkt het er op zijn minst op dat een bedreiging heeft plaatsgevonden. Verhoeff heeft blijkbaar een slechte dag, want even later heeft hij het, samen met een paar vrienden, opnieuw voorzien op een marktschuit die van Rotterdam op weg is naar Hoorn. Vanaf de Kerkbrug roept hij de jagers toe dat ze moeten ophouden met jagen en gooit met stenen naar de schipper, zijn knecht en de overige opvarenden. Aangezien de schipper blijkbaar niet van zins is daar gehoor aan te geven, loopt Verhoeff naar het trekpaard en snijdt een aantal lijnen door. Hij en zijn kornuiten trekken daarna hun wapens, vloeken de schipper stijf en gaan op de marktschuit af. Die weten ze niet te bereiken, maar ze blijven het schip volgen ‘soo lange sij konden, roepende, vloekende ende schrikkelijk dreigende, dat hij den schipper wel soude hebben ofte grieven’. Verhoeff ontkent alles.

De baljuw is ten zeerste ontstemd en zijn eis is dan ook niet misselijk. Hij meent dat Verhoeff op het schavot gebracht moet worden ‘ende daar door den scherpregtter tusschen hemel en aarde met een koord aan een galg sal werden gehangen, datter de dood naar volgt ende dat alle sijne goederen verklaart sullen werden voor verbeurt ten behoeve vande hooge overigheijt.’ Aangezien de verdachte een groot deel van de aanklachten nu wel bekend zonder tussenkomst van de pijnbank, om de doodstraf te ontlopen, nemen de welgeboren mannen van Rijnland op 20 november 1677 wel de eis over dat hij gegeseld zal worden om daarna vijftig jaar opgesloten te worden ‘in het tugt of rasphuijs alhier . . . omme met sijner handen arbeit de kost te

7.05 Onbekend, Caspar Cornelis de Mortaigne. Afbeelding van internet

gewinnen’.⁴²⁰ In 1679 werd zijn insolvente boedel, waaronder het huis aan de Vliet, verkocht.

Ruzie, diefstal, geweld is van alle rangen en standen. Doorgaans zijn het de lagere standen die we in de archieven tegenkomen als ruziezoekers, vechtersbazen of fraudeurs, maar ook de elite heeft zich in de zeventiende eeuw in Voorburg niet onbetuigd gelaten.

Johan Diderick of Johan Theodoor de Mortaigne in het nauw

Op 20 maart 1664 schrijft Susanna Huygens aan haar zwager Christiaan in Parijs.⁴²¹ Ze wacht op een horloge voor haar moeder waar Christiaan voor zou zorgen. Naast zakelijke mededelingen gaat ze ook in op wat ze meemaakt. Zo geeft ze commentaar op een schandaal dat voor veel opschudding heeft gezorgd en tot tal van publicaties heeft geleid. Het gaat om de schaking van juffrouw Orliens, verbasterd tot Orleans, door Johan (Hans) Diderick de Mortaigne. De Mortaignes zijn in Voorburg geen onbekenden want ze zijn vanaf 1637 eigenaar van de hofstede *Vlienburch* aan de Broeksloot en vanaf 1646 eveneens van het huis *De Poort* in de Herenstraat.⁴²² De familie de Mortaigne is waarschijnlijk afkomstig uit Mortagne, een plaats in Noord-Frankrijk aan de Schelde tussen Valenciennes en Tournay. Vanwege hun geloof zijn ze rond 1600 naar de Noordelijke Nederlanden gevlucht. Johan de Mortaigne is als hofmeester belast met de werkzaamheden rond de ontvangst en verzorging van buitenlandse gezanten in de Republiek. Zijn zoon Casper Cornelisz de Mortaigne is generaal in dienst van de koning van Zweden en vooral daar en in Duitsland actief. Een van zijn kinderen is Johan Diderick, de boze genius achter de ontvoering van Catharina van Orliens.

Wanneer Catharina geschaakt wordt, nemen de Staten-Generaal dit buitengewoon ernstig op, waarbij mogelijk een rol speelt dat de

7.06 Gebr. Kruikius, Kaart van het hoogheemraadschap Delfland, 1732. Hofstede *Vlieënburgh*. Collectie Gerard Duijvestein

familie De Mortaigne in relatie staat tot de Zweedse overheid. Op 19 maart schrijven de Staten-Generaal dat ze er door de verwanten van Catharina van op de hoogte zijn gebracht dat Hans Diderick de Mortaigne de schaking op zijn geweten heeft. Een week later is de kwestie weer onderwerp van beraadslaging. De Staten schrijven nu dat Johan Theodoor de Mortaigne nog steeds niet gegrepen is. Om onduidelijke redenen wordt met de naam dus gesold. Wellicht is de verwarring ontstaan doordat Theodorus de Latijnse vorm is van de naam Diderick, zoals Johan ook de deftige vorm is van Hans. Het gaat in ieder geval over dezelfde persoon. Hij schaaakte dus een dame, waarover later meer, want er was voorheen ook al wat op zijn pad gekomen.

Hoe een voorval in de schouwburg Johan Diderick bijna fataal wordt

Op woensdag 24 mei 1662 ontstaat een handgemeen tussen Andreas Stangerus⁴²³ en Johan Theodoor. Andreas is de oudste zoon van doctor Stangerus, een medicus die zijn naam, Van Stangerlant, gelatiniseerd had, zoals dat wel vaker voorkwam. Aanleiding tot het treffen vormde een opstootje in de zogenaamde *Duytsche Commedie*, een geliefde theaterzaal die ook bekend stond als de *Piqueurschuur*,⁴²⁴ op het Buitenhof in Den Haag, waar Johan achter vader Stangerus stond. Het kan zijn dat Johan zich onhebbelijk heeft gedragen, maar in ieder geval had Stangerus zich omgedraaid en Johan uitgemaakt voor

een onbeleefd beest en een bok. Die was daar boos over geworden en had een klap uitgedeeld waarop Stangerus een degen uit zijn wandelstok wilde trekken. Johan hield hem echter van het lijf met zijn eigen wapen, zonder hem te verwonden. Het zal voor enige commotie hebben gezorgd. De rust keerde uiteindelijk weer, maar was bedrieglijk. Drie maanden later, op 24 mei 1662, komt Andreas namelijk verhaal halen.

Johan Theodoor verklaart dat hij ’s avonds rond acht uur in zijn koets zat om naar Den Haag te gaan. Hij wilde eerst bij de laan bij zijn huis *Vlienburch* aan de Broeksloot stoppen, maar zijn dienaar, Lodewijck Erasmus Cratzeus, bracht de koets net iets te laat tot stilstand, zodat Johan moest uitstappen om naar zijn huis te gaan. Daar liep hij Andreas Stangerus tegen het lijf. Die pakte de zoom van zijn mantel op en sloeg die over zijn arm, waarna hij zich in een aanvallende stand opstelde en voegde hem toe: ‘Nu sal ick mijn rekenschap ofte revenge hebben’ of woorden van gelijke strekking. Johan trok zijn degen en pareerde de aanval. Maar hij had pech want zijn degen kwam vast te zitten in een deel van het wapen van Andreas, waarna het wapen uit zijn hand werd gerukt. Dat werd hem noodlottig, want Andreas werd vergezeld door ene Willem Vliet, misschien zijn knecht, die nu vrij baan had om zijn degen zo ver in Johans dij te steken dat de punt er aan de andere kant weer uit kwam. Dat maakte direct een eind aan het gevecht. De aanvallers schenen zelf ook wat verbouwereerd te zijn over de afloop en gingen ervandoor. Johans dienaar kon vervolgens niets anders doen dan hem naar *Vlienburch* te brengen. Johan zegt niet te weten wie zijn aanvallers zijn, maar hij zal zijn eerste wel kunnen herkennen als hij hem tegen komt. Ook heeft hij geen idee waarom hij zo is aangepakt.

Lodewijck Erasmus Cratzeus, Johans dienaar, komt ook aan het woord. Dat hij zijn heer niet heeft kunnen helpen, kon hem niet kwalijk genomen worden, zegt hij. Willem Vliet, de metgezel van Andreas, was direct op hem afgestapt. Lodewijck had een degen

getrokken, maar in zijn zenuwen struikelde hij, waardoor het wapen uit zijn hand viel. Willem had de degen snel weggegrist en was daarna op Johan afgegaan. Nadat Johan de degensteek had opgelopen, waren beide aanvallers gevlucht en had Lodewijck zijn heer naar huis geholpen. Er volgen verklaringen van derden. Tuinman Dirck Jacobsz heeft van verre gezien dat er een gevecht gaande was tussen vier personen, maar niet wie dat waren. De twintigjarige Dirck Vlieren legt ook een getuigenis af, maar die is wel erg uit de derde hand. Hij heeft namelijk weer van Pieter van Muijden gehoord, dat die weer van chirurgijn mr. Jan en notaris mr. Abraham Warmenhuijsen gehoord heeft dat mr. Jan de wond heeft verbonden en samen met de notaris ’s nachts bij Johan gewaakt heeft, omdat er een slagader was getroffen. Chirurgijn mr. Jan blijkt Johannis Arondeus te zijn. Die verklaart ’s avonds op de hofstede te zijn ontboden en de wond te hebben geïnspecteerd. Het was een kwetsuur in de rechterdij ‘opt dichtst vant been waardoor een steeck gepasseert is door en door met grote opening aan weersijden’. Dus was het wapen vlak langs het bot gegaan en er aan de andere kant weer uit gekomen. Het was een gapende wond en de chirurgijn vermoedt dat er ‘enige kleine zakjes van arterie zijn afgestoken die tot nu toe door het geronnen bloed gestopt zijn.’ Wanneer die stolsels weggehaald zouden worden, dreigt het gevaar van een nieuwe bloeding ‘zodat de perikel van zijn leven zou hebben’. Kortom: dan dreigt een levensgevaarlijke situatie. Maar omdat de wond nog vers is, kan hij er nog geen definitief oordeel over vellen. Johan Theodoor overleeft de aanslag.

De baljuw heeft Andreas, nu bij zijn niet gelatiniseerde naam Andries van Stangerlandt, aangeklaagd, maar zijn vader gelooft niets van de verwonding van De Mortaigne. Hij zegt dat het ‘onwaerachtich ende alleen puur versiert is’. Dus stuurt hij een notaris met twee getuigen naar De Mortaigne die de kwetsuur op zijn dij of op enig andere plaats maar moet laten zien. En in het geval hij dat weigert, zal vader Johan een officieel protest indienen en de al geleden of nog te maken

onkosten op De Mortaigne verhalen. Op 15 juli meldt de notaris zich en leest het protest van Stangerlandt senior voor. Maar De Mortaigne is niet geïmponeerd en geeft als antwoord: ‘Ick hebbe voor desen aen heer fiscael Boeyj en den raetsheer daer antwoort gegeven op hare genomen informatie waeraen ick mij ben refererende. De heer Stangerlant ofte Stangerius can sich daernaer reguleren.’⁴²⁵ Ofwel: ik heb al een verklaring afgelegd en heb er niets aan toe te voegen. Onverrichterzake driipt de notaris af en verdwijnt deze affaire verder uit ons blikveld.

Dat Johan Diderick een kort lontje heeft, bewijzen ook andere voorvallen. Hij houdt in nachtelijk Den Haag regelmatig stevig huis en staat bekend als ‘de gene die in een carosse alhier rijdt ende een hoffstede tot Voorburgh heeft’. In 1663 komt het tot een vechtpartij. Aanleiding is dat Willem Berger iemand huisvest met wie De Mortaigne nog een appeltje te schillen heeft, maar Willem is niet van zins zijn deur in het midden van de nacht te openen. Dat komt diens zoon duur te staan, want die wordt door De Mortaigne zo hard tegen de schenen geschopt dat er een chirurgijn aan te pas moet komen om de schade te herstellen. Berger wordt ook zo ‘ongenadich met vuijsten geslagen, dat hij wel acht dagen jopenbier heeft moeten drincken.’ De Mortaigne wordt gearresteerd maar weet te ontsnappen na een doldrieste tocht door Den Haag. Maar twee jaar later duikt de affaire op die uitgebreid in de belangstelling heeft gestaan.

‘Een licht beschadigde maagdelijkheid’: de schaking van Catharina van Orliens

Catharina van Orliens, een achternichtje van Jacob Cats, werd al jong wees. Na het overlijden van haar ouders bracht ze veel tijd door in Den Haag, in het huis van haar tante De Veth aan de Kneuterdijk. In de salons van de Haagse beau monde was de jonge erfgename – ze zou drie ton waard zijn – een graag geziene gast, zeker bij de vrijgezelle jongemannen in die kringen. Een aantal van hen sloot zelfs een weddenschap af om haar hand. De gelukkige was inderdaad een van

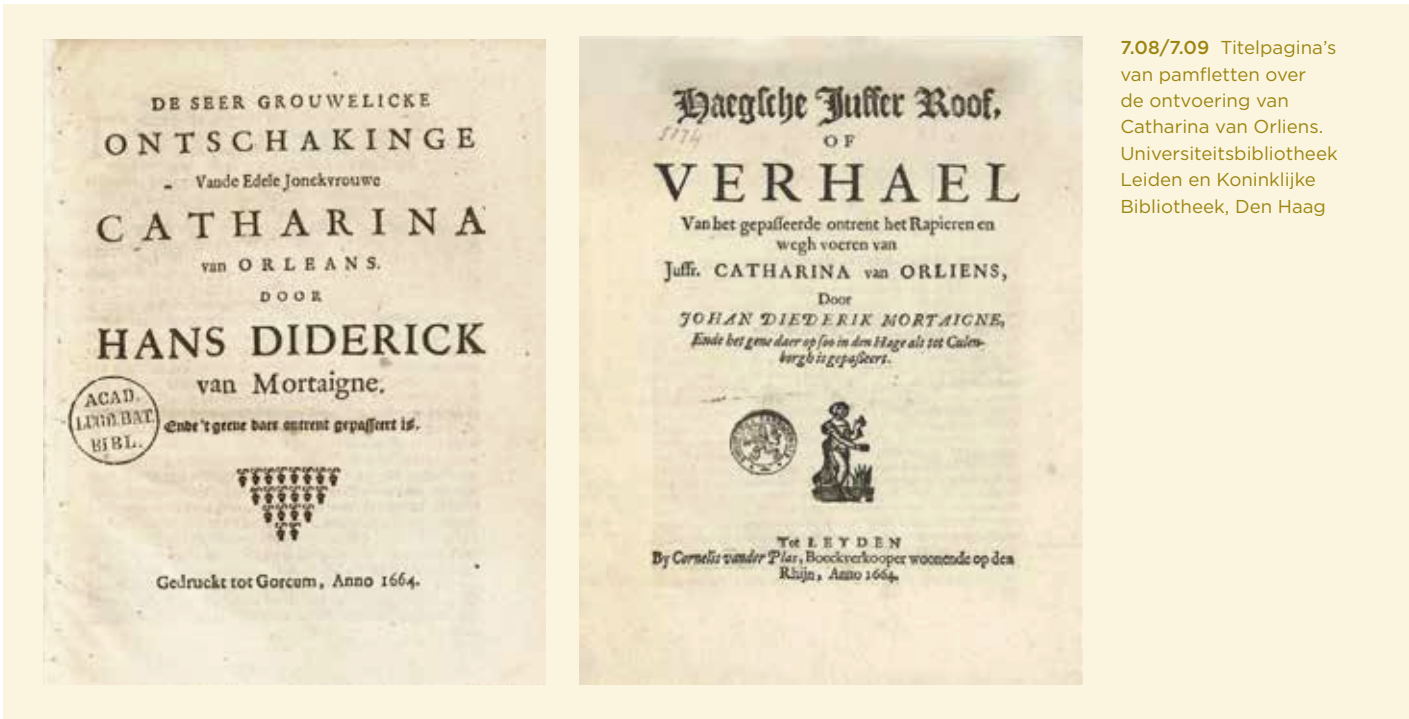

7.07 Jan Luijken, Ontvoering van juffrouw Catharina van Orliens, 1664. Rijksmuseum, Amsterdam

hen: Jan van Ruytenburgh, heer van Vlaardingén. Maar krap een week voor het geplande huwelijk, op 17 maart 1664 rond half tien ’s avonds, werd de zeventienjarige Catharina uit het huis van haar tante ontvoerd door jonkheer Johan Diderick de Mortaigne.

Johan Diderick is volgens de verhalen die over hem in Den Haag rondgaan in financiële moeilijkheden en een snelle, efficiënte oplossing voor dat probleem lijkt hem een rijke vrouw te veroveren. Nu neemt hij dat ‘veroveren’ wel heel letterlijk, want hij besluit een jongedame te schaken, die - zo fluistert men - zeer goed in de slappe was zit, Catharina van Orliens. Over hoe die schaking in zijn werk is gegaan bestaan allerlei wilde verhalen. De ontvoering was niet alleen voor tijdgenoten het verhaal van de dag, maar is door de eeuwen heen steeds blijven fascineren. Lieuwe van Aitzema besteedt

er in zijn bekende geschiedschrijving ‘Saeken van staet en oorlog’ uitvoerig aandacht aan.⁴²⁶ Ook verschenen er twee pamfletten: ‘De seer grouwelicke ontschakinge van de edele jonckvrouwe Catharina van Orleans [...]’⁴²⁷ en ‘Haegsche jufferroof of verhael van het gepasseerde omtrent het rapieren en wegh voeren van Juffr. Catharina van Orliens door Johan Diederik Mortaigne ende het gene daer op soo in den Hage als tot Culemborgh is gepasseert.’⁴²⁸ In de correspondentie van de familie Huygens wordt de schaking uitgebreid besproken. Opmerkelijk is verder een manuscript van een toneelstuk dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het ongedateerde en onafgemaakte stuk, een bewerking van Vondels drama Leeuwendalers met als titel ‘Geroofde hageroos of Haagse Juffer-roof’, is duidelijk geïnspireerd op de gebeurtenissen in 1664. Bijna twee eeuwen later schreef Jacob van Lennep zijn roman ‘Een schaking in de zeventiende

7.08/7.09 Titelpagina's van pamfletten over de ontvoering van Catharina van Orliens. Universiteitsbibliotheek Leiden en Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

eeuw’ (1850): een erg vrije bewerking van wat Catharina van Orliens was overkomen.

Jan Dircksz Veen: een naïeve koetsier?

Maar wij kennen het verhaal ook uit de mond van een Voorburger die nauw bij de schaking was betrokken: Jan Dircksz Veen. Hij wordt bij het complot betrokken, omdat De Mortaigne hem kennelijk goed kent uit Voorburg en weet dat hij een prima koetsier is. Jan wordt ingehuurd zonder dat hij eigenlijk weet, waarom het gaat. Uit de verklaring voor de rechtbank blijkt zijn naïviteit en we krijgen wel een aardige kijk op de gebeurtenissen. De Mortaigne huurt hem in voor een ritje naar Leiden en Alphen bij de herberg waar het bord ‘Ick leer noch’ uithangt en vervolgens weer terug naar Den Haag. Mogelijk is het een test, want De Mortaigne wil hem daarna weer inhuren voor een ritje naar Alphen. Jan stemt toe, want hij bespeurt niets verdachts. Hij moet in Alphen alleen maar controleren of daar een voerman uit Utrecht is en dat rapporteren aan zijn opdrachtgever. Hier begint Jan volgens het verhoor voor het eerst te beseffen dat er wel eens iets verdachts aan de gang kon zijn. Jan begon ‘eenich achterdencken te krijgen van dat Mortagne wel inde sin hadde van een vrijster te vervoeren’. De Mortaigne bevestigt dat en wanneer Jan vraagt of dat uit vrije wil van de dame in kwestie is, antwoordt De Mortaigne bevestigend. ’s Middags vraagt De Mortaigne of hij zich die avond gereed wil houden. Hij zal een knecht sturen als

hij Jan nodig heeft. De avond erna komt de knecht tussen zes en zeven uur te paard bij Jan aan ‘seggende dat hij sijne paerde terstont moste inspannen ende met sijn wagen weder inde herberge vande Groene Wandelingé comen’. Bij de herberg aangekomen, treft hij De Mortaigne met drie andere personen en twee knechten, allemaal vuurwapens dragend. Vervolgens rijden ze via de Lange Voorhout naar de Hoge Nieuwstraat die tussen Lange Voorhout en Lange Vijverberg loopt. Voor het huis van Catharina wordt halt gehouden. De manschappen gaan naar binnen en komen een kwartier later met de jongedame naar buiten die ‘onder veel gekerm’ in de koets wordt gezet. De Mortaigne schreeuwt: ‘Sla voort, slae voort, dat u de duyvel haelt off ick schietter in.’ Op volle snelheid gaat het vervolgens via Voorburg, Leidschendam, Stompwijk en Zoeterwoude naar Koudekerk, waar overgestapt wordt in een klein wagentje met twee achter elkaar gespannen paarden, zodat ze makkelijker op smalle weggetjes uit de voeten kunnen. Dat overstappen gaat overigens niet zonder strubbelingen. Catharina weigert aanvankelijk uit te stappen om vervolgens de herberg in te gaan, ongetwijfeld om zich te verfrissen. Daar moet ze de waardin verteld hebben wat er aan de hand was, want als De Mortaigne na een minuut of tien weer verder wil, vindt hij de herberg gesloten. Na het nodige gedreig met de vuurwapens, kiest de waardin eieren voor haar geld, opent de deur en Catharina wordt onder luid protest in het wagentje gezet, waarna de tocht vervolgd wordt.

Het is hier het eindpunt van de reis voor Jan. Hij mag weer terugkeren naar Voorburg. De knecht van Mortaigne geeft hem twee ducatons, ‘maer dat hij clagende dat het selve te weijnich was voor sulcken langen ende moeijelijcken reijs, hem eijntelijck noch twee ducatons daerbij heeft gegeven’. Om zich te ontdoen van de spanning en de vermoeienissen van de tocht, drinkt hij ergens een kannetje of twee bier en ververst zijn paarden, waarna hij naar Voorburg rijdt en daar rond zeven uur in de ochtend aankomt.⁴²⁹ Tot zover de bekentenis van Jan Dircksz Veen.

Culemborg

Maar het avontuur van De Mortaigne en vrouw Catharina was na Koudekerk uiteraard niet afgelopen. Samen met een stel handlangers voerde De Mortaigne Catharina naar Culemborg, in die tijd een ‘vrije heerlijkheid’ en daarom een veilige haven voor wetsovertreders uit andere gewesten. Omdat nu zowel Catharina als Johan Diderick beweerden dat de schaking vrijwillig was, gaf het gezag aldaar het paar toestemming in Culemborg te blijven. Catharina verklaarde zelfs nog ‘dat zij kennis gehad heeft dat zij van Mr. Mortaigne zou geënleveerd [geschaakt] worden, doch de precieze tijd niet te weten’. Op de vraag waarom haar schaking dan met zoveel misbaar gepaard was gegaan, antwoordde ze dat ze bang was geweest ‘dat hij iemand anders was die haar liet enleveren en [dat ze] daarom geroepen had’.⁴³⁰

Uiteraard werd vanuit Den Haag een snelle achtervolging ingezet, maar de achtervolgers begonnen met een stevige achterstand. Bovendien kon De Mortaigne door zijn slimme zet een smalle wagen te gebruiken, getrokken door twee achter elkaar gespannen paarden, van alle paadjes gebruik maken, wat de achtervolgers niet lukte. Onoverbrugbare achterstand leverde de overtocht met de pont van Vreeswijk naar Vianen op. Een knecht van De Mortaigne was in Vreeswijk achtergebleven en ging met de achtervolgers het pontje op. Onder dekking van de avond trok hij een borgspie uit een wiel

van hun karos. Het gevolg was dat de heren, nauwelijks ingestapt, met koets en al van de dijk afrolden en meer dan een uur vertraging opliepen.

Den Haag was inmiddels in rep en roer. Grote bedragen werden uitgelooft aan degene die Catharina veilig terug kon brengen of de schaker en zijn medeplichtige oppakte. Hendrik Wolrad, graaf van Culemborg, werd in ‘zeer scherpe termen’ verzocht haar uit de handen van haar schakers te redden en De Mortaigne uit te leveren aan het Hof van Holland. Aanvankelijk wilde de graaf het stel niet zomaar aan haar familie overdragen, want hij was ervan overtuigd dat Catharina niet onvrijwillig met haar schaker was meegegaan. Wel beval hij haar naar een andere locatie over te brengen. Dat gebeurde echter pas nadat het paar al een paar nachten in elkaars gezelschap had doorgebracht. Uiteindelijk stemde de graaf onder zware politieke druk erin toe dat Catharina door haar tante en zusje mee terug naar Den Haag werd genomen. De Staten hadden inmiddels een legereenheid naar Culemborg gestuurd om de stad te omsingelen, maar het lukte De Mortaigne om, verkleed als melkmeid, naar Bremen te ontkomen. Daar werd hij alsnog herkend en opgepakt. Een afvaardiging van de genoemde legereenheid reisde naar Bremen om hem te arresteren, maar hij was zijn achtervolgers opnieuw te slim af en wist naar Zweden te ontkomen.

Terug in Den Haag: meer verliezers

Catharina deed er alles aan om zich te rehabiliteren. Zo verklaarde ze onder ede dat ze in eerste instantie medelijden had gehad met De Mortaigne, omdat deze haar op zijn knieën en met tranen in zijn ogen had gesmeekt te zeggen dat ze op de hoogte was geweest van de schaking en hem zo te redden. In de sensatiebeluste Haagse societykringen werd heftig gediscussieerd, met name over de vraag of ‘La Pucelle’ na twee nachten alleen met haar schaker te hebben doorgebracht nog steeds zo maagdelijk was als zij tegenover iedereen

die het maar horen wilde, beweerde. Jan van Ruytenburg verbrak de verloving en met haar ‘licht beschadigde maagdelijkheid’, zoals Susanna Huygens het in een brief aan haar zwager Christiaan noemde, had Catharina ook van haar andere bewonderaars in Den Haag niet veel meer te verwachten. Ze keerde terug naar Zeeland, waar zij enkele jaren later, ondanks de smet op haar naam, huwde met Cornelis Pompe van Slingeland. Ze overleed in 1680 op 33-jarige leeftijd, kort na de geboorte van haar vijfde kind.

Susanna Huygens vreest in een brief aan haar zwager, dat het voor Jan de voerman niet best zal aflopen: ‘de voerman die se gevoert heeft tot Alffen, is oock gevangen. Het is de broer van Maertie Cornelis’ man, die naest Hofwijck woonde, m’en meent niet dat hij der oock soo ligt af sal raecken.’⁴³¹ En inderdaad, Jan komt niet onder vrouwe Justitia uit en wordt gearresteerd. Zijn vrouw Maertje Jans Bruijneel ziet de bui al hangen. Zij mobiliseert haar buren, die voor de notaris getuigen dat Jan

*‘geboortich ende afcompstich vande fatcoenlijkste huijsluijden van Voorburch voornoemt, en die sich altoos aldaer geneert [bezig gehouden] heeft met landtbouwerije, voor somwijlen met den wagen te rijden, dat denselven voor date van ’t vervoeren van juffrouw Catharina van Orliens door Johan Diderick de Mortaigne is geweest een persoon van een vroom ende onbesproocken leven, neerstich in sijn beroep ende bouwneringe, oprecht in sijnen handel ende wandel, gelijk haer deposanten [aan hen, getuigen] ’t contrarie vanden noijt is gebleecken.*⁴³²

Het hof neemt hem bijzonder kwalijk dat hij onderweg op geen enkel moment alarm heeft geslagen of in opstand is gekomen, omdat de schaking niet bepaald zo vrijwillig was als De Mortaigne hem had doen geloven. Het vonnis is niet misselijk. Het hof veroordeelt hem tot geseling en eeuwige verbanning en hij moet binnen vier dagen Den Haag en Haagambacht verlaten hebben. Mocht hij zich toch

weer laten zien dan wacht hem de doodstraf. Voorts worden al zijn goederen geconfisqueerd. Jan en zijn vrouw zijn niet de enige verliezers in deze affaire. Ook Johan Didericks broer Johan Juriaan, die de paarden in Utrecht had geregeld, wordt aangepakt. Hij wordt viermaal gelast te verschijnen voor de rechtbank, maar komt niet opdagen. Ook hij is gevlucht. De rechters veroordelen hem tot eeuwige verbanning en bij het breken van de ban tot de doodstraf met het zwaard. Ook het ambacht Voorburg is slachtoffer, want Johan Diderick is nog een ruime som belasting verschuldigd. Men wil beslag leggen op eventueel in Voorburg achtergebleven bezittingen, maar de vroedschap zal er zelf wel een hard hoofd in gehad hebben, want van zijn goederen is niet veel meer over.⁴³³

7.3. Dootslagers en violateurs

Geweld was een bron van zorg voor de Voorburgse gemeenschap. Meestal ging geweld gepaard met belediging, maar niet noodzakelijkerwijs. Het kon de vorm hebben van slaan, stompen en schoppen, maar dikwijls werd een ‘opsteker’ (groot mes) ontbloot. Er werd wel mee gezwaaid of over stenen mee geschraapt, maar tot steekpartijen kwam het zelden.⁴³⁴ Wanneer er toch werd doorgehaald, was het hoofd vaak doelwit omdat het hoofd goed zichtbaar, makkelijk te raken en vitaal was en omdat het symbool stond voor iemands hele persoon.⁴³⁵ In verreweg de meeste gevallen werd geweld uitgeoefend door mannen tegen mannen, slechts zelden tegen vrouwen, tenzij het hun eigen vrouw betrof. Dames gingen met elkaar op de vuist, maar uit zelfverdediging soms ook met mannen.

Hardleers met slechte gevolgen

Waar in Voorburg geweld werd gebruikt, verscheen de baljuw van Rijnland op het toneel. De eerste zaak dateert van 1606. Voor de ridderhofstede *De Binckhorst* komt Maarten Willemsz van Wijck

een, naar wij vermoeden, gewichtige Hagenaar tegen, Dirck Pau.⁴³⁶ Gewichtig omdat de straf die de rechtbank uitdeelt buitensporig zwaar lijkt te zijn in relatie tot de aard van de misdaad. Maarten slaat met een stuk hout en duwt de arme Pau in het water, zodat hij bijna verdrinkt. De baljuw eist dat Maarten voor de duur van zes jaar op een schip van de overheid dienst moet doen en voor zijn leven verbannen wordt uit Holland en West-Friesland. Verder laat hij het aan de rechtbank over welke lichamelijke en financiële straf nog zal volgen.

Maar het vonnis was waarschijnlijk een stuk lichter, want in 1609 komen we hem opnieuw tegen, nu als waard in Voorburg in de herberg die later bekend zal staan als *De Hoorn en Bel*. Hij mocht blijkbaar blijven en van die zes jaar op een schip is, naar het zich laat aanzien, ook niets terecht gekomen. Nu heeft hij het aan de stok gehad met een vakbroeder, een waard uit Rijswijk, Cornelis Cornelisz vanden Burch. Maarten heeft hem met een mes gestoken, want de Rijswijker is ‘terstont daer aen vande zelve quetsure gestorven ende dese werelt overleden’. De baljuw typeert hem derhalve als ‘een dootslager, violateur en schender van des menschelicke geslachte’, die dus niet anders dan met de dood gestraft behoort te worden ‘volgens niet alleen de wet der nature, maer mede alle beschreven rechten, oock bijsonder en voornamelijck Gods wet’. De baljuw schetst vervolgens drie scenario’s. Als hij bekent, wordt hij onthoofd. Als hij ontkent, dan wordt hij gevangengenomen in afwachting van een proces. En als hij niet ter zitting verschijnt, dan wordt hij voor de duur van honderd jaar verbannen. Ook treffen we op een andere plaats de omschrijving aan dat het alle mannen verboden is met de gedaagde te eten, te drinken en om te gaan, dat het veerlui en boeren verboden zal zijn de gedaagde over de weg of over het water te helpen, dat het tappers en herbergiers verboden is de gedaagde te herbergen, brood of bier te verkopen en dat het bakkers en molenaars verboden is voor de gedaagde te bakken of meel te malen. De waard heeft ervoor gekozen niet te verschijnen, wat dus betekent dat hij vogelvrij verklaard wordt.

Drukke tijden voor de baljuw

De baljuw heeft het in 1618 druk met Voorburg. De schippersgezel Willem Willemsz Coninck verwondt ene Jan Valckensz zodanig dat deze eraan overlijdt, waarop de baljuw de trits eisen stelt die ook bij Maarten Willemsz van Wijck zijn genoemd. Bij bekentenis de doodstraf, bij ontkenning nader onderzoek en bij afwezigheid verbanning. Een tweede zaak begint als ordinaire ruzie tussen twee burens over het recht van overpad. Het loopt zo hoog op dat Claes Claesz zijn buurman Lenaert Gerritsz van Meurs, diens vrouw en zoon achterna zit met een mes, waarop de vrouw van Van Meurs luidkeels ‘moord’ roept, waarop andere burens komen toesnellen om de bedreigden te ontzetten. En in oktober start een rechtszaak tegen Dirck Henricxsz. Die heeft zijn mes getrokken om Pieter Jansz Colijn aan te randen, wanneer hij met een wagen, geladen met zand, bij het land van Pieter Cornelisz stilstaat. Pieter rent om zijn wagen heen, maar Dirck haalt hem in, waarna Pieter niets anders weet te bedenken dan in een sloot te springen. Niet veel later gaat Dirck op dezelfde plaats weer tekeer tegen enkele jongeren die voorbij komen. De bewoner van het erf, Pieter Cornelisz, spreekt hem er op aan, maar moet dat ook bekopen met dreigementen, waarop hij bij de baljuw klaagt dat hij niet meer op zijn land durft te gaan werken, wanneer hij Dirck daar in de buurt ziet. In alle drie de zaken krijgen de beklaagden te horen dat ze, wat de baljuw betreft, voor een bepaalde periode verbannen zullen worden, al dan niet na het ondergaan van een lijfstraf. Maar alleen in het geval van de burenruzie is een vonnis bekend: een boete van 25 gulden en de kosten van het proces.

Kind van de rekening

Tot grote ontsteltenis van omstanders konden ook kinderen slachtoffer zijn van ruzie en het zwaaien met messen. De Geestbrug is de plaats des onheils. Cornelis Vrancken, die daar de zoveelste herbergier is, meldt zich bij notaris Jan van Leeuwen op verzoek van de vrouw van kleermaker Dirck Jacobsz. De herbergier getuigt dat hij gezien heeft dat

7.10 Paulus Constantijn la Fargue, Kruispunt Trekvliet en Vliet met zicht op *Drievliet*, 1769. Haags Gemeentearchief

ene Sander uit Den Haag in een messengevecht verwickeld was met Dirck. Dirck haalde met zijn mes uit, Sander bukte waarbij ‘de snede onvoorsien geraeckt is int aensicht van een jonck kint, wesende een meijksen daer vader van is Jan Schout, out zijnde omtrent twee jaeren t’welck aldaer ter voorseide plaetse opde stoup neder geset was.’ Hoe ernstig het was en wat er op is gevolgd weten we niet. Opmerkelijk is wel dat de getuigenis afgelegd wordt door de vrouw van de dader! Misschien wilde ze aangeven dat het per ongeluk was gebeurd. Dan had Sander maar niet moeten bukken. We denken dat de schout daar weinig gevoelig voor zal zijn geweest, maar we weten niet hoe het verder is gegaan.

Een te ruime bocht met ernstige gevolgen

Geweld kon ook de vorm aannemen van dood door schuld. Daarvan kennen we een voorbeeld. ‘In de crompte omtrent de Tolbrugge’, heet het in de akte en het gaat dus om de Nieuwe Tolbrug bij de splitsing van de Vliet en de Trekvliet, bij het buiten *Burchvliet*. In de zeventiende eeuw was het een lastig punt, het kon er druk zijn, de bocht was scherp en het zicht was misschien ook niet al te best. Op 21 september 1671 is de trekschuit van Leiden naar Den Haag onderweg met de schippers Bartel Jansz en Jan Kruijt. Uit Den Haag komt een jachtschuit. Op de voorplecht staat ene Louris, die de bijnaam ‘Wijvekerel’ heeft, die de bocht naar Delft wil nemen. De schippers

van de trekschuit nemen hem te ruim en Louris wordt geraakt. Hij is zo gewond dat hij een uur later overlijdt. Dat leidt bijna automatisch tot de eis dat de schippers bij een bekentenis met het zwaard onthoofd moeten worden. De schippers zullen er in ieder geval beter aan gedaan hebben niet te bekennen. Dat geeft op zijn minst nog even respijt. Maar welke keus de schippers hebben gemaakt, we weten het niet.

Meer dan de helft van de procesdossiers over doodslag speelt zich af in een herberg en daarmee wordt de indruk gewekt dat moord en doodslag aan de orde van de dag waren. Wanneer we het verloop van de vechtpartijen van nabij onderzoeken dan blijkt echter dat conflicten sterk geritualiseerd waren en dat de betrokkenen er alles aan deden om geweld te vermijden. Herbergruzies die toch nog uitliepen op doodslag, bijvoorbeeld door het gebruik van een mes, waren uitzonderlijk. In een samenleving waar een goede reputatie en betrouwbaarheid van levensbelang waren voor het onderhouden van je sociale netwerk, kon je een reputatie als vechtersbaas missen als kiespijn. In verschillende gevallen drukten de daders nadien dan ook hun spijt uit over het gebeurde. Bovendien blijkt dat betrokkenen bij eergevechten naarmate de zeventiende eeuw ten einde liep, steeds vaker afkomstig waren uit zwakkere sociaal-economische lagen. De meerderheid van de bevolking begon vechten stilaan te beschouwen als eerloos.

8. Dorpsvermaak

8.01 Jan Havicksz Steen, Herberginterieur met een oude man die zich amuseert met de waardin, circa 1660-1679. Rijksmuseum, Amsterdam

8.1. Herbergen en slockzucht

Hard werken en een christelijke moraal waren in de Gouden Eeuw van groot belang, maar ondanks dat konden de Nederlanders feesten als geen ander. Erasmus karakteriseerde de Nederlandse volksaard zo: 'Het (volk) is recht door zee, kent geen ontrouw of bedrog noch ernstige ondeugden, behalve misschien dat het graag plezier maakt en vooral graag feest viert.' Die voorkeur voor feesten komt duidelijk naar voren in de schilderkunst. Schilders als Jan Steen, Dirck Hals, Jan Miense Molenaer en Frans Hals brachten feestvierende personen en uitgelaten gezelschappen vaak in beeld en daar was dus kennelijk een grote markt voor. Die feesten werden gekenmerkt door dansen en drinken.

De herberg speelde een bijzondere rol in het leven van de meeste zeventiende-eeuwers. Veel Voorburgers leefden met hun hele gezin in piepkleine huisjes met amper één of twee kamers. Kaarsen voor de verlichting en brandstof voor de verwarming waren duur, maar in de herbergen brandde een gratis haardvuur. Daar kon men de dagelijkse sleur achter zich laten en nog belangrijker was de aanwezigheid van andere mensen, met wie een netwerk kon worden opgebouwd en onderhouden. In een tijd waarin weinig tot geen sociale zekerheid bestond, konden vrienden, kennissen en familie als vangnet dienen wanneer het tegen zat. De beste manier om uit te drukken wie je vrienden waren, met wie je gezien wilde worden, was samen de herberg bezoeken. Je zat aan dezelfde tafel, dronk van dezelfde kan bier en speelde samen een kaartspel of triktrak. Bij de verhuur van *De Hollantsche Tuijn*⁴³⁷ aan Cornelis Loose krijgen we een indruk van het interieur: 'sestien sitbancken ende acht taefels, mitsgaders een glazen kast, vier kanneborden, een schrijfbord, vier kopere kraenen ende een tricktrackbord als mede eenige schilderijen ende kaertjes.' Die zitbanken en tafels waren natuurlijk onmisbaar evenals pistobben en drinkgerei, terwijl schilderijen, spiegels en prenten tot in de kleinste kroegen aanwezig waren. Het voorhuis met de open haard diende als gelagkamer en de grotere herbergen hadden op de bovenverdieping logeervertrekken. De waard en zijn gezin bewoonden de overige vertrekken, maar een strikt onderscheid tussen privé en publiek was er niet. Gasten kwamen overal in het huis en kinderen van waard en waardin groeiden op tussen de soms onhebbelijke of beschonken

8.02 Egbert van Heemskerck, Triktrakspelers in een herberg, 1669 (detail). Rijksmuseum, Amsterdam

volwassenen. Naast plaats van sociaal contact, vrolijkheid en jolijt, deden bepaalde herbergen ook dienst als arrestantenlokaal, gijzelkamer of stamkroeg van gerechtsdienaren. Zo werd Ary Jansz Coijman in herberg *De Buys* door deurwaarder Aelbrecht vanden Berch opgesloten en bewaakt door twee dienders en moest daar blijven zitten totdat hij zijn pacht had betaald.⁴³⁸

Herbergen en tapperijen in Voorburg

Welke herbergen en tapperijen Voorburg in de loop van de zeventiende eeuw heeft gehad, is moeilijk te achterhalen.⁴³⁹ Van vierentwintig kennen we de naam, maar in enkele gevallen kan het gaan om etablissementen die na verkoop een nieuwe naam kregen. Ook geven de archieven soms plaatsen aan waar een herberg stond zonder de naam te vermelden. We kennen een ruim aantal herbergiers van wie we niet altijd weten waar zij werkten. De herbergen waren voornamelijk geconcentreerd in het centrum in de buurt van de kerk, bij de Geestbrug en bij de Oude Tolbrug. Het centrum van het dorp kende een aantal grote, gerenommeerde etablissementen en herbergen van eenvoudiger en vooral vaak ook van lager allooi trof men aan rond de Geestbrug, omdat men daar de in- en uitstaptelek had van de trekschuit van en naar Den Haag, en bij de Oude Tolbrug als halte voor de schuiten van Leiden naar Delft.

De volgende herbergen komen we het meest frequent tegen:

Naam	Vestigingsplek	Vroege vermelding in de zeventiende eeuw
De (witte) Swaen, Swaensteyn	Herenstraat westhoek Kerkstraat	1600
De Hollantsche Tuijn	Oude Tolbrug	1602
De (Vergulde) Hoorn	Herenstraat noordzijde, omgeving Van Leeuwenhuis	1603
Wapen van Nassau	Herenstraat noordzijde twee huizen oostelijk van museum Swaensteyn	1604
De Ligtenturf	Oosteinde	1609
De Orangienboom (later: De Jonge Prins)	Oude Tolbrug	1621
De Engel	Herenstraat oosthoek Kerkstraat	1626
De (Vergulde) Buys	Herenstraat noordzijde, nu museum Swaensteyn	1651
De Drie (Vergulde) Croonen	Herenstraat zuidzijde, drie huizen westelijk van Swaensteyn	1665
De Jonge Tromp	Tussen de Geest- en Tolbrug	1670

De Oranjeboom was een zeer populaire naam, die verwees naar de Prins van Oranje. De admiraal Tromp, de schrik van de vijanden van de Republiek, was als heldenfiguur ook geliefd als herbergnaam, evenals herbergen met dierennamen (in Voorburg: *De Swaen*, *De Twee Viskens* en *De Blaue Salmen*). Sommige namen verdwijnen met de herbergier, andere overleven veel uitbaters.

Wie dreven de herbergen?

Herbergen waren vaak vrijplaatsen in een dorp of stad. De overheid hield lang niet altijd toezicht en greep bij vechtpartijen pas achteraf in en dan nog alleen bij ernstige ongeregeldheden en als herbergiers overlast meldden, waartoe ze volgens de regels verplicht waren. Over het algemeen was de herbergier zelf verantwoordelijk voor de rust en orde in zijn huis. Wel controleerde de overheid grondig of de accijns op de drank betaald was en of de kannen geijkt waren. Overtredingen leverden fikse boetes op en een deel daarvan vormde een toegestane en aangename aanvulling op het inkomen van de baljuw, wat het systeem fraudegevoelig maakte. Een boete wordt ook uitgedeeld aan herbergiers die op de zondag onder de predicatie tapten. Vooral in het begin van de eeuw komen we veroordelingen op dit punt tegen en elke veroordeling leverde tien gulden op. Lenaert Lenaertsz, waard in *De Twee Viskens* buiten Voorburg, vecht de veroordeling aan en zegt dat er op zondag niet in zijn herberg is gedronken, maar op de dijk voor de herberg en ook nog eens vóór de predicatie. Maar Lenaert kan hoog en laag springen, de veroordeling blijft gehandhaafd.⁴⁴⁰ Dat die overheidsbemoeienis de herbergiers soms wat teveel werd, blijkt uit de reactie van Daniel Ferij die bezoek krijgt van de bode van de baljuw van Rijnland om te controleren of de kannen correct geijkt zijn. Hij wil niet dat zijn kannen ‘besichtigt’ worden en als de bode daar toch mee doorgaat, neemt Daniel hem in de houdgreep en geeft hem ‘seer furieuselijk’ stompen in de maag, zodat het de bode verstandig lijkt zijn onderzoek te staken. Maar onze herbergier is door het dolle heen. Hij pakt een mand, doet daar vier kannen in en met een stuk hout

8.03 Karel LaFargue, *Het Oosteinde*, 1760. Vermoed wordt dat het eerste pand herberg *Ligtenturf* is. Haags Gemeentearchief

in zijn hand dwingt hij de bode de kannen mee te nemen om die in Leiden te gaan onderzoeken. Tijdens zijn vertrek uit de herberg wordt de arme bode nog eens getrakteerd op stokslagen. De baljuw eist van Daniel een boete, verbanning en confiscatie van zijn goederen. De uitspraak kennen we niet.⁴⁴¹

Er waren herbergiers of tappers die in hun werkzame leven niets anders deden dan een herberg of tapperij drijven, maar het merendeel had, alvorens waard te worden, een ander beroep uitgeoefend en dreef de herberg of tapperij op latere leeftijd. Oud-soldaten, zoals Jacob Reverant, Jan de Later en Aernout Cluyt zien in het herbergvak een mooi vervolg op hun militaire loopbaan. Ook voor stalhouders (Maerten s’Gravenmade en Jan van Son) ligt de keus voor de hand; de combinatie van stal en herberg is voor reizigers uiteraard aantrekkelijk. Maar we komen ook een zilversmid, kleermaker, bakker, scheepstimmerman en zelfs een notaris tegen die hun stiel voor de herberg verruilden. Apart is het verhaal rond schoenmaker Cornelis de Loose. Hij woont en werkt aan de Geestbrug en besluit in 1680 dat het herbergierschap wel wat voor hem is. Hij huurt de vlakbij gelegen herberg *De Hollantsche Tuijn* van de weduwe van Thomas Ormeston en zij neemt de schoenmakerswinkel over. Allebei sluiten ze een concurrentiebeding. Cornelis zal gedurende zes jaar geen schoenmakersactiviteiten ontwikkelen en de weduwe, of een van haar kinderen, zal geen nieuwe herberg beginnen. Het is een mooi staaltje ‘jobhopping’.⁴⁴²

Ook trouwden mannen en vrouwen soms in het beroep, zoals Leen van Vliet die met herbergierster Elisabeth Ormeston huwt en Jeroen de Later, zoon van een herbergier, die met de dochter van de tapper Adriaen van Gilst trouwt. Maar we kennen ook een voorbeeld van de omgekeerde route. Goossen Jacobsz de Bye kocht in 1605 de herberg *'t Wapen van Nassau*, maar maakte later carrière in Rijswijk, waar hij in 1615 benoemd werd tot secretaris van het ambacht. In 1621 werd

hij min of meer gedwongen terug te treden, omdat hij als katholiek voortdurend overhoop lag met de plaatselijke kerkenraad. In 1638 werd hij echter weer hersteld in zijn functie en aan het eind van zijn leven (rond 1651-1653) was hij naast secretaris ook nog schout. Hij moet toen al in de tachtig zijn geweest.⁴⁴³

In totaal kennen we de namen van 88 Voorburgse herbergiers en herbergiersters. Dat hoeft verspreid over honderd jaar niet exceptioneel veel te zijn. In Amsterdam telde men aan het eind van de zeventiende eeuw één herberg op iedere 163 inwoners.⁴⁴⁴ Voorburg telde rond 1682 vijftien herbergiers op 1.600 inwoners, één op 107, wat de vergelijking met Amsterdam ruimschoots kan doorstaan. Een herbergierster was geen zeldzaamheid. De echtgenotes van de waard hielpen tijdens zijn leven al hard mee met het uitbaten van de zaak en ze zetten dat werk na de dood van hun man voort. Dat laatste geldt bijvoorbeeld voor de weduwe van Thomas Ormeston in *De Hollantsche Tuijn* en voor Antonetta de Neff, weduwe van Cornelis vander Burch, in *De Vergulde Hoorn*. Deze dames moeten wel hun ‘mannetje’ gestaan hebben.

Financiering van de herberg

Door de inzet van familieleden en de lage lonen drukten personeelskosten niet zwaar op het budget van de herbergiers. Hun voornaamste uitgaven gingen op aan de huur. Een eigen herbergpand kwam slechts binnen bereik door hard te werken of geluk te hebben, zoals geld uit een nalatenschap of een huwelijk met de dochter van een huiseigenaar. De particuliere verhuur van drinkhuizen was in de zeventiende eeuw deels in handen van de zogenaamde bierbeschooiers (handelaars in bier), die een aanzienlijk aantal panden bezaten en bepaalden welke uitbaters erin kwamen en welke bieren zij afnamen. In het laatste kwart van de eeuw verloren zij hun machtspositie; hun herbergbezit kwam in eigendom van brouwerijen en draagkrachtige particulieren. In Voorburg worden de zaken niet

anders geregeld. Adriaen Dircxsz Laeckeman krijgt een lening van de brouwerij *De Clau* uit Delft op voorwaarde dat hij alleen bij deze brouwerij zijn bier zal betrekken. Het merendeel van het bier was afkomstig van Delftse brouwerijen met af en toe een Leidse levering er tussendoor. Ook financierden brouwerijen de herbergen en de drankleveringen wel met als onderpand de herberg zelf. In het rechterlijk archief van Voorburg komen talloze zaken voor van drankleveranciers tegen herbergiers die niet aan hun verplichtingen hadden voldaan. Het was dus niet zo’n grote opgave een herberg te starten. De infrastructuur was over het algemeen vrij basaal en week niet veel af van de inrichting van een doorsnee woonkamer en de financiering kon via de brouwer geregeld worden. Het houden van een herberg zal geen vetpot zijn geweest, want het merendeel van de herbergiers kwam niet voor in de belastingkohieren en indien dat wel het geval was, bleken ze hooguit een kwart kapitalist (inwoners met een bezit van minder dan duizend gulden). Alleen de onvermogenen stonden nog lager op de inkomensladder.

Het inkomen van de herbergier kon opgeschroefd worden door het ontwikkelen van extra activiteiten. In de zeventiende en achttiende eeuw vond een groot deel van de handel plaats in de drankhuizen. Roerende en onroerende goederen verwisselden er van eigenaar bij onderhandse verkoop en openbare verkopen (veilingen) en het dorpsbestuur verleende uitbaters van ‘veilingherbergen’ het recht om exclusief publieke verkopen te organiseren. Maar er bestond ook een illegaal circuit, vooral in de kunsthandel. De waard kon een percentage van de opbrengst krijgen en verdiende aan de bestedingen van het toegestroomde publiek.⁴⁴⁵ Een andere bron van inkomsten was ook de omzet die behaald kon worden wanneer in een herberg het dorpsbestuur of de rechtbank bijeen kwamen. Maar een herbergier moest meer doen om het hoofd boven water te houden in wat een behoorlijke concurrentiestrijd moet zijn geweest met veel herbergen op korte afstand van elkaar. Grote herbergen in de steden

8.04 Adriaen van Ostade, *De klosbaan achter de herberg*, 1677. Rijksmuseum, Amsterdam

probeerden met doolhoven, waterwerken, mechanisch bewegende poppen, dierengevechten, spellen en muzikanten zoveel mogelijk publiek te lokken. Dat was uiteraard in een dorp als Voorburg niet realiseerbaar, maar op kleinere schaal trachtten de Voorburgse herbergiers hun etablissement aantrekkelijk te maken voor de klanten. Volgens De Bondt, die over kaatsbanen een standaardwerk schreef, is er vanaf 1651 voor het eerst een kaatsbaan in Voorburg achter *De Vergulde Buys*.⁴⁴⁶ Maar uit het transportregister blijkt dat Voorburg al in 1616 over zo’n baan beschikte. Lenaert Outgaertsz, waard in *De Vergulde Wagen*, verkoopt dan zijn huis met, volgens de verkoopakte, een kaatsbaan. Die herberg stond in de Herenstraat op de plaats waar nu bakker Klink brood bakt, een bezigheid die in de zeventiende eeuw vaak achter in de herberg plaatsvond.⁴⁴⁷

Onverminderd populair waren kansspelen, waarvoor weinig meer nodig was dan speelkaarten of dobbelstenen, een spelbord en

een lege bierton. De waard speelde in op de spel- en gokbehoefte van zijn klanten door triktrakborden, dobbelstenen en andere benodigdheden te verstrekken. De kerkenraad ageerde vooral tegen het gokken op bede- of zondagen, maar tot structurele vervolging is het nooit gekomen. Een originele manier om publiek te trekken presenteert Helmerich Goosman. Hij is herbergier, maar in de eerste plaats beeldsnijder. Hij komt uit een artistieke Leidse familie. Zijn vader Aelbert Goosman is schrijnwerker en beeldsnijder en ook zijn broer Gerrit Goosman bereikt de nodige bekendheid met zijn houtsnijwerk: zijn producten hangen (en staan) vandaag de dag nog in museum De Lakenhal te Leiden. Om klanten te trekken heeft Helmerich in samenwerking met architect Steven Vennekool een uitstalling gemaakt van de koningen en vorsten die een rol hebben gespeeld in de laatste oorlog tussen Frankrijk en de Republiek. Hier wordt ongetwijfeld de Hollandse oorlog (1672-1678) bedoeld. We moeten ons dit voorstellen als een houten variant van Madame Tussaud. Op zondag mocht er weinig van de overheid en dat was nu net voor velen de enige dag waarop men niet hoefde te werken. In een keur, die vele malen herhaald is, geven de baljuw en de welgeboren mannen van Rijnland aan dat kaatsen, balslaan en tappen op zondagen of bededagen verboden is, althans tijdens de predicatie.⁴⁴⁸ De boete bedraagt tien pond voor elke overtreding en die hebben de Voorburgse herbergiers vaak moeten betalen. Twintig pond zijn de herbergiers kwijt als ze zogenaamde dansspelen organiseren of gewoonweg toelaten dat er in hun huis gedanst wordt. En ook met deze boetes maken de Voorburgse herbergiers frequent kennis. Zo is voornoemde Lenaert Outgaertsz tot zes keer toe twintig pond kwijt, omdat hij betrapt is op het toelaten van dansen. Cornelis Jansz Moot van *De Buys* krijgt ook boetes voor hetzelfde vergrijp. Hij verdedigt zich door erop te wijzen dat hij de baljuw geld heeft gegeven en daarom toestemming heeft gekregen. Maar die ontkent in alle toonaarden en Moot moet betalen.⁴⁴⁹ Cornelis Jansz Cruysheer, waard in de *Orangienboom* te Voorburg, heeft een ‘jongspel’, een grote

partij, georganiseerd en daarbij is muziek gemaakt en is er twee dagen lang, zowel overdag als ‘s nachts gefeest, althans volgens de verklaring van Claes Cornelis Egeroy, muzikant. Adriaen Balthens daarentegen weet zich niets te herinneren; hij heeft geen speelman gezien en ook geen dansende mensen.⁴⁵⁰ In de veroordelingen valt te lezen dat ze voor het dansen geen toestemming hadden gevraagd, maar die toestemming zal ook wel uiterst moeilijk te verkrijgen zijn geweest, omdat het uitdelen van een boete voor de baljuw veel voordeliger was dan het verlenen van een goedkeuring. Dat de herbergiers steeds weer bekeurd werden, geeft ook aan dat de inkomsten van zo’n feest voldoende waren om de boete te riskeren. Op schilderijen uit de zeventiende eeuw zijn vaak dansende mensen afgebeeld. Opvallend daarbij is, dat de meeste danspartijen in de open lucht plaatsvinden. De reden daarvoor is dat de waard niet verantwoordelijk was voor zaken die zich buiten zijn herberg afspeelden en daarvoor kon hij dus niet beboet worden.

Herbergen in soorten en maten

Er wordt in de literatuur soms een onderscheid gemaakt tussen eerlijke en slechte herbergen, maar in de dagelijkse praktijk was sprake van een groot grijs gebied. Een voorbeeld van een eerlijke herberg lijkt *De Hollantsche Tuijn*, wanneer die door Maertge Pieters wordt gedreven. Op een avond in februari 1660 ziet Claesgen Jans dat Maertge Symons drie zilveren munten opdraapt en verklaart dat het haar geld is. Maar even later hoort Claesgen in een andere kamer van de herberg de waardin vragen: ‘Wie heeft de drie zilveren munten van Theuntgen Thonisdr gestolen?’ Er melden zich geenaders, maar daar neemt de herbergierster geen genoegen mee. Iedereen wordt op de man of vrouw af gevraagd of hij of zij de dief is. Bij Maertge Symons aangekomen, krijgt ze op haar vraag een weifelachtig antwoord: ‘Ick weet niet off ick het niet hebbe.’ Even later blijkt ze het toch te weten en haalt het vermiste zilver uit haar voorschoot om het aan de waardin te geven.⁴⁵¹

Uitbaters van eerlijke herbergen deden er alles aan om ruziemakers en dieven buiten de deur te houden. Naast de officiële meldplicht van geweldpleging in hun gelagkamers, bestond er een ongeschreven regel dat vechten buiten de herberg moest gebeuren; daar hadden de herbergiers er dan in formele zin geen bemoeienis meer mee. Mocht het toch binnen misgaan, dan grepen zij naar de ‘scheidstok’: een knuppel waarmee ze dronken agressievelingen de deur uit sloegen of twistende klanten uiteendreven.

Suypkotten: ravot, moeilijkheden en onheijlen

Herbergen in omgeving van de Geestbrug lijken bij uitstek plaatsen te zijn geweest waarin zaken werden gedaan die het daglicht niet konden velen. Herbergen van dat allooi werden wel ‘suypkotten’ genoemd. Er wordt buitensporig vaak verslag gedaan van ruzie, vechtpartijen, heling en ook van het bieden van gelegenheid tot prostitutie. Zo ook in het verslag rond de persoon van Barthout Jacobsz de Bruijn, alias Schotse Bart, en zijn vrouw Maria Adelings of Adelincx. Beiden zijn in maart 1660 opgesloten in de gevangenis *Het Gravensteen* in Leiden. De baljuw beweert dat zij een herberg hebben, gelegen naast het latere *Treckvliet*, waar zij ‘*van tijt tot tijt haer huijsinge hebben verleent aen fameuse dieven ende dieveggen ende deselve geherbercht en huijsvesting gegeven, alsmede aldaer openbare hoerhuijs ende bordeel hebben opgehouden tot verderf van vele eerlicke luijden ende derselver kinderen en vrinden.*’ Bij hun aanhouding zijn ook spullen gevonden die van verdachte herkomst zijn. Het vermoeden lijkt gewettigd dat de waard en zijn vrouw die goederen hebben aangenomen als vorm van betaling voor bed en brood.⁴⁵² De baljuw eist een ernstige straf: geseling, confiscatie van hun bezit en verbanning voor de duur van vijftig jaar. De heren van de vierschaar doen wat van hen verwacht wordt na een buitensporige eis: ze brengen de straf aanzienlijk terug tot de betaling van de kosten van het proces en verbanning voor de duur van zes jaar.

Heling

Een andere zaak betreft Thomas Thomasz Ormeston en zijn 28-jarige echtgenote Aaltje Gerrits van Voswijck. Beiden zijn opgesloten in de *Voorpoort*, de gevangenis aan het Buitenhof, nu beter bekend als de *Gevangenpoort*. Thomas en Aaltje hebben een bakkerij en drijven de herberg *De Hollantsche Tuijn*⁴⁵³ op de hoek van de Geestbrug. Zij worden ervan verdacht zich al een aantal jaren bezig te houden met het tappen voor dieven en vagebonden en met heling. Vrienden schrijven het Hof van Holland dat Aaltje het verblijf in de gevangenis niet verdraagt en ‘van droefheid en benauwdheid noodzakelijk zal moeten sterven.’ Zij bidden de edelachtbaren dan ook enig mededogen te hebben. Ook de familie springt voor haar in de bres. Ze heeft drie jonge kinderen van wie de jongste nog de borst krijgt. En nu ze dat niet mag voortzetten, heeft ze ondraaglijke pijn aan haar borsten. Mag ze, hangende het onderzoek, niet naar huis om voor haar kinderen te zorgen en daar af te wachten hoe het hof gaat beslissen?⁴⁵⁴

Of ze die toestemming heeft gekregen, weten we niet. Opmerkelijk is wel dat de petities alleen op Aaltje betrekking hebben. Voor Thomas wordt geen genade gevraagd en er zijn blijkbaar ook onvoldoende argumenten om daar moeite voor te doen. De vrienden voelen ook wel enige nattigheid, want in een brief schrijven ze: ‘Wanneer Thomas de wet heeft overtreden, dan verzoeken wij als bedroefde vrienden die te goeder naam en faam bekend staan, dat u, uit mededogen, genade voor recht wilt laten gaan.’⁴⁵⁵ Ze worden ervan beschuldigd een gestolen partij kleding, die toebehoort aan Laurens Buijsero, de raad en rekenmeester van Willem III, te hebben gekocht. Aaltje ontkent dat zij dieven laat overnachten en gestolen goed verbergt. De ondervrager toont haar linnen strikken en zij verklaart dat ze die aangenomen heeft van iemand, die bij haar op die manier een schuld heeft betaald, maar ze weet niet meer van wie. Ook komen kledingstukken met het monogram L.B. (Laurens Buijsero) tevoorschijn. Ze beweert dat ze borstrokken aan de Wijckerbrug heeft gekocht en slopen van een

oude-klerenverkoper in Rijswijk. Ook Thomas verdedigt zich met hand en tand. Het linnengoed is bij hem achtergelaten door twee mannen die het de volgende dag weer zouden komen halen en dan het gelag zouden betalen. Het was dus onderpand. Thomas wordt verder beschuldigd drie mantels te hebben gekocht van Jan Loog, Zwarte Jan en Wilssie van Schoonhoven. Die laatste kent Thomas wel, want zij heeft in zijn herberg wel eens een glaasje brandewijn gedronken, maar beide anderen kent hij niet en de beschuldigingen zijn volgens hem vals. Er komen nog meer zaken op tafel, maar Thomas heeft overal wel een verklaring voor. Zijden kousen, die in een papieren zak zaten? Die was door een meid achtergelaten die daarna, prettig ver weg, naar Leeuwarden was vertrokken en hij had nooit in die zak gekeken. Het Hof is niet overtuigd. Zijn Thomas en Aaltje gestraft? We weten het niet. Heling is niet onwaarschijnlijk vanwege de in de herberg aanwezige gestolen zaken, waarvan het echtpaar beweert ze te goeder trouw te hebben aangeschaft. Sterk staan ze niet, maar kan kwade trouw bewezen worden?

Vechtende gasten

Het merendeel van de herbergklanten bestond uit mannen en bij het rijkelijk vloeiend bier was een conflict snel geboren. Uit vergelijking van de vele vechtpartijen in procesdossiers komt naar voren dat kroegruzies een typisch patroon volgden. Aan de basis lag gewoonlijk een banaal voorval waardoor desondanks gezichtsverlies dreigde voor één van de betrokkenen, die dat vooral wilde vermijden. De benadeelde partij peilde vervolgens de intenties van de tegenstander. Met uitdagende taal, scheldwoorden en obscene gebaren lokten beiden elkaar uit hun tent. Om een gevecht te voorkomen, kon een van de betrokkenen de ander proberen te bedaren, zodat die hem niet tot een confrontatie zou uitdagen. Een uitdaging afslaan was immers niet mogelijk; dat betekende zoveel als eerloze overgave. Maar wanneer de beledigingen onhoudbaar werden voor de eer van één van beiden, dan daagde hij de ander uit om het conflict buiten

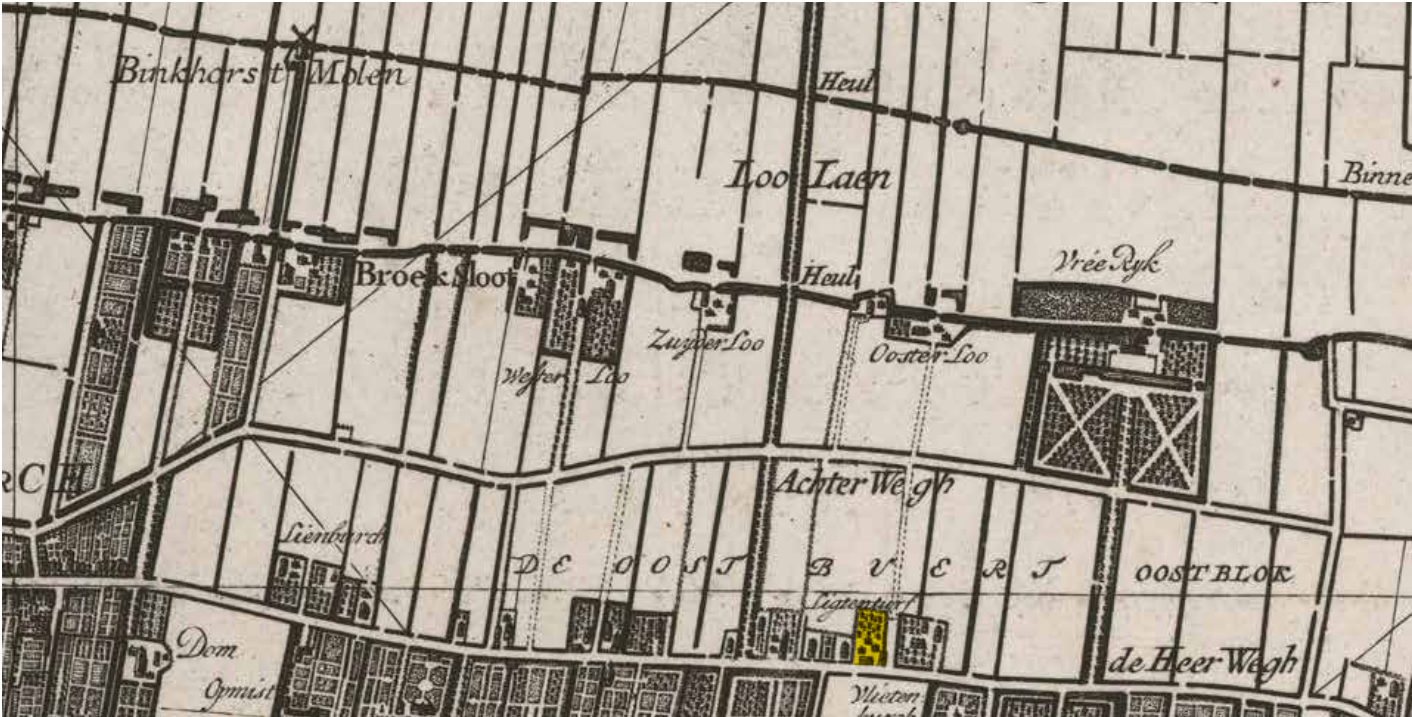

8.05 Anoniem, *Vechtende boeren in een herberg*. Rijksmuseum, Amsterdam

uit te vechten. Met veel misbaar verlieten ze de herberg en stelden zich tegenover elkaar op voor de herbergdeur, soms met de vuisten als wapen, soms met een mes in de aanslag. Het gevecht eindigde, wanneer de ene vechtersbaas de ander een vernederende wond kon toebrengen. Maar in de meeste gevallen susten de omstanders het conflict. Ze moedigden de twee aan om elkaar de hand te drukken en samen ‘af te drinken’. Dat betekende samen uit één pint te drinken en zo het conflict te begraven.

Symon Jansz en Aeltge Crijnen, waard en waardin in de herberg *De Paau* aan de Geestbrug, kunnen van agressie in hun herberg meepraten. In augustus 1639 komt om tien uur ’s avonds Johan van Zijpe en zijn gezelschap bij *De Paau*. Hij wil dat Symon bier tapt. Symon weigert, want het is al laat en hij ging net de boel sluiten. Na lang en stevig aandringen gaat Symon overstag en tapt twee kannen bier. Als het later desondanks uit de hand dreigt te lopen, komen stokken te voorschijn waarmee duchtig op elkaar wordt ingehakt.

Ook rond de Tolbruggen kon het mis gaan. In 1667 wordt geweld gebruikt in *De Prins*, zoals de akte vermeldt. Daarmee zal *De Jonge Prins of Oranjeboom* aan de Oude Tolbrug worden bedoeld. Op 18 augustus betreedt Cornelis Jansz van Offwegen het pand. Hij is timmerman, woont aan de Kerklaan en bezit daar nog een drietal huizen die hij verhuurt. Bij zijn binnenkomst ziet hij ene Jan Botbergen staan en roept: ‘Nu guit, jou schelm, sijt gij daer!’ Daarop pakt hij een stok en slaat met grote kracht op diens schouder, waarop Botbergen de keuken in vlucht. Gedurende een uur poogt Van Offwegen de keuken binnen te komen, maar Botbergen weet dat te voorkomen. Van Offwegen verlaat dan de herberg, maar stelt zich bij de Molenlaan verdekt op achter een boom. Botbergen komt daar niet veel later voorbij en Van Offwegen stormt er opnieuw op los en werkt hem tegen de grond. Omstanders slagen erin hem los te trekken en te ontwapenen. De baljuw eist tien jaar verbanning en een boete. De uitspraak is onbekend, maar we komen onze timmerman in de daarop volgende jaren nog regelmatig

8.06 Gebr. Kruikius, Kaart van het hoogheemraadschap Delfland, 1732. Op de kaart staat herberg *Ligtenturf* aangegeven. Collectie Gerard Duijvestein.

tegen op de huizenmarkt, zodat het met die verbanning wel zal zijn losgelopen.

Bonje in herberg *Ligtenturf*

Messen spelen ook een rol in 1608 in de herberg van Lenaert Lenaertsz Ligtenturf. Of Ligtenturf zijn achternaam was of dat hij zo werd genoemd vanwege de naam van zijn herberg, die dan misschien weer verwijst naar het steken van turf in die omgeving, is niet geheel duidelijk. Het was in ieder geval een bekende uitspanning tegenover het in 1680 gebouwde buitenhuis *Vlietenburch* in het Oosteinde. Twee Zoetermeeders gaan er tekeer. Ze zitten Lenaert achterna met een mes en met poken, halen gevaarlijke toeren uit met vuur en smijten aardewerk aan stukken. De eis is verbanning van tien jaar, een gevangenisstraf van veertien dagen en verbeurdverklaring van een derde deel van al hun bezittingen, maar de rechters zijn opmerkelijk zachtmoedig. Ze vinden blijkbaar dat het zo’n vaart niet heeft gelopen, want de uitspraak luidt: een vermaning en het aanbieden van verontschuldiging met het geven van een hand.

Geweld aan de Geestbrug

Aan de Geestbrug was het lang niet altijd even pluis. Het buurtje

was een knooppunt van twee vaarwegen (de Trekvliet en de Vliet), een halte voor trekschuiten en een geliefd eindpunt voor wandelaars uit Den Haag waar ze in de een of andere herberg een versnapering tot zich konden nemen alvorens de terugtocht te aanvaarden. Maar in de herbergen aldaar was het niet altijd koek en ei. Een daarvan was *De Admiraal Tromp*. Die herberg werd rond 1670 gedreven door Jan Pietersz vander Vucht, in de wandeling Jan Pierre genaamd, en Geertruijt van Westenhoven. Van Jan Pietersz wordt gezegd dat hij van kindsbeen af een ‘seer los ongebonden ende dissoluijt leven’ heeft gehad. We kwamen hem ook tegen bij het onderwerp bigamie in hoofdstuk 5. Hij is in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag aangehouden en met geweld of met gratie onder toezegging een beter leven te zullen leiden, vrij gekomen. Maar ‘*in plaetse dat hij [...] zijn huis hadde behoren te laten frequenteren van eerlicke luijden en deselve te logeren, dat hij gevangene ter contrarie dagelix voor alle onkuisheit zijn deur geopent en met het ontfangen ende herbergen van hoeren en oneerlicke vrouwpersoonen zijn publieck gewin gedaan heeft.*’ De baljuw brengt verder naar voren dat het gevolg daarvan zich laat raden: ‘Ravot en moeilickheden en onheilen’. Jan Pietersz heeft zich zelfs niet ontzien om te ruziën met enkele militairen over de rekening, waarna hij een geweer tevoorschijn haalde en hen met

scherp beschoot. De militairen lieten zich ijlings vallen waarna de kogel insloeg in de muur. Ook bij andere moeilijkheden had hij het geweer snel bij de hand. Toen een drietal ruiters door het inslaan van zijn ruiten ophef veroorzaakten, nam hij hen uit een bovenraam onder schot en verwondde daarbij een van de paarden. Bij een andere gelegenheid was er ’s avonds weer ruzie met een paar klanten en werd er opnieuw een ruit ingeslagen. Ze gingen ervandoor, maar Jan Pietersz greep zijn geweer en achtervolgde hen samen met zijn hond. In de buurt van herberg *Witsenburg* in Rijswijk greep de hond ene De Swart en Jan Pietersz nam hem mee naar zijn herberg waar hij tot de volgende morgen met geweld en dreigementen werd vastgehouden.

Ook ontzag hij zijn vrouw Geertruijt niet. Al ruziënd trok hij een mes en wierp dat in haar been. De baljuw is ernstig verstoord en eist dat Jan Pietersz op het plein voor gevangenis *Het Gravensteen* wordt gebracht, waar de scherprechter hem aan een paal zal binden, hem zal laten geselen, zal brandmerken, waarna hij ten eeuwigen dage uit Holland en West-Friesland verbannen zal worden. De rechtbank vonnist dat de marteling afgekocht kan worden met het forse bedrag van 600 gulden, waarvoor hij zich kan inkopen in een tuchthuis om daar gedurende een nog nader te bepalen tijd te werken. En wanneer die straf is uitgezeten, wordt hij levenslang verbannen. Over een straf voor Geertruijt horen we niets, maar het kan zijn dat het vonnis hen beiden geldt.⁴⁵⁶

Spraakmakende herbergen (1): *Swaensteyn*

De bekendste herberg is *De Swaen*, of later *Swaensteyn*, met als waard onder anderen Huych Pietersz Verboon en zijn vrouw Sijburch Hofflandt en Jan van Son. In 1600 is *Swaensteyn* (*Swan* of *Swaen*) in bezit van de zwagers Claes Jansz Grijp en Cornelis Cornelisz van Steynvoorden. De zwaan werd van oudsher geassocieerd met gulzigheid en ‘slocksucht’. Claes Jansz verkoopt zijn deel in 1604 aan Cornelis met uitzondering van een zijkamer waar hij zelf in blijft

8.07 De gevelsteen boven de ingang van *Swaensteyn*. Foto Ronald Meekel

wonen, totdat ook die in 1617 aan Cornelis wordt verkocht. In 1631 en 1632 komt het pand in handen van Nicolaes Verloo, die in 1634 ook eigenaar zou worden van *De Werve*. In 1632 laat hij het huis met bijbehorende schuurtjes en optrekjes verbouwen tot het grote huis, waarbij de huidige gevelsteen met het jaar 1632 wordt geplaatst, waarna hij in 1634 ook het naastgelegen huis *De Pauw* koopt. De *Swaen*, zoals het dan nog wordt genoemd, wordt in 1642 verkocht aan Maria Romers, weduwe van Willem Schortis, die de herberg in 1660 weer doorverkoopt aan Huych Pietersz Verboon. Huych, die door een regelmatige bezoeker van de herberg ‘Huygh den Beer met zijn stinckende koussen’ wordt genoemd,⁴⁵⁷ zal dit etablissement tot 1671 beheren wanneer hij, gedwongen door financiële problemen, de herberg moet verkopen.

Huych Pietersz Verboon en Sijburch Hofflandt: waard en waardin

De *Swaen* kende niet alleen lokale vermaardheid, maar was ook in trek bij dagjesmensen. Een ervan was de Haagse dichter Aernout van Overbeke (1632-1674), in het dagelijks leven advocaat bij het Hof van Holland. Over hem gaat het volgende merkwaardige verhaal. Hij bestelde in de *Swaen* eens een vismaaltijd voor zes of acht personen en hij liet de waard beloven de maaltijd rond een uur of twaalf gereed te hebben, want dan zouden de door Van Overbeke uitgenodigde gasten arriveren. In de tussentijd ging hij een wandeling maken in Voorburg. Toen hem bij terugkeer bleek dat de maaltijd wel klaar was, maar dat zijn vijf of zeven gasten niet waren komen opdagen, gaf hij de waard opdracht de complete vismaaltijd voor de gasten toch volgens afspraak op te dienen en vervolgens ging hij er in z’n eentje tegenaan en werkte de hele maaltijd weg. De waard keek verbijsterd toe, maar kreeg zijn geld. Van Overbeke stond te boek als ‘eene van de grootste Vraten ende Swelgers die er leefden.’ Deze anekdote dient wel met een korrel zout te worden genomen.

De reputatie van de herberg was niet alleen te danken aan de maaltijden die geserveerd werden, maar ook aan de waardin, Sijburch (in de wandeling ‘Burchie’ genaamd) Hofflandt. Deze Burchie was een pittige tante, die niet op haar mondje was gevallen. Zij figureert in het toneelstuk *Het Voorburghs Snoep-Reysje* en wordt in het moppen- en anekdotenboek van Aernout van Overbeke vermeld. Het gaat om een samenspraak tussen een waardin en een gast in haar herberg, waarbij de aardigheid erin zit, dat zij hem zegt álles te kunnen aanbieden wat hij begeert, waarop hij haar ‘lichtvaerdig’ noemt. De grap ontgaat de moderne lezer, die er niet op bedacht is dat ‘lichtvaerdig’ hier een spitsvondige samentrekking van ‘lichtzinnig’ en ‘voortvarend’ is. De waardin wordt in het handschrift bij naam genoemd met een beschrijving van haar karakter: ‘Burchje, de waerdinne inde Swaen tot Voorburg, en een quant in haeren tijt’, waarbij ‘quant’ wel iets als ondeugd zal betekenen.⁴⁵⁸

Burchie blijkt geen katje om zonder handschoenen aan te pakken. Als Pieter Cluijt van Paridon, een beruchte Voorburgse kleine crimineel, voor de zoveelste keer gevestigd heeft in het water van Burchie en zelfs de door haar gevangen vis van het haakje haalt en meeneemt, is Burchie het zat. Ze gaat bij hem verhaal halen en scheldt hem overhoop. Pieter laat zich daarbij niet onbetuigd en noemt haar een ‘schaggerhoer’. De scheldpartij loopt zo uit de hand dat Pieter een groot mes tevoorschijn haalt en probeert Burchie in het gezicht te snijden. Maar Burchie kan de uithaal net op tijd ontwijken, rent naar huis waar zij er in slaagt een groot stuk hout, dat achter de deur staat, te pakken en ze hakt vervolgens op Pieter in. Helaas voor Burchie slaagt Pieter erin haar de stok te ontnemen en hij heeft haar ‘vehementelijcken [met grote kracht] in haer sijde gestooten’.⁴⁵⁹ We lezen in notariële akten dat Burchie zich met enige regelmaat op of over de rand van het betamelijke begeeft. Zo probeert zij valse verklaringen van deze en gene los te peuteren

8.08 Hendricus Johannes Scheeres, *Binnenplaats van huize Swaensteyn*, 1851. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg. Foto Ronald Meekel

om de schilder Daniel Tijdeman in een kwaad daglicht te stellen en huisvest zij dames die om wat voor duistere redenen dan ook enige tijd onzichtbaar wensen te blijven.

Haar man Huych Pietersz Verboon blijkt in 1670 in Den Haag te wonen en in 1672 wordt naar hem verwezen als ‘gewesene waard te Voorburch’. Hij is in financiële moeilijkheden geraakt en verkoopt de herberg in 1671 voor *f* 5.600 aan Jan van Son. Zijn overige bezittingen draagt Huych over aan zijn zwager Pieter Matheus Hofflandt bij wie hij de nodige schulden heeft. Burchie overlijdt tussen 1673 en 1675 op circa veertigjarige leeftijd. Huych zal in 1675 hertrouwen met Aagje Cornelis van Rijn, die wel zo verstandig is te laten vastleggen dat zij niet gaat opdraaien voor de schulden van Huych en het geld dat zij het huwelijk inbrengt, bij haar overlijden naar haar familie gaat.

Jan van Son

Jan van Son is koetsier en stalhouder en wordt dus in 1671 eigenaar

van *Swaensteyn*. Hij raakte betrokken bij diverse vreemde akkefietjes maar hij, zijn zoon en zijn vrouw raakten vooral bekend door hun rol bij de ontvoering van een lijk. Op 18 januari 1688 vindt er een duel plaats tussen legerkapitein Filips van der Hooge en Jan van Noortwijck, waarbij de laatste het leven laat.⁴⁶⁰ Men wenst een onderzoek naar de doodsoorzaak in te stellen, maar Van Noortwijcks lijk is weg. Uit nader onderzoek blijkt dat Jan van Son met zoon en vrouw en de tuinman van de familie Van Noortwijck behulpzaam zijn geweest om het lijk van Den Haag via Voorburg naar Delft te vervoeren. Jan van Son wordt gearresteerd en ook zijn vrouw wordt ondervraagd. Zij geeft toe dat zij, nadat haar man is aangehouden, naar Voorburg is gegaan waar het lijk zich toen bevond en de tuinman de opdracht heeft gegeven het naar Delft te vervoeren. Alle deelnemers aan het complot krijgen een flinke straf. Jan van Son krijgt een boete van 200 gulden, zijn vrouw een boete van 100 gulden en de tuinman moet een week op water en brood zitten in de *Gevangendoort*. Constantijn Huygens junior meldde het voorval in zijn *Journal*. De vrouw van Jan van Son, Maria van Dijck, verkoopt *Swaensteyn* na zijn dood in 1710.

Spraakmakende herbergen (2): De Vergulde Buys

In de onvolprezen bijdrage ‘Voorburgsche buitenplaatsen’ van A.W. de Vink uit 1903 in het *Jaarboek Die Haghe* is onder andere aandacht besteed aan herberg *De Buys*, later omgedoopt tot *De Vergulde Buys*. Het bewuste pand is het linkerdeel van het huidige museum *Swaensteyn*. Vanaf wanneer de herberg deze namen is gaan dragen, is niet precies te zeggen. Ook is het niet zeker waar de naam betrekking op heeft. Overigens wordt deze naam in de zeventiende eeuw wel vaker gebruikt voor herbergen en verwijst dan naar een type schip. Wel is het aannemelijk dat het pand al in 1600 een herbergfunctie had, omdat toen al over vier harden belasting betaald moest worden. Dat aantal komt overeen met andere grote huizen of panden, waarin meer dan één vuurbron nodig was, zoals een smidse of een bakkerij.

In 1600 is het pand eigendom van Jacob Dircxsz den Herder uit Veur, die het verpachtte. Rond 1612 is het, na het overlijden van Den Herder, in handen gekomen van Cornelis Jansz Moot. Dat kan afgeleid worden uit een schuldbrief op naam van Moot waarin ook de naam is opgenomen van een borg, Frederick van Ruu. Bedoeld is Frederick van Ruijven van brouwerij *De Clau* uit Delft. Deze borgconstructie wijst er ook op dat *De Buys* toen al herberg was. In 1619 is Moot overleden en zijn weduwe Weijntge Arentsdr verkoopt de herberg in 1620 aan de broer van Cornelis Jansz, Adriaen Jansz Moot. De herberg is na het overlijden van Adriaen lange tijd in handen van Weijntge, waarna zij ook nog weduwe wordt van haar tweede man, Adam Huijbrechtsz van Eeckelenburch. Het herbergierschap lijkt een slopend beroep. Met haar derde man, Lenaert Cornelisz van Swieten, op dat moment oud-schepen van Voorburg, bestiert zij de herberg tot 1659, die dan getooid is met de naam *De Vergulde Buys*. Volgens De Vink is er in 1651 sprake van een verbouwing en is er achter de herberg een kaatsbaan aangelegd, wat de omzet vast geen kwaad heeft gedaan. In 1659 wordt de herberg verkocht aan Henrick Willemsz Westerhout, waarna Lenaert en Weijntge zich terugtrekken op het naastgelegen hoekhuis, dat al in hun bezit was en waarin tegenwoordig een wijnzaak gevestigd is. Het kan verkeren. Westerhout moet er een lening voor afsluiten bij Maerten Hoogenhouck, brouwer in *De Eenhoorn* in Delft. Twintig jaar later, in 1680, komt de herberg in handen van gerechtsbode Jan vander Wilde junior, die daarvoor een huisruil aangaat met de weduwe van Westerhout. Vander Wilde woont op dat moment in het huis met het uithangbord *De Steur*, gelegen vrijwel naast *Swaensteyn*. De weduwe wil het misschien wat rustiger aan gaan doen en Vander Wilde was wel iemand die het hogerop zoekt. Ze staken dus schuin over waarbij Vander Wilde moest bijbetalen. *De Steur* werd op *f* 1.000 getaxeerd en *De Vergulde Buys* op *f* 5.300.

Rumoer in De Vergulde Buys

Hoewel het vooral in herbergen rond de Geestbrug onrustig kon zijn, ontsnappen herbergen in de Herenstraat ook niet aan rumoer. Geruzie en bedreiging treffen we ook aan in *De Vergulde Buys*. Op de derde dag van de Voorburgse kermis, op 12 oktober 1655, neemt de 21-jarige jonkheer Pieter Vieri er zijn gemak van in de herberg, maar na enige tijd krijgt hij te maken met een ‘onverwachte overval van sieckte’ die toegeschreven wordt aan het eten van noten. Om die weg te werken, zal hij er ook wel wat bij gedronken hebben. In ieder geval voelt hij zich niet lekker en zoekt in de herberg een rustbank op in een achterkamertje waar nog een paar bezoekers een glaasje nuttigen. Rond een uur of zeven in de avond worden er kaarsen ontstoken en komt na enige tijd een chirurgijnsgezel, Adriaen van Vaelen, langs om te informeren hoe het ermee gaat. Daarop stormen opeens drie à vier personen met ontblote messen en stokken de kamer binnen, grijpen Van Vaelen en smijten hem zo hard tegen de muur, roepend ‘steeck dood, sla dood’, dat het erop lijkt ‘alsof sy deselve wouden den hals breecken en denselven ter doot brengen’. De aan de tafel zittende klanten zijn kennelijk niet uit het dapperste hout gesneden, want ze verklaren later niet dat ze Van Vaelen te hulp schoten, maar dat zij ‘genootdruckt wierden de caemer te quiteren [verlaten] om hun eijgen lijf ende leven te salveren [redden]’. Met andere woorden: ze gingen er als een haas vandoor. De kaarsen gaan herhaaldelijk uit en worden weer aangestoken, wat niet weinig bijdraagt aan de verwarring en het schimmige karakter van wat zich afspeelt. De ziekelijke Vieri was half overeind gekomen, maar kon weinig uitrichten. Hij verklaart later dat hij niet goed kon zien of de daders alleen Van Vaelen op het oog hadden of ook nog anderen. Pas naderhand is hem gebleken dat het alleen om Van Vaelen ging.⁴⁶¹ Hoe het verder afliep is niet bekend, zelfs niet of het tot een rechtszaak is gekomen, maar wel dat de affaire enige tijd in beslag genomen heeft, want twee jaar later moesten de getuigen opnieuw een verklaring afleggen.⁴⁶²

Het dorpsbestuur wisselt van herberg

Tot 1664 werden de bijeenkomsten van het dorpsbestuur altijd in herberg *De Swaen* gehouden, maar om onbekende redenen werd *De Vergulde Buys* ‘de ordinaris [gebruikelijke] vergaderplaats’. De resolutie die hiertoe strekt, is opmerkelijk. ‘*Op huijden den xiiie [13e] september 1664 is bij schoudt ende schepenen tot Voorburch geresolveert [besloten] dat van nu voortaan geene vercoopingen, opdrachten ofte verlijen en sullen geleijt mogen werden noch geschieden als inde herberge vande Buijs, sijnde haere ordinaris vergaderplaetse. Noch oock geen persoonen werden getrouwt als ter plaetse voorszeid. Gelijck mede geene verlijen van opdrachten en sullen mogen werden gedaen als op de rechtdaegen tenzij omme merckelijke redenen*’. Er wordt bepaald dat voortaan alle ambtelijke en juridische handelingen van de magistraat in de herberg van *De (Vergulde) Buys* zullen plaatsvinden, waar een apart gedeelte werd ingericht als rechtszaal. Het bepaald niet onbesproken gedrag van Verboon kan aan het besluit ten grondslag liggen. Aan de resolutie is, zoals het erop lijkt, later toegevoegd dat herbergier Verboon van *De Swaen* nog lopende afspraken mag afhandelen, hoewel de schepenen aanvankelijk weigerden deze toe te staan.⁴⁶³

8.2. Feesten en feestdagen

Kermis of jaarmarkt

De jaarmarkt was in de middeleeuwen het moment waarop gelovigen samenkwamen ter verering van de patroonheilige van de kerk of van de betreffende plaats. Tijdens de jaarmarkt werd een speciale kerkmis gehouden, een woord dat later werd verbasterd tot ‘kermis’. Het werd een dag van vermaak. Vaak vonden er optredens plaats van bijvoorbeeld toneelspelers en zang- en muziekgroepen. Bovendien bracht de kermis handel met zich mee, waardoor er van alles verkocht kon worden. Eeuwenlang werd een

8.09 David Teniers (II), Boerenkermis, circa 1665. Rijksmuseum, Amsterdam

kermis bezocht door mensen uit alle sociale klassen. Gaandeweg kregen deze feestdagen een uitbundiger karakter en verloren ze langzamerhand hun religieuze karakter. Vanaf de zeventiende en achttiende eeuw werd het theater op kermissen steeds belangrijker. Rondreizende toneelgezelschappen brachten vaak exotische dieren mee zoals slangen, apen en allerlei soorten vogels. Een andere vorm van vermaak waren de tentoonstellingen van mensen met een buitengewoon postuur, zoals lilliputters, vrouwen met baarden of bijzonder sterke mannen. Ook dieren met lichamelijke afwijkingen trokken veel publiek, zoals koeien met twee hoofden of varkens met één oog. Het kermisvermaak bestond vooral uit het bewonderen van het ongewone. Daarnaast waren er zogeheten kwakzalvers, die er hun handelswaar, vaak van zeer slechte kwaliteit, verkochten. De gereformeerde kerk trachtte kermis en andere uit de katholieke tijd stammende feesten uit te bannen.

De jaarmarkt van Voorburg stond weliswaar in de schaduw van de grote jaarmarkten in Den Haag en Delft, maar kende toch een duidelijke aantrekkingskracht binnen het dorp zelf en in omliggende plaatsen. We moeten de inrichting van die Voorburgse kermis reconstrueren aan de hand van wat zaken uit justitiële en notariële archieven, tenzij we genoeg nemen met een beschrijving uit 1832: ‘*De kermis of jaarmarkt van Voorburg is om derzelver schoonheid en welingerichte orde, alom beroemd, en heeft boven andere jaarmarkten nog de bijzonderheid, dat alle kramen, welke aldaar gevonden worden, de gelegenheid aanbieden tot het doen van verlotingen. Hier ziet men naar koek gooijen, daar schreeuwt u een kramer in de ooren: nog één lootje voor een schelling, het is het laatste; ginds is men aan de gang, en men hoort: vijftien oogen het hoogst, numero 16, enz; terwijl de voorwerpen, ter verloting aangeboden, soms dingen van waarde zijn, ja wel pendules, fraaje servisen, zelfs gemaakt zilverwerk; verder voorwerpen*

*van galanterie, enz. hetwelk, gevoegd bij andere vermakelijkheden, harddraverijen, enz. vooral deze fraaije omstreken, een groot aantal menschen, uit ’s Gravenhage, Delft, Rotterdam en Leyden herwaarts lokt ende een menigte geld onder de inwoners brengt.*⁴⁶⁴

Er zal waarschijnlijk niet spectaculair veel veranderd zijn in de loop der tijd, maar toch nemen we niet slechts genoeg met een beschrijving uit de negentiende eeuw. Welke informatie geven ons de zeventiende-eeuwse bronnen? We weten dat de kermis plaatsvond in de tweede of derde week van oktober en drie tot wel vijf dagen kon duren. Het kermisterrein lag rond de kerk. De kerkrekeningen vermelden immers de gehele zeventiende eeuw opbrengsten uit het verhuren van de kramen rond het kerkhof.⁴⁶⁵ We weten dat de baljuw van Rijnland personeel stuurde ‘omme de ingesetenen haere knollen ende andere vruchten te bewaeren ende andere insolentien [ordeverstoringen] te helpen weeren ende beletten.’⁴⁶⁶ Dat die steun geen overbodige luxe was, blijkt uit een akte uit het justitieel archief van de baljuw, waarin vermeld staat dat Jan Jeroensz uit Veur een boete van dertig pond krijgt, omdat hij tijdens de Voorburgse kermis in de herberg van Pieter Arentsz Duijvesteijn zonder enige aanwijsbare reden zijn mes getrokken heeft, Cees Beresteijn, ‘aende Tolbrugge woonachtich’, in zijn hand heeft gestoken en ook waard Pieter Duijvesteijn aan het hoofd heeft verwond.⁴⁶⁷ We weten ook dat er gehandeld werd in tweedehands kleding, gegokt werd en toneelstukken werden opgevoerd. In 1664, als de pest huishoudt in Voorburg, werd het op de kermis verboden kleding te verkopen, omdat er kleren van pestlijders tussen konden zitten en het gevaar op besmetting daardoor toenam. Men besloot uiteindelijk de hele kermis te verbieden, omdat er ryfeltafels [goktafels] en andere spelletjes naast kramen zouden staan. Ook mochten rederijkers geen toneelstukken opvoeren, omdat al deze activiteiten zouden leiden tot een grote opeenhoping van mensen, waardoor de besmetting met groot gemak de bevolking kon aantasten.⁴⁶⁸ Door deze zaken expliciet

te verbieden in de ‘pesttijd’ mogen we aannemen dat ze in andere tijden gebruikelijk waren. Natuurlijk werd er gedanst, veel gedanst. In 1602 krijgen Arijs Willemsz van Stompwijck en Marytgen Pietersdr, bijgenaamd ‘Buycken’ een boete van vijftig pond, omdat zij tezamen met wat anderen vijf dagen lang muziek hebben gemaakt waarop de Voorburgers konden dansen.⁴⁶⁹ De gereformeerde kerk heeft vele malen getracht de kermissen verboden te krijgen, maar de overheid zag wel wat in een dergelijke gelegenheid om stoom af te blazen: dat hield de bevolking af van slechte ideeën.

Vastenavond

Vastenavond of carnaval zoals het tegenwoordig bekend staat, is van heidense oorsprong. De katholieke kerk verzette zich aanvankelijk tegen dit lentefeest, maar zonder resultaat. Men zag in dat protesteren geen nut had en veranderde van koers. De festiviteiten werden voorzien van een religieus sausje en opgenomen in de kerkelijke kalender. Aswoensdag werd vanaf toen beschouwd als het begin van de vastenperiode van veertig dagen. Toch is de katholieke kerk nooit onverdeeld positief geweest over een feest dat zich vaak kenmerkte door allerlei excessen en door de omkering van de gebruikelijke verhoudingen. De kritiek vanuit de kerk op de vastenavondvieringen laaide in de zestiende eeuw fel op, mede onder invloed van het opkomend protestantisme, dat met het concept van boete doen en vasten om de kansen op een gelukkig leven na de dood te vergroten, niet uit de voeten kon. Bovendien erkende de gereformeerde kerk alleen de drie grote kerkelijke feesten: Kerstmis, Pasen en Pinksteren. De vastenavondviering was dan ook in de ogen van de gereformeerden uiting van een katholieke en dus verderfelijke gezindheid en moest bestreden worden. Ook de burgerlijke overheid zag zich nogal eens genoodzaakt op te treden tegen al te grote wantoestanden tijdens de festiviteiten. De verkleedpartijen en het dragen van maskers gaven veel mensen met verkeerde bedoelingen de kans om ongestraft met crimineel gedrag weg te komen.

De burgerlijke overheid had dus vaak een sympathiek oor voor de klachten vanuit de gereformeerde kerk, maar zag ook wel het nut in van een uitlaatklep voor de bevolking. In deze spagaat moest diplomatiek gemanoevreerd worden. Op 17 februari 1605 richt het Hof van Holland zich tot de baljuw van Rijnland over deze problematiek. Men dringt er bij de baljuw op aan om in zijn jurisdictie (en Voorburg wordt daarbij nog eens apart genoemd) de vastenavondfeestelijkheden te verbieden, omdat uit die feesten ‘veele quade feijten, dootslach ende anderen die den toorn Godes tegen de landen verwecken’ voortkomen.⁴⁷⁰ Het heeft kennelijk niet al te veel geholpen, want twee jaar later dienen de predikant en ouderlingen van Voorburg wederom een rekest in om een verbod uit te vaardigen. De feesten geven onrust en ergernis aan de vrome mensen in Voorburg. In dit verzoekschrift wordt een aardige opsomming gegeven van de activiteiten die de ergernis veroorzaken, zoals het gans-, konijn- en palingtrekken⁴⁷¹ Deze ‘gruwelijkheden’ hebben zich volgens de kerk jarenlang niet in Voorburg voorgedaan, maar ze zijn weer begonnen. Het Hof wordt met klem verzocht om een verbod, omdat de ouders hun kinderen niet genoeg onder controle hebben om deze uitspattingen te voorkomen. In een contra-rekest verzoeken ‘de tsamenlicke jonge gesellen wonende tot Voorburch’ aan prins Maurits om het verbod van de baljuw van Rijnland nietig te verklaren en de prins geeft ze hun zin. Ze mogen ‘binnen den voorseide dorpe de gansse trecken tot hare recreatie mits datse tselve sullen doen mit alsulcken discretie, dat daer over gene claechten en comen.’⁴⁷² Prins Maurits vindt dus uiteindelijk goed dat de Voorburgse jeugd o.a. ‘gans, conijn ende palinck trecken’. Dieren dienden, naast hun praktisch nut, ook tot vermaak en dat resulteerde in wrede spelletjes. Speciaal in de tijd dat er ergens een kermis neerstreek of als vastenavond naderde, was het zaak op je hond te letten en de kat binnenshuis te houden. Katknuppelen was immers een favoriet spel en de benodigde katten werden zomaar ergens vandaan geplukt. De

spelregels waren simpel: tussen twee stevige palen wordt een touw gespannen en in het midden hangt een degelijke bierton. In de ton is een kat gestopt. De deelnemers trekken nummertjes en stellen zich zo’n twintig passen van de ton op. Nummer één mag beginnen en smijt uit alle macht een knuppel tegen de ton. De lol is dat de opgesloten kat van pure angst oorverdovend gaat krijsen. Eén voor één werpen de spelers de knuppel tegen de ton. Als die uiteindelijk barst, bereikt het spel zijn hoogtepunt. Zal de kat nog leven of is hij door de laatste knuppelslag geraakt? En stel dat hij nog leeft, weet hij dan razend en blazend weg te komen? Maar vooral: wie weet hem met de laatste gooi te doden? Want hij is de onbetwiste winnaar. Het knuppelen ging overigens ook prima met een gans. Gans- of palingtrekken was eveneens geliefd. Men hing de beesten met de kop naar beneden op. Het doel van het spel was namelijk om met een bootje of gezeten of staand op een paard of wagen zoveel mogelijk vaart te maken en in het voorbijgaan de kop van de gans of paling te grijpen. Om het de spelers moeilijker te maken, werden de beesten soms met vet ingesmeerd. Dit trekken of knuppelen werd in het hele land gespeeld en niet alleen door plattelandsvolk.

We mogen ervan uitgaan, dat de protesten van de kerk en de verbodsbepalingen van de baljuw van Rijnland net als bij de kermisdagen weinig hebben uitgericht. Lenaert Outgaertsz krijgt een boete van tweemaal tien pond, omdat hij op vastenavond 1611 een dansspel heeft gehouden ‘zonder behoorlick consent’.⁴⁷³ Herbergier Cornelis Adriaensz Moot blijkt zich weinig van een verbod te hebben aangetrokken en heeft in 1614 twee dagen achter elkaar een vastenavondspel gehouden ‘ende de gans ende anders heeft laten rijden, contrarie de keure.’ De hoge boete van veertig pond neemt hij kennelijk op de koop toe net zoals zijn broer Adriaen in 1622, die ook een dansspel mogelijk heeft gemaakt.⁴⁷⁴

8.10 Philips Wouwerman, Dorpsfeest met haringtrekken (circa 1652-1653). Particuliere verzameling

8.11 Jan van de Velde naar Pieter de Molijn, Vastenavond, circa 1603-1641. Rijksmuseum, Amsterdam

Dansen

Bij kermissen, vastenavond en andere gelegenheden, maar ook op zondagen werd, zoals gezegd, veel gedanst en dat werd alleen toegestaan indien degene in of voor wiens huis gedanst werd daar toestemming voor had gekregen van de baljuw van Rijnland. Gezien het aantal boetes dat we in de justitiële papieren van het baljuwschap zijn tegengekomen, werd er zeer spaarzaam toestemming verleend. De baljuw en zijn substituut zullen het wel een prettige financiële melkkoe hebben gevonden, daar zij immers een deel van de boetegelden in hun eigen zak mochten stoppen. Opmerkelijk in de keuren is de expliciete vermelding dat gehuwde mannen in het geheel niet aan dansspelen mochten deelnemen. De Zeeuwse dichter Philibert van Borsselen beschrijft in *Den Binckhorst* (1613) zo’n danspartijtje in Voorburg. *Den Binckhorst* is een hofdicht, een werk waarin het leven van rijke plattelandsbewoners op een kasteel of buitenplaats (hof) wordt verheerlijkt. Het gedicht is opgedragen aan de bewoner, Jacob Snouckaert. Van Borsselen schrijft (in hertaling): ‘Op zondag ga je met een goede vriend naar Voorburg. Overal in het dorp zien jullie groepjes boerenmeiden die bij elkaar komen voor een dansje. Ze zijn wat onbehouden van gedrag, maar toch liefvallig, grof van leden, maar toch soepel. Ze maken een amusant rondedansje, van voor naar achter met kleine sprongetjes, in de maat, zonder pauze en zingen om de beurt een leuk boerenliedje. Hun vrijers gedragen zich ingetogen, maar soms ook vrolijk. Iedere jongeman wil zijn geliefde behagen met zwierige sprongen.’ Van Borsselen gaat verder met de dorpsse liefde, die recht uit het hart komt, te vergelijken met de berekenendheid van de stadse liefde, waar alles draait om geld.

Een curieuze variant op het dansspelen zijn de ‘balletten’. Het organiseren hiervan geschiedde met name in Frankrijk. In Nederland komen we hier zelden iets over te weten. In 1650 klaagt dominee Oosterwijck over ‘balletten’ die sinds kort in Voorburg worden georganiseerd. Er zijn zelfs leden van de gereformeerde gemeente

8.12 Dansen rond de meiboom. Uit Jacob Cats, *Alle de werken*, 1712

bij betrokken geraakt. Oosterwijck heeft vanaf de kansel de dansers bedreigd de deelname aan het avondmaal te ontfagen. Hij vraagt de classis Den Haag om hulp. Het kwaad kan kennelijk al snel de kop in gedrukt worden, want de actie blijkt korte tijd later succes te hebben gehad: de ‘godloosheden’ zijn geweerd.⁴⁷⁶

Slockzucht⁴⁷⁷

Het leven in de zeventiende eeuw bestond voornamelijk uit hard werken, maar als er gefeest werd, dan gebeurde dat met veel enthousiasme en veel drank, waardoor ongeregelde heden met regelmaat voorkwamen. Getuige de justitiële archieven kon men er in Voorburg over meepraten. Jacob Laurens, 24 jaar oud uit Voorburg, alias Jans Stijn, soldaat, wordt op 25 april 1602 ondervraagd door de Admiraliteit. Heeft hij alle ruiten ingegooit bij Leentje Gerlofs, Neeltgen Thonisdr en Aeltgen Louwers? Jacob heeft geen idee; hij zegt veel te dronken te zijn geweest. En is hij niet de sloot overgezwoomen om binnen te dringen in het huis van de zwangere Geertgen Adriaensdr om haar vervolgens met de platte hand te slaan? Wederom: ‘Geen idee; ik was dronken.’ Heeft hij niet het hele interieur van Maertgen en Aefgen Pietersdr kort en klein geslagen onder het uitroepen van teksten als ‘Ghy sacramentsche hoeren, de duyvel mach u int lijff vaeren’? Wederom kan Jacob zich niets meer herinneren. Ook niet, dat hij in herberg *De Hollantsche Tuijn* de gasten met een mes en een bijl achterna heeft gezeten en slechts door een flink aantal mannen overmeesterd kon worden. Jacob blijkt een recidivist te zijn; twee jaar eerder heeft hij zich ook al in dronkenschap als een beest gedragen en is hij veroordeeld, maar heeft weten te ontvluchten.⁴⁷⁸

In de zeventiende eeuw werd stevig gedronken. De nationale drank bij uitstek was bier. Werkelijk iedereen dronk het. Jong of oud, arm of rijk, een maaltijd zonder bier was ondenkbaar. Zelfs een begrafenis kon niet zonder. Met troostbier spoelde men het verlies van een dierbare weg. Kinderen kregen het gerstenat letterlijk met de paplepel ingegoten, al ging het uiteraard wel om dun bier met slechts 2% alcohol. De enorme bierconsumptie van ongeveer 250 tot 350 liter per hoofd van de bevolking was vier tot vijf keer groter dan tegenwoordig. We moeten daarbij wel bedenken dat bier, bij gebrek aan andere dranken en schoon drinkwater, in een dagelijkse behoefte voorzorg. Het oppervlaktewater was vervuild door textielververijen en leerlooierijen. Iedereen kieperde het afval in de gracht. Bier was een veilig alternatief. De wijnconsumptie lag veel lager, want wijn was relatief duur. Toch was het wijnverbruik per hoofd van de bevolking 2,5 maal zo hoog als nu, terwijl die consumptie voor rekening kwam van een kleine maatschappelijke bovenlaag.

In de toenmalige wetgeving was dronkenschap op zich niet strafbaar. Rechters vaardigden slechts dan straffen uit, als men in dronken toestand een misdaad beging. Daarom kunnen we stellen dat de wereldlijke overheid geen strijd leverde tegen overmatig drankgebruik zonder meer, maar uitsluitend tegen de criminele uitwassen die hiervan het gevolg waren. Het belangrijkste motief van de verordeningen tegen dronkenschap was het handhaven van orde en rust. De betrekkelijke terughoudendheid van de wereldlijke overheid in haar optreden tegen alcoholisme is eenvoudig verklaarbaar: handhaving van de tucht werd voor een belangrijk deel waargenomen door de kerk. In woord en daad, in de prediking en in de handhaving van de discipline bestreed de geestelijkheid deze duivelse zonde. Het werd vooral zwaar aangerekend als men dronken was op zondag, vooral wanneer dan ook nog het Avondmaal werd gevierd, op een bededag of in de kerk

zelf. In het algemeen hield de kerkenraad zich niet zozeer bezig met de zogenaamde ‘stille’ dronkenschap, maar vooral met uitingen van dronkenschap, waardoor de kerk als geheel in diskrediet werd gebracht. De wereldlijke overheid belastte zich slechts met bestraffen - en in zekere mate voorkomen - van criminaliteit ten gevolge van dronkenschap. De kerk daarentegen richtte haar optreden veeleer op het verschijnsel als zodanig, waarbij de nadruk weliswaar lag op dronkenschapsgevallen waarmee de goede naam van de kerk in het geding raakte. Zo wordt Janneken van Hees tijdelijk uitgesloten van het Avondmaal en zij is in 1691 niet de enige. Ook Claes van Bodegraven en zijn vrouw en Joris, de knecht van de heer Wiert worden door dezelfde maatregel getroffen.⁴⁷⁹

De kerk was ervan overtuigd dat een zich christelijk noemende regering haar de nodige dwangmiddelen kon en moest geven om aan de kerkelijke tuchtmaatregelen meer gezag en politiek effect te verlenen. Daartoe wendden de synoden zich altijd weer tot de overheden met het verzoek strenge plakكاتen en ordonnanties uit te vaardigen. In het algemeen waren de overheden hiertoe wel bereid, maar niet van harte, gezien de traagheid waarmee men tot de tenuitvoerlegging overging. Het resultaat van een en ander was dat iedereen in de Republiek vrij was om zijn leven zo in te richten als hij dat wenste, tenzij hij daarbij verviel tot wat algemeen als misdadig werd veroordeeld.

Eer en aanzien werden wel door openbare dronkenschap geschaad. Er zijn nogal wat akten te vinden in notariële archieven waarin verklaringen zijn opgenomen van getuigen van mensonterend gedrag als gevolg van verregaande dronkenschap. Zo is Christina Meyer, de vrouw van de chirurgijn Jacob Goddard, in 1671 het onderwerp van de nodige klachten. Zij heeft haar man het huis uit gejaagd onder het stukslaan van allerlei meubilair en glaswerk roepend dat hij haar niet aan haar vleselijke trekken laat komen en zij nodigt ter plekke een

omstander uit haar op dat punt van dienst te zijn. De goede man, Johan Immerzeel, is verbijsterd en spreekt haar bestraffend toe en verklaart later dat hij vanaf dat moment nog slechts met walging aan haar had kunnen denken. In dezelfde dronken bui ontbloot zij zich ‘soo onbeschaemelijck, dat knechts daer by sijnde van haer afweecken ende wech gingen.’ Dit soort taferelen hebben zich meermalen afgespeeld. Christina zou volgens een getuige zelfs Alida, haar dochter uit een vorig huwelijk, hebben voorgesteld als bijslaap te fungeren voor de heren Soutelande en De Mortaigne (zij zou daarmee minstens 100 gulden kunnen verdienen). De voogd van Alida voorkwam erger door de jongedame van de Geestbrug weg te halen en in zijn huis op te sluiten.⁴⁸⁰

Min of meer bekend vanwege allerlei juridische implicaties zijn de gebeurtenissen rond Albertus vander Hoogh en Michiel du Mortier, gebeurtenissen die fors ingekleurd zijn door de drank. Koopman Michiel du Mortier was tussen 1657 en 1660 door de Staten-Generaal aangesteld als consul in het Turkse Smyrna (Izmir). Terug in Holland koopt hij in 1663 de buitenplaats *Zijdevliet* ter hoogte van het huidige *Vreugd en Rust*.⁴⁸¹ Du Mortier is een vermogend man die diverse bezittingen verpacht of verhuurt en geld tegen rente uitleent. In 1670 voert Brigitta de Goijer, de vrouw van Albertus vander Hoogh, een proces tegen Michiel du Mortier.⁴⁸² Michiel en Albertus zijn overeengekomen dat degene die als eerste van de twee sterft, de ander het voor die tijd astronomische bedrag van tienduizend gulden zal nalaten. Albertus overlijdt eerst en zijn vrouw is dat bedrag dus aan Michiel verschuldigd, maar zij heeft daar begrijpelijkerwijs niet zoveel zin in. Zij probeert de geldigheid van de akte aan te vechten en de juridische haarkloverij richt zich op de vraag of een dergelijke weddinge toegestaan is. Als het een weddenschap was, was het strafbaar. De uitspraak op 1 oktober 1670 stelt Du Mortier in het gelijk en Brigitta dient het bedrag dus te betalen.

8.13 Jan Steen, *De wijn is een spotter*, circa 1668. Norton Simon Museum, Pasadena, USA

Een van Brigitta’s argumenten om onder de overeenkomst uit te komen, is dat een dergelijke overeenkomst slechts in dronkenschap moet zijn gesloten. Du Mortier laat getuigen opdraven die onder ede verklaren dat er volgens hen absoluut geen sprake was geweest van overmatig drankgebruik. Brigitta doet er van alles aan om de uiteindelijke betaling te vertragen tot op het frauduleuze af. Als er weer een proces dreigt, wordt een klein deel betaald en is het daarna weer een tijd stil. Wordt het vuur haar opnieuw aan de schenen gelegd, dan blijkt zij van advocaat te zijn veranderd en moet de nieuwe pleiter zich eerst verdiepen in de materie. Onroerend goed, waarop Du Mortier beslag heeft laten leggen, wordt ondershands verkocht; alles om uiteindelijke betaling maar te voorkomen of op z’n minst zo lang mogelijk te traineren in de hoop dat Du Mortier zal overlijden en de pogingen om de schuld te innen op een laag pitje komen te staan. Maar Du Mortier vertikt het om dood te gaan, dus gaat de strijd om betaling onverminderd door. De frustratie bij Brigitta is overigens wel begrijpelijk. Allereerst is hier natuurlijk sprake van een vreemde overeenkomst, die inderdaad sterk de indruk wekt in dronkenschap te zijn gesloten, maar Brigitta’s woede wordt nog begrijpelijker als we weten hoe Albertus aan zijn einde is gekomen.

Op 3 juli 1669 eet jonkheer Albertus vander Hoogh’s middags bij bekenden, die later getuigen dat er tijdens de maaltijd slechts twee glaasjes wijn zijn gedronken. Na het middageten moet hij eigenlijk

voor zaken naar Rijswijk, maar Vander Hoogh gaat liever naar zijn vriend Du Mortier in Voorburg. Daar converseren Vander Hoogh, Du Mortier en Johan Immerseel, die we hierboven ook al tegenkwamen, wat met elkaar onder het eten van aardbeien en het drinken van twee kleine flesjes witte en rode wijn, althans volgens de verklaringen van de dienstboden van Du Mortier. Wellicht zijn het in werkelijk wat meer glaasjes geweest of Vander Hoogh moet na zijn bezoek aan Du Mortier nog elders hebben zitten drinken, want rond zeven uur’s avonds treft zadelmaker Willem van Swieten hem zwalkend op straat aan. Willem had nog tegen zijn burens gezegd dat het onverantwoord was zo’n dronkenlap zonder begeleiding over straat te laten gaan. Deze welgeklede dronken lor met een degen aan zijn zijde was in gezelschap van een fraaie, zwarte hond. Een voorbijgangster zei tegen haar kind: ‘Kijk eens wat een mooie hond.’ Vander Hoogh liep daarop, onheilspellend kijkend, naar haar toe en zei: ‘Wat seght ghij daer, dat ick een droncken hondt ben?’ De vrouw deinst achteruit, bang als ze is dat de man zijn degen zal trekken, en fluistert wat excuses, waarop hij ‘al morrende ende kijvende wegh gingen nae eenige passen gegaen hebbende nog ommekeeck ende met sijn vinger haer scheen te dreijgen.’ Het zouden de laatste woorden van Vander Hoogh zijn. Enkele minuten later hoorde men geschreeuw en bleek dat Vander Hoogh in de Broeksloot was gevallen en vervolgens verdronk.⁴⁸³

Het voorval roept natuurlijk om verdachtmakingen: Du Mortier zou bij de dood van Vander Hoogh een groot geldbedrag krijgen en de laatste verdrinkt na een bezoek aan de eerste. Zowel Brigitta de Goijer als Du Mortier laten Voorburgers getuigenverklaringen afleggen bij diverse notarissen om hun versie van het verhaal meer geloofwaardigheid te geven. Uiteindelijk blijft het bij de uitspraak van de Hoge Raad. Mevrouw de weduwe De Goijer moet betalen.

Tot slot

Het gaat bij geschiedschrijving vaak over mensen die aan de uiteinden van het sociaal-economisch spectrum staat: de armen en de machtige rijken. De meerderheid die tussen deze uitersten in staat, komt niet zo helder in beeld. Gelukkig geven besluiten van schout en schepenen, kerkenraadsnotulen, protocollen van weesmeesters en notarissen, rechterlijke archieven, verpondingskohieren, registers van het haardstedengeld en transportregisters ons een beeld waar het gros van de Voorburgers in de zeventiende eeuw mee te maken kreeg. Hebben we zicht gekregen op de zeventiende eeuwse Voorburger en de veranderingen die in de loop van de eeuw hebben plaatsgevonden? Dat is een lastige vraag om te beantwoorden. De nagelaten geschriften zijn doorgaans afkomstig van overheidsinstellingen. Het ambachtsbestuur vereiste nu eenmaal een meer formele verslaglegging. Herinneringen, brieven, dagboeknotities of kattenbelletjes, die ons een meer spontane blik gunnen in het persoonlijk leven van de modale Voorburger, zijn nauwelijks of niet voorhanden. Het meest ‘spontane’ materiaal hebben we gevonden in notariële akten, waarin opgetekend is wat getuigen bij conflicten allemaal hebben kunnen horen of zien. Zo komen we de woordkeus te weten van degene die beledigende teksten over de schutting slingert of de manier waarop hij uitdaagt tot het gevecht. In testamenten waarin de testateurs hun nabestaanden liefdevol hun bezittingen nalaten, kunnen we soms iets van hun ‘hart en ziel’ lezen en in de krabbel van de belastingophaler iets over de armoede waardoor belastinggeld niet geïnd kan worden. Maar het zijn zeldzame inkijkjes gebleven.

Hoewel we ons concentreerden op de gewone man en vrouw, ontkwamen we er niet aan ons ook, zij het in beperkte mate, met arm en rijk bezig te houden, al is het maar omdat het leven van alledag ook gekleurd werd door de zorg voor de minderbedeelden en door de kansen die de rijken, vooral in de buitenhuizen, aan de dorpelingen boden. De ontwikkeling van die buitenhuizen in de tweede helft van de zeventiende eeuw was ‘booming business’. In diverse publicaties, ook van de HVV, is wel met wisselende intensiteit aandacht besteed aan de meeste buitenhuizen en hofsteden, maar het vergt een bijzondere inspanning hun samenhangende geschiedenis en invloed op het dagelijks leven van Voorburg in beeld te brengen. Dat was niet de focus van dit boek; wellicht een opdracht voor later.

Met de nodige voorzichtigheid hebben we geprobeerd op een aantal terreinen een beeld te schetsen. Voorburg toont ons in het begin van de eeuw een dorp waarin de nodige armoe voorkomt, getuige de vele schamele woningen die door taxateurs werden aangetroffen. Hoewel de belastingopbrengst per hoofd van de bevolking in de loop van de eeuw nauwelijks steeg en aan het eind van de eeuw zelfs licht daalde conform het landelijk beeld, lijkt het aanzien van het dorp er toch op vooruit te zijn gegaan, wat mede blijkt uit de lovende woorden die door reizigers aan Voorburg worden besteed. Een zekere mate van politieke stabiliteit lijkt ook geheerst te hebben. Delft blijft na aankoop in 1621 de verdere eeuw ambachtsheer en de wisselingen van de ambten van schout en ambachtssecretaris waren zeer beperkt. Een zekere mate van nepotisme deed zich daarbij voor. Vaders gunden hun zonen de blijkbaar lucratieve posten. Zo fungeerden de heren Van Vliet en de heren Ophoven elk een halve eeuw als schout, de laatsten overigens niet eens als Voorburgers maar als Delvenaren, en de heren Van Leeuwen zelfs de hele eeuw als secretaris en notaris, alsof men er recht op had. Ook andere families bleven een eeuw lang domicilie houden in Voorburg, zoals de timmerlieden Van Offwegen, de metselaars Rotteveel, de bakkers en marktschippers (Van) Cocxhoorn en de schoenmakers Van Bodegraven. Niet zelden leidde dat tot functies als schepen, weesmeester en poldermeester. Ook hier zien we dat sommigen jarenlang op het pluche bleven. Zij waren niet per se de rijken van het dorp, maar kwamen door hun jarenlange aanwezigheid bijna als vanzelf boven drijven. Zij zullen wellicht niet geheel verstoken zijn geweest van bestuurlijke kwaliteiten aangezien we maar weinig bewijs van apert ‘mismanagement’ hebben gevonden.

De kost werd in het begin van de eeuw vooral verdiend met schipperij, landbouw en veeteelt, en toelevering aan de lakenindustrie via onder andere weven en spinnen. Het beeld aan het eind van de eeuw is meer divers. De grote bijdrage van de schippers in het geheel is drastisch verminderd en er worden veel meer beroepen vermeld. Aan het eind van de eeuw kent Voorburg een grotere diversiteit in meer gespecialiseerde beroepen, zoals vergulder, tabakverkoper, inktleverancier, hoedenmaker of fruitverkoopster, die eerder niet voorkwamen en de economische veranderingen kunnen demonstreren. Dat het daarbij om enkelingen gaat, ligt voor de hand. Opvallend is wel een behoorlijk aantal tuinlieden, die ongetwijfeld

ingezet zijn om de singels en lanen, tuinen en boomgaarden van de buitenhuizen te onderhouden. Ook blijkt Voorburg aan het einde van de eeuw onderdak te bieden aan een opvallend aantal (ex-)militairen, onder wie buitenlanders. Al met al lijkt het straatbeeld in het centrum wat voornamer te zijn geworden. Dat er meer te verteren was, blijkt onder meer uit het grotere aantal herbergiers in 1680 bij een bevolkingsomvang die in een eeuw tijd niet spectaculair gestegen is.

In welke mate het gereformeerde geloof en het kerkelijk leven een stempel hebben gedrukt op het dagelijks leven en de kansen van bewoners om vooruit te komen, is niet direct duidelijk geworden. Wel zal bij de benoeming van gezagsdragers, waarvoor Delft toestemming moest geven, aandacht zijn besteed aan de religieuze gezindte. Zo komen op één na alle schepenen in 1666 voor op de bewaard gebleven lidmaatslijst van de gereformeerde gemeente. Hetzelfde geldt voor de schoolmeesters. Lang niet alle Voorburgers waren gereformeerd. Bij een geschat aantal van 725 volwassenen in 1666, is ongeveer 30% lidmaat. Het is niet erg aannemelijk dat 70% kansloos was voor overheidsfuncties. Wel was er af en toe wrijving tussen gereformeerden en al dan niet openlijk belijdende katholieken, maar de overheid was doorgaans weinig bereid daar veel tijd en moeite in te steken. De kerk probeerde frivoliteiten te verhinderen door de magistraat op te roepen feestgedruis in te dammen. In algemene zin is wel bekend dat de overheid niet stond te springen om de kleine pleziertjes die het leven van de burger konden veraangename te onderdrukken. Dat zou maar tot onrust leiden en daar was geen behoefte aan. Doorgaans deed men halfslachtige pogingen enig vermaan over de inwoners uit te storten, maar we hebben niet de indruk dat dat veel zoden aan de dijk zette.

Voorburg was gezegend met een rijk schoolleven. Voor een relatief klein dorp als Voorburg was het hebben van een Duytsche (Nederlandse), Latijnse en Franse school bepaald een luxe. Hoeveel Voorburgse kinderen aan het onderwijs deelnamen kunnen we niet vaststellen, maar het is wel opmerkelijk dat in tal van testamenten opgeschreven wordt dat de weduwnaar of weduwe verplicht wordt de kinderen niet alleen goed op te voeden en een vak te leren, maar dat ze ook naar school moeten om te leren lezen en schrijven. De Duytsche school was de gebruikelijke dorpsschool, maar de Latijnse en Franse school waren meer bijzonder. Leerlingen van deze scholen

kwamen voor het merendeel van buiten Voorburg en blijkbaar stonden de scholen goed aangeschreven.

De andere aandachtsgebieden in dit boek, zoals gezondheid, huwelijk, sociale voorzieningen en dergelijke, geven een beeld, dat vrijwel naadloos aansluit bij wat landelijk over deze onderwerpen bekend is. Voorburg is in de zeventiende eeuw in zeer veel opzichten geen ‘uitzonderlijk bijzonder’ dorp geweest, maar het moet er wel zeer prettig toeven zijn geweest. Wat dat betreft is er in vergelijking met vroeger niet veel veranderd. De meeste inwoners zullen het beamen: Voorburg is ‘een dorp dat geen gelijk en kent’.

Bibliografie

Anoniem. Haegsche Juffer Roof (1664). Uitgegeven in Leiden.

Marieke A.W.L.M. *Abels* (2000). Klopjes verbeeld. Drie zeventiende-eeuwse kloppenportretten uit Gouda. Tidinge van die Goude, jaargang 28, p. 100.

Marieke A.W.L.M. *Abels* (2009/2010). Tussen sloer en heilige. Beeld en zelfbeeld van Haarlemse en Goudse kloppen in de zeventiende eeuw.

P.H.A.M. *Abels* en A.Ph.F. Wouters (1994). Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621. Delft: Eburon.

Norbertus *Aerts* (1667). Acta Missionis Hollandicae II-IIX, 24-3-1667: Over de opvolgingen van de onzen. Kadoc [Katholiek Documentatiecentrum] Leuven.

William *Aglionby* (1669). The present state of the United Provinces of the Low-Countries as to the government, laws, forces, riches, manners, customs, revenue, and territory of the Dutch. Londen: John Starkey.

Lieuwe van *Aitzema* (1670). Saken van staet en oorlogh, 5e deel. Den Haag: Johan Veely, Johan Tongerloo en Jasper Doll.

W.R.C. *Alkemade* (1991). Een straatnaam voor Goossen de Bye? In: Kroniek. Orgaan van de Historische Vereniging Rijswijk 1991, nr. 1.

W.R.C. *Alkemade* (1996). Dokteren in Rijswijk. Rijswijks Jaarboek 1996.

Amanter e.a. (1663). Clioos cytter. Slaande aardighe gezangen, nieuwe wyzen, geestige steekdichjes, en brandende minnekusjes. t'Amsterdam: gedrukt voor den liefhebbers.

Jacob *Andriessen* (1832). Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage, of schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betrekkelijk deze residentie. Eene bijdrage tot de nationale lektuur. 's-Gravenhage: A. Kloots.

Piet *Bakker* (2011). Crisis? Welke crisis? Kanttekeningen bij het economisch verval van de schilderkunst in Leiden na 1660. De Zeventiende Eeuw, jaargang 27, pp. 232-269.

David *Beck* (1624/1993). Spiegel van mijn leven. Haags dagboek 1624. Hilversum: Verloren, p.169.

Joop de *Beer* (1994). De Delftse ambachtsheren van Voorburg. Historisch Voorburg, jaargang 1, nr. 1, pp. 8-15.

Paul *Begheyn* (2008a). The pastoral journeys of the Dutch jesuit Roeland de Pottere (1584-1675) in Delft and environs. An eyewitness about the years 1621-1662. LIAS, jaargang 35, 1-2, pp.187-208.

Paul *Begheyn* (2008b). Johannes Vermeer en de jezuiten te Delft. Oud Holland, jaargang 121, 40-55.

Élie *Bénoist* (1693–1695). Histoire de l'édit de Nantes. Delft: A. Beman.

Élie *Bénoist* (z.j.). Suite de l'histoire de l'édit de Nantes. Bibliothèque de Genève, MS Court 50, fol. 33.

Pieter Teding van *Berkhout*. Journal de mes occupations, 29 may 1689. KB, Handschriften-verzameling sign. Hs 129 D 16.

David *Bierens* de Haan (1893). Christiaan Huygens, Oeuvres complètes. Tome V. Correspondance 1664-1665. Den Haag: Martinus Nijhoff.

Petrus Th.F.M. *Boekholt* en Engelina Petronella de Booy (1987). Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd. Assen/Maastricht.

Marion *Boers* (2012). De Noord-Nederlandse kunsthandel in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Hilversum: Verloren.

Fabian van *Boheemen* en Ruud Bosscher (2017). Troublente tijden. Historisch Voorburg, jaargang 23, nr. 1/2.

Fabian van *Boheemen* en Ruud Bosscher (in voorbereiding). Daniel Harmensz Tijdeman, schilder van huis uit. Querulant van nature.

Cees de *Bondt* (1993). Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...? Tennis in Nederland 1500-1800. Hilversum: Verloren.

Jan G.J. van *Booma* (1991). Dit is 't memoriboec van Voirburch. Hilversum: Verloren.

Engelina P. de *Booy* (1980). Het onderwijs in Delft van 1572 tot het midden van de 17de eeuw. In De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667. Delft: Museum Het Prinsenhof.

Engelina P. de *Booy* (1982). Het onderwijs in Delft. In: De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813.

Helena A. van der *Borg* (1992). Vroedvrouwen. Beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwchap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden 1650-1865. Wageningen: Wageningen Academic Press.

Philibert van *Borsselen* (1613). Den Binckhorst, ofte het lof des gelucksaligen ende gherustmoedighen land-levens etc. Amstelredam.

Petrus M. *Bots* (1881). De parochie Voorburg. Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem, jaargang 9, pp.296-309.

Johannes G.C.A. *Briels* (1972). Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630. Archief Geschiedenis van de Katholieke kerk Nederland, jaargang 14, pp. 89-169, pp. 277-298 en jaargang 15, pp. 103-149 en pp. 263-297.

Hans Michiel *Brokken* (eindred.) (2000). Heren van stand: Van Wassenauer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks.

Edwin *Buijsen* (red.) (1998). Haagse schilders in de Gouden Eeuw; het Hoogsteder Lexicon van alle schilders werkzaam in Den Haag 1600-1700. Zwolle: Waanders.

A.J. *Busch* en H.C. Landheer (1983). Latijnse school en gymnasium. Klassiek onderwijs in Gorinchem vanaf 1600. Gorinchem: Stichting Merewade.

Jacob *Cats* (1712). Alle de werken, so Oude als Nieuwe, van den Heere Jacob Cats (...). 's-Gravenhage.

Carolyn *Chappell Lougee* (1999). The pains I took to save my/his family: Escape accounts by a Huguenot mother and daughter after the revocation of the Edict of Nantes. French Historical Studies, jaargang 22, 1-64.

Carolyn *Chappell Lougee* (2017). Facing the revocation. Huguenot families, faith, and the king's will. New York: Oxford University Press.

F.H.Chr.M. *Daams* (1986). Onderwijs in een plattelandsgemeente. Leidschendam tijdens het Ancien Regime en de Bataafse en Franse tijd. Leiden: eigen beheer.

Arie Th. van *Deursen* (1991a). De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702. Amsterdam: Bert Bakker.

Arie Th. van *Deursen* (1991b). Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw. Amsterdam: Bert Bakker.

Arie Th. van *Deursen* (1994). Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw. Amsterdam: Bert Bakker.

Arie Th. van *Deursen* (1996a). Bavianen en slijkgeuzen. Franeker: van Wijnen.

Arie Th. van *Deursen* (1996b). De oude dag in een Hollands dorp. In Harald Hendrix en Riet Schenkeveld - van der Dussen (red.), Oud en lelijk. Ouderdom in de cultuur van de Renaissance. Amsterdam: Amsterdam University Press.

J.G. van *Dillen* (1940). Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling. Economisch-Historisch Jaarboek, deel 21, 167-189.

Arie C. *Drogendijk* (1956). De verloskundige voorziening te Dordrecht in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde, jaargang 100, pp. 928-935.

A.N. *Duinisveld* (1939). Geschiedenis der parochie van Sint Laurentius te Stompwijk. Uitgeest.

Sonja M.H. *Dusarduijn* (2012). De fiscale geschiedenis van Nederland in vogelvluht. In A. C. Rijkers (red.), Inleiding belastingheffing ondernemingen en particulieren. Den Haag: Sdu Fiscale & Financiële Uitgevers, pp. 7-19.

Bernard I.C. *Dijkman* (2001). Inventaris van de R.K. Statie en Parochie van de H. Martinus in Voorburg vanaf 1680. Voorburg: St. Martinusparochie.

Marie-Christine *Engels* (2004). Haagse gasthuizen door de eeuwen heen. Het sacramentsgasthuis en het oudemannenhuis nader bekeken. Den Haag: De Nieuwe Haagsche.

Petrus H. *Engels* (1862). De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der republiek tot op heden. Utrecht: Kemink en Zoon.

R.D. *Evenhuis* (1965). Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw, vol. 1. Amsterdam.

Pieter van *Foreest* (1591). Observationum et curationum medicinalium (...). Ac peste: liber sextus. Leiden: Lugduni Batavorum.

Robert J. *Fruin* (1876). Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIIII. Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden: E.J. Brill. Te raadplegen via https://socialhistory.org/nl/nationalaccounts/enquete-en-informacie.

Robert J. *Fruin* (1866). Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyт van de steden ende

dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernaе te reguleren de nyeuwe schiltaele. Gedaen in den jaere MDXIV. Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden: A.W. Sijthoff. Te raadplegen via https://socialhistory.org/nl/nationalaccounts/enquete-en-informacie.

Gabriel *Gorris* e.a. (1972). Dorp aan de Vliet. Voorburg: Boekhandel Wattez (3e druk).

Pieter *Groenendijk* (2008). Beknopt biografisch lexicon van Zuid- en Noord-Nederlandse schilders, graveurs, glazenschilders, tapijtwevers ca 1350 tot ca 1720. Utrecht: Groenendijk.

Gerrit *Groenhuis* (1977). De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700. Groningen: Wolters Noordhoff.

Donald *Haks* (1985). Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Utrecht: HES.

Martin J. *Harms* (1993). Ik ben niet iemand, die wijkt voor de ouderdom. Voorburg: St. Martinusparochie.

Martin J. *Harms*, G. Th. Langerak, C. Milot en L. Bolt (red.) (1988 en verder). Kroniek van Voorburg. Twintig eeuwen werken en wonen langs de Vliet. Voorburg: Stichting 2000 jaar Voorburg.

Maarten *Hell* (2017). De Amsterdamse herberg 1450-1800. Nijmegen: Van Tilt.

Manon van der *Heijden* (2014). Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800. Amsterdam: Prometheus Bert Bakker.

Hugo F. van *Heussen* (1715-1716). Batavia sacra, of kerkelyke historie en oudheden van Batavia. Uitgegeven te Antwerpen.

Jan van *Hoogstraten* (1710). Spiegel der vermaardste courtisanen, in haren optoy, en toestel naar yders tyd. Gouda: Lucas Kloppenburg.

Hendrik L. *Houtzager* (1979). Medicijns, vroedwijfs en chirurgijns. Schets van de gezondheid in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16de en 17de eeuw. Amsterdam: Rodopi.

Constantijn *Huygens* (1653). Vitaulium Hofwijck. Den Haag: Adrian Vlac.

Constantijn *Huygens* (1659). Ghebruik en ongebruik van 't orgel in de kerken der Vereenighde Nederlanden. Amsterdam: A.G. vanden Heuvel.

Constantijn *Huygens* (1996). Korenbloemen (Ton van Strien, red.). Amsterdam: Querido.

Johannes *Immerzeel* (1842-1843). De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd. Amsterdam: J.C. van Kesteren.

Anne *Jacobs* (1998). Het Voorburghs Snoep-Reysje. Een 17e-eeuws kluchtspel over Voorburg. Historisch Voorburg, jaargang 4, nummer 1, 4-15.

Anne *Jacobs* (2000). De dorpsjeugd en de dode. Ongeregeldheden in 17e-eeuws Voorburg. Historisch Voorburg, jaargang 6, nummer 1, 4-15.

Elisabeth E. *Keesing* (1983). Constantijn en Christiaan. Verhaal van een vriendschap. Amsterdam: Querido.

P.C. *Kettenis* (1989). Van politeia tot politie. In Kroniek van Voorburg, twintig eeuwen werken en wonen langs de Vliet. Voorburg: Stichting 2000 jaar Voorburg.

I. *Kiel-Hartog* (1987), Petrus Hondius. Dokumentaal, jaargang 16, pp. 129-130.

Peter W. *Klein* (1967). De heffing van de 100e en 200e penning van het vermogen te Gouda, 1599-1722. Economisch Historisch Jaarboek, 31, 41-62.

Lizette de *Koning* en Kees van der Leer (2009). Canon van Leidschendam-Voorburg. Historisch Voorburg, jaargang 15, nr.1.

D. *Kranen* (2007). Advertenties van alternatieve genezers in de Oprechte Haerlemsche Courant (1656-1732). Ede: Eigen beheer.

Anja *Kroon* (2012). Levina de Clercq en haar Bennebroekse buitenplaats. Heerlijkheden. Tijdschrift over de geschiedenis van Heemstede en Bennebroek, jaargang 39, nr. 152, 8-14.

Erika *Kuijpers* (1997). Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam. Tijdschrijft voor Sociale Geschiedenis, jaargang 23, 490-552.

Kees van der *Leer* (2004). Huizen tussen Hofwijck en Middenburg. Hofwijckstraat: heden en verleden van een straat apart. Historisch Voorburg, jaargang 10, nr. 2,

Kees van der *Leer* (2008). Een deftige laan van boerenafkomst. 100 jaar Laan van Oostenburg. Historisch Voorburg, jaargang 14, nr. 2,

Kees van der *Leer* (2016). Damzigt, een Voorburgse buitenplaats met een middeleeuws verleden. Damsigt, een wijk apart. Historisch Voorburg, jaargang 22, nr. 1-2, 7-39.

Kees van der *Leer*, Wiard *Beek*, Constance *Scholten* e.a. (2018). De Vliet langs Leidschendam en Voorburg. Historisch Voorburg, jaargang 24, nr. 1-2-3.

Ad *Leerintveld* (1994). Het huwelijk van Constantijn Huygens jr. Nieuw Letterkundig Magazijn, jaargang 12, 35-38.

Jacob van *Lennepe* en J. ter Gouw (1868). De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd (2 delen). Amsterdam: Gebr. Kraay.

Simon van *Leeuwen* (1743). Bellum juridicum ofte den oorlogh der advocaten. Utrecht: Jacob van Poolsum.

David van der *Linden* (2006). Experiencing exile. Huguenot refugees in the Dutch republic, 1680-1700. Proefschrift Universiteit Utrecht.

Jan *Lucassen* (2002). Holland, een open gewest. In Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), Geschiedenis van Holland, deel II 1572 tot 1795, pp. 181-215. Hilversum: Verloren.

Jan *Luiten* van Zanden en Tine de Moor (2008). Mensen en economie in de Gouden Eeuw. Leidschrift, jrg. 23, nr. 2, 15-26.

Aries van *Meeteren* (2006). Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw. Hilversum: Verloren.

Bernardus A. *Mensink* (1958). Jan Baptist Stalpart van der Wiele. Advocaat, priester en zielzorger 1579-1630. Bussum: Paul Brand.

Bernardus *Mourik* (1753). De ervarene en verstandige Hollandsche huyshoudster. Amsterdam: Bernardus Mourik.

Henk F.K. van *Nierop* (1980). 'Het Quaede Regiment'. De Hollandse edelen als ambachtsheren, 1490-1650. Tijdschrift voor Geschiedenis, 93, 433-444.

Arjan *Nobel* (2017). Heerlijkheden in Holland. Een historiografische en historische verkenning. In Frans W. Lantink en Jaap Temminck (red.), Heerlijkheden in Holland. Hilversum: Verloren, pp. 15-52.

Leo *Noordegraaf* (1995). De arme. In: H.M. Belien, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret. Amsterdam: Bert Bakker.

Leo *Noordegraaf* en G. Valk (1988). De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen. Bergen: Octavo.

Lieve van *Ollefen* (1793). De Nederlandsche Stad- en Dorpsbeschrijver (deel 2. Delfland). Amsterdam: H.A. Banse.

Aernout van *Overbeke* (1671). Geestige en vermaekelijke reys-beschryving naer Oost-Indien gevaren voor Raet van Justitie, in den Jare 1668. [Amsterdam]: J. Joosten.

Aernout van *Overbeke* (1991). Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes. Uitgegeven door Rudolf Dekker en Herman Roodenburg. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde.

Gerrit Jan *Peltjes* (1993). Leiden 1674; een geautomatiseerde analyse van twee belastingkohieren. Leiden: Rijksuniversiteit. Bron: https://easy.dans.knaw.nl en http://www.janvanhout.nl.

Regnerus R. *Post* (1941). Romeinsche bronnen voor den kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolisch vicarissen 1592-1727, deel I en II (1651-1686). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 84. 's Gravenhage: Nijhoff.

Maarten *Prins* (2015). Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795). Virtus: Jaarboek voor Adelsgeschiedenis, 22, pp. 37-61.

Maarten *Prins* (2017). Handel in heerlijkheden. Virtus: Jaarboek voor Adelsgeschiedenis, 24, pp. 33-55.

Ronald *Prud'homme van Reine* (2013). Moordenaars van Jan de Witt. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Cornelis S.M. *Rademaker* (1996). The famous library of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649). Lias, jaargang 23, pp. 27-47.

Jacob de *Riemer* (1730). Beschryving van 's Gravenhage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheid, uitbreidingen, onheilen en luister. Delft: R. Boitet.

Jacob van *Rijnsdorp* (1731). Heruitgegeven door E.F. Kossman (1910). Das Niederländische Faustspiel des siebzehnten Jahrhunderts (De hellevaart van dr. Joan Faustus). Den Haag: Martinus Nijhoff.

Simon *Schama* (1988). Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw. Amsterdam: Contact.

J.R. *Schiltmeijer*, (z.j.) Nederland in de Gouden eeuw. Groot platenboek met 360 afbeeldingen naar oude prenten en gravures. Amsterdam, Minerva.

Ariadne *Schmidt* (2001). Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw. Amsterdam: Prometheus/Bakker.

Pieter ***Spierenburg*** (1995). Zwarte schapen. Losbollen en levensgenieters in achttiende eeuwse betehuizen. Hilversum: Verloren.

Dirck Adriaensz ***Valcoogh*** (1591). Een nut en profytelijk boecxken, ghenaemt den Regel der Duytsche schoolmeesters, die prochie-kercken bedienen. Amsterdam: L. Jacobsz.

Evelyne M.F. ***Verheggen*** (2005). Beelden voor hartstocht & passie. Zutphen: Walburg Pers.

J.M. ***Verhoeff*** (1983). De oude Nederlandse maten en gewichten. Tweede druk. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.

Johannes E. ***Verlaan*** en E.K. Grootes (1978). Suyp-stad of Dronckaerts leven / Dirck Pietersz Pers (1581-1659). Bewerking door de auteurs naar een bijvoegsel bij Dirck Pietersz Pers (1628), Bacchus Wonderwercken uitgegeven te Amsterdam. Bewerking uitgegeven te Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn.

A.W. de ***Vink*** (1903). De Voorburgsche buitenplaatsen. Die Haghe, pp. 261-505.

Ingrid van der ***Vlis*** (2001). Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw. Amsterdam: Prometheus/Bakker.

Adriaan C. de ***Vooy***s (1953). De bevolkingsspreiding op het Hollandse platteland in 1622 en 1795. Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, jaargang 70, pp. 316-330.

Willemien B. de ***Vries*** (1998). Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710). Hilversum: Verloren.

Frederik P. ***Wagenaar*** (1999). “Dat de regeringe niet en bestaet by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen”. De Sociëteit van ’s-Gravenhage (1587-1802). Hilversum: Verloren.

John J. ***Walsh*** jr. (1971). Jan and Julius Porcellis. Dutch marine painters. New York: Columbia University.

Thera ***Wijsenbeek-Olthuis*** (2005). Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 2. De Tijd van de Republiek. Zwolle: Waanders.

Kees ***Zandvliet*** (2010). De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Amsterdam: Rijksmuseum.

Geraadpleegde archieven

Archives de la Ministère des Affaires Etrangères, La Courneuve, Frankrijk

Gemeentearchief Delft (GAD)

Oud Archief Stadsbestuur Delft

Oud Rechterlijk archief Delft

Oud Notarieel Archief Delft

Archief Gilden etc.

Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de parochie van Onze Lieve Vrouw geboorte te Berkel en Rodenrijs

Haags Gemeentearchief (HGA)

Arch. Ambachtsgilden

Arch. Nicolaasgasthuis

Arch. Sacramentshuis

Arch. Nederlands Hervormde Gemeente Den Haag (AHG DH)

Arch. Nederlands Hervormde Gemeente Voorburg (AHG Voorburg)

Oud Archief Voorburg (OA Voorburg)

Oud Notarieel Archief Den Haag (ONA DH)

Oud Notarieel Archief Stompwijk (ONA Stompwijk)

Oud Rechterlijk Archief Stompwijk (ORA Stompwijk)

Oud Rechterlijk Archief Voorburg (ORA Voorburg)

Oud Rechterlijk Archief Veur (ORA Veur)

Archief Weeskamer Voorburg

Doop-, Trouw- en Begraafakten Voorburg (DTB)

Hoogheemraadschap van Delfland, Oud archief (HHD)

KADOC (Katholiek Documentatiecentrum) Leuven

P.J. Meertens-Instituut, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Nationaal Archief (NA)

Archief Hof van Holland (HvH)

Archief Baljuw en Vierschaar Rijnland

Archief Classis Den Haag

Archief Pots

Archief Geestelijke goederen kantoor Delft

Regionaal Archief Leiden, Oud Rechterlijk Archief

Stadsarchief Vlaardingen, Oud Rechterlijk Archief Maassluis

Streekarchief Midden-Holland, Gemeentearchief Gouda, Archief Schepensbank

Utrechts archief

Archief van de apostolische vicarissen

Archief Metropolitaan Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland

Noten

- ↑ Van Deursen (1991b). pag. 9
- ↑ Huygens (1653)
- ↑ Aglionby (1669)
- ↑ Amanter e.a. (1663)
- ↑ Van Ollefen (1793)
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 983
- ↑ HGA, ORA Voorburg, Transportregister inv.nr. 11, f.97v, d.d. 01-12-1684
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 375
- ↑ Van der Leer (2004)
- ↑ Van der Leer (2008)
- ↑ Van der Leer (2016)
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 1, fol. 9 en fol. 38v
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr.3, fol. 129
- ↑ Gorris et al. (1972), Harms et al. (1988 e.v.)
- ↑ Fruin (1876)
- ↑ Fruin (1866)
- ↑ In de Kroniek wordt abusievelijk 748 gemeld, wat waarschijnlijk op een tikfout berust.
- ↑ GA Delft; Bevolking Delfland 0001-01763. Kohier van de huishoudens binnen de gerechten en ambachten onder Delft ressorterende, 1680. Voorburg loopt van pag. 272 tot en met 311.
- ↑ Van Dillen (1940), p.175
- ↑ De Vooy's (1953), p. 326
- ↑ Lucassen (2002), p.183-184
- ↑ Fruin (1866 en 1876)
- ↑ De Koning en Van der Leer (2009) p. 71
- ↑ Nobel (2017), p.20
- ↑ Nobel (2017), p.20
- ↑ Van Nierop (1980), p.436
- ↑ De delegatie bestond uit Joachum Corsz van Vliet, schout, Jan Jansz Bruijneel, ambachtsbewaarder van Voorburg, Louweris Cornelisz van Tedingerbroek en Jan Dircxsz van Leeuwen, ambachtssecretaris.
- ↑ Acte van die van de Camer van Reekening van Holland wegens de vrijdom van die van Voorburg van de grafelijkheidstollen d.d. 13 mei 1611. HGA, OA, inv.nr. 975.
- ↑ Tot de belangrijke geslachten van hoge adel hoorden o.a. de Graven van Egmont en de Heren van Brederode.
- ↑ Zie o.a. Brokken (2000)
- ↑ Van Nierop (1980), p.442
- ↑ Prins (2015, 2017)
- ↑ Gorris e.a. (1972), p.36
- ↑ De Beer (1994), pp. 8-15
- ↑ De weduwe van Joachum Corsz blijft na zijn overlijden in de Kleine Laan (Schoolstraat) wonen.
- ↑ Scabinale akten bevatten vooral verklaringen, getuigenissen en machtigingen.
- ↑ Momenteel is museum Swaensteyn daar gevestigd.
- ↑ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, 94recto- 95recto
- ↑ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, fol. 213v-214r, 03-07-1610
- ↑ Stadsarchief Vlaardingen, ORA Maassluis, inv.nr. 179, d.d.15-12-1653
- ↑ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 135r, d.d. 2-3-1610 en inv.nr. 118, fol. 269v, d.d. 18-12-1610
- ↑ In 1646 wordt Anna geboren, in 1648 Thomas, in 1649, Johannes, in 1652 Beatrix; in 1654 Jacobus, in 1655 Johanna, in 1659 Constantia, in 1660 Casparus en in 1662 Sara.
- ↑ HGA ONA DH, inv.nr. 594 fol. 218.
- ↑ Een pol was een overspelige man of hoerenloper. Dus de klanten van de dames kwamen door de achterdeur binnen.
- ↑ HGA, ONA DH, 15-10-1660, inv.nr. 389, fol. 78.

- ↑ Cornelis, Anthony en Hartman de Heijde, vooraanstaande inwoners van Voorburg voeren in hetzelfde jaar (1660) een proces tegen Jacob van Leeuwen en dat zal – naast het vermoeden van overspel van zijn vrouw met Anthony de Heyde- bij Van Leeuwen evenmin warme gevoelens voor de familie De Heyde hebben losgemaakt. Zie HGA, ONA DH, inv.nr. 321, fol. 109.
- ↑ Van Boheemen en Bosscher (in voorbereiding)
- ↑ Van Boheemen en Bosscher (2017)
- ↑ HGA, ONA DH, d.d. 3-3-1672, Inv.nr. 259, fol. 52
- ↑ Waarschijnlijk wordt *Den Vergulden Hoorn* bedoeld, een huis aan de noordzijde van de Herenstraat waaraan een uithangbord met deze naam was bevestigd (Vink, p. 443).
- ↑ HGA, ONA DH, d.d. 11-3-1672, Inv.nr. 259, fol. 60
- ↑ GA Delft, OA, Memoriaal burgemeesteren te Delft, boek 3, fol. 187v
- ↑ De Bondt (1993). Wij hebben geen enkele akte aangetroffen, waarin deze mededeling ondersteund wordt.
- ↑ Kettenis (1989)
- ↑ Beck (1624/1993), p.169.
- ↑ GA Delft, Stadsarchief Delft, OA, Memoriaal burgemeesteren te Delft, boek 3, fol. 257r+v (1624).
- ↑ Ibidem, Inv.nr. 4, fol.141-145
- ↑ Kroniek 1988, pag. 25 e.v.
- ↑ GA Delft, Stadsarchief Delft, inv.nr. 3929
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 383 Omslag tot de betaling van de onkosten voor de aanschaf van nieuwe lantaarns 1687-1688.
- ↑ Dusarduijn (2012)
- ↑ Wagenaar (1999)
- ↑ In Nederland rekende men met het pond Hollands dat onderverdeeld was in twintig stuivers. Elke stuiver was weer verdeeld in zestien penningen. Het pond Hollands kwam overeen met de gulden, een zilveren munt ter waarde van twintig stuivers die in de zestiende eeuw door Karel V was geïntroduceerd.
- ↑ HGA, OA, Voorburg inv.nr. 511
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 912
- ↑ De kohieren van 1600, 1604, 1629, 1665, 1666 en 1667 zijn bewaard gebleven (HGA, OA Voorburg, inv.nrs. 375 t/m 379)).
- ↑ Van Deursen (1991), pp. 198-214.
- ↑ Christiaan Huygens (ed. 1901), brief nr. 2529.
- ↑ HGA, Charterverzameling Voorburg, doos 3, charter nr. 8, d.d. 25 maart 1609.
- ↑ Schama (1988)
- ↑ Mourik (1753)
- ↑ Noordegraaf (1995), 315-347.
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 670.
- ↑ Noordegraaf (1995), 315-347.
- ↑ Rekeningen van de kerkmeesters, diverse jaren. HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 644 t/m 651.
- ↑ Beruchte duurtejaren waren 1623-1632, 1649-1653, 1660-1663. 1675, 1676 en 1693-1700.
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-5, d.d.10-05-1697.
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-3, p. 20, d.d. 3-5-1687. Thomas van Leeuwen wordt curator, 10-05-1687.
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 707.
- ↑ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, 3.03.08.221, inv.nr. 59.
- ↑ NA, HvH, inv.nr. 5565, fol. 81.
- ↑ NA, HvH, inv.nr. 5565, fol. 79-80.
- ↑ De benaming ‘heiligegeestmeesters’ herinnert aan de broederschap van de Heilige Geest, in de twaalfde eeuw in Frankrijk opgericht om de nood van de armen te verlichten.
- ↑ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 394.
- ↑ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 890 (verpondingen) d.d. 1703.
- ↑ HGA, AHG Voorburg, heiligegeestrekeningen, inv.nr. 732 (1603).
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 6, fol. 242 en 269 verso.
- ↑ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 1, fol.22 en 25.
- ↑ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 720 t/m 722 (Eigendomsbewijzen).
- ↑ Van Deursen (1996a), p. 112.

⁹¹ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 734, d.d. 1624-1627.

⁹² HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 735, d.d. 1634.

⁹³ Van Deursen (1991), p. 19.

⁹⁴ HGA, AHG Voorburg, inv. nr. 733, mei 1615.

⁹⁵ HGA, DTB Voorburg, AHG Voorburg, inv.nr. 1c, pag, 32, d.d. maart 1697.

⁹⁶ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 391, mei 1636, diaconierekeningen; zie ook de rekeningen van de heiligegeestmeesters in hetzelfde jaar (inv.nr. 735).

⁹⁷ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 391, d.d. mei 1636.

⁹⁸ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 4, fol. 99, d.d. 22-9-1623.

⁹⁹ GA Delft, sign. 0001-01763, p. 290.

¹⁰⁰ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733, (Rekeningen heiligegeestmeesters) d.d. 1613 en HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733, d.d. 1614.

¹⁰¹ Dertien jaar lang zullen de heiligegeestmeesters voor haar onderhoud, voeding, kleding, medische hulp en dergelijke betalen.

¹⁰² Geciteerd bij Van der Vlis (2001), p.53.

¹⁰³ HGA, DTB Voorburg, AHG Voorburg, inv.nr. 1c, pag, 35, d.d. 27 maart 1701.

¹⁰⁴ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733, 1612-1613.

¹⁰⁵ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 739, fol. 32, d.d. 1686.

¹⁰⁶ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 739, fol. 31 verso, d.d. 1686.

¹⁰⁷ Zandvliet (2010)

¹⁰⁸ Van Deursen (1991a), p.242

¹⁰⁹ Van Deursen (1994)

¹¹⁰ Gekozen is voor het jaar 1635 omdat de akten van het transportregister, waaruit we de schepenen per jaar konden vaststellen, vanaf dat jaar compleet is overgeleverd.

¹¹¹ Peltjes (1993)

¹¹² Peltjes (1993)

¹¹³ Gerrit Jan Peltjes (1993). Leiden 1674, een geautomatiseerde analyse van twee belastingkohieren. Leiden: Transnationaal Postdoctoraal opleidingsprogramma Historische Informatieverwerking, Rijksuniversiteit Leiden.

¹¹⁴ Bots (1881), pp. 296-309.

¹¹⁵ NA, Arch. Pots, toegang: 3.20.46, inv.nr. 188, d.d. 1637

¹¹⁶ Er wordt ook nog gewag gemaakt van David van der Meije, die korte tijd in Voorburg werkzaam is geweest als zielzorger. Verder zou er ene Douzanus (Theodorus van der Does?) hier ook geplaatst zijn geweest. Hij wordt vermeld als Voorburgs pastoor en zou op 27 juli 1661 te Voorburg zijn overleden. Zie Van Heussen (1716).

¹¹⁷ Verhorst wist het bouwfonds voor de kerk stevig te spekken door een vrome vrouw Ludivina van der Aa zo ver te krijgen, dat zij een aanzienlijke bedrag schonk. Zie: Gorris e.a. (1977), p. 57. Wij hebben de bron hiervan niet kunnen achterhalen.

¹¹⁸ Van Heussen (1715-1716), II, p. 282: ‘Obiit autem immature R.D. Verhorst, pastor in Voorburch 14 Oct. Annuï 1678, relictis quibusdam a se compositis musicis operibus, atque impressis poematibus, in laudem praecipue maecenatis sui Walemburgii.’

¹¹⁹ Harms (1993)

¹²⁰ HGA, DTB Voorburg katholiek Begraven 1642-1714, Dopen, Trouwen 1792-1864

¹²¹ Zie inleiding bij de inventaris van de R.K.Statie en Parochie van de H. Martinus in Voorburg en M.J. Harms 1993 – Ik ben niet iemand die wijkt voor de ouderdom. Voorburg 1993.

¹²² Abels (2000), p. 100. Voor verdere informatie over klopjes, zie Abels (2009/2010).

¹²³ Verheggen (2005), p. xx

¹²⁴ NA, H.v.H. 5251.14, d.d. 28-02-1655.

¹²⁵ HGA,, OA Voorburg, inv.nr. 378; zij overlijdt in 1666.

¹²⁶ Ze komt voor in GA Delft, bevolking Delfland, kohier huishoudens en in HGA, OA Voorburg, inv.nr. 419 en 709.

¹²⁷ Aeltge Jans Hoeckenburg en Josina van der Poll worden vermeld in HGA,, OA Voorburg, inv.nr.709. Josina is in 1665 en 1666 huurster van Jan Jansz van Pomerén (1 haertstede; HGA, OA Voorburg, inv.nr. 691 en 692, en ook in 1654, 1667 en 1668 in inv.nr. 693en 694). Zij beschikt over een vermogen van 2.000 gulden en is daarmee redelijk welgesteld. Baertgen Lenaerts wordt in het belastingkohier van 1675 genoemd en Maritge wordt vermeld in HGA, OA Voorburg,, inv.nr. 378. Aeltge Jans van Pomerén Maritge Theus en Cornelia Baerthouts worden vermeld in de kerkvoogdijrekeningen van Voorburg (HGA, AHG Voorburg, inv.nr.

654). Aeltge Jans van Pomerén, clopje alhier, wordt op 29 augustus 1681 begraven. Op 20-10-1681 wordt Annetge Willems, clopje aende Veenwech op het kerkhof te Voorburg begraven. In 1684 komen we Maritge Theus, clopje, tegen die op 25 oktober wordt begraven. In 1688 wordt Maertge Philips als clopje genoemd in HGA, OA Voorburg, inv.nr. 674.

¹²⁸ Verder nog Maertge Leenderts, Christine Thielmans (rond 1672), Geertje Jans (die al in 1672 genoemd wordt en in 1699 zal overlijden) en Leuntje Jacobs (1-9-1699), beide laatsten op het kerkhof begraven en ten slotte Engeltie Jans, Cornelia Jans en Mayke Huybers.

¹²⁹ Frans Jorisz van Romenburch. Meester timmerman, komen we o.a. tegen in HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 739, d.d. 1685. Hij wordt daar betaald voor zijn timmermanswerkzaamheden.

¹³⁰ Wel wordt in 1657/1658 hier op het kerkhof Jaepge Bartolomeus, clopje van Delft, begraven. Op 25-7-1664 wordt Maertge, clopje uit Wilsveen, hier opt kerkhof begraven; Op 8-3-1670 wordt Jannetge Pieters, clopje tot Delft in de kerk begraven; Op 5 februari 1681 Cornelia Arijen Baerthouts, clopje vanden Dam, en op 2-4-1681 wordt; Crijntgen Ariens Bos, clopje vanden Dam op het kerkhof te Voorburg begraven. Op 19-4-1681 wordt Maertge Pouwels, clopje van Ter Goude op het kerkhof begraven.

¹³¹ HGA, ONA DH, 387, fol. 163 r+v

¹³² HGA, ONA DH, inv.nr. 209, fol. 65r+v-66r, d.d. 5-6-1653.

¹³³ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, toegangsnr. 3.03.08.221, inv.nr. 14, fol. 252 verso, d.d. 11-05-1659

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Begheyn sj (2008a) 1-2 pp.187-208. Zie ook: Begheyn s.j. (2008b).

¹³⁶ De vertalingen van de voornamelijk Latijnse bronnen zijn gemaakt door de classici drs. H. Verheij en drs. M. Simons.

¹³⁷ Archief van de Nederlandse provincie Provincia Belgica, vervolgens PROVINCIA FLANDRO-BELGICA) (1564-1773), inv.nr. 3249 en 3242 en Het Utrechts Archief, Archief van de Apostolisch Vicarissen, inv.nrs. 221t/m231 en 242 t/m 255.

¹³⁸ Utrechts Archief, Archief Metropoliitaan Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, inv.nr. 676.

¹³⁹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 14, fol. 264, d.d. 10-3-1663

¹⁴⁰ Post (1941), brief 752 (1 – of 11 - december 1671).

¹⁴¹ Vertalingen van drs. H. Verhey.

¹⁴² Aerts, Acta Missionis Hollandicae II-IX, 24-3-1667: Over de opvolgingen van de onzen.

¹⁴³ Utrechts Archief, Archief van de Apostolisch Vicarissen, inv.nrs. 221t/m231 en 242 t/m 255, brief 2920, d.d. 15-3-1680. Vertaling: drs M. Simons.

¹⁴⁴ Post (1941), brief 960 (24 mei 1680).

¹⁴⁵ Ibidem, p. 725: beslissing over geschil m.b.t. Voorburg d.d. 4-9-1682.

¹⁴⁶ NA, Arch. Pots, toegang: 3.20.46, inv.nr. 188, d.d. 1652.

¹⁴⁷ HGA, DTB AHG Voorburg, d.d. 03-07-1689 (eerste deel bevat enkele kerkeraadsnotulen). Er wonen twee mannen van die naam in Voorburg, te weten Claes Arentsz Coppen en Jan Arentsz Coppen.

¹⁴⁸ NA, H.v.H, inv.nr. 5251.14, d.d. 28-02-1655.

¹⁴⁹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 82, fol. 211, d.d. maart (1709?).

¹⁵⁰ Haks (1985), p.108.

¹⁵¹ Geciteerd bij Begheyn sj (2008a) 1-2 pp.187-208.

¹⁵² Mensink (1958)

¹⁵³ HGA, DTB Voorburg AHG, dopen 19-5-1686.

¹⁵⁴ ibidem 21-4-1686.

¹⁵⁵ OA Stadsbestuur Delft, inv.nr. 3927 (1664-1665).

¹⁵⁶ HGA, AHG, inv.nr. 653, d.d. 1665.

¹⁵⁷ De passages over het imago en het inkomen van predikanten zijn ontleend aan Groenhuis (1977).

¹⁵⁸ NA, toegang: 3.18.62.02, Acta Classis Den Haag, d.d. 02-10-1618.

¹⁵⁹ HGA, AHG Voorburg, inv. 646-651, rekeningen kerkmeesters, 1622.

¹⁶⁰ NA, toegang: 3.18.62.02; Acta Classis Den Haag, inv.nr. 2, d.d. 26-11-1635.

¹⁶¹ Kroon (2012) p. 10 en GA Haarlem, ONA Haarlem, 12-01-1638.

¹⁶² Geciteerd bij Evenhuis (1965), p.334.

¹⁶³ Huygens (1659)

¹⁶⁴ Zie noot 289.

¹⁶⁵ HGA, AHG Den Haag, inv.nr. 343/344, kerkeraad Den Haag, 23-8-1654.

¹⁶⁶ Van Deursen (1996a), pp. 208-209

¹⁶⁷ HGA, AHG, DTB Voorburg, p. 28, d.d. 01-07-1691 en 7-10-1691.

¹⁶⁸ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 171, p. 20, d.d. 01-01-1668.

¹⁶⁹ HGA, DTB Voorburg, d.d. 23-05-1688.

¹⁷⁰ HGA, DTB Voorburg, d.d. 17-12-1634 t/m 7-1-1635

¹⁷¹ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 171, fol. 16 t/m 22.

¹⁷² HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 23, d.d. 11-03-1676 en 03-07-1676.

¹⁷³ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 130 v, d.d. 08-12-1609.

¹⁷⁴ HGA, ONA DH, inv.nr. 184, fol. 310, d.d. 25-10-1660.

¹⁷⁵ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 129, d.d. 13-01-1604.

¹⁷⁶ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 129, d.d. 13-01-1604

¹⁷⁷ HGA, AHG Den Haag, inv.nr. 23, d.d. 02-09-1641 art. 3, p. 51.

¹⁷⁸ NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, fol. 124 v, d.d. 29-12-1607.

¹⁷⁹ NA, HvH, toegang 3.03.01.01, inv.nr. 5225 (map nummer 27A).

¹⁸⁰ Zie Van Boheemen en Vander Heijden (1999).

¹⁸¹ NA, HvH, inv.nr. 5270-14

¹⁸² HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-3 (pp. 76-80) d.d. 26-6-1668.

¹⁸³ NA, toegang: 3.18.62.02; Classis Den Haag, inv.nr. 2, d.d. 27-8-1628. Zie ook pag. 58.

¹⁸⁴ NA, HvH, inv.nr. 5223.1 d.d. 7-6-1619. (Informatie genomen bij mij advocaat fiscael vanden hove van Hollant door last vanden selven hove nopende het vuytgraven vande kist met het doode lichaam van Gillis van Ledenberch). Zie ook: Jacobs (2000), pp. 4-15.

¹⁸⁵ NA, toegang: 3.18.62.02; Acta Classis Den Haag, inv.nr. 2, d.d. 9-10-1623 en 03-02-1624.

¹⁸⁶ Lougee Chappell (2017). Zie eveneens Van der Linden (2013).

¹⁸⁷ Teding van Berkhout (1689)

¹⁸⁸ Hij zal overigens op 20 juni 1688 met haar in het huwelijk treden. HGA, DTB AHG Voorburg 1688.

¹⁸⁹ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 570, d.d. 1687

¹⁹⁰ Benoist (z.j.), Suite de l’histoire de l’édit de Nantes. Bibliothèque de Genève, MS Court 50, fol. 33.

¹⁹¹ Archives de la Ministère des Affaires Etrangères. Met dank aan prof. Carolyn Chappell Lougee, emeritus hoogleraar aan Stanford University, die ons genereus de bestanden van de omvangrijke correspondentie ter beschikking stelde.

¹⁹² Elie Benoist (1693-1695)

¹⁹³ De bronnen die Lougee Chappell (1999, 2017) gebruikt zijn de memorie van Benoist, en de correspondentie van ambassadeur d’Avaux.

¹⁹⁴ Zie Gorris e.a. (1977), pp.144-145

¹⁹⁵ Aglionby (1669), Boek 3, p. 230-231: ‘They are a little too indulgent to their children, and are punished for it, for many of them rebel against their parents, and at last go away tot the Indi’s, the ordinary vent of these Provinces. When any body tells them of their fondness to their children, they presently say, does anybody spoil their own face, or cut off their own nose?’

¹⁹⁶ NA, HvH, 3.03.01.01, inv.nr. 5225 (mapnr. 27A).

¹⁹⁷ NA, HvH, 3.03.01.01, inv.nr. 5223.1 d.d. 7-6-1619. (Informatie genomen bij mij advocaat fiscael vanden hove van Hollant door last vanden selven hove nopende het vuytgraven vande kist met het doode lichaem van Gillis van Ledenberch). Zie ook: Historisch Voorburg, jaargang 6 (2000), pag. 4-15.

¹⁹⁸ NA, HvH, 3.03.01.01, inv.nr. 5209.02 (1607).

¹⁹⁹ Met dank aan Leon van der Hoeven, die de oorspronkelijke tekst van waardevolle aanvullingen en verbeteringen voorzien heeft. Voor de achtergrondinformatie voor dit onderwerp is verder gebruik gemaakt van Boekholt en Booy (1987), van der Krogt en Manger (1997).

²⁰⁰ J.G.J. van Booma, Dits is 't memoriboec van Voirburch, pag. 89, n. 100.

²⁰¹ 18 NA, Resolutien Staten van Holland 18-4-1606.

²⁰² HGA, OA Voorburg, inv.nr. 416, d.d. 1628: Het ambachthuys en des schoolmeesters woonhuys staende annex malcanderen en comt mede geen proffijt van huer.

²⁰³ NA, toegang: 3.01.34, inv.nr. 2, fol. 713 e.v. 25-01-1610.

²⁰⁴ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733, (Rekeningen heiligegeestmeesters) d.d. 1614/1615. Jacob

Jansz Molijn werd in Delft geboren, vermoedelijk tussen 1565 en 1575, als zoon van Jan Jacobsz Molijn en Jannetge Pieters. Jacob was kunstschilder, decorateur schilder en stadsschilder. Hij kan beschouwd worden als de (voorlopige) stamvader van deze tak van het befaamde schildersgeslacht Molijn. Jacob Molijn werd in 1618 lid van het Sint-Lucasgilde in Delft. Hij schilderde vooral stillevens. Naast kunstschilder was Jacob tevens huisschilder.

²⁰⁵ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 18 en HGA, AHG Voorburg, inv. 752

²⁰⁶ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 7, 1613.

²⁰⁷ Valcoogh (1591)

²⁰⁸ Daams (1986)

²⁰⁹ NA, Staten van Holland en Westvriesland (1591-1599), inv.nr. 283, d.d. 27-10-1599.

²¹⁰ NA, toegangsnr. 3.18.62.02, inv.nr. 1, Classicale Acta van de Classis Den Haag, inv.nr. 1, d.d. 1587, pp. 142-144: ‘Ghelijckerwijs wij schoolmeesters der ghereformeerde schoolen, sorterende onder tclassis vanden Haeghe den christelijcken catechismus midtsgaders de belijdenisse des gheloofs der Nederlantsche kerck voor goet ende schriftmatisch bekennen. Alsoo hebben wij den voorseide catechismus oft in plaetse van dien den belijdenisse des gheloofs niet connen weijgeren ende onderteckenen met belofenesse dat wij de jonghe ieucht inde voorseide fondamenten der christelicke religie sullen naerstelijc ende getrouwelijck naar vermoghen onderwijsen.’

²¹¹ Daams (1986), pp. 58-59.

²¹² Acta of Handelingen der Nationale Synode Dordrecht 1618-1619. 1883.

²¹³ GA Delft toegangsnummer 1, inv.nr. 1586.

²¹⁴ Bedoeld is Het Groot ABC- of Haneboek, waarmee de kinderen aan de slag gingen om te leren lezen.

²¹⁵ In Leidschendam bedroeg het tractement in 1685 F. 130; in Wilsveen in 1628: f. 107-10-0 In 1625: lezen en schrijven 1 stuiver per week; alleen lezen ¾ stuiver (1 blank) en alleen zitten en niet leren (peuteropvang) ½ stuiver per week. In 1656 bedroeg het tractement in Wilsveen f. 140,-; lezen en schrijven 1 ½ stuiver, alleen lezen 1 stuiver en alleen zitten ½ stuiver. (Bron: GAL inv.nr. 683 en 698.)

²¹⁶ Bijvoorbeeld HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 8, d.d. 1651: ‘Bastiaentge Cornelisdr, weduwe van Sijmon Pietersz vande Rhuijt, schipper, en de mede-erfgenamen, verkopen een huis in de Kleine Laan aan Willem Isaacksz van Wormer. Dan volgen de beleningen en wordt gestipuleerd dat er op het huis een last drukt van 20 stuivers per jaar ‘van outs’ ten bate van het Vrouwengilde tot Voorburg ‘ende nu ontfangen wert bij de schoolmeester aldaer’.

²¹⁷ Kuijpers (1997), pp. 490-522

²¹⁸ Van Deursen (1991b) pag.13-16.

²¹⁹ HGA, ONA DH, inv.nr. 23, fol.511, d.d. 7-3-1647.

²²⁰ Gillis Lettre koopt in 1619 in de Herenstraat het huis *De Poort* met een klein huisje genaamd *Het Stalletje* dat aan de straat staat. Pas eind 1645 zullen beide huizen verkocht worden. Nu staat op dat perceel het pand van Hoogvliet.

²²¹ NA, H.v.H, inv.nr. 52277.

²²² ‘Kraai’ was een scheldwoord voor leerlingen van de Franse school.

²²³ Stadsarchief Rotterdam, archief Weeskamer, toegangnr. 16, inv.nr. 1419, d.d. 31-01-1605.

²²⁴ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 653, 1662-1664.

²²⁵ HGA, ONA DH, inv.nr. 66, fol. 293: d.d. 14-8-1665.

²²⁶ HGA, ONA DH, inv.nr. 5, fol.70 verso, d.d. 22-10-1621.

²²⁷ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 557 t/m 563, Sout, Seep, Heere en Redemptiegelden 1680, 1681, 1682-1686.

²²⁸ Stadsarchief Rotterdam, ONA Rotterdam, Inv.nr. 458, aktenr. 134, pag. 273-275, d.d. 10-05-1645.

²²⁹ HGA, ONA DH, inv.nr. 114, fol. 25, d.d. 15-2-1661: Casembroot verkoopt een huis aan Adriaen Rotteveel. Dat huis ligt aan de westzijde van de Kerklaan over het water tot Voorburg ‘invougen tselve huys ende erve voor desen int laetste jaer bewoont is geweest by Guiljemedt, schoolmeester.’

²³⁰ ‘Kwakken’ is een scheldwoord voor leerlingen van de Latijnse school.

²³¹ De Booy, ‘Onderwijs in Delft 1572-1667’, 115; ‘Onderwijs in Delft 1667-1813’, 82.

²³² Stadsarchief Rotterdam ONA Rotterdam, inv. 60, fol. 84, 9 september 1623.

²³³ Abels en Wouters (1994) en Briels (1972, 1973).

²³⁴ Busch en Landheer (1983), p. 7-8. In diverse publicaties wordt gesteld, dat Paludanus van 1617-

1619 praeceptor aan de latijnse school te Middelburg was. Dat conflicteert dus met de melding van Busch en Landheer.

NA, toegangsnr. 3.03.01.01, inv.nr. 3325, d.d. 1623-07-28 en HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 4 f.129, d.d. 08-06-1624.

HGA, DTB Voorburg, d.d. 1632

David Paludanus en Susanneken Jorisdr van Colster hadden o.a. drie zonen Antonius Paludanus (wordt corrector aan de Latijnse school te Goes); Georgius Paludanus (corrector Latijnse school en stadsdokter); Salomon Paludanus, corrector en rector van de Latijnse school.

HGA, OA Voorburg inv.nr. 419

HGA, AHG Voorburg, inv. 646-651, rekeningen kerkmeesters, 1651/1652.

Zie HGA, ONA DH, inv.nr. 23, fol. 474 en 484.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 171, pag. 20.

Daniël Pauw wordt genoteerd als inwoner met nog zes andere inwoners. Dat kan uiteraard duiden op Daniël en zijn vrouw en vijf leerlingen. Een gezin bestaande uit zeven personen komt niet vaak voor.

HGA, OA Voorburg, inv.nr. 568, d.d. 1684.

HGA, ONA DH, inv.nr. 94, fol. 41, d.d. 14-3-1638.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23, d.d. 4-9-1662.

Van Deursen (1991b), p. 149.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-3, (pag. 81), d.d. 14-8-1668.

Van Borsselen (1613), p. 19.

NA, HvH, inv.nr. 5243.38. Extracten uit de notulen van de secretaris van Voorburg 1650. Spiereburg (1995).

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, fol. 91, 25-01-1607

HGA, ONA DH, inv.nr. 77, fol. 243, d.d. 10-09-1647

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-2, d.d. 25-06-1661

Zie: Huwelijken Gereformeerde Gemeente te Leidschendam (Wilsveen). Internet.

HGA, ONA DH, inv.nr. 323, fol. 339. d.d. 09-01-1661.

idem.

Journal van Constantijn Huygens, den zoon van 21 oktober 1688 tot 2 september 1697. Eerste deel. Utrecht 1876, p. 283, d.d. 18-6-1690.

Stadsarchief Rotterdam, ONA Rotterdam, inv.nr. 85, actenr. 43, d.d. 16-03-1630

HGA, ONA DH, inv.nr. 705, fol. 739, d.d. 6-3-1677.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733 (rekeningen H. Geestmeesters), d.d. 1615-1628.

HGA, ONA DH, inv.nr. 545, fol. 778-779, d.d. 28-02-1664. De getuigen kunnen zich het jaar van het te vondeling leggen niet meer precies herinneren.

HGA, ONA DH, inv.nr. 379, fol. 368, d.d. 19-02-1666.

Maurits van Sijdenburgh koopt Zijdervliet in 1643, maar wordt in 1651 gedwongen het te verkopen om de schuldeisers van zijn overleden vrouw Catharina Meurskens te kunnen voldoen. In 1793 volgt afbraak.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, toegangsnr. 3.03.08.221, inv.nr. 54, d.d. 25-01-1649.

HGA, ONA DH, inv.nr. 169, fol. 303, d.d. 15-09-1651.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, toegangsnr. 3.03.08.221, inv.nr. 54, d.d. 25-01-1649 en inv.nr. 59, d.d. 24-1-1649

Leerintveld (1994). Zie ook Keesing (1983).

NA, HvH, inv.nr. 3002, fol. 95, d.d. 19-04-1650.

HGA, ONA DH, inv.nr. 595, fol. 127, d.d. 9-8-1668. Wie er met de heer Schenckel bedoeld wordt blijft duister. Volgens de belastingkohieren zouden zowel Bruno Schinckel als Harmen Schinckel hiervoor in aanmerking komen. Met name Harmen Schinckel zit goed bij kas.

NA, Hoge Raad, inv.nr. 45 (20 juli 1641), scan 347.

HGA, ONA DH, inv.nr. 347, fol. 195, d.d. 24-9-1666.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-4, p. 30, d.d. 29-01-1694.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-5 en 69-6. Het proces loopt van 1699 tot 1701. De uitspraak valt op 05-08-1701.

Schmidt (2001), pp. 80-86.

HGA, ONA DH, inv.nr. 175, fol. 97.

HGA, ONA DH, inv.nr. 595 fol. 137

HGA, ONA DH, inv.nr. 595 fol. 153.

HGA, ONA DH, inv.nr. 595 fol. 135.

Het percentage komt tot stand door het totaal aantal dienstmeiden en knechts te delen door het aantal echtparen, weduwen en alleenstaanden.

HGA, ONA DH, inv.nr. 724, fol. 5-11, d.d.: 29-05-1715.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 26-04-1664 en HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 10-05-1664. Op 16 augustus 1664 blijken beide partijen ontevreden te zijn met het vonnis en wordt de zaak opnieuw aangezwengeld, maar in het dingboek krijgt de zaak verder geen vervolg meer.

Samuel de Casembroot, luitenant-kolonel en commandant van Sluis (1582-1658), bewoner van Middendorp sind 1639. Anna van Dueren (zijn tweede vrouw), had bij Samuel Casembroot, een zoon genaamd Carel Casembroot (1625-1681). Is dit de schelm of is het jonckheer Johan Casembroot? Vermoedelijk wordt hier Carel bedoeld, want daar is zij de echte moeder van. Van Johan was zij de stiefmoeder.

HGA, ONA DH, inv.nr. 562, fol. 240-241, d.d. 15-06-1661,

HGA, ONA DH, inv.nr. 545, fol. 654, d.d. 31-5-1674.

HGA, ONA DH, inv.nr. 254, fol. 331 r + v, d.d. 16-12-1661.

HGA, ONA DH, inv.nr. 255, fol. 459; inv.nr. 387, fol. 155, 313; inv.nr. 543, fol. 178 en 227 en inv. nr. 556, fol. 357.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-3, p. 17, d.d. 23-07-1666 en 08-01-1667.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-3, p. 12.

HGA, ORA Veur, inv.nr. 29.

HGA, ONA DH, inv.nr. 217, fol. 73.

HGA, ONA DH, inv.nr. 218, fol. 165 r+v.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 129, d.d. 12-04-1611

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, fol. 133 recto en verso, d.d. 20 december 1608.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 77, fol. 228-229, d.d. 25-01-1611.

HGA, ONA DH, inv.nr. 597, fol. 96, d.d. 8-7-1662.

Hij huwt in 1643 met Anna van Hornes, die in 1646 overlijdt. Vervolgens trouwt hij in 1648 met barones de Celles Martigny, die reeds in 1649 overlijdt.

HGA, ONA DH, inv.nr. 492, fol. 355-357.

Voor deze paragraaf is voor de achtergrondinformatie gebruik gemaakt van Van der Heijden (2014).

Wijsenbeek-Olthuis (2005), pp. 136-139

HGA, ONA DH, inv.nr. 259, fol. 76r + v, d.d. 14-04-1672

NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 80, fol. 99, d.d. 20-03-1660

Van Deursen (1996b), pp. 73-83.

HGA, OA Voorburg, inv.nr. c 3/8, d.d. 25 maart 1609 (charter).

HGA, ONA DH, inv.nr. 331, fol. 35-37, d.d. 29-06-1669.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23, d.d. 17-10-1678.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-2, pp.74-76, d.d. 23-07-1660

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-4 (p.17).

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 395 diaconierekeningen 1692 tot en met 1696: de zaak van Ammerentie Grashoorn

HGA, Toegang: 0145-01, inv.nr. 15 (Sacramentsgasthuis), vrijwel identieke akte in HGA, toegang 0145-01, inv.nr. 253, p. 12 en HGA, toegang: 145-01, inv.nr. 255. Aan het Noordeinde in Den Haag werd omstreeks 1440 door het Heilig Sacramentsgilde een gildehuis opgericht, waar ook oude mannen en vrouwen werden verzorgd. Na de kerkhervorming werd het bestuur over dit ‘sacramentsgasthuis’ overgenomen door het bestuur van Den Haag. Zie hiervoor Engels (2004).

Van der Vlis (2001), p. 88.

NA, HvH, inv.nr. 385, fol. 16, 24-01-1601.

GA Delft, toegangsnummer 1, inv.nr. 1605.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 7, 1614:”Noch betaelt voor een half vat met een achtendeelte biers gehadt ende gebruijckt inde sieckte ende opte begraeffenisse vanden voornoemde Jacob Vergou voor de gebuijren die ’t lijck ter aerden hadden gebracht.”

Volgens de Rijnlandse maat. Zie: Het Meertens Instituut, De oude Nederlandse maten en gewichten.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 120, fol. 74v, d.d. 21-05-1686.

NA, arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 120, fol. 21.

Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Ariadne Schmidt, Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw. Amsterdam 2001.

NA, Hoge Raad, inv.nr. 87 (1683) scan 207-208 en NA, Hoge Raad, inv.nr. 268, scan 113

HGA, OA Voorburg, DTB, inv.nr. 11, Trouwboek, gerecht, aankondigingen.

Luiten van Zanden en De Moor (2008). We beschikken niet over cijfers uit vroegere jaren.

Noordegraaf en Valk (1988).

De gegevens over sterftegevallen in Voorburg in dit hoofdstuk zijn met name afkomstig uit de rekeningen van de kerkmeesters, HGA, AHG Voorburg, inv.nrs. 644 t/m 651 en de rekeningen van de heiligegeestmeesters, HGA, AHG Voorburg, inv.nrs. 732 t/m 752, HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 391 t/m 393 (diaconie).

Noordegraaf en Valk (1988). Van deze zeer leesbare studie hebben wij in deze paragraaf dankbaar gebruik gemaakt.

Van Foreest, Observationum et curationum medicinalium (. . .) Ac peste: liber sextus.

NA, HvH, inv.nr. 385, fol. 16, 24-01-1601.

NA, toegang: 3.18.62.02, Classis Den Haag, inv.nr. 2, d.d. 8-10-1635

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 24-05-1664

GA Delft, OA, Keurboek, deel 8, fol. 240v, inv.nr. 16.4, d.d. 24-09-1664

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 734, d.d. eind 1634.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 734. 1634: Arien de timmerman levert drie doodskisten aan de diaconie.

Mei 1636: een pestmeester van den haegh voor 't visiteren van 't kindt van Jan de Wael, onse helft 2-10-o.

Juni: 5 doodskisten geleverd aan 't huysgesin van Barneveldt

Juni: Maritgen Moer voor haren dienst in de nood van de huisvrouw van Barneveldt en haer man beijde sieck sijnde aen de pest.

Bierens de Haan (1893), Tome V. Correspondance 1664-1665. Brief nr. 1253 van Chr. Huygens aan Robert Moray, d.d. 29-08-1664. Er wordt wel beweerd dat de tussentijdse afwezigheid van Spinoza uit Voorburg, hij verblijft enige tijd te Schiedam, zijn oorzaak vindt in de pestdreiging.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 394.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. eind 1664:

Nicolaes Bogaers, dokter te Delft en Arent van der Duse, apotheker in Delft en Jan Arondeus, chirurgijn te Voorburg, moeten naar de rechter van Voorburg om betaling te krijgen voor hun inspanningen bij de behandeling van een ‘secretee’ ziekte bij Cornelis Jansz Hoochcamer. Hoochcamer moet Bogaers *f* 140, Van der Duse *f* 30 en Arondeus *f* 250 betalen voor het ‘cureren, langdurige verbanden, montcosten als anders aenden persoon vanden gedaechden gedaen, gequetst leggende opde voorcamer met een penitrerende wonde indes linkerborst daervan sy syysschers hem (niet sonder groot pericul van sijn leven), hebben gecureert ende genesen ende dattet ---- verclaert sal werden wel ende terecht gedaen te sijn.’ Op 17-01-1665 volgt na vele, vele zittingen de uitspraak: Hoochcamer moet betalen aan Bogaers *f* 50, aan Van der Duse *f* 20 en aan Arondeus *f* 190. HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 737, fol. 38r, d.d. 1664/1665:

Betaelt Engel Jans, scheepmaecker voor vier dootkisten soo voor Thijs Cleijnjan, sijn vrouw off kinderen aende Geestbrugge overleden, gemaectt samen de somme van 12-12-o.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-5, d.d. 07-11-1665:

Cornelis Dircxsz Hoogenboom en Jannitte Jansdr, echteluiden en twee van hun kinderen, Jan en Pleuntge, wonende op de Geestbrugge zijn overleden (aande Pest? Zeer waarschijnlijk) de 5 overige kinderen worden opgevangen door Adriaen Pleunen, bloedvoogd van vaderszijde. Zij zien af van de erfenis, omdat de schulden groter zijn dan de bezittingen.

HGA, ONA DH, inv.nr. 444, fol. 31, d.d. 9-2-1668.

Huygens (1999).

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 394, d.d. 1690: Aan doctor Helvetius voor een visite aan Annetje Doorhoff; Aan doctor Comenick van voorlede jaer 3-o-o

Aerts (1667). Acta Missionis Hollandicae II-IIIX.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-3, pp. 64-68

GA Delft, ONA Rijswijk, notaris van der Elst, inv.nr. 2, akte fol. 10, d.d. 14-2-1679 (koop van een woning en land).

HGA, ONA DH, inv.nr. 20, fol. 41, d.d. 22-01-1644.

HGA, ONA DH, inv.nr. 314, fol. 433v, d.d. 26-01-1658.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-5, d.d. 05-12-1665

ORA Willige-Langerak, inv.nr. 2308. Geciteerd bij Hogenda, samensteller H.A. Verhoef.

HGA, AHG Voorburg, Begraven 25-8-1695: begraven een zoon van Doctor Reger. Voor dr. Reger te Rijswijk, zie: Alkemade (1996), pp. 39-54.

Verder is er nog sprake van dr. van Dam (1679) en dr. Dou (1698) van wie niet zeker is of zij medici waren of gepromoveerd waren in andere disciplines.

HGA, OA Voorburg, inv.nr. 517 t/m 530.

Worp (1914)

In De Riemer (1730); eerste deel, tweede stuk, p. 639.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 9-5-1665.

HGA, ORA Voorburg 23-04, p. 54, d.d. 1675-02-19.

HGA, ONA DH, inv.nr. 263, fol. 310, d.d. 2-8-1651

HGA, ONA DH, inv.nr. 387, fol. 114; d.d. 5-9-1663.

HGA, ONA DH, inv.nr. 465, fol. 414, d.d. 15-11-1666

HGA, Archief Ambachtsgilden en bussen, toegang: 0376-01, inv.nr 34.

NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 14, fol. 288, d.d. 17-12-1669 en inv.nr. 120, fol. 17r, d.d. 13-6-1687

NA, Arch. Baljuw van Rijnland, 3.03.08.221, inv.nr. 58, d.d. 8-12-1643.

NA, Hoge Raad, inv.nr. 72 (1668), scan 357 (4-7-1668).

NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 82, fol. 5, d.d. 13-08-1686

NA, H.v.H. inv.nr. 53477

J. Cats, Alle de werken van den Heere Jacob Cats (. . .) ’s-Gravenhage 1712.

HGA, ONA DH, inv.nr. 444, fol. 31, d.d. 9-2-1668

Een beruchte oplichterstruc was het keinsnijden. Met veel theater verwijderde de kwakzalver zogenaamd een kei uit iemands hoofd en genas hem van hoofdpijnen of zelfs van algehele dwaasheid. In werkelijkheid had de operateur de kiezelvesteen al in zijn zak voordat de patiënt onder zijn handen kwam.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 751, d.d. 1613.

HGA, ONA DH, inv.nr. 183, fol. 94 9-5-1656

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. eind 1664

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 650.

GA Delft, toegang: 233, inv.nr. 1, pp. 8-9

HGA, ONA DH, inv.nr. 186, fol. 152-153

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 28-02-1665 en 14-03-1665

GA Delft, ONA Delft, inv.nr. 1982D, fol. 191 e.v. d.d. 29-06-1651.

De Oprechte Haerlemsche Courant, 12-6-1696. Zie: D.Kranen (2007).

De Oprechte Haerlemsche Courant, 12-10-1706

Voor dit hoofdstuk is o.a. gebruik gemaakt van Van der Berg (1992).

Houtzager (1979), p. 43.

NA, Arch. Baljuw van Rijnland, 3.03.08.221, inv.nr. 26, p. 16, d.d. 1700.

Houtzager (1979), p. 45

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23, p. 82, d.d. 14-8-1669.

HGA, OA Voorburg, inv.nr. 593.

Houtzager (1979), p. 41, 43; Schrader p. 52.

HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 26-04-1664 en HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68.4, d.d. 10-05-1664.

Van der Borg (1992), p. 31.

ibid, p. 31.

HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 7, d.d. 1634. De heiligegeestmeesters betaalden zes gulden evenals de diaconie.

Van der Borg (1992), p. 40.

Maria Douglas was getrouwd met Cornelis van der Vorst, die in 1651 Zijdervliet koopt van Maurits van Sijdenbergh. Maria Douglas verkoopt in 1661 Zijdervliet aan Johan van Couwenbergh.

HGA, ONA DH, inv.nr. 481, fol. 172, d.d. 29-07-1660

Zie onder andere: NA, arch. Baljuw van Rijnland, toegangsnr. 3.03.08.221, inv.nr. 59.

³⁸⁸ HGA, DTB Voorburg AHG, d.d. 29-1-1687 en 3-10-1694.

³⁸⁹ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 24, d.d. maart 1700.

³⁹⁰ HGA, ONA DH, inv.nr. 322, fol. 356, d.d. 15-01-1657 en HGA, ONA DH, inv.nr. 251, fol. 105-108, d.d. 11-06-1668.

³⁹¹ Zie o.a. HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-2, p. 74, d.d. 15-9-1685 en inv. 69-3, p. --, d.d. 13-06-1686.

³⁹² NA, Arch. Baljuw van Rijnland, 3.03.08.221, inv.nr. 59, d.d. 2-3-1643

³⁹³ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 375

³⁹⁴ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 376

³⁹⁵ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 393, d.d. oktober 1650

³⁹⁶ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-3, p. 77, d.d. 23-04-1689.

³⁹⁷ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-3, p. 77, d.d. 23-04-1689 en HGA, AHG Voorburg, DTB Voorburg, d.d. 01-01-1690, 15-3-1690. Neeltje heeft een request tot pro deo-behandeling van haar hoger beroep notarieel laten vastleggen. Zie: HGA, ONA DH, inv.nr. 550, fol. 320-323

³⁹⁸ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23, p. 19 (d.d. 22-03-1670)

³⁹⁹ Voor deze paragraaf is dankbaar gebruik gemaakt van Spierenburg (1995)

⁴⁰⁰ HGA, ONA DH, inv.nr. 6a, fol. 518, d.d. 21-01-1618

⁴⁰¹ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 3, fol. 42, d.d. 27-4-1613

⁴⁰² Spierenburg (1995)

⁴⁰³ NA, H. v.H. inv.nr. 4608, d.d. 28-10-1645

⁴⁰⁴ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 23-5, pp. 23-24, d.d. 25-9-1678

⁴⁰⁵ HGA, Archief Weeskamer Voorburg, inv.nr. 12, d.d. 22-01-1667)

⁴⁰⁶ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 739, d.d. 1680

⁴⁰⁷ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 733, Rekeningen Heiligegeestmeesters 1623

⁴⁰⁸ De naam vierschaar komt oorspronkelijk van vier ‘geschoren’ (gespannen) touwen waartussen de rechtspraak plaatsvond.

⁴⁰⁹ HGA. ONA Stompwijk, inv.nr. 2, fol. 161

⁴¹⁰ HGA, ONA Stompwijk, inv.nr. 2, fol. 153

⁴¹¹ HGA, ONA Stompwijk, inv.nr. 2, fol. 63

⁴¹² Idem, NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 81 fol. 127-129 verso, d.d. 12-11-1680

⁴¹³ HGA, ORA Voorburg, inv. nr 23, fol.21, d.d. 30-07-1681

⁴¹⁴ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 69-4, d.d. 04-08-1696

⁴¹⁵ HGA ONA DH, inv.nr. 595, fol. 125, d.d. 5-8-1668

⁴¹⁶ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 80, fol. 228, d.d. 28-08-1668

⁴¹⁷ Zij komt als vroedvrouw ter sprake in het hoofdstuk over de gezondheidszorg.

⁴¹⁸ Een procureur was een jurist die maar bij één rechtbank ingeschreven kon staan. Wanneer een advocaat een rechtzaak wilde aanspannen buiten zijn arrondissement, dan moest hij een lokale jurist inschakelen. In dit geval was Cornelis Borsman de lokale procureur, die later zijn informatie deelde met de door Dirck ingeschakelde advocaat, die wij niet bij name kennen. Binnen het eigen arrondissement waren procureurs doorgaans tegelijkertijd als advocaat aangesteld.

⁴¹⁹ Ronald Prud’homme van Reine (2013). Moordenaars van Jan de Witt. Amsterdam: De Arbeiderspers.

⁴²⁰ NA, H.v.H, archiefnr. 3.03.01.01, inv.nr. 5313.6: Sententie van de Welgebooren Mannen van Rijnland tegen Willem Verhoeff, zilversmid, laatst gewoond hebbende in Voorburg 1677.

⁴²¹ Christiaan Huygens, Oeuvres complètes. Tome V. Correspondance 1664-1665 (ed. D. Biersen de Haan). Martinus Nijhoff, Den Haag 1893. Brief 1220 d.d. 20 maart 1664 en verder.

⁴²² In 1637 koopt Johan de Mortaigne, geseijt Pottel, het aan de Broeksloot ter hoogte van de Soomerluststraat gelegen *Vlienburch* van Reijnier Pauw, heer van Terhorst. In 1639 overlijdt hij en gaat het bezit over op diens zoon Caspar Cornelis en na diens dood in 1647 in Zweedse krijgsdienst komt de hofstede in bezit van zijn jongste drie kinderen, waaronder Johan Diderick. In 1709 verdwijnt het uit de familie.

⁴²³ Andreas Stangerus stond eveneens bekend als Andries van Stangerlandt, een zoon van de chirurgijn Johan Stangerus en Clara Gerritsz van Santen.

⁴²⁴ Jacob van Rijnsdorp (1731), heruitgegeven door E.F. Kossman (1910). Das Niederländische Faustspiel des siebzehnten Jahrhunderts (De hellevaart van dr. Joan Faustus). Den Haag: Martinus Nijhoff.

⁴²⁵ HGA, ONA DH, inv.nr. 476, fol. 249-250

⁴²⁶ Van Aitzema (1670), 5e deel, pp.144-161

⁴²⁷ Gorcum 1664 [Knuttel Pfl. 8944]

⁴²⁸ Leiden 1664 [Knuttel Pfl. 8945]

⁴²⁹ NA, H.v.H, inv.nr. 5657, fol. 8v-10v

⁴³⁰ Haegsche Juffer Roof, p. 17

⁴³¹ Christiaan Huygens, Oeuvres complètes. Tome V, Correspondance 1664-1665, brief nr. 1220, d.d. 20-3-1664

⁴³² HGA ONA DH, inv.nr. 0372-01 594 folio 413 d.d. 20-05-1665. De buren zijn Cornelis Pauwelsz van Tetterode (50 jaar), Gerbrandt Jansz van der Gaech (49 jaar) en Cornelis Pietersz Weerhaan (38 jaar).

⁴³³ HGA, OA Voorburg, inv.nr. 710

⁴³⁴ Van Deursen (1994), hoofdstuk 15

⁴³⁵ Van Meeteren (2006)

⁴³⁶ In de archieven komen we in deze periode de Haagse rentmeester tegen met de naam Dirck Pa(a)u (1585-1635). Of dit de betrokkene is, kan niet met zekerheid worden gezegd.

⁴³⁷ Gelegen in het Westeinde ter hoogte van de huidige Laan van Middenburg.

⁴³⁸ HGA, ONA DH, inv.nr. 83, fol. 437, d.d. 28-06-1655

⁴³⁹ In een herberg kon men drinken en eventueel ook eten en slapen. Bij een tapperij konden de inwoners een kan bier halen voor consumptie thuis. Een tapper had dus geen etablissement.

⁴⁴⁰ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 3v, d.d. 17-6-1603, maar o.a. ook: NA, Arch. baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 130 v, d.d. 8-12-1609 en NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 156r, d.d. 9-11-1610. Lenaert is in 1608 herbergier van *De Ligtenturf*. Aangezien we herberg *De Twee Viskens* verder niet meer tegenkomen, kan het zijn dat deze is omgedoopt in *De Ligtenturf*. Een andere mogelijkheid is uiteraard dat de herberg opgedoekt is.

⁴⁴¹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 80, fol. 199, d.d. 2-8-1667

⁴⁴² HGA, ONA DH, inv.nr. 843, fol. 97 en 101, d.d. 8-7-1680

⁴⁴³ Alkemade (1991), pp. 22-25. Goossen de Bye is de auteur van de Historische beschrijving van de ambachtshoerlijkheid Rijswijk 1468-1622. Zie GA Delft, Archief ambachtsheren Rijswijk, inv.nr. 58.

⁴⁴⁴ Maarten Hell (2017).

⁴⁴⁵ Pompeus, chirurgijn te Voorburg, vraagt een verklaring van getuigen over de gang van zaken bij de bieding op een huis, waarbij hij meent recht te hebben op trekgeld. De veiling vindt plaats bij Cornelis vander Burch, herbergier in *De Bel*. Zie HGA, ONA DH, inv. Nr. 52, fol. 103: d.d. 6-3-1642

⁴⁴⁶ De Bondt (1993). De Vink (1903) meldt dat het huis ‘de Buijs’ in 1651 geheel verbouwd werd en er een kaatsbaan werd aangelegd, waarop Lenaert Cornelisz van Swieten eigenaar werd.

⁴⁴⁷ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 3, fo. 171, d.d. 16/2/1616

⁴⁴⁸ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 14, fol. 301

⁴⁴⁹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 58, 11-11-1642

⁴⁵⁰ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 206 verso, d.d. 25-7-1612

⁴⁵¹ HGA, ONA DH, inv.nr. 429, fol. 286, d.d. 13-2-1660

⁴⁵² NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 80, fol. 99, d.d. 20-03-1660

⁴⁵³ In de verpondingsregisters komt ‘de weduwe van Thomas Ormeston’ in ieder geval nog tot 1688 voor als ‘van Tromp’. We vinden ook de aanduiding ‘waar de jonge Tromp uithangt’. Van Lennep en Ter Gouw (1868) schreven dat de naam van Tromp een der meest gebruikte opschriften was op uithangborden van herbergen. Niet altijd is duidelijk welke Tromp bedoeld wordt, aangezien het zowel om vader Maerten Harpertsz als diens zoon Cornelis kan gaan. In dit geval zal (vanwege ‘de jonge’) Cornelis bedoeld zijn.

⁴⁵⁴ NA, H.v.H, inv.nr. 5254.09

⁴⁵⁵ ‘in geval de voorseide geapprehendeerde [Thomas] iets of eenige fouten ten reguarde van crimineel hebben begaen, soo versoecken de voorseide supplianten [de vrienden] seer ootmoedelijck als dat uwe Ed: hen gelieve te sien op de bedroefde vrinden, de welcke sijn luyden die wel ter naem ende faem staen, gelijck men met attestatie soude kunnen bewijsen, als dat u Ed: door mededogentheijt omme voorgemelte vrinden haer believe te verleenen genaede ende geen recht’.

⁴⁵⁶ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 81, fol. 6 verso – 10 verso, d.d. 15-02-1670

⁴⁵⁷ Geestige en vermaekelijke reysbeschryving van Mr. Aernout van Overbeek, Naer Oostindien uytgevaeren voor Raed van Justitie, in den Jare. 1668. Overbeke schrijft over zijn reis naar

Oost-Indië, dat het eten aan boord walgelijk is. De ‘excellente’ stokvis en de rotte kaas die de opvarenden te eten krijgen, stinken zelfs nog erger dan de vieze sokken van ‘Huygh den Beer tot Voorburgh’, in wie we wellicht Verboon mogen zien..

⁴⁵⁸ Van Overbeeke (1991). Zie hiervoor eveneens Anne Jacobs (1998).

⁴⁵⁹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 80, d.d. 28-08-1668

⁴⁶⁰ Le Bailly (2013), p. 68

⁴⁶¹ HGA, ONA DH, inv.nr. 142, fol. 220, d.d. 31-10-1655

⁴⁶² HGA, ONA DH, inv.nr. 376, fol. 288, d.d. 26-11-1657

⁴⁶³ HGA, ORA Voorburg, inv.nr. 68-4, d.d. 13-09-1664

⁴⁶⁴ Andriessen (1832) p. 350 e.v

⁴⁶⁵ HGA, AHG Voorburg, inv.nr. 646-651; Rekeningen kerkmeesters 1606 t/m 1696, met de nodige hiaten.

⁴⁶⁶ HHD, OAD, inv.nr. 5622, d.d. 1626

⁴⁶⁷ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 56, d.d. 27-10-1647

⁴⁶⁸ GA Delft, OA keurboek, deel 8, fol. 240v en inv.nr. 16, 4, d.d. 24-09-1664

⁴⁶⁹ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 117, fol. 222v, d.d. 3-12-1602

⁴⁷⁰ NA, H.v.H, inv.nr. 385, fol. 100, d.d. 17-02-1605

⁴⁷¹ Zie hiervoor ook hoofdstuk 5 bij Opvoeding en Scholing.

⁴⁷² NA, H.v.H, inv.nr. 5209.02: Request vande predikant en ouderlingen van Voorburg, verzoekende het afschaffen van vastenavondspelen 1607; en HvH, inv.nr. 5225 (map nummer 27A)

⁴⁷³ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 163v, d.d. 30-3-1611

⁴⁷⁴ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 216v, d.d. 25-3-1614 en inv.nr. 119, fol. 38, 23-08-1622

⁴⁷⁵ NA, Arch. Baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 206v, d.d. 30-7-1612 en NA, arch. baljuw van Rijnland, inv.nr. 118, fol. 251r, d.d. 12-6-1617

⁴⁷⁶ NA, Classis Den Haag, classicale acta, inv.nr. 3 d.d. 14-2-1650

⁴⁷⁷ Bij deze paragraaf is gebruik gemaakt van de inleiding bij de tekstuitleg van Dirck Pietersz Pers, Suyp/stad of Dronckaarts leven. Tekstuitleg met inleiding, verzorgd door Verlaan en Grootes (1978).

⁴⁷⁸ NA, Admiraliteit, inv.nr. 646, 25 april 1602

⁴⁷⁹ HGA, OA Voorburg, DTB Voorburg, p. 28, d.d. 01-07-1691

⁴⁸⁰ HGA, ONA DH, inv.nr. 595, fol. 261 en 262

⁴⁸¹ Gorris e.a. (1977) p. 110.

⁴⁸² NA, toegang 3.22.01.01. (Handschriften), inv.nr. 74; Van Leeuwen (1743), pp. 62-68

⁴⁸³ HGA, ONA DH, inv.nr 717, folio 114; inv.nr 717, folio 112, 114; inv.nr. 789, fol. 367 en 369

Colofon

Historische Vereniging Voorburg

Secretariaat: Postbus 49
2270 AA Voorburg
Telefoon: 070 3867456
Website: www.historischeverenigingvoorburg.nl
E-mail: info@historischeverenigingvoorburg.nl

Bestuur

A.J. (Arjen) van Aalst, lid
R.M.W. (Renier) van Gelooven, voorzitter
W.J.E. (Evert) van de Graaff, lid
P.J. (Nelleke) Kok, lid
M.T.A.M. (Marcel) van der Lans, secretaris
B. (Bas) Nieuwenhuizen, lid
C.W.A.M. (Kees) van Paridon, lid
F.G.W. (Frits) Steinhorst, penningmeester

Lidmaatschap 2018

25 euro

Penningmeester HVV te Voorburg
ING-rekening: NL26INGB 0000 2883 21
Rabobank-rekening: NL37RABO 0127 6787 43

Historisch Voorburg

Jaargang 25 (2019) nummer 1

Redactie

A.E. (Anne) Jacobs
C.L. (Kees) van der Leer
C.L.H. (Constance) Scholten
P. (Peter) Spannenburg

Redactieadres

Laan van Rustenburg 16
2271 XT Voorburg
Telefoon 070 3868495

Teksten

Fabian van Boheemen
Ruud Bosscher

Beeldredactie

De auteurs, Kees van der Leer, Ronald Meekel

Fotografie

Idsard Bosman
Charles Groeneveld
Ronald Meekel

Vormgeving en beeldbewerking

Ronald Meekel, same-d Voorburg

Druk

Opmeer papier pixels projecten, Den Haag

ISSN 1381-4672

Copyright

Overname van teksten uit Historisch Voorburg is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de afbeeldingen volgens de wettelijke belangen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van:

C&D Makelaars

De Frans Mortelmans Stichting

VDG Geologische Diensten

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Lionsclub Voorburg Prinses Marianne

Gezicht op Voorburg vanuit het zuidoosten. Schilderij Jacob van Croos, 1666. Foto Ronald Meekel. Collectie Haags Historisch Museum.

Geheel links ligt *Hofwijck* met zijn markante schoorsteenijzer. Rechts daarvan de Oude Kerk en *Swaensteyn*. Daarnaast is in de verte tussen de bomen *Lusthof* met zijn twee hoge schoorstenen te zien. Van het groepje huizen rechts is vermoedelijk het linker *In de Wereldt is veel Gevaer*, met daarnaast (ietwat verschoven weergegeven) wellicht *Middendorp* en huizen in de Kerkstraat. Voor *Hofwijck* en de huizen stroomt nauwelijks zichtbaar de Vliet. Uit: Kees van der Leer e.a. (2018).